BALOGH ISTVÁN

ÁRUTERMELÉS, SZOCIALIZMUS, TÖRTÉNETISÉG

TANULMÁNYOK

Elvek és utak

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ

BALOGH ISTVÁN

ÁRUTERMELÉS, SZOCIALIZMUS, TÖRTÉNETISÉG

Elvek és utak

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ

BUDAPEST

BALOGH ISTVÁN

ÁRUTERMELÉS, SZOCIALIZMUS, TÖRTÉNETISÉG

Tanulmányok

© Balogh István, 1987

Tartalom

Előszó 7
A szocialista árutermelés elmélettörténetéhez
A szovjet viták főbb szakaszairól 11
Tézisek a szocializmus történelmi helyének
tárgyalásához 69
Formációelmélet és a lukácsi ontológia 114
Formációelméleti problémák 168
Szocialista árutermelés és a társadalmi formák
marxi elmélete 217
Filozófia „itt és most" *Történeti vázlat a filozófia lehetőségéről Közép-, Kelet-Európában* 282
A társadalomtudományok változó funkciója
és a politikai gyakorlat 339
Árutermelés, szocialista tulajdonviszonyok
és a reformok 387

Előszó

Az e kötetben szereplő, különböző időben és témában írott tanulmányokat a szocialista árutermelésre vonatkozó felfogás kapcsolja össze. Ennek a felfogásnak a lényegét a következőkben lehet dióhéjban megfogalmazni: a szocializmus mint megvalósult, illetve mint megvalósuló társadalom – létrejöttének történelmi körülményei, fejlődésének társadalmi és gazdasági feltételei következtében – az árutermelésnek egy új történelmi típusát hozta létre. Következésképpen a szocializmusnak – a jelenlegi viszonyok és feltételek közepette – az árutermelés nem felszíni vagy mellékes, hanem lényegi vonása; szocialista viszonyaink fejlődésének az árutermelés e meghatározott történelmi formája nem valami elhaló, leépülő kísérő jelensége, hanem szocialista viszonyainkkal együtt fejlődő, kibontakozó alapvető társadalmi és gazdasági ténye.

A szocialista árutermelésnek ez a felfogása nem a szerző eredeti felismerése. Tény azonban, hogy e felismerés elméleti konzekvenciáival a marxista társadalomtudományok még alig-alig vetettek számot, s főképpen hiányzik a szocialista árutermelés történelmi perspektívájának, társadalmi összefüggéseinek kidolgozása. Vagy másképpen fogalmazva: mindmáig nem rendelkezünk a szocializmus olyan elméleti leírásával, amelyben a tényleges társadalmi-gazdasági fejlődésünk által diktált, az áruviszonyok kibontakozását célzó gyakorlati lépések az elméletben mint egy progresszív, elő-

rehaladó folyamat összetartozó és szükségszerű elemei szerepelnének, nem pedig csupán mint taktikai lépések, időleges engedmények, s mint a szocializmustól való eltérések jelenhetnének csak meg. Úgy gondolom, hogy amennyiben e kötet tanulmányai éppen egy ilyen elmélet lehetőségeit vizsgálják, és körvonalait kutatják különböző történeti és aktuális összefüggésekben és témákban, annyiban mégis csak tartalmaznak olyan gondolatokat, amelyek számot tarthatnak az olvasó érdeklődésére.

E kötet tanulmányainak legfontosabb következtetései és kiindulópontjai szorosan kapcsolódnak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének a szocializmus alapvető viszonyait vizsgáló kutatási programjához, és azokhoz az eszmecserékhez, vitákhoz kötődnek, amelyek „A szocializmus fejlődési tendenciái" elnevezésű kutatócsoportban immár évek óta folynak. Mindenekelőtt tehát az ezekben a vitákban részt vevő munkatársaimnak szeretnék e helyen köszönetet mondani, hiszen – ezt a különböző időszakokban írott tanulmányaim talán kellőképpen igazolják – a bennük körvonalazódó felfogás alakulását, formálását jórészt nézeteink ütköztetése ösztönözte. Köszönettel tartozom továbbá Szamuely Lászlónak, aki a kézirat gondos és értő elolvasását követően számos fontos és konkrét észrevételével segített a tanulmányok végleges szövegének kialakításában, lényeges elméleti problémák világosabb megfogalmazásában.

A jelenlegi tanulmánykötet többségében már megjelent, esetenként most kiegészítésekkel ellátott vagy egyes részleteiben módosított, korábban írott tanulmányokból áll. A korábbi szövegeken végrehajtott változtatásokat az indokolja, hogy az egyes írások megjelenésének konkrét körülményei nem tették minden esetben lehetővé vagy szükségessé

az alapkérdés – a szocialista áruviszonyok – közvetlen tárgyalását, amelyekre azonban ezúttal legalább röviden feltétlenül ki kellett térni. A változtatások kisebb részét szerkesztési szempontok indokolták.

A már megjelenteken kívül e kötet több újonnan írott tanulmányt is tartalmaz *(Szocialista árutermelés és a társadalmi formák marxi elmélete, Filozófia „itt és most", Árutermelés, szocialista tulajdonviszonyok és a reformok)*. Ezt a kiegészítést azonban, úgy vélem, szükségtelen lenne külön megokolni.

A szerző

A szocialista árutermelés elmélettörténetéhez

A szovjet viták főbb szakaszairól

Az áru- és pénzviszonyoknak a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet gazdaságában, illetve magában a szocializmusban játszott szerepéről folyó elméleti viták, az e viszonyok gyakorlati felhasználását célzó kísérletek végigkísérik a szocializmus történetét. Ha tehát e történetnek csupán egyes periódusait tekintjük át (viszonylag részletesebben az 1918–23-as időszakot, az 50-es évek elején kialakult helyzetet Sztálin felfogása alapján jellemezve, az 50-es és 60-as évekből pedig néhány álláspontot bemutatva), és ha ezt az áttekintést a Szovjetunióra korlátozzuk, eljárásunkat indokolnunk kell.

Mindenekelőtt az 1918–23-as időszak (melynek kezdetét a breszti békekötés, a végét pedig Lenin halála jelzi) jelentőségét témánk szempontjából az adja meg, hogy először ekkor kell megválaszolni a kérdést: a marxista elmélet szocializmusra vonatkozó felfogásának mennyi a gyakorlati igazsága. A vitákat kiváltó okok, maguk a viták és azok eredménye semmiképpen sem utalnak valamiféle egyenes vonalú fejlődésre. De ha képzeletünkben elvonatkoztatunk a mélypontoktól, s csupán a különböző periódusokban kiküzdött főbb eredményeket kapcsoljuk össze, akkor – bármennyire történelmietlen is ez az eljárás máskülönben – egy nagyon figyelemre méltó folyamatra figyelhetünk fel: arra, hogy az elmélet a szocialista árutermelés tagadásától fokozatosan közelít a szocializmus azon alapvető viszonyai-

nak megragadásáig, amelyek az árutermelés fennmaradását elkerülhetetlenné teszik, illetve a szocializmust mint az árutermelés egy különös formáját határozzák meg. S ha az elmélet eddigi, imént jelzett fejlődéstendenciáját nem extrapolálhatjuk is minden további megfontolás nélkül, e tekintetben mégis hasznos a múlt ilyen áttekintése, mert élesebbé teheti a szemünket azok iránt a ma még eléggé tétova kísérletek iránt, amelyek a szocialista árutermelést nem még meglévő nélkülözhetetlen rossznak, hanem további fejlődésünk döntő és pozitív tényezőjének fogják fel. Számunkra itt különösen fontos Lenin, és a részben vele vitázó, hozzá kapcsolódó bolsevik teoretikusok tevékenysége. Ismeretes, hogy Bernstein, Kautsky és a II. Internacionálé legtöbb teoretikusának forradalomelméletét, szocializmuskoncepcióját alapvető különbségek választották el Lenin felfogásától. A forradalom, majd az új társadalom építésének gyakorlati menete ad választ az elméleti vitákra, alapvetően igazolva a bolsevikok és Lenin politikai taktikáját és stratégiáját, valamint ennek elméleti alapjait. Ugyanakkor világos az is, hogy a gyakorlati próba több, gyakran nem jelentéktelen ponton ezen elméleti alapok módosítását igényelte. E módosítást kiváltó néhány fontos tény:

Létrejön a munkásosztály hatalma, de nem a legfejlettebb tőkésországok csoportjában – miként azt Marx és Engels várta –, hanem a fejletlen Oroszországban; úgy tűnik, érlelődik a világforradalom, melynek előrehaladásával Lenin is összekapcsolja a szocializmus felépítését, de egyre nyilvánvalóbb, hogy a forradalmi folyamat időben legalábbis elhúzódik. Ezek a körülmények játszanak közre abban, hogy nehezen találhatunk még egy olyan időszakot, amely olyan tisztán és átláthatóan mutatja a társadalomépítő gya-

korlatnak az elméleti előfeltevésekhez fűződő kapcsolatát, mint az 1918–23-as periódus. Továbbá a mondottak nyújtják magyarázatát annak, hogy az ekkor lefolytatott viták, s a gyakorlati megoldások olyannyira messzire hatóak, hogy inkább növekszik, mintsem csökken az utókor érdeklődése e korszak iránt.[1] Ennek az érdeklődésnek köszönhető, hogy ha nem is hiánytalanul, de többségükben hozzáférhetők a kor legfontosabb dokumentumai,[2] viszonylag pontosan rekonstruálhatóak a vitákban ütköző nézetek, álláspontok elméleti forrásai.

A második világháborút követő időszakban a szocialista építés kibontakozása Közép- és Kelet-Közép-Európában sajátos elméleti helyzetben megy végbe. Az áru- és pénzviszonyok szerepéről 1944–47 között meginduló viták rövid idő alatt és gyakorlati jelentőség nélkül befejeződnek. Ezúttal nem feladatunk az okok vizsgálata, csupán megállapítjuk: az ötvenes évek közepéig-végéig az európai szocialista országokban az áru- és pénzviszonyok elméleti kutatása csaknem kizárólagosan a Szovjetunióban már kialakult álláspontok megismerését és elsajátítását jelentette. A Sztálin által 1952-ben kifejtett felfogás ezen belül olyan szerepet játszott a mondott időszakban, hogy jogosnak látszik áttekintésüket *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* c. műre korlátozni.

Az ötvenes évek második felében a korábbiakhoz képest más helyzet alakult ki, elsősorban abban az értelemben, hogy a szocializmus közgazdasági kérdéseinek az egyes országokban és időpontokban más-más oldalát, összefüggését tekintik aktuálisnak. Differenciálódás megy végbe a módszerekben is. Ezért az akkor folyó viták tematikai és földrajzi leszűkítése szükségképpen torzít. Mégis: úgy véljük,

hogy az általunk legjellemzőbbnek tartott álláspontok jelzésszerű bemutatásával e torzítás mértéke erősen csökken, különösen az áru- és pénzviszonyok esetében, mivel ennek a kérdésnek a kezelése éppenséggel nem mutat határozott „nemzeti sajátosságokat". Legalábbis nem olyan karakterisztikusakat, amelyek eredményeként valamely kérdésfeltevés vagy válasz egyetlen országra lenne csak jellemző. Ezért kissé részletesebben mutatjuk be a korszak szovjetunióbeli vitáját, már csak azért is, mert ezek a viták nagy mértékben ösztönözték a további kutatásokat a többi szocialista országban, így hazánkban is.

Nem vállalkoztunk tehát a szocialista társadalom áru- és pénzviszonyairól szóló elméletek feltérképezésére, összesítésére. Azonban úgy gondoljuk, néhány különösen fontos időszak markánsabb álláspontjainak vázlatos bemutatása is hasznos tanulságokkal szolgálhat.

Árutermelés az átmeneti időszakban

„Aligha vitatható, hogy Lenin a felépült szocializmust nem árutermelő, azaz áru- és pénzviszonyok nélküli gazdaságnak tekintette" – írja némi és indokolatlan óvatossággal Barla Szabó Ödön.[3] Úgy véljük, helyesebb akként fogalmazni, hogy Lenin a szocializmus viszonyait, mint a kommunizmus első fázisának viszonyait határozottan áruviszonyok nélkülinek fogta fel, s e mellett a felfogása mellett élete végéig kitartott. Ez az álláspont természetesen Marx általános társadalomelméleti és politikai gazdaságtani felfogására épül, és közvetlenül *A gothai program kritikája* c. művéhez kapcsolódik, ahol is Marx azt az átmeneti kor-

szakot jellemzi, amelyben az árucsere viszonyait a munkának termékre való *közvetlen* cseréje váltja fel. Maga a vonatkozó szövegrész olyannyira ismert, hogy felesleges az egész passzust szó szerint idéznünk, csupán két, a későbbiek szempontjából fontos állítását kell megemlítenünk. Azt először, hogy a termelési eszközök köztulajdonán alapuló kollektív társadalomban (s a szocializmus mint a kommunizmus alsó foka ilyen társadalom) nincs árucsere, a termékekre fordított munka nem jelenik meg elkülönülten a termékek csereértékeként (pénz); és másodszor: a termelő a társadalomtól elismervényt kap arról, hogy mennyi munkát szolgáltatott, s ennek fejében a fogyasztási eszközökből megfelelő arányban részesül.[4].

Az októberi forradalom győzelmét, illetve a breszti békekötést követően Szovjet-Oroszországban fokozatosan kibontakozott a különböző konkrét intézkedéseknek az a rendszere, amellyel – úgy tűnt – biztosítani lehet az áru- és pénzviszonyok felszámolását és a szocializmusba való átmenetet. Ezek: a föld és a nagyüzemek, bankok, a közlekedés stb. államosítása; az elosztás terén pedig: az elosztás és a csere naturalizálása. Ennek konkrét módszereiről az OK(b)P hetedik kongresszusára (1918. március) készített *A programtervezet vázlatos fogalmazványá*-ban Lenin a következőket írja: „Gazdasági téren: a termelés szocialista megszervezése az egész államban: a *munkásszervezetek* (szakszervezetek, üzemi bizottságok stb.) igazgatnak az egyedül *szuverén* szovjet hatalom általános vezetésével.

Ugyanígy a közlekedéssel és az elosztással (kezdetben) állami, »kereskedelmi« monopólium, majd később a »kereskedelem« teljes és végleges felváltása tervszerűen megszer-

vezett *elosztással* a kereskedelmi-ipari alkalmazottak szakszervezetein keresztül a szovjet hatalom vezetésével.

– Az *egész* lakosság kötelező egyesülése fogyasztási-termelő kommunákban.

Nem szüntetjük meg (ideiglenesen) a pénzt, és nem tiltjuk be az egyes családok közötti egyes adásvételi ügyleteket, de ugyanakkor törvény útján elsősorban azt kell kötelezővé tennünk, hogy minden ilyen ügyletet a fogyasztási-termelő kommunák közvetítésével bonyolítsanak le... első rendszabály, első lépés az általános munkakötelezettség felé a fogyasztási és munka-(költségvetési) könyvek bevezetése (kötelező bevezetése) valamennyi gazdag számára... Állandó, rendszeres intézkedések... annak érdekében, hogy az egyes családok egyéni háztartását családok nagy csoportjainak közös élelmezése váltsa fel."[5]

Néhány héttel korábban az árucserének termékcserével való felváltásáról azt írja, hogy az „gazdaságilag teljesen lehetséges, feltéve, hogy a békés munka néhány hónapra biztosítva lesz".[6] A termékcsere esetén pedig „... az állam kezében lévő termék – a szocialista gyár terméke, amelyet a paraszt élelmiszere ellenében kicserélünk, nem áru a szó politikai értelmében, mindenesetre nem csak áru, már nem áru, áru volta megszűnik".[7]

Az 1917-es év végén és 1918 első hónapjaiban kialakult elképzelés szerint tehát a bányák, bankok, nagyüzemek stb. államosítását követően megnyílt az út az áru- és pénzviszonyok fokozatos felszámolása, termékcserével való helyettesítése felé, melynek konkrét formái a termelői-fogyasztói kommunák, illetve az egyének számára a kötelezően bevezetendő munka- és fogyasztási könyvek.

Mindamellett Lenin már ugyanebben az időben megfo-

galmaz egy másik gondolatot is, amelynek jelentősége csak később, a polgárháborút követően bontakozik ki. Arról a felismerésről van szó, hogy mindazok az intézkedések, amelyeknek együttese és rendszere a szocializmust jelentené, nem vezethetők be egyidejűleg, hanem fokozatosságra van szükség. Ennek okait Lenin a következőkben jelöli meg: egyrészt a megdöntött osztályok ellenállása, másrészt az, hogy „... Oroszországban a szocialista átalakítások *szervezeti* (az én kiemelésem – B. I.) feladatai oly nagyok és nehezek, hogy megoldásukhoz – a szocialista proletariátus alacsony kulturális színvonala folytán – szintén meglehetősen hosszú idő szükséges".[8] Végezetül pedig: „... a nemzetközi helyzet úgy alakult, hogy a forradalom kitörésének és akármelyik imperialista kormány (közöttük a német kormány) megdöntésének valószínű időpontját egyáltalán nem lehet kiszámítani. Kétségtelen, hogy Európában be kell következnie a szocialista forradalomnak, és az be is fog következni. A szocializmus *végleges* győzelmébe helyezett minden reményünk ezen a bizonyosságon és ezen a tudományos előrelátáson alapszik."[9]

Ezen a ponton, a fejlett tőkés országokban bekövetkező szocialista forradalom jelentőségének megfogalmazásánál – ha még oly röviden is – szükséges egy kis kitérőt tennünk. Lenin ugyanis – teljes egyetértésben Marxszal és Engelsszel – szilárdan kitart a mellett a nézete mellett, hogy a szocializmus, egyetemes társadalmi forma lévén, csupán világrendszerként valósítható meg. Közvetlenül halála előtt írott cikkében is fenntartja ezt az álláspontját. Arra a kérdésre ugyanis, hogy milyen taktikát kell követni abban az esetben, ha a fejlett tőkésországokban késik, időben kitolódik a szocialista forradalom, ezt válaszolja: „Nyilvánvalóan a követ-

kezőket: a lehető legnagyobb óvatosságot kell tanúsítanunk, hogy a munkáshatalmat fenntartsuk, hogy a kis- és törpeparasztságot továbbra is a munkáshatalom hatáskörében és vezetése alatt tartsuk ... Igyekszünk felépíteni olyan államot, amelyben a munkások megőrzik a vezetést a parasztok fölött, megőrzik a parasztok bizalmát, s a legnagyobb takarékossággal a pazarlásnak még a nyomait is kiirtják társadalmi viszonyaikból."[10]

Vagyis más szavakkal: nem a szocializmus felépítését kell kitűzni egy olyan helyzetben, amikor rövidebb-hosszabb időbe telik, amíg a proletárforradalom kilép a nemzeti keretek közül, és nemzetközi méreteket ölt, hanem a *munkásosztály politikai vezető szerepét fenntartani és megóvni* ott, ahol a forradalom már lezajlott. A munkásosztály hatalmának megőrzése a későbbi gyorsabb társadalmi haladás egyedüli és szilárd biztosítéka. Legalábbis fejletlen ország esetében tehát a szocializmus *felépítéséhez* be kell várni a világforradalom győzelmét. Vagyis Lenin a szocializmus felépítését illetőleg követi Marxnak és Engelsnek, valamint a kor más marxistáinak a nézeteit, s ebben egyetértettek vele a bolsevik teoretikusok. A szocializmus egy országban való felépítéséről folytatott – a Sztálin és Trockij közötti nézeteltérést a szakításig elvivő – vita még előttünk áll, s a 30-as évekig várat magára. Tény, hogy Sztálin ebben a vitában alkotó módon nyúlt az elmélet és a gyakorlat kérdéseihez, továbbá, hogy bizonyos mértékben támaszkodhatott is Leninnek egyes olyan írásaira, amelyek számításba vették azt a lehetőséget, hogy a fejlett Nyugaton a szocialista forradalomra néhány évig még várni kell. De az is jellemző Sztálin módszerére, hogy fontos tételét (hogy ti. a Szovjetunióban akkor is lehetséges a szocializmus felépítése, ha egyedül

vállalkozik e feladatra), tudatosan azzal a másik kérdéssel csúsztatja egybe, amire Lenin valóban határozottan igennel felelt: hogy tudniillik Oroszországban a demokratikus forradalom átnőhet-e szocialista forradalomba.[11] A két kérdés azonban nyilvánvalóan nem azonos, s Sztálin azért vonja össze, hogy közvetlenül Lenin szövegeire hivatkozhasson.

A szocializmus felépítésének kérdésére válaszolva tehát Lenin a fejlett tőkés országok szocialista átalakulását nélkülözhetetlen feltételnek tartotta Szovjet-Oroszország számára. Egészen más a helyzet azonban a proletárforradalom *megkezdését* illetően:

„Oroszország még nem érte el a termelőerők fejlődésének olyan magas fokát, amelyen lehetséges a szocializmus. A II. Internacionálé összes hősei ... ezen a vitathatatlan tételen kérődznek szüntelenül, s azt hiszik, hogy ez a tétel döntő jelentőségű forradalmunk értékelése szempontjából ... Ha a szocializmus megteremtéséhez határozott kulturális színvonalra van szükség ..., akkor miért nem szabad nekünk azzal kezdeni, hogy előbb forradalmi úton kivívjuk e meghatározott színvonal előfeltételeit, s azután ... indulunk el utolérni a többi népet."[12]

Lenin felfogása szerint tehát nem szükségszerű, hogy a szocialista forradalmak nemzetközi fejlődése a fejlett tőkés országok alkotta centrumból kiindulva haladjon a fejletlenebb perifériák felé, miként azt Marx és Engels gondolta, s miként ezt a gondolatot a II. Internacionálé teoretikusai (mindenekelőtt pedig Kautsky) a megváltozott körülmények között is mint valami dogmát mereven hirdették, hanem ezzel ellenkező irányú fejlődésről van szó. Vagyis a forradalom a periféria valamely pontjáról vagy pontjairól indul ki, eléri a fejlett centrumot, s a fejlett centrum szocialista át-

alakítása biztosítja, teszi véglegessé a szocialista átalakulást a perifériákon is.

E rövid kitérővel természetesen nem tartunk igényt arra, hogy pontosan és részletesen jellemezzük Lenin felfogását a szocialista forradalmak kibontakozásának nemzetközi menetéről. Azt a következtetést azonban részletezés nélkül is levonhatjuk, hogy Lenin szerint a fejlett tőkés országcsoportba nem tartozó, fejletlenebb perifériákon a forradalom győzelmét közvetlenül egy olyan átmeneti szakasz követi, amely némiképpen más, mint amiről Marx *A gothai program kritikájá*-ban beszél.

Marx ezt az időszakot politikai szempontból, az állam és a proletárdiktatúra funkcióit vizsgálva jellemzi. Lenin felfogásában ennek az átmeneti szakasznak az a további sajátossága, hogy sor kerül ugyan olyan politikai, társadalmi, gazdasági változásokra, szervezési intézkedésekre, amelyek mindegyike *közvetlenül* a szocializmus megvalósítását szolgálja, de ezek az intézkedések nem egyidejűleg kerülnek bevezetésre. Így ennek az átmeneti időszaknak – legalábbis a fejletlen országokban – sajátos gazdasága van. Leninnél ez a koncepció határozottabb formát az államkapitalizmusról szóló fejtegetéseiben kapott, amikor úgy fogalmazott, hogy a proletariátus hatalmának fennmaradása mellett bevezetett államkapitalizmus közvetlenül a szocializmus megteremtését szolgálja.

Egy egészen más helyzetből visszatekintve viszont az 1918 elején kialakított felfogásra, éppen a szocializmusra való közvetlen áttérés koncepcióját vizsgálja Lenin kritikusan. Az új gazdasági politikára való áttérés idején, 1921-ben írja: „Ha visszagondolunk azokra a hivatalos és nem hivatalos nyilatkozatokra, amelyeket pártunk 1917 végétől

1918 elejéig tett, megállapíthatjuk, hogy akkor is nagyjából tudtuk, hogy a forradalom fejlődése, a harc fejlődése végbemehet viszonylag rövid úton is, de nagyon hosszú és göröngyös úton is. Ám a lehetséges fejlődés megítélésekor nagyobb részt – sőt, nem is emlékszem kivételre – abból a feltevésből indultunk ki – ha ezt talán nem is fejeztük ki mindig nyíltan, de hallgatólagosan mindig magától értetődőnek vettük –, hogy közvetlenül áttérhetünk a szocialista építésre. Szándékosan újra átolvastam azt, amit például 1918 márciusában és áprilisában írtunk a szocialista építés terén forradalmunkra váró feladatokról, és meggyőződtem arról, hogy ez a feltevés valóban megvolt nálunk."[13] Legalább ilyen fontos azonban az is – s erre később szintén hivatkozik –, hogy az államkapitalizmus bevezetésére vonatkozó koncepciójában Lenin már 1918-ban hangsúlyozza: a szovjet-orosz gazdaságot többféle termelési forma jellemzi, a primitív-közösségi formáktól a kisárutermelésen át, a szocialista vállalati formáig, s a legfejlettebb formára való áttérés nem történhet meg egyidejűleg minden területen. Az átmeneti időszakban tehát a vegyes gazdaság tényéből kell kiindulni. Ezt a koncepciót azután, már a 20-as évek végén Preobrazsenszkij fejti ki a legkövetkezetesebben, egy olyan felhalmozási séma kidolgozásával, amelyben a különböző szektorok újratermelésének biztosítása mellett a szocialista-állami szektor gyorsuló felhalmozása mehet végbe. A szocialista szektor gyorsuló felhalmozása pedig – mondja Preobrazsenszkij – lehetővé teszi azt, hogy előbb a gazdaság meghatározó, majd pedig kizárólagos szektorává válhassék.[14] Az államkapitalizmus e vegyes gazdaságon belül a legfejlettebb, a legszervezettebb, a szocializmusra való áttérést közvetlenül szolgáló forma.

Ez az átmeneti időszak az áru- és pénzviszonyok szempontjából azt jelenti, hogy az alapvető feltételek megteremtése után (az államosítást követően) fokozatosan bevezetik azokat a rendszabályokat, amelyek az áru- és pénzforgalom olyan „maradványainak" visszaszorítását és megszüntetését célozzák, mint például a „batyuzás", az egyéni alapon folytatott termékcsere stb. E „maradványok" fennmaradásának okait 1918-ban Lenin részben a gazdaságban, részben a paraszti többségű ország politikai erőviszonyaiban, illetve a szocialista szervezés és nyilvántartás elégtelenségében kereste. „Arra irányuló munkánk, hogy a proletariátus vezetésével megszervezzük a termelésnek és a termékelosztásnak az egész népet átfogó nyilvántartását és ellenőrzését, erősen elmaradt a kisajátítók közvetlen kisajátítása terén végzett munkánktól."[15] A politikai erőviszonyokról szólva: „Amikor megígértük a parasztságnak a föld szocializálását – vagyis a földosztást –, ezzel engedményt tettünk, mert megértettük, hogy nem lehet a föld nacionalizálását rögtön bevezetni. Tudjuk, hogy talán hiba is, hogy a föld . . . szocializálását belefoglaltuk október 26-i törvényünkbe. Ez engedmény volt a baloldali eszereknek . . ."[16]

A fentiekkel összefüggésben érthető meg, hogy 1918-ban az államkapitalizmus megvalósításának kérdései élesen elválnak az áru- és pénzviszonyok felhasználásának, kiterjesztésének lehetőségétől és szükségességétől, s csak mint szervezeti, nyilvántartási és az ellenőrzési fogyatékosságok felszámolását ígérő módszerek kerülnek meggondolásra. Az áru- és pénzviszonyok szerepének erősödése és tartós fennmaradása ugyanis összeegyeztethetetlen a szocializmusra való *közvetlen* áttérés koncepciójával – ti. a szocializmusról kialakított korabeli felfogás mellett (mely szerint a szocializ-

mus nem árutermelő társadalom). De az áru- és pénzviszonyok felszámolását szolgáló, az egész társadalmat átfogó ellenőrzés, nyilvántartás és szervezettség megvalósításának koncepciója szorosan összekapcsolható az átmeneti időszak elhúzódásáról szóló tézissel, tekintve, hogy az ellenőrzés, a nyilvántartás és a szervezettség nem valósítható meg egyidejűleg és rövid időn belül egy vegyes gazdaságban. S természetesen összekapcsolható az államkapitalizmus szükségességének tézisével is, amennyiben éppen az államkapitalizmusban látta Lenin megvalósulni az egész társadalomra kiterjedő nyilvántartást, ellenőrzést és szervezettséget. Eszerint tehát: a tőkések nélküli államkapitalizmus a szocializmusra való közvetlen, de fokozatos áttérés eszközeként jelenik meg. Lenin utólag, 1921-ben egészen nyíltan és kritikusan emlékezik vissza az államkapitalizmusról szóló 1918-as koncepciójának erre a vonására: „Azt mondtuk, hogy feladatunk már nem annyira a kisajátítók kisajátítása, mint inkább a nyilvántartás, az ellenőrzés, a munka termelékenységének az emelése, a fegyelem megszilárdítása. Ezt mondtuk 1918 márciusában és áprilisában, de egyáltalán nem vetettük fel azt a kérdést, hogy milyen viszonyban lesz gazdaságunk a piaccal, a kereskedelemmel ... Az államkapitalizmus kérdését nem úgy vetettük fel ..., hogy most elindulunk visszafelé az államkapitalizmushoz, hanem úgy, hogy könnyebb helyzetbe jutnánk, és közelebb kerülnénk szocialista feladataink megoldásához, ha nálunk Oroszországban államkapitalizmus volna ..."[17]

Az 1917 végétől 1918 nyarutóig terjedő időszakban mindössze egyetlen olyan gyakorlati intézkedést találunk, amely homlokegyenest szemben áll a szocializmusra való közvetlen áttérés koncepciójával. Ez, mint láttuk, koránt-

sem az államkapitalizmus meghirdetése, hanem egy látszólag sokkal jelentéktelenebb lépés: a szakemberek kiemelten magas bérezése. Annak, hogy elméletileg és gyakorlatilag egyaránt jelentős, a pénz- és áruviszonyokkal közvetlenül összefüggő kérdésről van itt szó, Lenin tökéletesen tudatában volt. „Mi most kénytelenek voltunk a régi, burzsoá módszerhez folyamodni, és beleegyezni abba, hogy nagyon magas fizetéssel díjazzuk a legkiválóbb burzsoá szakemberek »szolgálatait« ... Világos, hogy ez a rendszabály kompromisszum, eltérés a párizsi kommün és minden proletárhatalom elveitől, melyek azt követelik, hogy a fizetéseket az átlagos munkás bérének színvonalára korlátozzuk ..." A szakemberek kiemelten magas bérezésével – írja Lenin – a szovjet államhatalom „egy lépést tesz visszafelé".[18] De végül is: miért olyan fontos kérdés a szakemberek fizetése, hogy például már Marx is a párizsi kommün egyik nagy érdemének tartja, hogy „... az egyszerű munkások »természetes felettesei« kormányzási kiváltságait először merték megtámadni, és munkájukat példátlanul nehéz körülmények közepette szerényen, lelkiismeretesen és eredményesen végezték – mégpedig olyan bérekért, amelyek legmagasabbja alig egyötöde volt annak a minimumnak, amit ... egy londoni iskolaszék titkára keres ..."[18] Ebben az összefüggésben húsz évvel később (1891-ben) Engels elsősorban a korrupció kiküszöbölésének fontosságát emeli ki – hiszen a párizsi kommün ideje alatt az állami, adminisztratív apparátusról volt szó[20] –, s Lenin ezt is megemlíti.

A műszaki, szervezési termelésirányító szakemberek esetében azonban elméleti szempontból fontosabb, hogy a magasabb fizetés előbb-utóbb óhatatlanul felveti az egyszerű átlagmunka és a bonyolult munka közötti, sajátosan az áru-

és pénzviszonyokhoz, azok bázisához kapcsolódó megkülönböztetés szükségességét és elkerülhetetlenségét. Lenin éppúgy, mint Marx és Engels, tisztában volt azzal, hogy a munka szerinti elosztásnak áru- és pénzviszonyok közepette egészen más az alapja és a tartalma, mint a naturális termékcsere vagy a munkának munkára való közvetlen cseréje esetén.[21] Amennyiben tehát a szocializmust mint áru- és pénzviszonyok nélküli társadalmat fogjuk fel, az egyszerű és bonyolult munka differenciáját, a felelősség mértékét nem tekinthetjük a munka szerinti elosztás meghatározójának. A szocializmus, valamint az áru- és pénzviszonyok összekapcsolhatóságának elvetése mellett a szakemberek kiemelten magas fizetése ezért elsősorban nem *erkölcsi* értelemben eltérés „a párizsi kommün és minden proletárhatalom elveitől" (s Lenin valóban nem is ezt hangsúlyozza), hanem ténylegesen és elvileg lépés „visszafelé" – az áru- és pénzviszonyok újraéledéséhez. Ha a termelés alapvető viszonyai többé nem a konkrét és absztrakt munka különbségein alapulnak, akkor az egyszerű átlagmunka csak úgy lehet bázisa a teljesítmények összehasonlításának és mérésének, hogy közvetlen mérőeszközt találunk mérésére. A klasszikusok, valamint a 20-as évek szovjet közgazdászai ezért nagyon következetesen jártak el akkor, amikor a munka újfajta díjazását nem tartották összeegyeztethetőnek azzal, hogy a különbségek egyrészt a termelő és a nem termelő munka között fejeződjenek ki, másrészt pedig a termelési folyamat fölötti parancsnoklás lépcsőfokaiban, s ehelyett valamiféle energiafelhasználási skála kidolgozásán fáradoztak – mint például Bogdanov. A másik – ezzel szoros kapcsolatban álló – lehetőség a munkaidőegységben történő közvetlen elszámolás. Később, az 1926-os vitában Preobrazsenszkij ezt így

fogalmazza meg: „A meglévő anyagi egyenlőtlenség, a munkásosztály tömegeinek viszonylag lassú felemelkedése a szervezőkáderek színvonalára nem a termelési viszonyok jelenlegi struktúrájából következik, hanem a struktúra *ellenére* tartja fenn magát, és felszámolása annak mértékében valósulhat meg, ahogy elhal a megmerevedett szakmai megoszlás, felszámolják a tudomány elszakadását a munkától, megszűnik az individuumok szolgalelkű hierarchiája, amit a burzsoá társadalomtól örököltünk, és amiről Marx *A gothai program kritikájá*-ban beszélt."[22] Annak magyarázatát, hogy Lenin felfogásában a szakemberek kiemelten magas fizetésének problémája elméletileg mégsem vezetett el 1918-ban az áru- és pénzviszonyok felhasználásának, esetleg szerepük bővítésének problémájához, abban találhatjuk meg, hogy Lenin időben rendkívüli mértékben korlátozza a szóban forgó intézkedés életben tartását, s abban is, hogy szerinte hozzávetőlegesen mindössze 50 vagy 100 millió rubeles „sarcról" van szó, amit a szakembereknek kell kifizetni, „... mert annyira elmaradtunk *az egész népet átfogó* nyilvántartás és az *alulról jövő* ellenőrzés megszervezésében".[23]

Úgy véljük, az eddigiek elegendő alapul szolgálnak annak megállapításához, hogy habár az 1917 végét és 1918 első felét magában foglaló időszak számos ponton mutat közös vonást a hadikommunizmus időszakában kialakult felfogással, mégis helytelen lenne a két időszak közötti különbségek elmosása vagy figyelmen kívül hagyása, miként az Szamuely László könyvében történik. Szamuely ugyanis az első szocialista gazdasági mechanizmusokat tárgyaló alapos és kitűnő művében a hadikommunizmust tekinti az első szocialista gazdasági mechanizmusnak, s ezzel lényegében egységesnek tekinti az 1917 végétől a NEP bevezetéséig tartó

fejlődési szakaszt.[24] A két időszaknak kétségtelenül meglévő azonossága az az elképzelés, hogy lehetséges a szocializmusba való közvetlen átmenet. Mégis, a két időszak között alapvető különbséget kell észrevennünk, amennyiben az 1918 nyárutóig terjedő hónapokban jelentős szerepet kapott a szocializmust közvetlenül szolgáló intézkedések *fokozatos* bevezetése. Igaza van ugyan Szamuely Lászlónak abban: azonos a két időszakban, hogy a pénz- és áruviszonyok felszámolását, háttérbe szorítását az egyik legfontosabb tennivalónak tekintik. Miként azonban utaltunk rá, az első periódusban bevezetnek ezzel ellentétes eredményt hozó – „visszafelé tett lépés"-nek tekintett – gyakorlati intézkedést is. Végül pedig a legdöntőbb különbséget abban látjuk, hogy amíg a hadikommunizmus idején „a gazdasági tevékenység középpontjában nem a *termelés*, hanem az elosztás állt; a fő feladat a rendelkezésre álló szűkös javak elosztása volt...",[25] addig az 1917–18-as periódusban a termelés kérdései kétségkívül a gazdasági tevékenység centrumát alkották. Az egész népet átfogó nyilvántartás és ellenőrzés Lenin érvelésében korántsem csak a forgalom és az elosztás területét, hanem mindenekelőtt a termelést érintette. A szakemberek kivételes helyzetének szükségességét is éppen a termelés szempontjából indokolta meg: „A tudomány, a technika, a tapasztalat különböző ágaiban jártas szakemberek vezetése nélkül lehetetlen az átmenet a szocializmusba, mert a szocializmus megköveteli..., hogy a kapitalizmushoz viszonyítva, és a kapitalizmus által elért eredmények alapján magasabb munkatermelékenységet érjünk el."[26]

Abban, hogy a termelés kérdései 1918 nyarán hirtelen háttérbe szorultak, s a kommunisztikus *elosztás* kérdései kerültek előtérbe, alapvetően két, egymással szorosan össze-

függő tényező játszott szerepet. Egyrészt a katonai intervenció kibontakozása a fiatal Szovjet-Oroszország ellen, másrészt az, hogy az intervenciós csapatok nem sokkal a termés betakarítása előtt az ország élelmezése szempontjából nagyon fontos területeket foglaltak el. Így és ezért az éhínség elleni harc nem termelési feladatként jelentkezett (hiszen a vetés, a művelés ösztönzése az adott időszakban értelmetlen lett volna), hanem katonai és elosztási feladatként, amennyiben a rendelkezésre álló gabonamennyiség a gabonatermő vidékek visszafoglalásával volt elérhető, illetve a termés katonailag megszervezett begyűjtésével. A mindenképpen szűkös készletek pedig csakis szigorú elosztási rendszerben lehettek elegendők a legminimálisabb igények kielégítésére. Az intervenció és az éhínség együttesen szinte kikényszerítette, de legalábbis feltétlenül tovább élezte a gazdag paraszti réteg elleni harcot, miután ez a réteg potenciálisan bázisul szolgálhatott az ellenforradalmi restauráció számára, továbbá – az áruforgalom újraéledésére és magas gabonaárakra számítva – jelentős, többnyire elrejtett gabonatartalékokkal rendelkezett. Ennek azonban immár szükségszerű következményeként adódott az az elképzelés, hogy a gazdag parasztnál lévő terményfölösleg egyszeri és végleges elvonását követően – kereskedési, üzletelési lehetőségeinek megszűnésével, vagyis, a gazdag paraszti réteg megsemmisítése után – a jövőben az ellátáshoz nélkülözhetetlen gabonát egyrészt az önellátáson felül minimális többletet előállító középparasztságtól szerezzék be, illetve az *egyenként* többletet nem termelő szegényparasztság kommunákba szervezésével és a kommunákkal folytatott naturális termékcsere útján biztosítsák.[27] Érthető, hogy különösen az ipari termelés adott helyzetében ez azzal a következménnyel járt, hogy mindad-

dig, amíg (a gabonatermő vidékek visszafoglalásával) rendelkezésre állt az egyszeri alkalommal elvonható gabonafölösleg, új meg új lendületet kapott az áru- és pénzkapcsolatoknak naturális cserével való helyettesítése. Úgy tűnt tehát, hogy a szükségből erényt lehet kovácsolni, s a konkrét helyzet szülte kényszert a kommunisztikus elosztásra való közvetlen áttérés meggyorsítására lehet felhasználni. Ugyanakkor az is világos, hogy ennek a tartaléknak a kimerülése a továbbiakban minden korábbinál jobban kiélezte az élelmezési problémákat, illetve a naturális csere válságát. A mezőgazdaságból elvont termékek értéke Preobrazsenszkij 1921-ben közölt adatai szerint 1918 és 21 között gyakorlatilag nem változott (1918–19-ben 650 millió aranyrubel érték, 1920–21-ben 651 millió aranyrubel érték), ezen belül azonban a kötelező beszolgáltatások értéke 127 millió aranyrubel értékről 451 millióra növekedett, míg a pénzfizetések útján elvont érték 523 millióról 200 millió aranyrubel értékre csökkent.[28] A naturalizálódási tendencia, a pénz- és árucsere kiiktatására való törekvés természetesen nem maradt meg a mezőgazdasági termékek területén. A gyermekek ingyenes élelmiszer-ellátásán kívül egyéb ruházati cikkek ingyenes juttatási rendszerét vezetik be, és a pénz kiiktatásával szervezik meg a munkások étkeztetését (naponta egyszeri alkalommal); részben kiiktatják a pénzt a cukor, a só forgalmából. Az OK(b)P VIII. kongresszusán programba foglalják, hogy a párt „... a bankok államosítására támaszkodva arra törekszik, hogy számos olyan rendszabályt léptessen életbe, amelyek kibővítik a pénz nélküli elszámolás területét, és előkészítik a pénz megszüntetését".[29] Az OK(b)P X. kongresszusán pedig már a pénz nélküli nyilvántartást és elszámolást szolgáló néhány konkrét lépést

is kidolgoztak. A korszak közgazdászainak többsége amellett foglalt állást, hogy a munkaráfordítás közvetlen elszámolását munkaidőegységben valósítsák meg.

A hadikommunizmus idején kialakult elképzelések az áru- és pénzviszonyok felszámolására természetesen nem érték el céljukat, mégpedig éppen a kiinduló feltételek következtében. A parasztság érdekeltségének megszűnése a többlettermék előállításában kiélezte az élelmezés és az ipar nyersanyagellátásának problémáit, amelyeket csak fokozott a fogyasztók érdektelensége a takarékos felhasználásban. Az ellátás elégtelensége pedig a szabad piac (feketepiac) hatáskörének fennmaradását, illetve bővülését hozta magával. (A „szabad piac" – ahogyan az irodalom nevezi – valójában illegális piac volt. Szabadon az *árai* alakultak.) Egyes számítások szerint 1919-ben a munkások a burgonya több mint 90%-át a feketepiacon szerezték be, s a kenyérbeszerzés is kb. felerészben a feketepiacon történt. A Szamuely László többször idézett könyvében közölt számítások szerint „az állami élelmiszer-juttatás kalóriaértéke még a városi lakosság összes fogyasztásának egyharmadát sem tette ki".[30]

A valóságos helyzet alakulása ellenére viszonylag korán megszületett a hadikommunizmus ideológiája, melyet talán legkoncepciózusabban Buharin fejtett ki *Az átmeneti korszak gazdasága* című könyvében.[31] Buharin kiindulópontja szerint a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti időszakban az áruviszonyok elveszítik gazdasági tartalmukat, legfeljebb formaként, burokként működnek. Vagyis, kiterjesztette azt az – egyébként általánosan elfogadott és Lenin által is képviselt – felfogást, mely szerint a szocializmusban megszűnnek az áru- és pénzviszonyok, s ezeket a viszonyokat csupán jelenségeknek, „felületieknek" tart-

va, lényegében és tendenciájában magát az átmeneti időszak gazdaságát is áru- és pénzviszonyok nélkülinek tekintette.

Úgy gondoljuk, nem teljesen érthető meg Buharin könyvének jelentősége és szerepe, ha főként azt hangsúlyozzuk – miként Szamuely László[32] –, hogy pregnánsan kifejezte: „... mennyire egybeolvadt, azonosult az akkori gondolkodásban a hadigazdálkodás néhány jellemző vonása a szocialista gazdaság lényegi ismérveivel", nevezetesen *„a)* a proletárforradalom után a gazdasági viszonyoknak naturalizálódniok kell, *b)* a szocialista gazdaság szervezésének, irányításának fő eszköze – amíg a szocialista öntudat ki nem fejlődik – az erőszak, az állami kényszer". E nézetek ugyanis úgyszólván kizárólagosak voltak, s Lenin kritikája elsősorban nem is ezek ellen irányult. A Buharin konkrét megállapításaival folytatott vitában – a naturális termékcserével, vagy az erőszak szerepével összefüggésben – Olminszkij[33] számára sem csupán a naturálgazdálkodás és az erőszak elutasítása a lényeges, hanem kiterjeszti bírálatát Buharin módszerére, konkrét megállapításainak elméleti-ideológiai hátterére is, így kritikája közvetlenül kapcsolódik Lenin szempontjaihoz. A módszerbeli különbözőségek mindenekelőtt azért különös fontosságúak, mert azok számára, akik a konkrét helyzet és az adott viszonyok figyelembevételének és részletes elemzésének elsőrendűségét hangsúlyozzák, egyre inkább lehetővé válik a korábbi, a kommunizmusra való közvetlen áttérés koncepciójának felülvizsgálata, téves voltának belátása. Ezért gyakorlati jelentőségű volt, hogy többeknél – így Leninnél és néhány közgazdásznál – különösen erőteljes kritikát váltott ki az a mód, *ahogyan* Buharin állás-

pontja mellett érvelt, és az a módszer, amellyel mondanivalóját kifejtette. „A marxista lépésről lépésre elemezné az adott helyzetet, s elemzésétől függően válaszolná meg a kérdést, hogy milyen mértékben túlhaladott az áru fogalma" – írja Olminszkij.[34] Vagyis, Buharin konkrét álláspontjánál is fontosabbnak bizonyult, hogy 1920 elején, amikor egyre nyilvánvalóbban megmutatkozott: a hadikommunizmus korántsem iktatta ki az áruviszonyokat a társadalomból, továbbá az áruviszonyok felszámolását célzó törekvések és intézkedések nem oldják meg a gazdasági bajokat és ellentmondásokat, nem vezetik el a szovjet-orosz társadalmat a szocializmushoz, hanem inkább akadályozzák a fejlődést, elmélyítik az ellentmondásokat, és társadalmi, politikai, gazdasági krízishez vezetnek, akkor Buharin a valóságos helyzet elemzése helyett csupán elméleti princípiumokból kiindulva megszépíti és igazolja a hadikommunizmus *soha el nem ért* céljait. Ez az eljárás valójában szemben állt Lenin felfogásával, amely elsősorban a gyakorlati problémákat tartotta kiindulópontjának. „Lenin mint reálpolitikus határozottan ellenezte az utópikus, spekulatív terveket, amelyek figyelmen kívül hagyták a reális gazdasági viszonyokat" – írja Ambarcumov.[35] A mondottak következtében *Az átmeneti korszak gazdasága* a hadikommunizmus ideológiájaként működött az ideológiának hamis tudati, a valóságot elfedő értelmében. Habár Buharin könyve úgyszólván napra készen dolgozta fel a kor elméleti irodalmát, ténylegesen sehol sem veti fel azt a kérdést, hogy milyen konkrét tapasztalatokat és elméleti konzekvenciákat hozott az októberi forradalom utáni időszak. Nem csupán a könyvében nyújtott *kapitalizmuselemzésre* áll az a megjegyzése, hogy „az összes jelen-

ségeket tiszta alakjukban vettük. A valóságban persze sokkal bonyolultabban mutatkozik meg a dolog. A jelenkori világgazdaság, nem tekintve a tőke óriási méretű központosítását, meglehetősen tarka képet nyújt".[36] Ez a „tarkaság" azonban semmiképpen sem jelent olyan empirikus bázist Buharin számára, amelyet elmélete kidolgozásához figyelembe venne.

A Buharin által követett módszernek közvetlen elméleti következménye volt az az álláspont, miszerint az átmeneti gazdaságban, pontosabban az elemzés alapjául szolgáló hadikommunizmusban az áruviszonyok elveszítik gazdasági tartalmukat, s az („ideiglenesen") még fel nem számolt piac csupán felszíni jelenség. Meg kell ismételnünk a korábban mondottakat: első tekintetre Buharin konkrét elméleti állásfoglalása nem sokban különbözik Leninnek 1918-ban, majd a hadikommunizmus első és második harmadában képviselt álláspontjától. A döntő különbség inkább abban van a két felfogás között, hogy Lenin tudomásul vette: az áru- és pénzviszonyok megszüntetésére hozott intézkedések csupán részlegesen valósulnak meg. Ennek nyilvánvaló jele, hogy az egyik oldalon megszüntetett piac a másik oldalon újra létrejön a batyuzás, a feketepiac formájában.[37] A jelenségek okait Lenin nem az áruban, az áru formai-tartalmi összetevőiben kereste, hanem a szovjet-orosz társadalmi-termelési viszonyokban. *Ezért* nem érthetett egyet vagy inkább nem elégedhetett meg azzal a felfogással, hogy a piac felületi jelenségként van jelen a szovjet-orosz gazdaságban.[38] Lenin a terményadóról írott brosúrájában és annak előkészítő jegyzeteiben tér vissza a vitának erre a pontjára: „Nem merünk egyenesen szembenézni . . . »a profán igazsággal«, és túlságosan gyakran en-

gedjük úrrá lenni magunkon a »felemelő önámítást« ... Váltig hajtogatjuk, hogy »mi« áttérünk a kapitalizmusról a szocializmusra, de közben megfeledkezünk arról, hogy ... ki is ez a »mi« ... Hogy erről ne feledkezzünk meg, szem előtt kell tartanunk gazdasági életünk valamennyi – feltétel nélkül valamennyi – alkotóelemét, ... különféle társadalmi-gazdasági formáit ... »Mi«, a proletáriátus előőrse, élcsapata közvetlenül áttérünk a szocializmusra, ám az élcsapat csak egy kis része az egész proletáriátusnak, amely maga is csak egy kis része az egész lakosságnak."[39] A brosúra tervezetében pedig: „A párt felső rétegeit idomítsuk-e a párt tömegeihez vagy vice versa? A pártot a tömegekhez ... vagy vice versa."[40] Lenin ezekben a megjegyzéseiben a korábban említett módszertani vita közvetlen politikai következményeire hívja fel a figyelmet.

Az itt jelzett összefüggés felismerése tette Lenin számára lehetővé, hogy az 1921-ben kiéleződő, s a felszínen elsősorban *politikai* jellegűnek mutatkozó válság (Kronstadt) mögött gazdasági okokat, ezek mögött pedig az orosz társadalom szociális feszültségeit fedezze fel, és a megoldást ebből következően azonnal az áru- és pénzviszonyok újrakiterjesztésében keresse. „A gazdasági élet 1921 tavaszán politikába csapott át: Kronstadt" – írja a már idézett brosúratervezetben. Meg kell ehhez jegyeznünk: az adott helyzetben, az intervenció feletti győzelem „másnapján" egyáltalán nem volt olyan természetes és magától értetődő, hogy a kronstadti lázadás *végső* megoldása korántsem a lázadás elfojtása és a kommunizmusra való közvetlen áttérés meggyorsítása, hanem az áru- és pénzviszonyok, a szabadkereskedelem érvényesülési körének bővítése.

Nem vállalkozunk arra, hogy részleteiben tárgyaljuk az új gazdasági politika kialakulásának történetét. Elegendő csupán felidéznünk, hogy az árutermelés, az áruviszonyok kibontakozása és a 20-as évek végéig tartó fejlődése szempontjából a terményadó bevezetése (a teljes gabonafölösleg kötelező beszolgáltatása helyett) csupán a legfontosabb, kezdeti intézkedésnek bizonyult. A kereskedelem és az árucsere, amely az akkori felfogás szerint „... feltétlenül tőkések és tőkés viszonyok megjelenését jelenti",[41] az ipar és a mezőgazdaság, a munkásosztály és a parasztság kapcsolatának új formájából *általában* a kistermelés és az állami tulajdonban lévő vállalatok kapcsolatának kérdésévé lett, illetve *az ipari és a mezőgazdasági kistermelés* kapcsolatának kérdését is magában foglalta. „A munkásállamnak elegendő eszköze van ahhoz, hogy *csak módjával* engedje kifejlődni ezeket a (tőkés) viszonyokat, amelyek hasznosak és szükségesek a *kistermelés* (az én kiemelésem – B. I.) fennállása mellett..." – írja Lenin. Később pedig megállapítja, hogy az adott körülmények között „... kell felvetnünk a kisiparnak a szabadkereskedelem és a szabadforgalom alapján való fejlesztése kérdését."[42] A kisipari termelés megindításának egyik formájaként az állam bérbe adta egyes vállalatait magánvállalkozóknak. A kisárutermelők közötti forgalom és a kereskedelem kiterjesztése és fenntartása viszont nem volt megvalósítható az infláció megfékezése, illetve az ezt szolgáló pénzreform nélkül. Az 1921-es évtől több menetben megvalósított pénzreform előbb csak rövidebb ideig (így pl. 1921-ben a papírrubel kb. 3 hónapig, 1922-ben valamivel több mint

5 hónapig) állt ellen az inflációs nyomásnak, majd az aranyrubel, a cservonyec[43] bevezetése már hosszabb időre, egészen 1925-ig stabilizálta a rubelt. Jelentősen bővült a hitelek szerepe, nagysága a termelésben, különösen 1923-tól kezdődően, amikor megteremtik az egységes mezőgazdasági hitelrendszert. A mezőgazdasági hitelek 16,9%-át gazdag parasztok vették fel, míg az ipari termeléshez nyújtott hitelekből 11,5 százalék jutott a magántőkés szektornak, 27,5%-át pedig a szövetkezetek vették igénybe.[44]

Az új gazdasági politikát végezetül az állami vállalatok 1922-től végrehajtott átszervezése tette teljessé. Az önálló elszámolásra való áttérés olyan horderejű intézkedés volt, amely alapvető elméleti kérdések megfogalmazását tette volna lehetővé, s abban, hogy erre végül is nem került sor, döntő szerepet játszott a később újra megerősödő törekvés az áru- és pénzviszonyok visszaszorítására.

A vállalati átszervezés keretében 1922-ben létrehoztak 430 trösztöt, 4144 vállalattal. A nagyobb, önálló egységek létrehozása részben következménye volt az önálló elszámolás elterjedésének, részben pedig további teret nyitott számára, s a vállalati gazdálkodásban az érték, az ár, nyereség, piac stb. megjelenését, az eredményes vállalati működés mércéjeként való alkalmazását jelentette. Az önálló elszámolás rendszere a szocializmus politikai gazdaságtanának történetét összegző szerzői kollektíva szerint a következőket jelentette: „*a)* a gyárak és üzemek állami ellátásának megszüntetését és vagyoni elkülönítésüket, *b)* a vállalatok piaci orientációját, *c)* minden vállalattal szemben azt a követelményt, hogy bevételeik legalább fedezzék kiadásaikat."[45] A vállalati önelszámolás elvileg új jelenség volt, mert nem egyszerűen a nem árutermelő állami ipar

és az árutermelő mezőgazdaság kapcsolatát fejezte ki, hanem azt, hogy az árutermelési viszonyok áthatják az állami vállalatokat is: „Jelenleg néhány üzemet már átállítottunk kereskedelmi elszámolásra, *a munkás munkáját ezekben az üzemekben a szabadpiac árai szerint fizetik* (az én kiemelésem – B. I.), az elszámolásokban áttértek az aranyra. De az ilyen gazdasági egységek száma elenyészően csekély, az üzemek többségében viszont káosz uralkodik, semmiféle arány sincs a kereset és a megélhetési feltételek között, az üzemek egyik részétől megvontuk az állami szubvenciót, másik részük nem teljes szubvenciót kap."[46] A tervekről szólva pedig Lenin a következőket írta: „Az állami vállalatok átállítása az ún. önálló elszámolásra elkerülhetetlenül és elválaszthatatlanul összefügg az új gazdasági politikával, és a közeljövőben feltétlenül az lesz a legelterjedtebb, ha ugyan nem az egyedüli típus. A megengedett és fejlődő szabadkereskedelem viszonyai között ez ténylegesen azt jelenti, hogy az állami vállalatokat jelentős mértékben kereskedelmi, kapitalista alapokra állítjuk át."[47]

Az önálló elszámolás elméleti jelentőségét a leghatározottabban talán I. Szmilga fogalmazta meg *Az új gazdasági politika öt éve* című cikkében, kifejtve, hogy az önálló elszámolás az értéktörvény sajátos érvényesülését jelenti a szovjet gazdaságban.[48] Ebben az álláspontban – csakúgy mint Lenin 1921 végén és 1922-ben írt fejtegetéseiben – implicit módon már benne van annak a lehetőségnek a számbavétele, hogy az árutermelés nem csupán az átmeneti korszaknak a sajátossága, hanem a szocializmust is jellemzi. Ezt a lehetőséget azonban explicit módon nem fogalmazták meg. A Lenin halálát követő, majd az 1925-től

kezdődő időszakban inkább a terv és az önálló elszámolás kapcsolatáról folyt a vita, továbbá a nyereség szerepéről az önálló elszámolás keretében működő szocialista vállalatnál, illetve a kereskedelmi típusú (tőkés) vállalatnál.[49] Azzal, hogy a nyereség fontosságát elsősorban a kereskedelmi (tőkés) vállalat működésében hangsúlyozták, elvileg vitatták a nyereség és gazdaságosság fontosságát a szocialista vállalatok esetében. Ennek gyakorlati oldalaként az önálló elszámolás fokozatosan közvetlen elszámolási operatív eszközzé alakult át. Ezért bármennyire sok szó esett is az önálló elszámolásról, annak gazdasági tartalma jelentősen megváltozott, mindinkább elválasztódott az áru- és pénzviszonyoktól. A vita ilyetén alakulása következtében érthető, hogy néhány évvel később Sztrumilin megerősíti és újrafogalmazza a szocializmus és az árutermelés, valamint a piaci viszonyok össze nem egyeztethetőségének tanát.[50]

Az áruviszonyok és a szocializmus összeegyeztethetetlenségének tétele abból a felfogásból táplálkozik, mely szerint az árutermelés nem vonatkoztatható el a kapitalizmustól. Az októberi forradalmat követően ezt az álláspontot a legkövetkezetesebben 1920-ban fejtette ki Buharin – természetesen korántsem elméleti előzmények nélkül, hanem álláspontja közvetlenül Marx kapitalizmusfelfogásából következik. Ha – mondja Buharin – „... a szervezett társadalmi gazdálkodást vesszük, úgy egyszerre eltűnnek a politikai gazdaságtan összes alapvető »problémái«, az érték, az ár, a nyereség stb problémái."[51] E logika szerint tehát, miután az áruviszonyok anarchikus gazdasági viszonyokat szülnek, a termelés tervszerű szabályozásának megteremtésével megszűnik a „*szervezetlen* társadalmi gazdálkodás" (Buharin) és az áruviszony, véget ér az áruval foglal-

kozó tudomány, a politikai gazdaságtan is.[52] Következésképpen: ha azt tapasztaljuk, hogy az átmeneti időszakban az árutermelési viszonyok olyan objektivációi jelentkeznek, mint a pénz, a piac stb., akkor ezek egyrészt feltétlenül tőkés–kapitalista maradványok, másrészt pedig – mivel az átmeneti időszak a szocializmus felé fejlődik – nem is valódi áruviszonyok objektivációiról van immár szó, hanem inkább kiüresedett vagy kiüresedő burkokról, igazából nem is valódi objektivációkról. Amennyiben Lenin és mások vitába szálltak Buharinnal, a vita az utóbbi kérdés körül forgott, vagyis az ellen léptek fel, hogy *az átmeneti korszak* áru- és pénzviszonyai valójában érzéki csalódás termékei lennének. Buharin megfogalmazásában: „Magában a valóságban azok az elementáris viszonylatok, amelyeknek ideológiai kifejezései az áru, ár, munkabér, haszon stb. kategóriái, egyidejűleg léteznek is, és nem is léteznek. Nem léteznek, és ugyanazon időben mintha léteznének, léteznek azonban úgy, mintha nem léteznének. Valami titokzatos, elvont reális és reális elvont létük van, olyan, mint a babonás hitben a bálványimádók isteneinek és a keresztény vallásban a szellemeknek."[53] Lenin az elillanó, köddé váló kategóriák csalóka játékáról szóló elmélkedést kezdettől fogva elvetette, s ezen a módszertani alapon vált számára lehetővé, hogy később az áru- és pénzviszonyokhoz kötődő valóságos társadalmi csoportokat és a termelés konkrét szerkezetét vizsgálja, és a szovjetorosz gazdaságban működő reális árutermelés következményeit kutassa. Így azonban az az álláspont, miszerint a szocializmus és az áruviszony összeegyeztethetetlen, vagy pontosabban az áruviszonyok és a kapitalizmus elválaszthatatlanok egymástól, legalábbis *az átmeneti korszakra* vonatkozóan abban a felfogásban konkretizálódott, hogy *a valóságos*

áru- és pénzviszonyok a szocialista jellegű állami vállalatoktól függetlenül, azokon kívül keletkeznek.

Lenin és Buharin álláspontja különbözőségeinek és közös vonásainak elemzése különösen fontos az áru- és pénzviszonyokról folyó későbbi viták és álláspontok megértése szempontjából. A 20-as évek közepén kialakult helyzetet nagyjából és leegyszerűsítve úgy jellemezhetjük, hogy miközben tovább, sőt egyre határozottabban bírálták Buharint (és másokat, így pl. Preobrazsenszkijt, aki az állami vállalatok áruviszonyait a más szektorokban működő áruviszonyok hatásaként értékelte), a különböző álláspontok kidolgozásának alapjává éppen Buharin korábban jellemzett *módszerét* tették meg. Ezt tükrözi a Kommunista Akadémián – Preobrazsenszkij előadása nyomán – az áru- és pénzviszonyokról folytatott vita.[54] Miközben az előadónak szemére vetették, hogy figyelmen kívül hagyja az átmeneti gazdaság összetett egységét, a bírálók az áruviszonyok társadalmi–gazdasági összefüggéseinek vizsgálata helyett maguk is egyre inkább közvetlen irányítási–szabályozási problémák kifejezőiként fogták fel az áru- és értékkategóriákat,[55] vagy pedig a szocialista gazdaság olyan „ruhájának", formájának tekintették, amelyet minden mélyebb társadalmi–gazdasági alap nélkül visel a gazdaság.[56]

Az álláspontok változásai természetesen szorosan kapcsolódnak azokhoz a társadalmi-gazdasági változásokhoz, amelyek a 20-as évek második felében a Szovjetunióban lezajlottak. Más formában és más körülmények között, mint a hadikommunizmus időszakában, de újraéledtek a kísérletek az áru- és pénzviszonyok szerepének gyakorlati visszaszorítására. Többévi szünet után 1929-ben újra bevezették a jegyrendszert, a mezőgazdaságban a szerződéses árakról áttértek

a jóval alacsonyabb árakon megvalósított kötelező beszolgáltatás rendszerére, s oly mértékben túlhajtották az áraknak az értéktől való elválasztását,[57] hogy az a gazdaság kiegyensúlyozott fejlődését veszélyeztette – mindenekelőtt a mezőgazdasági termelés lelassulása révén –, növelte a lakosság ellátásában mutatkozó nehézségeket. A mezőgazdaságnak ugyanebben az időszakban induló, majd rövidesen befejeződő kollektivizálása újból alapul szolgálhatott olyan illúziók számára, hogy a Szovjetunióban megkezdődött az áru- és pénzviszonyok felszámolása, illetve az áru- és pénzviszonyok társadalmi feltételeinek gyökeres megszüntetése. „Ezekben az években a szovjet közgazdászok többsége tagadja az értéktörvény hatását a szovjet gazdaságban. Ez az értéktörvény gyakorlati figyelmen kívül hagyását és állandó megsértését tükrözte... Kétségtelen, hogy az áru- és pénzviszonyok lebecsülése és az értéktörvény iránti nihilista viszony számos hibának vált okává a gazdaságpolitikában..."[58]

Az is kétségtelen azonban, hogy a mezőgazdaság kollektivizálásának befejeződése után és a kisipar gyakorlati felszámolását követően immár messzemenően elégtelennek bizonyult az áru- és pénzviszonyoknak minden olyan elmélete, mely ezeknek a viszonyoknak a jelenlétét a kistermelésből, a kistulajdonosok társadalmi túlsúlyából eredeztette.[59] Csakhamar az is kiderült, hogy az áru- és pénzviszonyok a mezőgazdasági és az ipari kistermelés „hivatalos" megszüntetésével korántsem számolhatók fel. Fennmaradt, sőt, időnként megnövekvő szerephez jutott a szabadpiac, s ennek árai önállósultak a hivatalos állami árakkal szemben. Így például a mezőgazdasági árak a feketepiacon 1931-ben 6,3-szor voltak magasabbak a hivatalos állami szektor árainál.

A különbség 1933-ra 12–15-szörösre növekedett.[60] Miután a feketepiac felszámolására tett valamennyi kísérlet kudarcot vallott, és súlyos konzekvenciákat vont maga után annak a felfogásnak a gyakorlati alkalmazása, hogy a kollektivizálás utáni új helyzetben mód van az áru- és pénzviszonyok szerepének visszaszorítására, majd ezt követően a megszüntetésére, hozzá kellett látni a probléma tisztázásához: a szocializmus viszonyai között, a klasszikusok várakozásával ellentétben miért maradtak fenn az áru- és pénzviszonyok, s mi az alapja továbbélésüknek.

Erre a feladatra vállalkozott Sztálin *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című művében, mely voltaképpen nem önálló tanulmány, hanem rendszeres megjegyzések sora a politikai gazdaságtan tankönyvének átdolgozásakor felmerült vitatémákhoz. Sztálin – elvetve azt a felfogást, miszerint az önálló elszámolás az állami szektoron belüli forrása lehet az árutermelésnek – visszatért ahhoz a gondolathoz, hogy az áru- és pénzviszonyok alapját az ipari és a mezőgazdasági termelés különbözőségében kell keresni. „A szocialista termelésnek nálunk ma két fő formája van: az állami-össznépi forma és a kolhozforma, amelyet nem lehet össznépinek nevezni. Az állami vállalatok termelési eszközei és termékei az egész nép tulajdonát alkotják. A kolhozvállalatokban viszont, bár a termelési eszközök (a föld, gépek) az állam tulajdonában vannak, a termelés eredménye az egyes kolhozok tulajdona... Másmilyen gazdasági kapcsolatot a várossal, mint árukapcsolatot, mint az adás-vétel útján történő cserét, a kolhozok ma nem fogadnak el."[61] Másutt azonban ezzel bizonyos szempontból ellentétesen azt fogalmazza meg, hogy a szocializmus viszonyai között nem közönséges árutermelés folyik, hanem „... az

árutermelés különleges fajtája . . ., amelynek alapjában véve az egyesült szocialista termelők (az állam, a kolhozok, a szövetkezetek) áruival van dolga, s amelynek hatóköre a személyes fogyasztási cikkekre korlátozódik . . ."[62] Sztálin sehol nem fejti ki a két megfogalmazás egymáshoz való viszonyát, hanem szervetlenül egymás mellett szerepelteti őket. Az ellentmondás abban van, hogy amíg az első esetben az össznépi tulajdonról azt mondja ki, hogy az iparban megszűnt a közvetítés a közvetlen termelő és a tulajdon, valamint a termék között, addig a fogyasztási cikkek áru voltának elismerésével tételezi a közvetítés fennállását ugyanitt. Világos ugyanis: az ipar is termel fogyasztási cikkeket. Más oldalról viszont azonosnak is tekinti az ipari és a mezőgazdasági termelés társadalmi formáját (melyet pedig korábbi tételében éppen hogy határozottan különbözőnek mondott), hiszen a mezőgazdaság sem csupán fogyasztási cikkeket állít elő. A kétféle megkülönböztetés közül Sztálin az elsőt veszi tekintetbe, amikor az árutermelés magyarázatát keresi, s inkább a másodikat hangsúlyozza, amikor az értéktörvény szerepéről szól: „. . . az értéktörvény hatása nem korlátozódik az áruforgalom területére. Kiterjed a termelésre is. Igaz ugyan, hogy az értéktörvénynek szocialista termelésünkben nincs szabályozó jelentősége, de mégis hatással van a termelésre. Azokat a fogyasztási cikkeket ugyanis, amelyek a termelési folyamatban elhasznált munkaerő pótlására szükségesek, nálunk az értéktörvény hatásának alávetett áruként termelik és értékesítik."[63] Valójában azonban Sztálin itt szétválasztja az áru- és pénzviszonyokat, valamint az értéktörvényt (vagy még pontosabban: elhallgatja összefüggéseik valóságos társadalmi okait és feltételeit), ahelyett, hogy magyarázatot adna az általa megoldani vélt problémára.

Az áru- és pénzviszonyok visszavezetése az ipar és a mezőgazdaság közötti különbségekre azonban alapvetően más társadalmi-gazdasági feltételek között történt 1952-ben, mint amelyek a 20-as években álltak fenn. A kistermelés, az egyéni kisárutermelő lényegében eltűnt a szovjet gazdaságból, helyét a kolhozok és szovhozok foglalták el. Ezért az áru- és pénzviszonyoknak Sztálin által adott elemzése felemás jellegű abban a tekintetben is, hogy egyfelől – Lenin álláspontjától eltérően, de a tényekkel összhangban – az áru- és pénzviszonyokat, az érték stb. kategóriájának érvényességi körét *kiterjeszti a szocializmus időszakára is,* s nem csupán az átmeneti korszak idejére fogadja el. Másfelől azonban immár magukon a szocialista termelési viszonyokon belül különíti el az össznépi-állami és a még nem össznépi kolhoztulajdont, s az áruviszonyokat ez utóbbiaknak nem egészen szocialista mivoltából vezeti le. Hozzá kell ehhez tennünk: Sztálin azzal, hogy – ha ellentmondásosan is – elismerte a szocializmus viszonyai között az áru- és pénzviszonyok szerepét, s kísérletet tett magyarázatukra, egy hosszú hagyománnyal szakított, s továbblépett korának sok közgazdászánál, mindazoknál, akik még jóval *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című tanulmány megjelenése után is tagadták az áru- és pénzviszonyok szerepét a szocializmus viszonyai között.[64]

A szocializmus áru- és pénzviszonyai eredetének másik irányú elemzése bontakozott ki az ötvenes években és a hatvanas évek elején kialakult vitából, és hat tovább napjainkban is. E vita jelentőségét mutatja az a tény, hogy erősen kritikus beállítottságú mind a közgazdaság-tudomány korábbi konkrét megállapításait, mind a politikai gyakorlathoz való viszonyát, mind módszerét illetően. „Némely idő-

leges tényezők által előidézett jelenséget – felületes leírásuk után – a közgazdaság-tudomány a szocialista fejlődés törvényszerűségének rangjára emelt. Így hirdette meg azt az elvet, hogy a lakosság fizetőképes keresletének növekedése meg kell, hogy előzze a termelés (kínálat) növekedését, azt a tételt, hogy a szocialista termelési viszonyok fejlődésével bővül a naturális termékcsere ... stb. A közgazdasági elmélet sok esetben az éppen érvényes gazdaságpolitika uszályában sodródott ... Sajnos, nálunk hosszú időn keresztül gyakorlatilag szembeállították egymással az »elmélet« és a »konkrétum« fogalmait."[65]

A vita kialakulása szoros kapcsolatban állt egyfelől a politika és a tudomány viszonyának változásával, másfelől pedig azzal, hogy az ötvenes évek második felétől kezdve, különösen a XX. kongresszust követően a Szovjetunióban megkezdődött a sztálini gyakorlat és elméleti örökség általános kritikai felülvizsgálata. Ez ugyanis a továbblépés elengedhetetlen feltétele volt, mivel az ötvenes évek elején „... a gazdálkodási rendszer sok eleme – miután a piacot kirekesztették a gazdaság szabályozásából – a hadikommunizmus éveiben alkalmazott elemekre kezdett hasonlítani. És ez nyilvánvalóan nem volt véletlen, mert itt nem a mennyiségi tényező, a termelőerők fejlettségi szintjében tapasztalható különbség, hanem a minőségi, a módszertani tényező volt a döntő."[66]

A két időszak közötti hasonlatosság persze valójában csak cum grano salis értendő. A szovjet gazdaságban ugyanis az ötvenes évek közepéig bármennyire érvényesültek is a hadikommunizmus időszakához hasonló törekvések, sem a termelés, sem az elosztás terén nem alkalmaztak olyan szélsőséges, a kommunizmus termelési és elosztási viszonyainak

közvetlen és azonnali bevezetését célzó intézkedéseket, mint a 20-as évek elején. És nem merültek teljesen feledésbe a 20-as évek vitáinak fő témái és tanulságai sem. Mindezeknek szerepe volt abban, hogy már a vita első szakaszában – így például az akadémia Közgazdasági Intézete és a Moszkvai Állami Egyetem Közgazdaságtudományi Kara által rendezett vitákban – kisebbségbe kerültek azok a nézetek, amelyek kategorikusan tagadták az árutermelés tényét a szocializmusban.[67]

Így tehát a vita fő vonalát nem a szocializmuson belüli árutermelés elismerését vagy tagadását valló nézetek ütközése alkotja, hanem az első szakaszban a politikai gazdaságtannak – N. J. Petrakov szerint a gazdasági gyakorlat közvetlen szükségleteitől eléggé távol eső – néhány fontos, az értéktörvénnyel, az árutermeléssel kapcsolatos elméleti kérdéseket vitatják. Két, egymást részben átfedő, részben egymástól különböző kérdés alkotja az eszmecsere centrumát. Az egyik kérdés az, hogy vajon a szocialista árutermelés a tőkés társadalom öröksége-e, vagy pedig a szocialista termelési viszonyok immanens sajátossága. A második kérdéskör azok vitája körül összpontosul, akik „... az értéktörvényt tulajdonképpen csak olyan követelményként értelmezik, hogy a pénz felhasználásával kell nyilvántartani a társadalmi termelést, de annak alakulását és szerkezetét teljes egészében a tervutasítások határozzák meg ...", illetőleg „Az értéktörvényt a másik felfogás úgy értelmezi, hogy logikusan eljut a piac elismeréséig."[68] Vagy más szavakkal: a vita körül bontakozott ki, hogy az árutermelés a szocializmusnak felszíni vagy lényegi vonása-e, s melyek ezek után a szocializmusban az árutermelést meghatározó viszonyok.

Ami most már a szocialista árutermelést meghatározó

alapvető viszonyok kérdését illeti, a vita első szakaszában a kétfajta tulajdon – az állami és szövetkezeti – fennmaradásáról szóló sztálini álláspont különböző variációit, illetve kiegészítéseit követhetjük nyomon a hatvanas évek közepéig. M. Kolganov szerint a kétféle tulajdon megkülönböztetése ezért elengedhetetlen, mivel – mint írja – ha a szocialista társadalomban csupán egyetlen tulajdonos lenne, nem lehetne áruviszony. Szükségesnek tartja azonban emellett a munkamegosztás jelentőségét, valamint „... a társadalmi munka specifikus jellegét" hangsúlyozni, mint az árutermelést meghatározó tényezőket.[69] Hasonló megállapításra jut K. Osztrovityanov is, azonban az egyes tényezők szerepének a korábbitól eltérő fontosságot tulajdonít: „A szocializmusban az áru- és pénzviszonyok elsősorban a társadalmi munkamegosztással, valamint a termelési eszközök két tulajdonformájával – az állami (össznépi) és a szövetkezeti, kolhoztulajdonnal kapcsolatosak" – írja.[70] Ezzel szemben Liszicskin úgy foglal állást, hogy az értéktörvény érvényesülésének fő feltétele nem az, hogy ki kitől vásárol „... hanem a valóban gazdasági tényező, a termelőerők fejlettségi szintje".[71]

Úgy tűnhet: a vita első szakasza igencsak szerény eredményeket hozott. Figyelembe kell azonban vennünk azt is, hogy mintegy elméleti előkészítése volt a következő időszak – alapjaiban más, gyakorlati kiindulópontú – vitájának, amennyiben elméletileg a közvetlen termékcsere általános kritikáját hozta. Erre utalt – már a vita második szakaszában – V. Nyemcsinov: „Az anyagi-műszaki ellátás körébe tartozó tárgyak, áruk, mivel a társadalmi munkamegosztás viszonyai között állítják őket elő. A közvetlen termékcsere hamis elmélete kihatott a tervárak érvényes rendszerére is,

és nagyon károsan befolyásolta az anyagi-műszaki ellátás egész helyzetét."[72] A vita e második szakaszának legfőbb jellegzetessége, hogy *a)* a közgazdasági kérdések elsősorban gyakorlati problémákból kiindulva fogalmazódnak meg, s nem törekednek minden esetben azok politikai gazdaságtani összefüggéseinek explicit megtárgyalására; *b)* a szocialista árutermelést a társadalmi-termelési viszonyok egy újonnan felismert összefüggéséből – a vállalat és a központi tervező, gazdaságirányító viszonyából kiindulva – elemzik, de a mondottak következtében nem vizsgálják meg külön *elméleti* problémaként; *c)* új kérdések merülnek fel – mint például a terv és az árutermelés kapcsolata, a piac szabályozó szerepe stb., melyek a korábbi viták absztrakt elméleti szintjén vagy egyáltalán nem játszottak szerepet, vagy pedig jelentőségük háttérbe szorult.

Mindez már J. Libermannak a vitát kiváltó, 1962 szeptemberében, a *Pravdá*-ban megjelent cikkében felismerhető. Liberman ugyanis a vállalat és a központi tervező közötti viszonyt helyezi a középpontba, megállapítva, hogy viszonyuk nem mentes érdekellentétektől. Mint írja: „A lényeg nem a mutatókban, hanem a vállalatok és a népgazdaság kölcsönös kapcsolatainak rendszerében, a termelő kollektívák munkájának tervezési, értékesítési és ösztönzési rendszerében van."[73] A vita során azután részben kibővítik, részben konkretizálják Liberman megállapításait, mindenekelőtt abban az irányban haladva, hogy a központi tervező és a vállalati kollektíva közötti konfliktus az értéktörvény működésének fogyatékosságaiból adódik, következésképpen összhangjuk, együttműködésük javítása az értéktörvény, az áru- és pénzkapcsolatok, az érték alapú ár kialakítása révén képzelhető el. Szukarcsevszkij írja: Liberman javaslatai

„... abból indulnak ki, hogy amennyiben növeljük az értéktörvény alkalmazásán alapuló gazdasági módszerek ösztönző szerepét, akkor a vállalati dolgozók maguk is keresni fogják és fel is kutatják a belső tartalékokat".[74]

Ha most már körvonalazni akarjuk azokat a szocialista áruviszonyokkal közvetlenül összefüggő elméleti problémákat, amelyek a vitában implicit módon felmerültek, akkor a következő kérdéscsoportokat említhetjük meg:

– Annak következtében, hogy a gazdaságirányításnak legalábbis egyik kritikus pontja a központi tervező és a vállalat kapcsolata, valamint, hogy itt határozott érdekkonfliktusok mutatkoznak, melyek feloldása az áru- és pénzviszonyok hatókörének kibővítése útján lehetséges, felmerül a kérdés, hogy ez a kapcsolat a termelőegység és a központi gazdaságirányítás között mennyiben lehet több puszta következménynél, mennyiben lehet egyúttal oka, meghatározó kiindulópontja a szocializmus áru- és pénzviszonyainak. Ez a gondolat fejeződik ki azokban a nézetekben is, amelyek a szocialista árutermelést a munkamegosztáshoz kapcsolják.[75]

– Annak megfogalmazásával, hogy a központi tervező áttekintése a társadalom termelőerői felett korlátozott, valamint hogy akarata érvényesítésére szolgáló eszközei végesek, nyitottá válik a korábban már eldöntöttnek tekintett kérdés: milyen határok között, és milyen értelemben tekinthető a központi állam az össztársadalmi tulajdonosi érdekek képviselőjének, valamint mennyire tekinthető azonosnak az állami tulajdon az össztársadalmi, össznépi tulajdonnal. A. Zverev ugyan cáfolni igyekszik Libermannak azt a megállapítását, miszerint a központi tervező nem ismeri és nem is ismerheti pontosan a vállalat rendelkezésére álló kapacitá-

sokat és tartalékokat, de implicit módon az ellentmondás létét mégis elismeri, amikor azt a tételét fogalmazza meg, hogy a vállalat nem ismeri a népgazdasági összefüggéseket. Mindkét esetben felmerül ugyanis az össznépi-állami tulajdonnak, a tulajdon központi kezelésének, illetve az e célból létrehozott elkülönült intézmények sajátos érdekeinek problémája.[76]

– Annak felismerése, illetve megvitatása, hogy a közvetlen termelők személyes anyagi érdekeltsége a szocializmusban elválaszthatatlanul összekapcsolódik az árutermeléssel, magában foglalja a közvetlen termelő, azaz a munkaerő jellegének problémáját, vagyis azt a kérdést, hogy milyen mértékben és összefüggésben tekinthető a munkaerő az áru- és pénzviszonyok részének, illetve milyen kapcsolatban áll ezekkel a viszonyokkal. Mint Kozlov írta: „A személyes anyagi érdekeltség és a kifejezésére szolgáló áru- és pénzviszonyok kizárása a szocializmus gazdasági kapcsolatainak összességéből, besorolásuk a letűnt termelési módok gazdasági kategóriái, a múlt magántulajdonosi áru- és pénzviszonyai közé nemcsak elméleti melléfogás, hanem a gyakorlatban is hibás lépésekhez vezet."[77]

– Végül: az értékalapú árak, a nyereség stb., egyszóval az áru- és pénzviszonyok konkrét kategóriáinak az alkalmazása a népgazdaság teljesítményének a mérésére, az elosztás viszonyainak alakítására, a beruházási döntések meghozatalára – tehát a gazdaságirányítás konkrét folyamatának értékelésére és továbbfejlesztésére – felveti a *naturális* terv és az árutermelés kapcsolatának kérdését. Ha ezt a kérdést nem valamiféle homályos „dialektika" alapján válaszoljuk meg oly módon, hogy a szocializmus árutermelés *is*, és naturális terv szerint működő társadalom *is*, akkor felmerül a terv és

az árutermelés konkrét viszonyának kérdése. Nevezetesen: a szocializmus termelési viszonyainak eszerint nem az a jellemző vonása, hogy a naturális tervbe *beiktatódnak* az áru és pénz, valamint a piac kategóriái, hanem a szocializmusban lehetséges az áru- és értékalapú, az áru- és *értékkategóriákban kifejezett terv.* Ekkor viszont a szocializmust mind *lényege szerint,* mind alapvető viszonyait illetően árutermelő társadalmat határoztuk meg, ennélfogva nem létezik a terv és értéktörvény, a terv és piac egymást *kizáró* viszonya vagy külsőleges kapcsolata. „Az értéktörvény gazdaságszabályozó hatásának elismerése nem jelenti a terv jelentőségének csorbítását. Ellenkezőleg, ilyen szemlélet mellett a tervek szerepe növekszik, minthogy nem szubjektív alapokra, hanem objektív tudományos kritériumokra építik őket."[78]

Így tehát az áru- és pénzviszonyokról az 50-es és 60-as években kibontakozott vitának csupán a kezdeteire tekinthetjük érvényesnek V. Valovoj és G. Lapsina következő megállapítását: „A szovjet közgazdászok döntő többségükben az ötvenes-hatvanas években, megvédve az árutermelés szocializmusbeli létét, egyáltalán nem vetették fel (és nem vetik fel) a szocializmus mint a termelés társadalmi formája természetének kérdését. A szocialista termelés közvetlenül társadalmi, tervszerű jellegéről szóló marxista tételt változatlanul érvényesnek tekintették (és tekintik), az árutermelést pedig a közvetlen társadalmi tervszerű termelés elemének."[79] A vita második felére ez a megállapítás csak annyiban érvényes, amennyiben *közvetlenül* ezek a kérdések valóban nem szerepeltek témaként, közvetve azonban – mint láttuk – minderről szó esett. Azáltal, hogy a szerzőpáros figyelmen kívül hagyta ezt a közvetett összefüggést, a szovjet közgazdaságtan jelentős teljesítményeinek fordított há-

tat. Ha ugyanis a vitákban valóban egyáltalán nem merült volna fel a termelés társadalmi formájának jellege és természete, az nem a szovjet közgazdaságtan erejét, hanem gyengeségét bizonyítaná, mint ahogy a szocialista termelés *közvetlenül* társadalmi jellegét és e tétel marxista mivoltát sem az fogja bizonyítani, hogy változatlanul érvényesnek *tekintjük.*

A közvetlenül társadalmi termelés tételét viszont immár nem csupán áttételesen kérdőjelezi meg az a koncepció, mely szerint valóságos elkülönültségi viszonyok találhatók egyrészt a vállalat mint termelő egység és az állam mint tulajdonos, másfelől az egyes vállalatok között. Ennek képviselői az áru- és pénzviszonyok okait kutatva ugyanis immár nem az állami, „össznépi" tulajdonon kívülre tekintenek, illetve nem az állami tulajdon periferikus jelenségének tartják őket, hanem felfogásukban azok a szocialista tulajdonviszonyok – legalábbis egyik – lényegi viszonyaként jelennek meg. „A vállalatok, kolhozok és az állam közötti csere egyenértékűsége... érvényesül... A naturális viszonyok nem tudtak ellenállni az árukapcsolatok általános formája – így a pénzviszonyok és azok elválaszthatatlan kategóriája, az ár – nyomásának" – írja Ignatovszkij.[80] Az egységes népgazdaságon belül tehát a szerző olyan viszonylag önálló szinteket állapít meg, mint állam, vállalat, szövetkezet, s e szinteken belül viszonylag önálló egységeket különít el, amelyek között szükségszerűek az áru- és pénzkapcsolatok.

Mindamellett különösen az utóbbi években egyre határozottabban bontakozik ki a szocializmus áru- és pénzviszonyai magyarázatának egy újabb koncepciója, amely a 60-as évek vitáiban csak közvetve volt jelen. Az áru- és pénzviszonyok

eredetének Sztálin által adott magyarázata és az ezzel szemben álló, a vállalati önállóságból kiinduló elmélet ugyanis minden különbség mellett egy lényegi pontban megegyezik. Nevezetesen abban, hogy egyik sem a közvetlen termelési folyamatot veszi szemügyre, hanem az áruviszonyok fennmaradását és erősödését a különböző gazdasági egységek, szektorok közötti kapcsolatra vezeti vissza, s így az áru- és pénzviszonyokat mint a *termelés* kategóriáit nem képes teljességükben jellemezni a szocializmus viszonyai között. A közvetlen termelési folyamat alapvető problémája ugyanis az – s erre a korábbi koncepciókban nem történik utalás –, hogy *miképpen* egyesítik valamely társadalomban a közvetlen termelési folyamat tényezőit: a munkaerőt és a termelési eszközöket.

Hadd jegyezzük meg mindjárt: az áru- és pénzviszonyok fennmaradásának okait a közvetlen termelési folyamatban kutatva, törvényszerűen eljut a vizsgálat a munkaerő mint áru elemzéséhez a szocializmusban. Illetve a munkaerő áru voltának tagadása e koncepción belül áthidalhatatlan ellentmondásra vezet. J. Kronrod pl. a munkaerő és a termelési eszközök egyesítésének szocialista formájáról írja, hogy „... a termelés és az érték gazdasági törvényeinek egységét sajátos mechanizmus jellemzi, s ez a mechanizmus megvalósítja a munka egyesítését a közvetlen társadalmi termelés folyamatában".[81] Ugyanakkor magának a munka jellegének elemzésekor megkülönbözteti a „szocialista szükséges munkát" a „szocialista többletmunkától".[82] A közvetlenül társadalmi termelés tétele, illetve a szükséges és a többletmunka megkülönböztetése (vagy helyesebben valóságos különbségeik fennmaradása) azonban kölcsönösen kizárják egymást. A *közvetlenül* társadalmi termelés ugyanis – töb-

bek között – éppen azt jelenti, hogy a termelő egyének munkája nem különül el egy olyan részre, amellyel ezek a termelők önmagukat, s egy másik részre, amellyel a rajtuk kívüli társadalmi csoportokat, intézményeket termelik újjá. A közvetlen termelési folyamat elemzéséből kiinduló Kronrod felfogásának ellentmondása abból ered, hogy – összefoglalva a viták tapasztalatait is – magyarázatot akar adni a szocialista árutermelés fennmaradására,[83] de magát az árut előállító munkaerőt kivonja az áruviszonyok köréből, s a munkásnak a munkához és a termelési eszközökhöz való viszonyát nem mint közvetett, hanem mint közvetlen tulajdonosi viszonyt ábrázolja.[84] Másként fogalmazva: a szocializmus áru- és pénzviszonyainak az az elemzése, amely a közvetlen termelési folyamatból indul ki, választásra kényszerül: vagy elismeri a munkaerő mint áru jelenlétét a termelésben,[85] vagy a közvetlen társadalmi termelés tételét a munkaerőre alkalmazva, kénytelen a szocializmus politikai gazdaságtanának alaptörvényévé tenni „az elvtársi együttműködést",[86] mint pl. I. Kuzminov teszi. A közbeeső megoldások, miként Kronrodé is, áthidalhatatlan ellentmondásokat eredményeznek.

*

A szocializmus és az áru- és pénzviszonyok kapcsolatáról folyó viták hosszú és fordulatos történetének néhány sajátossága – úgy véljük – e mégoly vázlatos áttekintésből is megállapítható:

1. A szocialista gazdaságról szóló elmélet fokozatosan rákényszerül arra, hogy elismerje és elemezze a szocialista árutermelést, a szocializmus áru- és pénzviszonyait. Ez a lát-

szólagos visszavonulás, meghátrálás azzal jár, hogy az elmélet a szocialista gazdaság mind konkrétabb és mélyebb elemzésére vállalkozik és vállalkozhat.

2. A szocialista társadalom áru- és pénzviszonyainak tagadása, az átmeneti időszakban az áruviszony lebecsülése, e viszonyok jelentőségének elméleti kétségbe vonása új lendületet kapott azokban a gazdaságilag nehéz időszakokban, amelyekben *kényszerűen* ment végbe a csere naturalizációja, s ezáltal az árutermelés és a csere egy már elért színvonalhoz képest esett vissza.

3. Az áru- és pénzviszonyok jelentőségének gyakorlati lebecsülése nem csupán a gyakorlati nehézségek kifejeződése volt, hanem egyúttal maga is időszakonként komoly egyensúlyzavarok kiinduló pontjává vált a gazdaságban. Ennek okát abban az ideológiai felfogásban találhatjuk meg, hogy a ténylegesen kialakult szocializmus, az elméleti előrejelzésnek megfelelően, rövid időn belül közvetlenül a kommunizmusba nőhet át. Az áru- és pénzviszonyok, valamint a piac korlátozása, befolyásolása egy bizonyos, de csak kevéssé ismert ponton előidézheti és egyes időszakokban ténylegesen elő is idézi az értékviszonyoknak az egész újratermelési folyamatot károsan befolyásoló felborulását. A reformokat, az áru- és pénzviszonyok hatókörének bővítését nem az elméleti előrelátás alapján, hanem a gyakorlati kényszer hatására valósítják meg.

4. Az áru- és pénzviszonyok hatókörének bővítése rendszerint a gazdaság fejlődésének, irányításának újabb szakaszaival volt összefüggésben; jelentős egyensúlyzavarok kiküszöbölését, a termelés dinamizmusának növelését szolgálta.

5. A szocializmus áru- és pénzviszonyairól folyó vita időnkénti felélénkülése majd elhalása, az árutermelés kibontakozását segítő, majd azt követően az áruviszonyok visszaszorítását célzó intézkedések periodikus ismétlődése nem jelenti, hogy mindig mindent újra kell elölről kezdeni. A tapasztalatok összegyűjtése, a lezajlott viták tanulságainak megvonása önmagában is része a szocialista árutermelés viszontagságos, de mégiscsak előrehaladó folyamatának.

1. A legutóbbi időszakban magyar nyelven megjelent, a korszakról szóló nagyobb összefoglalók: W. Brus: *A szocialista gazdaság működésének általános problémái* (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967., 56–77. old.); Barla-Szabó Ödön: *Az 1920-as évek gazdasági vitái a Szovjetunióban* (Kossuth, Budapest, 1971.); Szamuely László: *Az első szocialista gazdasági mechanizmusok* (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971.); D. K. Trifonov–L. D. Sirokorad (szerk.): *A szocializmus politikai gazdaságtanának története* (Kossuth, Budapest, 1975.); I. J. Trifonov: *A szovjet társadalom forradalmi átalakítása, 1917–1937.* (Kossuth, Budapest, 1979).

2. A források között természetesen kiemelkedően fontosak a Lenin munkásságához kapcsolódó dokumentumok, részben viszonylagos teljességük, részben annak következtében, hogy Lenin közvetlenül is részt vett a legnagyobb horderejű elméleti vitákban. A dokumentumok teljességének viszonylagos voltát jelzi azonban, hogy a *Lenin Összes Művei* legutóbbi magyar kiadásából hiányoznak Leninnek 1920 májusában írott (1929-ben megjelent), jelenlegi témánk szempontjából különösen fontos megjegyzései Buharinnak az átmeneti kor gazdaságáról írott könyvéhez. A korszak neves közgazdászai (elsősorban Buharin, Preobrazsenszkij, Olminszkij) munkásságának dokumentumai még kevésbé mondhatók feltártaknak és hozzáférhetőknek. Ebből a

szempontból fontos dokumentumokat közöl a Mihalik István szerkesztésében megjelent *Az 1926-os vita az értéktörvényről a Szovjetunióban* c. összeállítás (*Politikai gazdaságtani füzetek*, 25. Bp., 1979).

3. I. m., 79–80. o.

4. Marx: *A gothai program kritikája* (Kossuth, Budapest, 1975., 23–24. oldal).

5. Lenin: *Tíz tézis a szovjethatalomról* (Az OK(b)P. VII. kongresszusa). *Lenin Összes Művei (LÖM)*, 36. kötet (Kossuth, Budapest, 1972.), 70–71. oldal.

6. Lenin: *Egy szerencsétlen béke történetének kérdéséhez. LÖM*, 35. kötet (Kossuth, Budapest, 1972.), 252. oldal.

7. *A Munka- és Honvédelmi Tanács határozattervezete a helyi gazdasági tanácskozásokról, a beszámolási kötelezettségről, a Munka- és Honvédelmi Tanács utasítása szerinti eljárásról. LÖM, 43. kötet* (Kossuth, Budapest, 1974.), 254. oldal.

8. Lenin: *Egy szerencsétlen béke történetének kérdéséhez. LÖM*, 35. kötet, 246. oldal.

9. Uo., 246–247. oldal.

10. Lenin: *Inkább kevesebbet, de jobban. LÖM*, 45. kötet (Kossuth, Budapest, 1975.), 399–401. oldal.

11. Vö.: I. V. Sztálin: *A bolsevizmus történetének néhány kérdéséről. A leninizmus kérdései.* Budapest, 1950., 420–433. oldal.

12. Lenin: *Forradalmunkról. LÖM*, 45. kötet, 378–379. oldal.

13. Lenin: *Előadói beszéd az új gazdaságpolitikáról.* (Elhangzott a VII. Moszkva kormányzósági pártkonferencián,

1921. október 29-én.) *LÖM*, 44. kötet (Kossuth, Budapest, 1975.), 196–197. oldal.

14. Vö.: E. A. Preobrazsenszkij: *Economic Equilibrium in the System of the USSR* (1927). In: *The Crisis of Soviet Industrialisation.* Selected Essays. New York, 1980., 168–204. oldal.

15. Lenin: *A szovjethatalom soron lévő feladatai. LÖM*, 36. kötet, 165. oldal.

16. Lenin: *Beszámoló a munkás-paraszt-katona- és vöröskatona-küldöttek szovjetjeinek V. összoroszországi kongresszusán* (1918. július 5.). *LÖM*, 36. kötet, 485. oldal.

17. Lenin: *Előadói beszéd az új gazdasági politikáról* (1921. október 19.). VII. Moszkva kormányzósági pártkonferencia. *LÖM*, 44. kötet, 198–199. oldal.

18. Lenin: *A szovjethatalom soron lévő feladatai* című cikk első fogalmazványa. *LÖM*, 36. kötet, 166. oldal.

19. Marx: *A polgárháború Franciaországban.* Marx–Engels: *Válogatott Művek*, I. kötet, Kossuth, Budapest, 1963., 519. oldal.

20. Engels: *Bevezetés „A polgárháború Franciaországban" 1891-es különkiadásához.* I. m., 481. oldal.

21. A munka szerinti elosztás problémája – részben ezért – mindmáig vitatott. Az áru- és pénzviszonyok fennállása esetén ugyanis részben az egyszerű és bonyolult munka megkülönböztetésének bevezetésével, részben olyan differenciálási elvek alkalmazása mellett, mint pl. a felelősség, a munka szerinti elosztás eredeti, marxi kiindulópontjai is szükségképp kiegészítésre, változtatásra szorulnak. (Vö. ezzel kapcsolatban: Falusné Szikra Katalin: *A munka szerinti elosztás értelmezésének néhány kérdése. Közgazdasági Szemle*, 1977/1.)

22. l. E. Preobrazsenszkij: *Az értéktörvény a szovjet gazdaságban.* In: *Az 1926-os vita az értéktörvényről a Szovjetunióban. Politikai gazdaságtani füzetek,* 25., Bp., 1979., 47. old.

23. Lenin: *A szovjethatalom soron lévő feladatai. LÖM,* 36. kötet, 168. oldal.

24. Megjegyezzük, hogy ugyanakkor teljes mértékben egyetértünk Szamuelynek azokkal az érveivel, amelyekkel megcáfolja az olyan állításokat, miszerint a bolsevik párt, illetve személyesen Lenin közvetlenül az októberi forradalom után, s így 1918 tavaszán is a NEP alapelvei szerint kívánta volna építeni a szocializmust. Vö. Szamuely László: *Az első gazdasági mechanizmusok.* Id. kiad., 7–10. oldal.

25. Szamuely László: i. m., 11. oldal.

26. Lenin: *A szovjethatalom soron lévő feladatai.* Id. kiad., 165. oldal. Az 1917 utáni pénzpolitika ugyancsak arra utal, hogy az 1918 őszéig tartó időszakot több szempontból külön kell kezelnünk. Az 1918. január 12-én kiadott dekrétummal a pénz- és hitelügyeket, valamint az aranyforgalmat állami monopóliummá teszik, továbbá 1918 májusában intézkednek a pénzstabilitás megteremtésére. A kitűzött célokkal élesen ellentétes gyakorlati tendencia 1919 elején indul meg. Az ennek következtében is felgyorsuló infláció méreteire jellemző, hogy 1918-ban 33,6 milliárd rubel volt forgalomban, 1919-ben 163,9 milliárd, 1920-ban pedig 943,5 milliárd rubel. Ugyanakkor azonos árakon számolva a termelés 500 millió rubel értékről (1918) 122 millió rubel értékre csökkent. (J. A. Kronrod: *Gyengi v szocialiszticseszkom obsesztve.* Moszkva, 1954., 12–14. oldal.

27. „A kulákok türelmetlenül várták a csehszlovákokat, szíves örömest ültettek volna a trónra egy új cárt, hogy

büntetlenül folytathassák a kizsákmányolást... A kommunák, az artyeles földművelés, a parasztszövetkezetek – ez ment meg a kisgazdaság hátrányaitól, ez az eszköze a gazdaság föllendülésének és megjavításának..." Lenin: *Beszéd a központi kormányzóságok szegényparaszt-bizottságai küldötteinek tanácskozásán* (1918. november 18.). *LÖM*, 37. kötet, Budapest, 1973., 169–171. oldal.

28. J. A. Preobrazsenszkij: *Finanszi v epohu diktaturi proletoriata.* Idézi: Szamuely László: *Az első szocialista gazdasági mechanizmusok.* Id. kiad., 30. oldal.

29. *Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plénumának határozatai.* I. rész. Szikra, Budapest, 1954., 497. oldal. További ilyen intézkedések is születtek. Így pl. a Népbiztosok Tanácsa 1920. december 17-én dekrétumot adott ki a lakosság közfogyasztási cikkekkel való ingyenes ellátásáról, december 23-án az ingyenes fűtőanyag-ellátásról és a posta, távíró, telefon pénzfizetés ellenében való használatának megszüntetéséről, 1921. január 27-én pedig a lakbér megszüntetéséről. Ugyanez év február 3-án határozatot hoznak az adószedés megszüntetéséről. Ezeket az intézkedéseket a X. kongresszuson megerősítik. A munkanormák megállapításával kapcsolatos feladatok 3. pontjaként például kimondják: „Mind a központban, mind vidéken különös figyelmet kell fordítani arra, hogy széles körben gyakorlatilag megvalósuljon a Népbiztosok Tanácsának a dolgozók élelmiszerrel és közszükségleti cikkekkel történő díjtalan ellátásáról szóló rendelete." A 7. pontban pedig: „A munkabérek természetbeni folyósítása területén foganatosítandó intézkedések: a szakszervezetek révén meg kell állapítani az anyagi ellátás, a közlekedési eszközök, a telefon és a távíró, a lakások, a színház stb. díjtalan igény-

bevételének normáit és rendjét." (*Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plénumainak határozatai.* I. rész. Szikra, Budapest, 1954., 634. old.)

30. I. m., 28. oldal.

31. N. Buharin: *Az átmeneti korszak gazdasága* (Moszkva, 1920.). A könyvet magyarul, ugyancsak Moszkvában, 1921-ben adták ki *Az átmeneti korszak gazdálkodása* címmel. A továbbiakban idézeteink ebből a kiadásból valók.

32. Szamuely László: i. m., 51. oldal.

33. M. Olminszkij: *O knyige t. Buharina. Krasznaja Nov.* 1921., 1. sz.

34. Idézi D. K. Trifonov–L. D. Sirokorad (szerk.): *A szocializmus politikai gazdaságtanának története.* Id. kiad., 21. oldal. Továbbá: Szamuely László: i m., 148–151. old.

35. E. A. Ambarcumov: *Lenin i puty k szocializmu.* Moszkva, 1982., 201. old.

36. Vö.: Buharin: *Az átmeneti korszak gazdálkodása.* Id. kiad., 23. oldal.

37. Ennek méreteit jól jellemzik Sztrumilin adatai. „Miközben 1920 végén sorra adják ki e dekrétumokat a lakosság közfogyasztási cikkekkel való ingyenes ellátásáról, az élelmiszerektől a fűtőanyagig, egyre bővül és növekszik a feketepiaci forgalom, mégpedig nagymértékű inflációs folyamat közepette. Ha az 1914. évi árindex átlagát 1-nek vesszük, akkor a megfelelő adat 1920-ban 9713, 1921-ben pedig 43 687 (Leningrádban: 40 304)." Vö. Sztrumilin: *Dinamika cen za 1918–22 gg. Izobrannije proizvegyenija. I. Sztatisztika i ekonomika,* Moszkva, 1964., 205. oldal.

38. Vö. Lenin: *Művei.* Gyűjteményes kiadás, XI. kötet. Moszkva–Leningrád, 1931., 386. oldal. Habár Buharin Leninnek mint „... forrón szeretett mesterének, elvtársának és

embertársának . . .” ajánlotta művét e könyv 1921-es magyar kiadásában, s az előszóban bírálja azt a nézetet, amely a termelési viszonyokban lezajló átalakulást úgy fogja fel, „mint a szervező szerkezetek felső rétegeiben történő változást”, módszere mégsem teszi lehetővé számára, hogy megtagadja a bírált szemléletmódot.

39. Lenin: *A terményadóról. LÖM*, 43. kötet, 208–209. oldal.

40. Lenin: *A terményadóról*, c. brosúra tervezete. *LÖM*, 43. kötet, 363. oldal.

41. Lenin: *A Munka- és Honvédelmi Tanács utasítása helyi szovjetintézményeknek.* Tervezet. *LÖM*, 43. kötet, 255. oldal. *A terményadóról.* Uo., 223. és 145. oldal.

42. Lenin: *A Munka- és Honvédelmi Tanács utasítása* . . . Id. kiad., 255. oldal. Továbbá: *Az OK(b)P X. összoroszországi konferenciája: Előadói beszéd a terményadóról. LÖM*, 43. kötet, 290. oldal.

43. A cservonyec egységenként 7,742 gramm aranyat tartalmazó pénz volt, bevezetésekor 10 papírrubellel volt egyenlő. Az aranyrubel bevezetése egyrészt rögzítése volt annak a gyakorlati ténynek, hogy a papírpénz periodikus romlása miatt a forgalom ténylegesen és növekvő mértékben az arany közvetítésével zajlott. Más oldalról pedig azt is meg kell említenünk, hogy a cservonyec értékállósága ugyan minden korábbinál nagyobb volt, de korántsem abszolút. Így 1925-ben újabb pénzreformot kellett végrehajtani.

44. J. A. Kronrod által közölt adatok. A százalékos megoszlás mögötti tényleges hitelnagyságra utal az az adata, hogy 1925-ben a Mezőgazdasági Bank összesen 237,7 millió, nagyobbrészt rövid lejáratú hitelt folyósított. (J. A. Kronrod: i. m., 23–25. oldal.)

45. D. K. Trifonov–L. D. Sirokorad (szerk.): i. m., 178. oldal.

46. Lenin: *Zárszó a VII. Moszkva kormányzósági pártkonferencián. LÖM,* 44. kötet, 215. oldal.

47. Lenin: *A szakszervezetek szerepe és feladatai az új gazdasági politika viszonyai között. A tézisek tervezete. LÖM,* 44. kötet, 333. oldal.

48. I. Szmilga: *Pjaty let novoj ekonomicseszkoj politiki. Planovoje Hazjajsztvo,* 1926/3. sz.

49. A. Ginzburg: *Ekonomije promislennosztyi.* Moszkva, 1925., 224–227. oldal.

50. Sz. Sztrumilin: *Processzi cenoobrazovanija v. SzSzSzR. Planovoje Hazjajsztvo,* 1928/5. sz. Sztrumilin természetesen korántsem állt egyedül ezzel a felfogással. „Ami a közgazdasági elméletet illeti, erre akkor az áru-, pénzviszonyok és az értékkategóriák iránti tagadó magatartás volt rendkívül jellemző" – írják a 30-as évek elejéről *A szocializmus politikai gazdaságtanának története* szerzői. I. m., 188. old.

51. N. Buharin: i. m., 7. oldal.

52. „... a tőkés árutársadalom vége a politikai gazdaságtan végét is jelenti" – írja Buharin (i. m., 7. oldal). Lenin felfogása – a Buharin könyvéhez írt széljegyzetek szerint – az volt, hogy a politikai gazdaságtan nem csupán áru- és pénzviszonyokkal foglalkozik.

53. I. m., 105–106. oldal

54. *A Kommunista Akadémia Közlönye,* 14. kötet, Moszkva, 1926. *Az 1926-os vita az értéktörvényről a Szovjetunióban.* Id. kiad.

55. Ezt az egyébként még a legkonstruktívabb álláspontok közé tartozó nézetet képviselte pl. Mendelszon. *A Kommunista Akadémia Közlönye,* 15. kötet, 1926.

56. Vö. pl. Kac felszólalását, i. m., 15. kötet, 172. oldal. A közgazdászok többsége az áruviszonyokat tartalmukat elveszített formaként fogta fel – s csak elvétve történt kísérlet arra (így pl. V. Motiljov felszólalásában), hogy ezt az álláspontot meghaladják.

57. Így például Sztrumilin számításai szerint a piaci árak eltérései az értéktől (73 tröszt adatai alapján) 1926-ban a következőképpen alakultak: a fémiparban −28,3%, a bányaiparban −31,1%, az elektrotechnikai iparban −16,0%. Ezzel szemben a cukor- és édesiparban +72,3%, az élelmiszeriparban pedig +256%. Jóllehet az áraknak és az értéknek a különbsége következetességet mutat, amennyiben a beruházásokat szolgáló, illetve az iparban felhasznált termékek árai mesterségesen alacsonyak, a közfogyasztási cikkeké pedig magasak, az eltérés mértéke azonban olyan nagy, hogy gyakorlatilag nem az értéktörvény tudatos felhasználását jelentette a gazdaságpolitikai célok érdekében, hanem az értéktörvény oly mértékű és rendszeres megsértését, amely akadályozta a gazdaság kiegyensúlyozott fejlődését. Vö. Sztrumilin: *Processzi cenoobrazovanija v SzSzSzR. Planovoje Hazjajsztvo,* 1928/5.

58. D. K. Trifonov–L. D. Sirokorad (szerk.): i. m., 164. oldal.

59. 1929 júliusában az összes magángazdaság 3,9%-át szervezték be a kolhozokba, 1935-re az arány 89,4%-ra növekedett.

60. Kronrod adatai, i. m., 100. oldal.

61. Sztálin: *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban.* Pozsony, 1952., 17. oldal.

62. Uo., 18. oldal.

63. Uo., 19. oldal.

64. Vö. pl. Cagolov (szerk.): *A politikai gazdaságtan tanfolyama.* Moszkva, 1970.

65. N. J. Petrakov: *A szocialista gazdálkodási módszerek vitatott problémái.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970., 27–30. oldal.

Hasonlóan a vitáknak nem csupán tematikai, hanem egyúttal módszertani, szemléletbeli újdonságát emeli ki Imre Ottó: *A tervszerűség, az értéktörvény, a munka szerinti elosztás alapkategóriái és összefüggései – különös tekintettel a terv és a piac, valamint a munka szerinti elosztás és a piac kapcsolatára* című munkájában. *Politikai gazdaságtani füzetek,* 29., Budapest, 1980., 20. oldal.

66. G. Sz. Liszicskin: *Terv és piac.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967., 73. oldal.

67. A kialakult helyzet jellemző vonása, hogy bár kiadták az árutermelés és a szocializmus összeegyeztethetetlenségét valló szerzők műveit – mint például V. Hesszin, V. Szobol könyveit, továbbá a *Kommuniszt* közzé tette I. Malisev és V. Szobol cikkét, melyben a szocialista árutermelés létezését vallók nézeteit a szerzők élesen bírálták (I. Malisev–V. Szobol: *O naucsonoj asznove izucsenyija szocializticseszkoj ekonomiki. Kommuniszt,* 1961., No. 8.), de a szerkesztőségi kommentárban szükségesnek tartották megjegyezni: a szerzők álláspontja nem felel meg a párt gazdaságpolitikai elveinek és gyakorlatának. (Vö.: *Po povodu sztatyi I. Maliseva i, V. Szobolja. Kommuniszt,* 1961., No. 8., 97. o.)

68. G. Sz. Liszicskin: i. m., 18–19. oldal.

69. M. Kolganov: *Szobsztvennoszty v period preboda k kommunizmu.* Moszkva, 1963.

70. K. V. Osztrovityanov: *Áru- és pénzviszonyok a kommunizmus építésének időszakában.* Kossuth, Budapest, 1963., 45. oldal.

71. G. Sz. Liszicskin: i. m., 82. oldal.

72. V. Sz. Nyemcsinov: *A népgazdasági tervezés és irányítás további megjavítása.* In: *Vita a gazdaságirányítási rendszerről a Szovjetunióban.* Szerk.: Szamuely László. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965., 111–143. oldal.

73. *Vita a gazdaságirányítási rendszerről a Szovjetunióban.* Id. kiad., 19. oldal.

74. I. m., 34–35. oldal.

75. Szuharevszkij szerint a vállalat és a népgazdasági kapcsolat két fő formája: a naturális és az értékformában megvalósuló kapcsolat. I. m., 32–50. oldal.

76. A. Zverev: *A sematizmus ellen a bonyolult kérdések megoldásában.* I. m., 56–68. oldal.

77. G. A. Kozlov: *Árutermelés és anyagi ösztönzés.* I. m., 169. oldal.

78. G. Sz. Liszicskin: i. m., 87. oldal.

79. D. V. Valovoj–G. J. Lapsina: *Szocializmus és az áruviszonyok.* Kossuth, 1974., 250–251. oldal.

80. P. Ignatovszkij: *A fejlett szocializmus.* Kossuth, Budapest, 1975., 50–51. oldal.

81. J. A. Kronrod: *Zakoni politicseszkoj ekonomii szocializma.* Moszkva, 1966., 410. oldal.

82. Uo., 415. oldal. „A munkanap (a szocializmusban) szükséges és többletmunkaidőre oszlik meg" – írja másutt. I. m., 200. oldal.

83. „... a szocialista termelés eredménye szükségképpen áruként kerül forgalomba." Uo., 487. oldal.

84. „A szocialista termelés faktorai – a munkaerő, a föld, az állami vállalatok meghatározó, alapvető eszközei – határozottan nem áruk" – írja egy másik művében a szerző. J.

A. Kronrod: *Zakon sztoimosztyi i szocialiszticseszkaja ekonomika.* Moszkva, 1970., 28. o.

85. Annak lehetőségét, hogy a szocializmus viszonyai között a munkaerő mint áru jellemezhető, például M. Miftahov veti fel *Sztoimosztyi rabocsej szili pri szocializma* c. művében (Taskent, 1966.). A munkaerő árujellegét hangsúlyozza V. Kornyijenko és J. Pahomov: *Ekonomicseszkaja reforma i metodologicseszkie problemi politicseszkoj ekonomii* c. tanulmányában. *(Voproszi Ekonomiki Ukraini,* 1966/9. sz.)

86. I. Kuzminov: *Ocserki politicseszkoj ekonomii szocializma,* II. köt. Moszkva, 1974.

Tézisek a szocializmus történelmi helyének tárgyalásához

Az *Értéktöbblet-elméletek* egyik passzusában Malthusról szólva írja Marx: „Az olyan embert . . ., aki a tudományt egy nem abból magából eredő (bármely téves legyen is), hanem *kívülről*, attól *idegen*, *külsőleges érdektől* átvett állásponthoz *idomítani* próbálja, aljasnak nevezem."

Furcsának tűnhet ez az álláspont olyan kutatótól, aki egész tudományos munkásságát egy tudományon kívüli, kifejezetten társadalmi és politikai cél szolgálatába állította.

Természetesen arra az ismert tényre kell itt rámutatnunk, hogy Marx a tudományon kívüli gyakorlati feladatokat és célokat, valamint a tudományt egységben látta. Csakhogy könnyű megállapítani ezt az egységet Marx munkásságában, módfelett nehéz azonban bemutatni, hogy konkrétan miben is áll ez az egység, hogyan alakult ki, és miképpen változott Marx munkássága során.

Hogy ugyanis valamely társadalmi jelenség elméleti tárgyalásánál megvalósítsuk a tudományos és a tudományon kívüli célok, érdekek egységét, annak a jó szándékon kívül egyéb, tudományon belüli feltételei is vannak. A probléma ezért mindjárt kettős jellegű: egyrészt arról van szó, hogy valamely (történelmileg jogosult és haladó) politikai törekvésből fakadó kijelentés közvetlenül még korántsem tudományos állítás. Ahhoz, hogy egy tudományon kívüli cél, program tudományosan igazolható legyen, szigorúan alá kell vetni a tudomány rendszerén belül érvényes eljárások-

nak és összefüggéseknek, vagyis értelmezni kell. Másfelől azonban az olyan társadalomtudomány, amely nem képes kilépni saját elméleti és fogalmi rendszeréből, továbbá nem nyitott a társadalmi gyakorlat irányában, előbb-utóbb holttá válik. Marx nem csupán verbálisan határolta el magát mindkét hiba lehetőségétől, hanem tudatosan törekedett a mondott egység megteremtésére.

E sajátos egysége az elméletnek és a gyakorlatnak korántsem volt statikus jellegű: kialakulásának első pillanatától kezdve változott. Olyan egységről van itt szó, amelyért Marxnak megújuló elméleti erőfeszítéseket kellett tennie a történelmi változások hatására, s egész elméleti rendszerét kellett egyes időszakokban ismételten végiggondolnia.

E nyitott és dinamikus elméleti rendszer részletesebb bemutatására csak a későbbiekben kerülhet sor. Most csupán két, önmagában is nagyon messzire vezető problémát említünk.

Elsőként azt, hogy amikor Marxnál megállapítjuk a tudományos rendszer jelenlétét, akkor semmiképpen sem valamiféle zárt és axiomatikus rendszerre gondolunk, hanem éppen ellenkezőleg olyanra, amely messze megelőzve a mai tudományelméleti próbálkozásokat és eredményeket, feloldja a zárt tudományos rendszerek és a rendszernélküliség hamis dilemmáját. Marx egész gondolkodásmódja, tudományos rendszere a döntő pontnál: a gyakorlat felőli nyitottságánál fogva szemben áll a hegeli zárt filozófiai rendszerrel éppúgy, mint az axiomatikus formális rendszerekkel.

A hegeli filozófia rendszerproblematikájának említése érdekes bepillantást enged a marxi gondolkodás és tudományos rendszer kérdéskörébe is. Nem csupán a módszernek és a rendszernek szokásosan említett ellentmondására kell

azonban gondolnunk, hanem mindenekelőtt arra, hogy a hegeli filozófiai építmény önmaga talapzatán nyugszik, fennállása és érvényessége nincs alávetve a közvetlen társadalmi gyakorlatnak. E filozófiának nincs belső igénye arra, hogy megvalósítsák, nincs szüksége külső, filozófián és tudományon kívüli erőkre – enélkül is teljes és jól definiált. Zártsága tehát nem a kor tudományától való idegenségéből, még csak nem is a jövőre orientáltság hiányából fakad, hanem abból, hogy a lezajlott és tovább folytatódó fejlődést egy olyan filozófiai fogalomrendszerben vállalta fel, amely magának a filozófiának a fejlődését nem a társadalmi gyakorlattal összefüggésben és saját fejlődését nem a gyakorlati megvalósulás terminusaiban értelmezte. A korabeli német állapotok mellett fejlődésről valóban csak annak konkrét gyakorlati kérdései, erőviszonyai nélkül lehetett szó. Hegel ugyan valóban kora modern politikai gazdaságtanának alapján állt, de korántsem állt a társadalomátalakító polgár álláspontján – amiben minden bizonnyal szerepet játszik az a tény, melyre Lukács György *A fiatal Hegel*-ben utal, hogy ti. Napóleon bukásával csupán remény marad arra, hogy „... a világszellem mégiscsak hatalmas lépést tesz", de a kialakult helyzetben csak „diadalmaskodó bolhákat és poloskákat" látott, nem pedig filozófiai világtörténelmi programot megvalósítani képes erőt.

A marxi tudományos rendszer ezzel szemben *szisztematikus* felépítésű, és egyúttal a gyakorlat irányában nyitott.

A második, ezzel szorosan összefüggő probléma az, hogy a marxi gondolkodásmód rendszerjellegének későbbi elmosódása a marxizmuson belül szorosan összefüggött azokkal a változásokkal, amelyek meghatározták az elmélet helyét a társadalmi tevékenységek rendszerében, vagyis elsődlege-

sen társadalmi-politikai okokkal. Természetesen ezeknek az okoknak a következménye egy összefüggésben maga is kiindulóponttá válik, s nem elsietett megállapítás az, hogy a marxi tudományos felfogás rendszerjellegének meg nem értése, illetve rendszerjellegének elmosódása jelentős szerepet játszik abban, hogy korunk számos fontos jelensége kicsúszik a marxista társadalomtudományok módszereinek hatóköréből. Ennek előrebocsátása elengedhetetlen, ha napjainkban – bármennyire vázlatos és meglehetősen nyers formában is – gyakorlati érvényű igénnyel akarunk elméleti téziseket megfogalmazni a szocializmus történelmi helyéről. Messze nem kielégítő eljárás ugyanis az, amely egyszerűen *megállapítja* a valóságos történelmi fejlődés és az elméleti előrejelzés közötti – egyébként mindig fennálló – diszkrepanciát, s azután úgy tesz, mintha ennek semmiféle további elméleti konzekvenciájával nem kellene számolnia az elmélet egész rendszerében; ez az eljárás valójában alapjaiban rombolja szét a marxi gondolkodásmódot, mint sajátos elméleti rendszer kidolgozására irányuló tudományos tevékenységet. Mert ha például megállapítjuk az árutermelés tényét a szocialista társadalomban, de nem vizsgáljuk meg ennek lehetséges következményeit *a marxi társadalom- és történelemelmélet egészére nézve,* akkor már eleve kialakítottuk azt a helyzetet, amelyben a marxi elmélet érvényessége csak akkor látszik fenntarthatónak, ha az árutermelést elmúló, átmeneti, időleges érvényűnek tekintjük, függetlenül attól, hogy a gyakorlatban esetleg ezzel éppen ellenkező előjelű tendenciát tapasztalhatni. Hasonló következményekkel jár ennek az eljárásnak az ellentétpárja, amely a társadalomfejlődés valóságos történelmi menetének és az elméleti előrejelzésnek az ellentmondásaiból az egész elméleti rendszer

érvénytelenségét akarja megállapítani; ez az eljárás csak egyféle, mégpedig csakis zárt elméleti rendszereket tételez fel – s ide sorolja a marxista elméletet is –, melyeket a társadalmi gyakorlatnak mint hasznavehetetlen ideológiákat szüntelenül el kell takarítania az útból. Téziseinknek tehát feladatul kell tekinteniök annak érzékeltetését is, hogy a marxi elméleti rendszer ellenáll az ilyen olcsó és kényelmes eljárásoknak.

1. A *Grundrissé*-ben Marx a tőkés termelési módban érvényre jutó alapvető, a termelőerők és a termelési viszonyok összefüggésében kifejeződő ellentmondást a következő gondolatmenetben fogalmazza meg: azáltal, hogy a tőkés termelés közvetlenül értéktöbblet-termelést és -elsajátítást jelent, a tőkés célja a többletmunkaidő növelése s a szükséges munkaidő arányának csökkentése. A tőke belső logikája az, hogy a szükséges munkaidő arányának csökkentését a többletmunkaidő javára túlhajtsa minden gyakorlatilag létező határon. Tehát – mondja Marx – a tőke szüntelenül fejleszti a többletmunkaidő arányát növelő legfontosabb tényezőt, az állótőkét, vagyis a termelési technika színvonalát. A gépi berendezés tökéletesítése egészen a közvetlen anyagi termelési folyamat automatizálásáig tart. A közvetlen anyagi termelési folyamat teljes automatizálása azonban a közvetlen anyagi termelőnek a termelés folyamatából való kilépésével s „a termelési folyamat mellé állásával" egyértelmű. Amikor tehát úgy tűnik, hogy a tőke végre eléri azt a legfőbb célját, hogy a szükséges munkaidőt a nullára csökkentse, s ezáltal a többletmunkaidőt a maximálisra növelje, korántsem kaphatja meg azt a maximális értéktöbbletet, amelynek kisajátítása a célja volt, ugyanis a szükséges munkaidő eltűnésével eltűnik a többletmunkaidő is, mivel-

hogy magában a közvetlen anyagi termelésben nincs munkás, akit a tőke kizsákmányolhatna. Egyébként is teljesen logikus, hogy egy olyan társadalmi-gazdasági alakulat, amely éppen a szükséges és a többletmunkaidő szétválásán alapul, gazdasági viszonyaiban mindvégig csak e kétfajta munkaidő *arányát* alakíthatja, s a szükséges munkaidő eltűnésével szükségképpen buknia kell az egész társadalmi-gazdasági alakulatnak, mint ahogy a többletmunka-*idő* közvetlen megjelenése előtt szó sem lehet kialakulásáról. Magán a közvetlenségen itt erős hangsúly van, mert éppen az a sajátos, megkülönböztető vonása a tőkés termelésnek minden korábbi elsajátítási móddal szemben, hogy *közvetlenül* jeleníti meg a *többletmunkát*. A tőkés termelés éppen ezáltal foglalja el a termelési módok történelmi rendszerében azt a helyet, melyet *munkaidő-gazdaságként* jellemezhetünk.

Tekintsünk el ezúttal attól, hogy a mai tőkés gazdaság – amelynek számára a termelés automatizációja (ha nem is teljes automatizációja) korántsem csupán elméleti kérdés többé – hogyan fejezi ki és oldja fel, legalábbis időlegesen, a Marx által megfogalmazott ellentmondást. Számunkra most csak azok a következtetések fontosak, amelyek a történelmi fejlődésnek ebből a felfogásából adódnak, s amelyeket Marx maga is levont.

a) A kommunizmus a kifejlett tőkés viszonyok megelőző fejlődésén és az ebben a fejlődési folyamatban létrehozott fejlett termelőerőkön alapszik. Más szavakkal: a termelőerőkre vonatkoztatva a kommunizmus mindkét szakasza kezdettől fogva magasabb fejlődési periódust jelent a történelemben, s a kommunizmus (fejlődésének valamennyi szakaszát beleértve) és a kapitalizmus ennélfogva – Marx ál-

láspontja szerint – elvileg nem alkothatják a történelem párhuzamosan futó fejlődésvonalát.

b) Marx ugyan a *Grundrissé*-ben nem érinti a két társadalmi forma (a kapitalizmus és a kommunizmus) képviselői közötti politikai harc kérdését, világos azonban, hogy e politikai harc lehetőségének alapját az előbb jelzett társadalmi-gazdasági fejlődés teremti meg. Következésképpen az adott gondolati keretek között annak is világosnak és logikusnak kell lennie, hogy ez a politikai harc ott bontakoztatható ki legteljesebben és a győzelem esélyével, ahol a termelőerők az adott korban a legmagasabb fejlettség színvonalán állanak. Vagyis a forradalomnak az a felfogása, miszerint a legfejlettebb tőkés országokban nagyjában-egészében egy időben dönti meg a munkásosztály a tőke uralmát, szervesen kapcsolódik az előző pontban érintett problémához.

c) A munkásosztály által vezetett forradalomban az ellenséges oldalon fog állni a legfejlettebb tőkés országok burzsoáziája, nemzetközi szövetségben minden rendű és rangú olyan reakciós erővel, amely szemben áll a kommunizmussal, függetlenül attól, hogy az adott országban milyen elmaradott viszonyok vagy megkésett fejlődés alkotja e reakciós erők létének alapját. Így tehát például a burzsoázia nemzetközi síkon politikai szövetségre léphet a feudális oligarchiákkal, bármennyire ellenséges osztályokat alkotnak is ezek történelmileg a kapitalizmus kifejlődésének időszakában.

d) Tekintettel azonban arra, hogy lesznek a tőkés fejlődés kezdeteihez éppen csak elérkező társadalmak – ide tartoznak mindenekelőtt a feudális társadalmak, illetve mindazok a nemzetek, népek, amelyek kívül rekedtek a tőkés fejlődésen, vagy éppencsak külsőleg érinti őket e fejlődés –, amelyek tehát belső viszonyaikban nem fejlesztették ki

azokat a világos és éles antagonizmusokat, amelyek a tőkés társadalom jellemzői, fennáll a *lehetősége* annak, hogy ezeknek a népeknek nem csupán az uralkodó osztálya köt szövetséget a fejlett tőkés országok burzsoáziájával a munkásosztály forradalma ellen, hanem maguk ezek a népek is a reakció oldalán fognak harcolni. Marx ezeket a népeket önálló nemzeti létre alkalmatlannak tartja, s ezek saját sorsukat pecsételik meg előbb a tőkés fejlődéssel szembeni izolációjuk, majd a reakció oldalán való harcuk révén.

Első tekintetre is feltűnő az az ellentmondás, amely a *Grundrisse* fő következtetése és a nagyjából ugyanebben az időben nyilvánosan ugyan kevésbé hangoztatott, de főleg az Engelsszel folytatott levelezésben nagyon is komolynak tekintett politikai előrejelzések között feszül. Marx és Engels ebben az időben főként egymásnak írt leveleikben a forradalom közelségéről írnak, s úgy tekintenek a közelgő válságra, mint amely forradalmat hoz majd magával. Egyfelől tehát, a termelőerők fejlődése oldaláról a tőkés termelés fejlődési perspektíváit és lehetőségeit fogalmazzák meg, másfelől pedig, a politikai viszonyok oldaláról a kapitalizmus megdöntésének közvetlen közelségéről írnak. Olyan ellentmondás ez, amelynek magyarázata abban állhat, hogy Marx és Engels a két egymásnak ellentmondó perspektíva felidézésével valójában más-más oldalról közelít a tőkés fejlődéshez: egyszer a termelőerők és gazdasági viszonyok *perspektíváit* elemzi, másszor pedig a konkrét politikai mozgást és a konkrét gazdasági ellentmondást mint a politikai forradalom alapját vizsgálja. E kétféle mozgás egymáshoz való viszonya ugyan a későbbiekben alapvető kérdéssé válik Marx számára, s új problémák megfogalmazásához nyújt majd kiindulópontot, ez idő szerint azonban, az 1850-es

évek második felében a gazdasági és a politikai ellentmondások nagyobbrészt egymás mellett futó problémák maradnak. Emellett a kétféle ellentmondás elemzése ekkor korántsem állt azonos szinten. A politikai fejlődés elméleti alapjaként ugyan már kialakultak az alap és a felépítmény fogalmai, s az az alapvető elméleti álláspont, amely a politikai és a gazdasági szféra viszonyában a gazdaság primátusát tekinti a legfontosabb meghatározó összefüggésnek, de korántsem fejeződött be a politikai szféra belső, autonóm mozgásának tanulmányozását lehetővé tevő elméleti keretek kialakítása. További, a mi szempontunkból most másodlagos, de más oldalról rendkívül lényeges probléma az, hogy a gazdasági és a politikai szféra összekapcsolódásának egyik fontos pontját, a válságot Marx alapvetően abból a célból tette vizsgálat tárgyává, hogy elemezze egyrészt a túltermelés gazdasági törvényszerűségét, továbbá a fogyasztói piac viszonylagos szűkülését (elnyomorodáselmélet). Így bár Marxnál a gazdasági válság olyan funkcionális zavarként jelent meg, amely a tőkés termelés lényegéből fakad, kiélezi a kapitalizmus ellentmondásait, és bár Marx valóban a válság lehetőségének tudományos magyarázatára törekedett már a tőkés termelés elemi szintjének, formájának elemzésekor is, de éppen emiatt nem úgy ábrázolta a válságot, mint amely egyúttal minőségileg új fejlődési periódus kiindulópontja a kapitalizmuson belül. Ezért azután az 1860-as években, a gyapot- és nyersanyagválság lezajlását követően nem is fogalmazódik meg az elmélet újragondolásának igénye a forradalmi átalakulás akkori elmaradásának következményeként. A kapitalizmusnak a termelőerők fejlesztésében rejlő lehetőségeit, valamint a munkásosztály lehetőségeit a kapitalizmus politikai forradalom útján való felszámolására

így ellentmondás jellemzi, s ez az ellentmondás a válságelméletben *oldódik fel,* mint a válság megoldásának két útja. Az egyik úton a tőke gyűri le – mindenesetre időlegesen – a válságot, a másikon – immár véglegesen – a munkásosztály. Ily módon a válságelmélet mintegy összekötő kapocs a gazdasági és a politikai elemzés között, annak elemzése nélkül azonban, hogy a válság megoldásának elsőként említett módja miképpen hat most már konkrétan magának a kapitalizmusnak a történelmi perspektívájára. A válságnak a munkásosztály által történő megoldása esetén a kapitalizmus politikai megszűnését tételezi Marx a gazdasági perspektíva kérdésének külön vizsgálata nélkül, a másik esetben a gazdasági fejlődés perspektíváját és végpontját fogalmazza meg – s ezáltal tételezi a válságoknak a kapitalizmuson *belüli* megoldását egy egész történelmi korszakon át – a politikai küzdelmek perspektíváinak elemzése nélkül.

Azt mondhatjuk tehát, hogy nem csupán a *Grundrisse,* hanem – többek között – Marx és Engels ez időben történt levélváltásai, Marxnak Amerikába küldött tudósításai, kettejüknek a kor nemzetközi eseményeihez fűzött megjegyzései (a lengyelországi és a magyarországi forradalom kommentálása, a krími háború értékelése stb.) egyértelműen azt mutatják, hogy Marx és Engels az 1850-es évek végére, az 1860-as évek elejére feltétlenül kialakított egy olyan elméleti rendszert, amely nem csupán történelemfilozófiai és politikai gazdaságtani kérdéseket foglalt magába, hanem ezen túlmenően, de ezekkel a legszorosabb egységben a különböző társadalmak, népek, nemzetek viszonyainak, e viszonyok alakulásának elméleti tanulmányozásán alapult, egyúttal pedig a mindenkori konkrét események elemzésének eszköze, kerete is volt.

Ha legalább vázlatosan jellemezni akarjuk ezt a gondolati rendszert, a következő fontosabb jellegzetességeit kell megemlítenünk. Az elmélet vázát egyfelől a világpiacra, másfelől a kor legfejlettebb tőkés országaira vonatkozó felfogás alkotja. Eszerint az, hogy egy országon belül menynyire fejlődtek ki a modern tőkés társadalom termelőerői, egyszersmind az ország külső viszonyaiban is kifejeződik, mint annak a világpiachoz való viszonya. Ezért a gazdasági alapzatnak ez a két eleme – világpiac és a legfejlettebb tőkés országok – korántsem egymást kizáró, hanem egymást feltételező alkotórészei a szóban forgó elméleti rendszernek.

Szemléletesebben kifejezve azt mondhatjuk, hogy – Marx felfogásában – a tőkés társadalom esetében egy olyan világrendszerről van szó, amelynek gazdasági alapját egymást feltételező módon egy vertikális és egy horizontális sík alkotja. A vertikális síkban a tőkés termelés különböző fejlettségi fokán álló országok egymás fölött helyezkednek el, legfölül a fejlett Nyugat-Európa (és még legfeljebb Észak-Amerika), alatta pedig kisebb-nagyobb távolságra tőle a világ más országai. Itt tehát az mutatkozik meg, hogy a történelmi fejlődés előrehaladó menetében meddig jutott el valamely ország. Ez egyúttal az egyes országok, társadalmak belső meghatározottságát is jelenti. A horizontális „síkban" ugyanez a tény földrajzilag fejeződik ki oly módon, hogy a világpiac eseményei és változásai végül is egy középpont, a legfejlettebb tőkés országok csoportja felé mutatnak. E középpont körül a különböző fejlettségű országok helyezkednek el aszerint, hogy milyen mértékben váltak szerves részévé a világpiacnak, vagyis mennyire függnek a világpiactól, illetve milyen mértékben meghatározó tényezői annak. A gyűrű legszélén azok az országok találhatók, amelyeket

a legkevésbé ragadott magával a tőkés fejlődés. Itt tehát a „földrajzi" eloszlásra nézve mondatik ki ugyanaz, ami amott a történelmi fejlődés menetéhez való viszony alapján, vagy másképpen: itt a gyakorlati nemzetközi gazdasági kapcsolatokban fejeződik ki a történelmi fejlődés absztrakciója.

Nem nehéz felismerni, hogy a tőkés fejlődés egyetemességének az a gondolata konkretizálódik itt, amelyet Marx a *Kommunista Kiáltvány*-ban is érint. Eszerint a tőkés társadalmi rendszer a történelem első olyan társadalmi formája, amely fejlődésének belső mozgatórugóiban – mindenekelőtt alapvető termelési viszonyában – eleve magában hordozza azt a szükségszerűséget, hogy egyetemes társadalmi rendszerként jelenjen meg, vagyis, hogy világrendszerré váljék. Ezért tehát, ha tőkés rendszerről beszélünk, szükségképpen a Föld valamennyi országát magában foglaló világrendszerről is szólnunk kell.

Jelenlegi szempontunkból rendkívül fontos az eddigieken túlmenően a következő: nyilvánvaló az összefüggés a tőkés társadalmi-gazdasági alakulat egyetemességének tétele és a munkásosztály nemzetközi jellegéről szóló marxi megállapítások között. Szintúgy nyilvánvaló összefüggést találhatunk az egyetemesség gondolata és aközött, hogy Marx és Engels a munkásosztályról mint a nemzeti meghatározottságok és korlátok megszüntetőjéről ír. Ebben a felfogásban a munkásosztály és a nemzetiségi probléma, a munkásosztály és a nemzeti jelleg, például a nemzeti függetlenség kérdése olyan összefüggésbe kerül, amelyből szükségképpen fakad a korabeli nemzeti függetlenségi harcok, egyáltalán a nemzeti és a nemzetiségi mozgalmak egyfajta értékelési lehetősége a tőkés fejlődés, illetve a kapitalizmus felszámolása szempontjából. Kétségtelen, hogy Marx és Engels akár Lengyelország-

ról szól, akár az 1848-as magyarországi eseményekhez fűz megjegyzéseket, álláspontját a nemzeti függetlenségi harcoknak ez a felfogása határozza meg.

2. Ha az előzőekben néhány összefüggésben érintett elméleti rendszer későbbi alakulását, fejlődését akarjuk jellemezni, fel kell idéznünk a politikai gazdaságtan bírálatához írt híres *Előszó*-t, illetve Marx levelezésének egyes részleteit. Nevezetesen a termelőerők és a termelési viszonyok, valamint az alap és a felépítmény összefüggéseit érintő részeket. Ha a történelem előrehaladó menetével kapcsolatban tesszük fel a kérdést, azt találjuk, hogy Marx az előrehajtó erőt a termelőerők és a termelési viszonyok belső dialektikus viszonyában látja. Maguknak a közösségi viszonyoknak azonban (amennyiben azok nem közvetlenül termelési viszonyok, hanem a fejlődés későbbi szakaszában mint a felépítmény elemei jelennek meg, immár elkülönülten) azt az oldalát hangsúlyozza, hogy ezeket a termelési viszonyok és a termelőerők dialektikája határozza meg. Nem tehetjük meg – fontos kérdésről lévén szó –, hogy ne utaljunk arra a korai időszakra *(A német ideológia)*, amikor Marx ezeknek a közösségi viszonyoknak magát a termelést meghatározó jellegét és szerepét hangsúlyozza, és e kérdést úgy oldja meg, hogy közvetlenül termelési viszonyoknak fogja fel őket, vagyis embertermelésről, ideológiai termelésről ír. Ez a felfogás természetesen általában helytálló azokban a társadalomalakulatokban, amelyeknek az a jellemzőjük, hogy a termelés legfontosabb feltétele, valamint eredménye maga a közösség. A modern őstörténet-kutatás azonban – amelynek kezdeteit éppen Marx életének utolsó éveitől számíthatjuk – azt is bizonyítja, hogy a különböző konkrét közösségi formák és intézmények esetében mégis körültekintően kell

eljárnunk, és nem helyes ezeket mindenestül termelési viszonyoknak felfogni. E közösségformákban ugyanis az a helyzet, hogy termelőerők és termelési viszonyok, alap és felépítmény stb. egymástól még nem megkülönböztethető külön oldalak és összefüggések, hanem egyugyanazon közösségforma és intézmények egymásba fonódó, csupán analitikusan, a későbbi fejlődés kategóriáival megkülönböztethető funkciói. Vagyis a közösség a legfontosabb termelőerő, egyszersmind termelési viszony is, de egyúttal több is, mint termelőerő és termelési viszony. Ez különösen azokban az esetekben válik fontossá, amikor régi közösségek hanyatlásának és új közösségek gyors felemelkedésének az okait kezdjük kutatni. Röviden úgy fogalmazhatunk, hogy abban a nagy, világtörténelmet átfogó koncepcióban, amelyben Marx a fejlődés előrehaladó menetét mint a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikáját határozta meg a múlt század ötvenes és a hatvanas éveiben, egyidejűleg két valóságos történelmi probléma összefüggései maradnak észrevétlenek. Az egyik probléma: a stagnáló vagy visszafejlődő s a történelem színpadáról emiatt eltűnő népek, társadalmak problémája; a másik: a termelőerők fejlődését előrelendítő, e fejlődést mintegy „megelőlegező" formák és közösségi szerveződések problémája. Más szavakkal: azoknak a közösségi formáknak a problémája marad háttérben, amelyek nem csupán kifejezik az adott termelőerőket és azok működtetését (termelőerők → termelési viszonyok → közösségi viszonyok), hanem amelyek megállíthatják vagy meggyorsíthatják a termelési viszonyok változását, s ezáltal meggátolhatják vagy meggyorsíthatják egy-egy új termelési mód kialakulását (közösségi viszonyok → termelési viszonyok → termelőerők). Azt látjuk tehát, hogy az olyan problémák,

mint a társadalmi elmaradottság, a termelőerők fejlődésének lelassulása, sőt, visszafejlődése, valamint azoknak a „modern" közösségi formáknak a kialakulása, amelyek az előzőekkel éppen ellenkezőleg megelőlegezhetik egy még nem kialakult társadalmi forma termelési viszonyait, tehát az elmaradôttság és a hirtelen bekövetkező történelmi ugrás csupán látszólag különböző és egymással szemben álló kérdések. Valójában mindkét jelenség titkát azokban a közösségi viszonyokban kell keresnünk, amelyek közepette a társadalom tagjai élnek, s amelyek nem tekinthetők mindenestül a termelési viszonyok részének vagy minden további meghatározottság nélküli következményének.

Véleményünk szerint ezért joggal feltételezhetünk belső összefüggést aközött, hogy egyrészt *A tőke* harmadik kötete *Az osztályok* című fejezetnél szakad félbe, és másrészt, hogy Marx a hetvenes években intenzíven foglalkozik az ősi közösségi formák konkrét tanulmányozásával, helyesebben az idevágó akkori legújabb kutatások megismerésével. Az a – napjainkban azután különösen fontos – elméleti kérdés merül fel mindkét esetben, hogy most már mi a tényleges összefüggés a termelési viszonyok és a közösségi formák között, ha *egyszer* tételezzük először a termelőerőket, azután ezek alapján a termelési viszonyokat stb. (mint ahogy az Annyenkov-levélben ezt Marx leírja), *másszor* pedig azt kell belátnunk, hogy meghatározott közösségi formák mintegy keretül szolgálhatnak még ki sem alakult termelési módok számára (mint ahogy azt Marx a Zaszulics-levelekben írja).

Az osztályok a kapitalizmusban: a közösségek nem természet adta formái. A munkásosztály nem természet adta közösség, s ebben jelenik meg a politikai közösség kialakulásának legfontosabb feltétele. Ezért, ha a modern politikai

közösségek törvényszerűségeit tanulmányozzuk, elengedhetetlenné válik annak a folyamatnak a vizsgálata, amelynek során ezek a politikai közösségek elszakadnak eredendő, természet adta meghatározottságuktól, vagy még pontosabban: a politikai közösségek mozgásának tanulmányozása megkülönböztetendő ugyan, de nem választható el a közösségi viszonyok általános törvényszerűségének leírásától, a közösség és társadalom differenciálódó tendenciáinak, folyamatának elemzésétől.

Úgy tűnik, mintha ugyanazokhoz a témákhoz jutottunk volna vissza, amelyeket Marx már *A hegeli jogfilozófia kritikájá*-ban, az 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratok*-ban, majd a *Kommunista Kiáltvány*-ban kifejtett. *A tőke* megírását követően, illetve a párizsi kommün után felmerülő problémák azonban csak látszatra azonosak a korábbiakkal. Ezek az alapvető kérdések a különböző művekben másként hangzanak, illetve bár voltaképpen egyetlen problémát érintenek, de ennek esetenként egészen eltérő oldalait. Vagyis: *a) A hegeli jogfilozófia kritikájá*-ban Marx alapvetően helyesnek tartja Hegelnek a politikai állam és a polgári társadalom szétválasztottságára vonatkozó megállapításait, azt a felfogást, miszerint a tőkés termelés viszonyai között közösség és magánélet, politika és gazdaság szükségképpen elkülönülő szférákat alkotnak. Marx ezt a gondolatot elfogadva egyúttal döntő kritikáját adja Hegel azon felfogásának, amely a gazdaságot magyarázza a politikából, a közösséget az egyéni életből, a polgári társadalmat a politikai államból, nem pedig megfordítva. Marx kimutatja, hogy a „modern társadalom" (az adott viszonyok között ez a tőkés társadalom) politikai intézményei: állam, pártok stb. éppúgy a valóságos gazdasági talapzaton nyugszanak, mint ahogy magának

a szférák különválásának is a gazdaságban kell megkeresni az alapját, titkát és nem – miként Hegel teszi – ellenkező oldalról kiindulva. Ez az a pont – mutat rá Marx –, ahol Hegelnél az idealizmus és az elidegenedés álláspontjának igazolása szükségképp egybeesik. *b)* A *Kommunista Kiáltvány*-ban ugyanennek a problémának egészen más oldala áll előtérben. Nevezetesen az a gondolat, hogy miután a munkásosztálynak a tőke elleni harca magának a gazdaságnak az alapvető belső ellentmondását fejezi ki, ezért szükségszerű és történelmileg indokolt ez a harc – függetlenül attól, hogy a gazdaságban ez az alapvető belső ellentmondás az egyes időszakokban milyen konkrét formákat ölt. *c)* A *Grundrissé*-ben viszont éppen ellenkezőleg Marx azt a kérdést vizsgálja meg, hogy a gazdaság belső szerkezetét hogyan bontja, bomlasztja fel a tőkeviszony – függetlenül a munkásosztálynak a tőke elleni harcától.

Világos mármost, hogy a közösségi-politikai viszonyok csak a *b)* pontban jelennek meg úgy, mint a társadalmi formák megváltozásában aktív szerepet játszó tényezők – igen általános, s korántsem kifejlett formában. A két, egyaránt a tőkés társadalom fennállását érintő ellentmondásrendszer (a politikai és a gazdasági) egymáshoz való viszonyának vizsgálata éppúgy feltételezi az összetevők egyenkénti elemzését, miként a történelmi tapasztalatok általánosítását. Ennek alapján a két ellentmondásrendszer egymáshoz való viszonyát a következő módon jellemezhetjük: bár a politikai ellentmondások általánosan meghatározottságukban a gazdasági ellentmondásokon nyugszanak, azok kifejezői, ebből korántsem következik, hogy a politikai ellentmondások robbanásának időbelileg egybe kellene esnie a gazdasági ellentmondások hasonló állapotával. Vagyis elvileg nincs kizárva

a gazdaság válságának a tőke alapviszonyain belüli megoldása: egy adott méretű és mélységű gazdasági válsággal nagyon is eltérő jellegű és méretű politikai válság kapcsolódhat egybe, illetőleg elvileg elképzelhető, hogy a tőkeviszonyok „normális" állapotában politikai válság robban ki. Marx szerint a munkásosztály politikai harcának, elméleti felfegyverzésének értelme éppen abban áll, hogy a politikai ellentmondások végső kiéleződése és robbanása időben feltétlenül megelőzheti és a mondott feltételekkel folyó osztályharc esetén meg is kell, hogy előzze a tőkés termelési mód belső gazdasági ellentmondása kiéleződésének azt a fokát, amelyen az utóbbi ellentmondás „önmagában" szétfeszíti magát a tőkés gazdaságot. A termelés teljes automatizációjának – többek között a *Grundrissé*-ben és *A tőké*-ben körvonalazott, időben csaknem beláthatatlanul távoli – időszakáig a tőkés termelés magában a gazdaságon belül mindig képes lesz önmaga fejlettebb szinten történő restaurálására. Ezért itt a politikai és ideológiai szférának döntő szerep jut a tőkés társadalmi viszonyok felszámolásában ama végső, igen távoli gazdasági lehetetlenülés előtt. Ennek következtében létrejön egy olyan átmeneti időszak a kapitalizmus és a kommunizmus között, amelynek fő jellemzője, hogy egyrészt politikai jellegű, másrészt a termelőerők fejlődése terén az a feladata, hogy elvigye a fejlődést addig az immár elméleti végpontig, amelyen a tőkés gazdaság szükségképpen felszámolná önmagát. Vagyis, az átmeneti kornak kell előkészítenie a termelőerők forradalmát, kell betetőznie azoknak a tőkés viszonyok között zajló fejlődését. Ehhez mindjárt hozzá kell tennünk: maga az átmeneti időszak fogalma Marxnál korántsem egyértelmű. Egyfelől átmeneti időszaknak tekinti a kommunizmus első fázisát (a

szocializmust), mint amelynek határozottan politikai jellege, államisága van. Másrészt pedig „a proletariátus forradalmi diktatúrája" szintén átmeneti forma a tőkés társadalom és a (szocializmust is magában foglaló) kommunizmus között. Ennek gazdasági tartalmáról azonban Marx egyáltalán nem tesz említést. Az előbbiek alapján azonban fő vonalaiban mégis a következőket mondhatjuk:

Marx fenntartja annak lehetőségét, hogy *a)* a kapitalizmus termelőerői túlnyúlnak majd a tőkés termelési formán; *b)* a kapitalizmusból a kommunizmusba vezető forradalmi folyamatban a politikai viszonyok és termelőerők fejlődése nem szimmetrikus jellegű; *c)* a tőkés viszonyok fennállásának a termelőerők fejlődése miatti lehetetlenné válása egyáltalán nem azonos azzal Marx számára, mintha a kapitalizmus automatikusan, a munkásosztály politikai harca nélkül felszámolná önmagát. Leegyszerűsítve, a következő sémában illusztrálhatjuk a mondottakat:

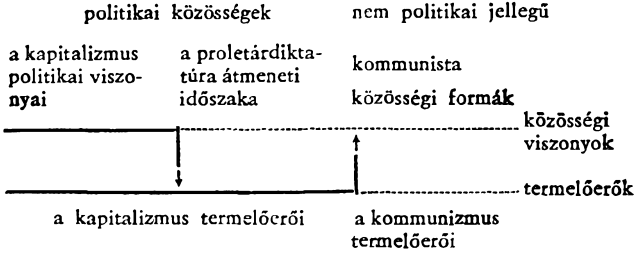

Közismert, hogy erre vonatkozó felfogását Marx legelsőként (és eddig ismert kéziratai alapján egyetlen alkalommal, egyszersmind igen vázlatos formában) *A gothai program kritikájá*-ban fejti ki viszonylag összefüggően. Megje-

gyezzük: *A gazdasági-filozófiai kéziratok* látszólag idevágó megfogalmazásai egyáltalán nem ide tartoznak. Amennyiben ugyanis ezekben a kéziratokban Marx a valóságos kommunizmusról és szocializmusról ír, főként a gyakorlati munkásmozgalmat érti rajta. Amennyiben pedig nem a mozgalomról van a kéziratokban szó, mindig a korabeli szocialista és kommunista eszmék kritikáját adja Marx – s mint utópiákat veszi őket bírálat alá. A szocializmusról, illetve a kommunizmusról, mint a fejlődés két történelmileg elkülönülő szakaszáról ezért *A gothai program kritikája* előtt született írások csak elvétve szólnak, a kifejtés igénye nélkül.

Az a séma, amellyel *A gothai program kritikájá*-nak gondolatmenete jellemezhető, természetesen nagyon sok, egy részletesebb és pontosabb elemzésben figyelmen kívül nem hagyható összefüggést egyáltalán nem jelez. Így például a séma a termelési viszonyokat minden további megkülönböztetés nélkül feloldja általában a közösségi viszonyokban, továbbá egyáltalán nem emeli ki annak fontosságát, hogy végeredményben egyetlen, akár a termelőerőkben, akár pedig a közösségi viszonyokban bekövetkező változás sem marad meg kizárólagosan abban a szférában, amelyben bekövetkezett, hanem kihat a „társadalomtest" egészére. A továbbiakban azonban még egy kérdést feltétlenül részletesebben is meg kell fogalmazni: hogyan és milyen mértékben kapcsolódik *A gothai program kritikája* Marx egyetemességfelfogásához.

Kétségtelen, hogy a politikai és gazdasági ellentmondásrendszerek iménti megkülönböztetése nem csupán „finomítja" és konkretizálja a politika és gazdaság összefüggését, hanem egyúttal olyan külön történelmi időszak kibontako-

zását is feltételezi, amelyben a politika domináns szerepet játszik. A politikai és a gazdasági ellentmondásrendszer szükségképpeni különidejűségének megfogalmazása lehetőségeket nyit a politikai ellentmondások jelentőségének és autonómiájának tárgyalása számára. Ez egyúttal némiképpen gyengíti a legfejlettebb tőkés országokban egyidejűleg kibontakozó forradalom tételének erejét, már csak azáltal is, hogy sokkal jelentősebbnek fogja fel az ellentmondások térbeli és időbeli konkretizációjának szerepét, mint bármelyik *A gothai program kritikájá*-nál korábban írt marxi szöveg. Ezeken a pontokon tehát Marx által korábban fel nem tett kérdések sora adódik. Továbbá: az átmeneti időszak politikai jellege ugyan feltételezi a politikai szféra kiemelkedően fontos helyét a társadalomban, de semmiképpen sem jelöl ki meghatározott politikai-hatalmi berendezkedést és intézményrendszert. Marx maga is ír arról, hogy a szocializmusnak lehetnek diktatórikus vagy demokratikusabb formái. De különösen a későbbi történelmi fejlődés ismeretében szükségesnek mutatkozik e marxi gondolat továbbfolytatása s annak tudomásulvétele, hogy a politika vezető szerepére vonatkozó marxi prognózisnak semmi köze nincs a Közép- és Kelet-Európában az állam és a társadalom között kialakult *tradicionális* viszonyhoz, a társadalomnak az állam alá rendeléséhez. Vagyis azt mondhatjuk, hogy a szocializmusban ténylegesen kialakult politikai berendezkedés vizsgálatában külön kell kezelnünk a politika domináns szerepének, valamint az állam és a társadalom közép- és kelet-európai tradíciókra támaszkodó viszonyának kérdését. Ha az itt megválaszolandó kérdések jelentőségét annak a gondolati rendszernek a szempontjából vizsgáljuk, amelyben Marx a tőkés társadalom történelmi helyét, valamint konkrét vál-

tozásait és az ennek megfelelő politikai eseményeket elgondolta, akkor meg kell állapítanunk, hogy alapvetően újszerű problémák jelentkezéséről van szó. Mindenekelőtt felmerül a történelem reális mozgásának és a történelmi fejlődés gondolati modelljének a viszonya, illetve az egyenlőtlen fejlődés problémája. A gondolati modell ugyanis a tőkés és a kommunista társadalmi formák egymásutániságát úgy írja le, mint egymást felváltó társadalmak menetét. Ez a felfogás megfelel annak, ahogy Marx logikailag általában jellemzi a különböző társadalmi formák egymásutániságát azzal az egyáltalán nem jelentéktelen kiegészítéssel, hogy a tőkésből a kommunista formába való átváltásban ez a logikai rend még szigorúbb, lévén mindkét forma egyetemes jellegű. Ez a kiegészítés visszavezet ahhoz a problémához, hogy a valóságos történelmi fejlődés – legalábbis a kommunizmus előtti fejlődés – során az új formák kialakulása rendszerint a korábban elmaradott népek hirtelen előretörése közepette ment végbe, miközben a korábban a legfejlettebb társadalmi formát kialakító népek fokozatosan a háttérbe szorultak, legyőzöttekké váltak, esetleg meg is semmisültek. A probléma korábbi megoldására utaltunk már, amikor a tőkés társadalom egyetemességéről szóltunk. A közösségi és politikai viszonyok önmozgásának felmerülésével azonban nyilvánvaló, hogy a probléma ezzel újabb összefüggésben fogalmazódik meg, s legalábbis megkérdőjelezi a korábbi megoldás kielégítő voltát. Annyiban mindenesetre, hogy a mondottak alapján fel kell tételezni: meghatározott közösségi viszonyok lehetővé teszik, hogy a termelőerők viszonylag alacsony fokát kialakító egyes nemzetek bekapcsolódjanak a nemzetközi forradalmi folyamatba, s az új, kibontakozó társadalmi viszonyok számára kedvező előfeltételeket hordozzanak ma-

gukban. Más szóval: felmerül az egyenlőtlen fejlődés érvényességének kérdése a tőkés társadalom meghaladásával összefüggésben is. Talán nem túlzás itt arra utalni, hogy a Zaszulics-levelekben megfogalmazott óvatos gondolatok az obscsinák szerepéről, jövőjéről jelzik ennek az új szempontnak a szerepét Marx gondolkodásában. Emellett persze, elméletileg továbbra is fenntartható a tőkés termelés egyetemességéről vallott felfogás, de mindenképpen azzal a módosítással, hogy a tőkés világgazdaság forradalmi felszámolása nagyobb időszakot fog át, továbbá, hogy maga a kommunizmus, legalábbis annak első szakaszában, feltétlenül különböző formákat fog ölteni az egyes népek, történelmi tradíciók, a proletárforradalom előtti tőkés fejlődés sajátosságai szerint.

3. A politikai és gazdasági ellentmondások eltérő fejlődéséről megfogalmazott marxi gondolatokat végül is Lenin bontja ki, politikai-elméleti és gyakorlati konzekvenciáival együtt. Leegyszerűsítve a következő módon jellemezhetjük ezeket a konzekvenciákat: mivel Marx elméletileg kidolgozta a gazdasági ellentmondásrendszer és a politikai ellentmondásrendszer eltérő fejlődésének és külön idejű robbanásának alapjait, s ez megfelel a tőkés társadalom objektív törvényszerűségeinek, ezért ha valamely társadalomban a tőkeviszony már meghatározó gazdasági és társadalmi ellentmondásként jelenik meg, akkor a továbbiakban már magának a politikai ellentmondásnak a jellegétől és élességétől függ az, hogy a munkásosztály mikor dönti meg a tőke hatalmát. A politikai ellentmondás jellege, élessége, valamint robbanása immár főképpen olyan közvetlenül politikai jellegű feltételektől függ, mint amilyen például a munkásosztály politikai szervezettsége, ideológiai felkészültsége, el-

szántsága a forradalom végigvitelére, valamint annak biztosítása, hogy a munkásosztály a tőke ellen mozgósítani tudja a társadalom valamennyi nem tőkés osztályát és csoportját. Ezért és ennek következtében egyáltalán nem szükségszerű – mondja ki Lenin azt a gondolatot, amely *A gothai program kritikájá*-ban még csak lehetőségként fogalmazódott meg –, hogy a munkásosztály a forradalmat a legfejlettebb országokban vívja meg először, hanem bizonyosan ott győz a forradalom első ízben, ahol a politikai ellentmondás a legkiélezettebb, s ezzel együtt ahol a munkásosztály a legszervezettebb, a leginkább felkészült a politikai harc kiélezésére és végigvitelére. (Egyébként erre a lehetőségre Marx explicit módon is utal egyik levelében, arról írva, hogy a tőkés társadalom történelmi kimúlása természetszerűleg „végtagfájdalmakkal" kezdődik.)

Természetesen ez nem egyszerűen *A gothai program kritikájá*-ban foglaltak ismétlése, s még csak nem is a tőke „végtag-fájdalmairól" megfogalmazott gondolat pontosabb megformálása: nagyon lényeges ponton változik meg az a gondolati keret, amelyben Marx a kapitalizmus egyetemes jellegét, és ezért felszámolásának egyetemes folyamatát végiggondolta, s amelyet magában *A gothai program kritikájá*-ban – a keretbe immár nehezen illeszthető események és kiindulópontok ellenére is – lényegében változatlanul fenntartott. Azáltal, hogy a lenini koncepcióban a forradalom immár nem a legfejlettebb centrum felől hullámzik az ettől alacsonyabb fejlettségű régiók felé, hanem bármelyik pontból kiindulhat, ahol elégségesen meggyengült a tőke politikai hatalma, elvileg másként merül fel számos kérdés is, mindenekelőtt a forradalmak nemzeti jellegének kérdése. A különböző nemzetek egyrészt mint megannyi lehetséges for-

radalmi kiindulópont vehetők figyelembe. És tekintve, hogy a fejletlenebb országok egyidejűleg magukban hordozzák a tőke, valamint a korábbi antagonisztikus formák ellentmondásait is, nagy valószínűséggel inkább az lesz a forradalom fejlődésének menete, hogy a fejletlenebb régiók országaiban robban ki a forradalom, és innen halad majd a centrum felé. Továbbá a nemzeti, nemzetiségi problémák is a politikai ellentmondások számottevő részeként jelennek meg.

Lenin tehát *A gothai program kritikájá*-ra alapozva Marxnál erőteljesebben emeli ki a politikai ellentmondásrendszer szerepét, önállóságát, s ezt az ellentmondásrendszert a kapitalizmus forradalmi felszámolása szempontjából sem korlátozza a tőke alapján kialakuló osztályviszonyokra, hanem ez utóbbi centrális jellegét fenntartva, kiegészíti a nem tőkés jellegű és eredetű társadalmi formák politikai ellentmondásaival. Jegyezzük meg mindjárt, hogy *A gothai program kritikája* gondolatmenetének követése, továbbgazdagodása Leninnél nem jelenti a közösségi viszonyok olyan elméleti kutatásának igényét, mint Marx esetében. Míg Marx a problémát eleve általános elméleti, történelemfilozófiai problémaként is elemzi, addig Leninnél ugyanez csaknem kizárólagosan konkrét politikai-gyakorlati problémaként jelenik meg. Ennek az eljárásnak az okát minden bizonnyal abban az orosz tradícióban találhatjuk meg, hogy az állam, a politika központi, társadalom fölötti szerepét soha nem elméletileg vezették le, hanem mint az élet mindennapi tényét, természetes állapotát tapasztalták. Jogosultsága pedig abban áll, hogy a konkrét gyakorlati-politikai tevékenység során valóban közvetlenül érzékelhető és tapintható módon nyilvánul meg a közösségi-politikai viszonyok önálló jellege, autonómiája, függetlenül attól, hogy az elmé-

let mennyire birkózott meg az önmozgás gyökereinek, okainak, jelentőségének problémájával. A konkrét „itt és most" gyakorlat szempontjából csak az a fontos, hogy ez az autonómia tényleg létezik, továbbá, hogy Marx *A gothai program kritikájá*-ban a probléma kiindulópontjait megfogalmazta.

A különbségek illusztrálására érdemes megemlíteni, hogy míg Marx az obscsina-problémához mint sajátos szláv közösségi formához úgy közelít, hogy szükségesnek tartja elemezni az orosz közösségek keletkezésének, alapvető viszonyainak és fejlődési lehetőségeinek meghatározó elemeit, addig Lenin a problémával kizárólag abban a vonatkozásban foglalkozik, hogy miképpen bomlik fel az árutermelés hatására ez a közösségi forma, hogyan jelenik meg benne a tőkeviszony, s hogyan teszi a tőkeviszonyt még szorítóbbá – és a legkevésbé sem mélyed el abban, hogy miként jött létre az obscsina, mi az általános történelmi jelentősége, és mint fennmaradó forma, milyen sajátosságokkal rendelkezik a forradalom, illetve a jövő társadalmi szempontjából. Lenint nem az orosz történelmi közösségi viszonyok érdeklik, hanem a tőke ellentmondásai Oroszországban.

Lenin ez utóbbi problémával is kapcsolódik persze Marxhoz, amennyiben teljes egészében fenntartja a tőkés társadalom egyetemességéről vallott marxi felfogást. Vagyis azt a gondolatot, hogy a tőke uralmának megszüntetése nem lehet egyéb, mint egyetemes, legalábbis nagy országcsoportokat magával ragadó világforradalom. Ennek a forradalmi hullámnak azonban Lenin szerint legalább két fontos eseménye van: egyfelől a forradalom kirobbanása a „periférián", másfelől pedig az bizonyul végül is döntő eseménynek, amikor a forradalmi folyamat átcsap a legfejlettebb tőkés országokra, mert világméretekben végül is csak ekkor dől el a küz-

delem a munkásosztály és a burzsoázia között. Úgy ábrázolhatjuk tehát leegyszerűsítve a lenini gondolatot, hogy a forradalom a fejletlenebb régiók felől indul ugyan ki, és halad a fejlett centrum felé, azonban az ott lezajló forradalom nélkülözhetetlen a perifériák további fejlődéséhez a szocializmus, majd a kommunizmus fejlettebb szakaszának megvalósulásához.

Lenin tehát – Marxhoz hasonlóan – a proletariátus világméretű forradalmi győzelmét tartja szem előtt. Felfogása szerint Oroszország a tőkés fejlődés perifériáján áll, de a perifériának mindenképpen azt a pontját, „láncszemét" alkotja, amelyben minden feltétel beérett arra, hogy a világforradalmi folyamat elindítója legyen.

Ehhez azonban két megjegyzést kell tenni. Először: az oroszországi polgárháború befejezését követően, majd külföldön a kapitalizmus stabilizálódásának mindinkább nyilvánvaló jeleivel találkozva Lenin fokozatosan módosította a világforradalom gyors továbbfejlődésére vonatkozó felfogását, s habár továbbra sem vetette el az egyetemességfelfogás korábbi elemeit, utóbb már a forradalmi folyamat időbeli elhúzódásáról írt. Ennek megfelelően Lenin megfogalmazza: Szovjet-Oroszországnak egy ideig egyedül kell védenie a forradalom eredményeit, s a szocializmus építéséhez is egyedül kell *hozzáfognia*. Ezekben a megfogalmazásokban nyilvánvaló a felismerés, hogy növekszik az időbeli távolság az orosz proletárforradalom és a világforradalom győzelme között, így szükségképpen ki kell dolgozni az erre az időszakra érvényes politikai álláspontot. Leninnek erre a konkrét időszakra szóló politikai megfontolásai a későbbiekben elvi jelentőséget kapnak ugyan, mindemellett Lenint mégsem a szocializmus egy országban, kapitalista környezetben

történő felépítésének a kérdései foglalkoztatják. (Egyszerűen nem helytálló az a közkeletű interpretáció, miszerint a szocializmus egy országban történő *megvalósításának* gondolata Leninig vezethető vissza. Ez az interpretáció az elmélet azon sajnálatos állapotának terméke, melyben minden új és a való helyzetet a korábbiaknál adekvátabban megragadó megállapítás csak akkor bizonyul helyesnek és elfogadhatónak, ha valamilyen bűvészmutatvánnyal bebizonyítják róla, hogy voltaképpen a marxizmus klasszikusai által már régen kifejtett gondolat újrafelfedezéséről van szó. Lenin „a szocializmus egy országban" gondolatát sehol sem fogalmazta meg, ellenben annál gyakrabban írt arról, hogy a szocializmus felépítéséhez a fejlett tőkés országokban lezajló proletárforradalom nélkülözhetetlen feltétel.) Álláspontja szerint azonban a szocializmus építésének több szakaszt magában foglaló, hosszú időszakot átfogó feladatához a forradalmat követően kapitalista környezetben is hozzá lehet és kell *kezdeni.*

A másik megemlítendő probléma az átmeneti időszakkal kapcsolatos. Mint korábban utaltunk rá, Marx a szocializmus helyét elméletileg és történelemfilozófiai szempontból precízen megfogalmazza: a proletárforradalom, majd a proletárdiktatúra eredményeként a közösségi és osztályviszonyokban bekövetkező alapvető átalakulás és a termelőerők fejlődésében később bekövetkező forradalmi változás közötti időszakot nevezi a kommunizmus alsó fokának, első szakaszának, szocializmusnak. Lenin koncepciójában a politikai forradalom időbeli határai kitágultak, és így az átmenetiség időtartama szükségképpen megnövekedett, mivel átfogja a kapitalizmus alacsonyabb fejlettségi szakaszán álló országok problémáját is. Tévedés lenne azonban ebből azt a követ-

keztetést levonni, hogy Leninnél a szocializmus és a kommunizmus egymás közötti összefüggése alapvetően megváltozik. A kérdésnek ugyanis két oldala van: a szocializmus és a kommunizmus meghatározottsága, különbségeik és átmeneteik egyfelől, valamint a kapitalizmusból a szocializmusig tartó fejlődés kérdései – másfelől.

Ami az első kérdést – tehát a szocializmus és a kommunizmus összefüggését, kapcsolódását, átmenetét – illeti, azt mondhatjuk, hogy itt jelentkeznek először azok a problémák, amelyeket az imént a marxi és lenini megközelítés különbségeiként jellemeztünk. Nem csupán arról van itt szó, hogy a kommunizmus perspektívája egy fázissal későbbre, a távolabbi jövőbe tevődik át, s ebből következően Leninnek még kevésbé van szüksége arra, hogy a kommunizmus társadalmi és termelési viszonyaira érvényes megállapításokat tegyen. E helyzet ellenére Lenin például az *Állam és forradalom*-ban érinti (legáltalánosabb vonásaiban) a kommunista társadalom lehetséges közösségi viszonyait is. De Lenin számára nem a szocializmus és a kommunizmus viszonya jelenti az aktuális elméleti problémát, hanem az átmenet időszaka. A forradalom győzelme és a polgárháború befejezése utáni konkrét kérdést akként fogalmazhatjuk meg, hogy valamely elmaradott, a tőkés fejlődés kezdetén álló társadalomban a tőke kisajátítását követően milyen formákat ölt a korlátolt termelőerők és az össztársadalmi tulajdon közötti ellentmondás. Más szóval: alapvető problémaként merül fel például a szocializmus és az árutermelés viszonya, továbbá a régi, még fel nem bomlott, önellátásra alapozó közösségi formákhoz való viszony stb.

Ezeknek az új problémáknak a felbukkanásával együtt Lenin a szocializmust továbbra is olyan társadalmi forma-

ként fogja fel, amelyben megszűnt az árutermelés, s ennélfogva a szocializmus és a kommunizmus számára is egyazon társadalmi forma két fázisaként jelenik meg. A mondottak következtében Lenin egyfelől nem a szocializmus és a kommunizmus közötti határvonalakat hangsúlyozza, másfelől pedig nem törekszik arra, hogy a kommunizmusról valamiféle részletes képet adjon. A kommunizmusra vonatkozó megjegyzései aktuális problémák felőli megközelítések, jórészt alkalmi megfogalmazások. Így például a széles értelemben vett kultúra és a munkásosztály egyesítése az állam elhalásának feltételeként, illetve a kommunizmus feltételeként jelenik meg, továbbá a szellemi és a fizikai munka közötti különbség felszámolása, majd a termelékenység, a villamosítás stb. kérdésében foglal úgy állást, hogy ezek a kommunizmus előfeltételei. Nemcsak az a fontos, hogy ezek helyes célkitűzések, továbbá, hogy egy fejlett termelési mód kétségkívül összetartozó meghatározásairól van szó. A probléma itt abban van, hogy ezek korántsem a kommunista társadalom formameghatározásai. Kiemelik ugyan a termelőerők egyes oldalait, a tulajdonviszonyok változásait, de anélkül, hogy a termelési mód belső lényegét megragadnák. Ezért, habár Lenin számára kétségtelen, hogy a történelmi fejlődés előrehaladó menetében a szocializmus a kommunizmus előkészítéseként határozódik meg, de magának *a szocializmus és a kommunizmus közötti* átmenetnek a belső törvényszerűségeit, lényegét nem elemzi. Így a szocializmus és a kommunizmus közötti átmenet *összességében* kidolgozatlan. Vagyis pontosabban: különböző oldalai felől, ezért részlegesen kidolgozott.

Elmondhatjuk tehát: az a körülmény, hogy a politikai és gazdasági ellentmondásrendszer nem esik egybe, valamint,

hogy az adott viszonyok között Leninnél a politikai ellentmondásrendszerre esik a hangsúly, annak a rendkívül fontos történelmi lehetőségnek a felismerését teszi lehetővé, hogy a forradalom a fejlettség alacsonyabb színvonalán álló országokban is keresztülvihető.

Fontos, de immár másfelé vezető gyakorlati probléma az, hogy a győztes forradalmakat követően ezekben az alacsonyabb gazdasági fejlettségű országokban legalább két, gyakorlatilag és elméletileg súlyos probléma jelentkezik. Egyrészt – mint már utaltunk rá – a politikai jellegű átmeneti időszak problémái olyan szorosan kapcsolódnak össze az államnak a társadalom struktúráján belül tradicionálisan kialakult domináns szerepével, illetve e szerep gyakorlati és elméleti problémáival, hogy a hatalom tartalmának megváltozása, illetve a hatalomgyakorlás kialakult és lehetséges módjának, e kettő közötti megkülönböztetés szükségességének megfogalmazása és elemzése igen nehézzé válhat. És ami ennek kísérő jelensége: felidéződik a „gazdasági szemlélet" háttérbe szorulásának veszélye is. Mert a gazdasági szemlélet korántsem azzal egyértelmű, hogy az anyagi termelést politikai tevékenységünk egy sajátos terrénumának, politikai és történeti stb. elemzésünk tárgyának tekintjük, hanem elsősorban azt jelenti, hogy magát a társadalmat egy önmagát újratermelő rendszernek fogjuk fel, s a különböző társadalmakat különböző módon újratermelődő rendszerként írjuk le. Ezt jelenti a marxi értelemben vett „formameghatározottság". A gazdasági szemlélet keretén belül ily módon, ebben a formameghatározottságban kell elemeznünk az összes társadalmi jelenséget – többek között a politikát is –, s ezért a gazdasági szemlélet és a gazdaság szemlélése egyáltalán nem azonos álláspont. A politikai el-

lentmondásrendszer előtérbe kerülése – mint majd még látni fogjuk – óhatatlanul felidézi és valóban elő is idézte a társadalom gazdasági szempontból való vizsgálatának problémáit. A politikai oldal kiemelése egy fejletlen, meg nem értett tradíciókat még le nem küzdött országban ugyanis korántsem csak azt jelenti, hogy két összefüggéssor közül az egyiknek hangsúlyos szerepe van egy meghatározott történelmi pillanatban. Valójában inkább arról van szó, hogy mivel a politika és a gazdaság más-más „aspektusként" jelenik meg, és így rögzítődik, ezért magának a politikának a helye egy ezt megelőző problémára utal: nevezetesen arra, hogy Marx (Hegel nyomán) a polgári társadalom és a politikai állam elválasztódását kifejezetten modern jelenségnek, a tőkés fejlődés konzekvenciájának fogja fel, melyet a termelés társadalmi viszonyaiból kell megérteni. Az átmeneti kor politikai jellege tehát Marxnál a gazdaság és politika szétválasztottságát jelenti, valamint azt, hogy maga ez a szétválasztottság a gazdaság által feltételezett. Következésképpen: az államnak a gazdaságban való részvétele (nem beavatkozása) ugyan politikai jellegűvé teszi az átmeneti korszakot, de semmiképpen sem jelenti azt, hogy a gazdaság a politika függvényévé válna – és természetesen nem jelentheti azt sem, hogy a politika feloldódna a gazdaságban. A politika dominanciája egy fejletlen országban ezzel szemben nem a gazdasági fejlettség adekvát kifejeződése és következménye, hanem a gazdaság politikai alávetettségét, a politikának a gazdaság feletti önkényes működését jelenti.

A hatalom megragadása tehát valamely olyan országban, amely egyúttal nem a tőkés fejlődés legmagasabb szintjét képviseli, szükségképpen új helyzetet teremt a szocializmusra való áttérés szempontjából is. Az átmeneti időszak gaz-

dasági oldalát Lenin a polgárháború befejezéséig a proletárdiktatúra állama és a magántőke közötti harc és együttműködés korszakaként jelöli meg, az új gazdasági politika idején pedig az árutermelésnek a proletárdiktatúra fennállása melletti kifejlődéseként és újbóli megerősödéseként jellemzi. E két koncepció Leninnél voltaképpen ugyanannak a gondolatnak az alkalmazása különböző körülmények között. Ez a gondolat a proletárdiktatúra mint politikai forma és az árutermelés összekapcsolása. E koncepcióban ugyan a szocializmus változatlanul mint az árutermelést meghaladó, azt megszüntető társadalmi forma szerepel, s ennyiben a kommunizmus egyik fázisát alkotja, de a *szocializmusig* tartó időszak már úgy jelenik meg, mint az árutermelés sajátos történelmi formájának kibontakozása és működése, egyúttal pedig a fejletlen viszonyok, az elmaradott kultúra és termelőerők megváltoztatásának, a történelmi elmaradás pótlásának időszaka.

Tehát Marxnak a kommunizmus különböző szakaszaira vonatkozó felfogását a lenini koncepcióval kiegészítve azt mondhatjuk: a fejlődés különböző szakaszai alakulnak ki, legalábbis azon országokban, amelyek nem a történelmileg mindenkor adott legfejlettebb tőkés termelőerők közepette valósíthatják meg a szocialista forradalmat. E szakaszok: *a)* a proletárdiktatúra és árutermelés összekapcsolódása, a történelmi elmaradás pótlása, azaz a politikai felépítményi viszonyok forradalmi megváltoztatását követően a szocializmus gazdasági alapjának létrehozása; *b)* a tőkés termelés meghaladásának időszaka egészen a termelőerők forradalmi megváltozásáig, azaz: a szocializmus időszaka; e történelmileg új termelési mód kialakítása a legfejlettebb tőkés országok termelékenységi szintjének elérésétől a kommunizmus

termelőerőinek létrehozásáig tart, gazdasági tartalma: az áruviszonyok és az árutermelés fokozatos felszámolása; *c)* a termelőerőkben végrehajtott forradalmi változás alapján: a kommunizmus korszaka.

Meg kell azonban jegyeznünk: Lenin az egyes fejlődési szakaszok elhatárolását és átmeneteiket korántsem tárgyalja alapvető problémaként, ezért összefoglaló elméleti megfogalmazást nem ad róluk. Ennek okát nem abban látjuk, hogy a különböző korszakok átmenetei rendkívül bonyolultak és fokozatosak, s nem is abban, mintha egy ilyen elméleti megfogalmazásra Marx kiindulópontjáról továbbhaladva az adott időszakban nem lehetett volna eljutni. Inkább azt kell megállapítanunk, hogy Leninnél az átmeneti szakasz, vagyis a szocializmus alapjainak létrehozása és ennek a szocializmusba való átmenete feloldódik a világforradalom koncepciójában, vagyis abban a meggyőződésben, hogy a szocialista forradalomra a fejlett régióban előbb vagy utóbb, de a belátható közeli jövőben sor kerül.

Az eddigiekből következően megállapíthatjuk, hogy Lenin felfogásában a szocializmus olyan fejlett termelőerőkkel, a társadalom tagjainak magas kulturális színvonalával rendelkező egyetemes társadalmi forma, amelyben felszámolták az árutermelést, s azáltal a kommunizmussal azonos társadalmi forma első szakaszaként határozható meg. Az az ország, mely nem sajátította el és nem alkalmazza a kor fejlett termelőerőit, amely nem jutott a kultúra magas színvonalára – jóllehet a szocializmus előkészítésének meghatározott szakaszán állhat, többé-kevésbé kialakulhatnak benne a szocializmus feltételei, jellemző vonásai –, lényege szerint még nem szocialista társadalom. A szocializmus tehát lényegénél fogva fejlett társadalom.

4. Leninnél tehát a fejlettség (a termelőerők és a szellemi kultúra fejlettsége) és a szocializmus összekapcsolása nem olyan meggondolás keretében történik, mintha magának a szocializmusnak lenne egy kevésbé fejlett és egy fejlett szakasza. Leninnél az árutermelés meghaladását lehetővé tevő kulturális és gazdasági fejlettség, mint a szocializmus alapfeltétele fogalmazódik meg. Hangsúlyozza, hogy e fejlettségi szint nélkül a szocializmus közvetlen „bevezetése" csak óhaj, ábránd vagy deklaráció marad. Következésképpen: Lenin számára a szocializmus mint fejlett – a tőkés gazdasági-kulturális szintnél fejlettebb – társadalom jelenik meg, s csupán ebben az összefüggésben használja a fejlett, *vagyis* a szocialista társadalom kifejezést.

Ha tehát részletesebben akarjuk bemutatni azt az elméleti keretet, amelyben különböző időszakokban a marxizmus klasszikusai meghatározzák a szocializmus történelmi helyét, a következő főbb csomópontokat kell kiemelnünk:

Ez az elméleti keret tartalmaz egy koncepciót a kapitalizmus gazdasági és politikai fejlődéséről, valamint ezek egymáshoz való viszonyáról; egy felfogást a kommunizmussal mint a történelmi fejlődés során szükségszerűen létrejövő társadalmi formával és termelési móddal kapcsolatban; továbbá tartalmaz egy tételt a kapitalizmus és a kommunizmus egyetemes jellegéről, az egyetemesség kifejeződéséről, s ebből következően egy elképzelést arról, hogy a világ különböző országai és országcsoportjai hol helyezkednek el a tőkés termelés fejlődésmenetéhez való viszonyukban, illetve konkrétabban: a világpiac különböző pontjain. Végül pedig a szóban forgó elméleti keretben szerepel az a koncepció is, amely arra a kérdésre keresi a választ, hogy miképpen bomlik fel az egyik, az első egyetemes rendszer (a tőkés

termelés), és hogyan emelkedik ki ebből a felbomlási folyamatból – meghatározott átmeneti fejlődési fokozatokon át – a második, az egyetemes kommunista társadalom. Következésképpen a szóban forgó elméleti rendszer végső soron nem más, mint a különböző, egymással összefüggő, de időben nem feltétlenül egyszerre lezajló történelmi folyamatok elméleti ábrázolása. A gyakorlati összefüggés következtében elméletileg sem lehetséges egyenkénti, egymástól független válaszokat adni a különböző részkérdésekre. A valóságos történelmi fejlődés és értelmezésének elméleti kerete Marx esetében szükségképpen dinamikus jellegű összefüggés: egyfelől valamely történelmi folyamatot mindenkor az említett interpretációs rendszerben elemez – vagyis az összefüggő elméleti kérdések figyelembevételével –, másfelől pedig a történelmi folyamatok, különösen a váratlan történelmi események korántsem hagyják változatlanul ezt az interpretációs keretet. Az újabb, a szocializmus történetét végigkísérő marxista társadalomtudományi elméletek egyik sajátos vonása jelenleg éppen abban áll, hogy – véleményünk szerint – fellazult az említett elméleti keret konzekvens figyelembevétele, a kérdések összetartozásának tekintetbevétele, aminek következtében nem csupán különböző egyoldalúságok állnak elő az elmélet keretein belül, hanem (miután az összefüggés elsősorban mégiscsak gyakorlati jellegű) a valóságos összefüggések érvényesülése, s ezzel az egyoldalúságok kiegyenlítődése is az elmélet mögött zajlik le. A gyakorlati kiegyenlítődésnek éppen ezért nincs határozott kifejeződése az elméletben, illetve ez a kifejeződés megint csak egyoldalú. A valóságos történelmi fejlődés és a szóban forgó elméleti keret egymáshoz való viszonyának problémái nem oldhatók meg sem úgy, hogy a marxizmus klasszikusaitól kapott inter-

pretációs keretet minden további változtatás nélkül ráerőltetjük a valóságra, az érzékelt ellentmondások feloldását pedig a jövőre bízzuk; sem pedig azáltal, hogy az interpretációs keretet különálló kérdések szervetlen egymásmellettiségévé bontjuk fel. Ezek helyett a „megoldások" helyett ez idő szerint további kérdéseket szükséges magába a keretbe beilleszteni a lezajlott történelmi fejlődés elméleti konzekvenciájaként, s meg kell vizsgálni, hogy miképpen módosulnak az ezekkel összefüggő összes további problémák. Az egyik kérdés magára az egyetemesség jellegére vonatkozik, vagyis azt tartalmazza, hogy milyen ellentmondások feszülnek az áruviszonyok és a tőkeviszony egyetemes jellege, természete, valamint a kapitalizmus mint társadalmi forma földrajzi-politikai korlátozottsága között. A második kérdést pedig nem úgy kell megfogalmaznunk, hogy milyen konzekvenciákat vont maga után, hogy a *szocialista forradalom* elmaradott országban győzött, hanem olyképpen, hogy milyen konzekvenciákkal járt és jár az, hogy a *szocializmus mint társadalmi forma* a fejlődésben viszonylag elmaradottabb térségekben bontakozik ki és terjed tovább. Vagyis a legfontosabb problémának ebből a szempontból azt kell tekintenünk, hogy a lenini elméleti koncepcióban szereplő két szakasz – a „perifériákban" lezajló forradalom és a „központban" lezajló forradalom – közé egy egész történelmi korszak ékelődik, nem csupán ebből adódó sajátos külső problémákat vetve fel, hanem a korszak átmeneti társadalma szempontjából sajátos belső gazdasági és társadalmi problémákat hordozva. A kérdések összetartozása következtében természetesnek kell tartanunk, hogy a világforradalom Marx, majd Lenin által elképzelt menetének gyakorlati megváltozásával újra meg kell válaszolni az ezzel összefüggő valamennyi kérdést is.

Elméletileg a probléma a szocializmus egy országban folyó felépítésének programjával vált először kifejezetté. Amíg ugyanis Leninnél arról van szó, hogy miután a világforradalmi folyamat lelassult, Szovjet-Oroszországnak az átmeneti időben egyedül kell a forradalom központjaként működnie és fennmaradnia, addig a szocializmus egy országban történő felépítése, illetve e program kidolgozása a nagy októberi szocialista forradalom és a világforradalom győzelme közé egy egész történelmi korszakot illeszt be: a szocializmus *fokozatos* és belső erőkből történő felépítésének korszakát. Következésképpen ebben a felfogásban a kapitalizmus és a kommunizmus (a szocializmus) immár nem csupán egymást kizáró egyetemes társadalmi formaként, hanem egymás mellett párhuzamosan létező társadalmi rendszerként is megjelennek. Magának az egyetemességnek azonban ezúttal is két oldala van: a politikai és a gazdasági. A politikai oldalon ez mint sajátos ellentmondás, mint két egymást kizáró egyetemesség és mint forradalom és ellenforradalom világméretű konfliktusa jelenik meg. Az egyetemesség gazdasági oldalán a világpiac jellegének megváltozása megy végbe: az egymással szemben álló, egymást kizáró történelmi-gazdasági rendszerek elhelyezkedése, pozícióváltásai a mindinkább egységes világpiacon belül. Más szóval: a két társadalmi rendszer egyetemes jellege világméretű gazdasági és politikai konfliktusokban, harcban és kapcsolatokban ölt konkrét formát. A szocializmus számára ezért az adott viszonyok között az egyetemességnek új dimenziója nyílik meg és válik valósággá: a világpiaci rendszerben elfoglalt eddigi pozíciójának megjavítása, megváltoztatása. Ugyanakkor az a tény, hogy a szocializmus felépítését célul tűző program a termelőerők alacsony fejlettségi színvonalával

kapcsolódott egybe, mind gyakorlatilag, mind az elméletben erős nyomást fejt ki abban az irányban, hogy az egyetemesség koncepciója elválasztódjék a gazdasági fejlődéstől. Ennek következtében tendencia alakul ki arra, hogy egyfelől a szocializmus építésének eredményeit hangsúlyozottan a múlt állapotával vessék egybe, másfelől pedig az egyetemességet főként ideológiailag, a gazdaságon kívüli viszonylagosan elkülönülő szférákban ragadják meg és fejezzék ki. Ezzel is összefügg, hogy gyakran a termelési viszonyok és a felépítmény összefüggései egyoldalúan hangsúlyos szerepet kapnak a termelési viszonyok és a termelőerők összefüggéseivel szemben. Ezt azért is fontos figyelembe vennünk, mert a gazdaságilag fejletlenebb régiókban (pl. az ázsiai, afrikai szocializmusokban) még nagyobb az objektív helyzet késztetése arra, hogy elemeikre bontsák szét az összetartozó kérdéseket, s ezen belül a szocializmus egyetemességének gazdasági oldalát még szélsőségesebben, csupán mint a termelőeszközök jogilag értelmezett köztulajdonba vételét értelmezzék, azaz a gazdasági kérdéseket politikailag fogják fel és kezeljék. Mert mi sem könnyebb egy régi, még fel sem bomlott természet adta közösségeket magában foglaló s ezeket koloncként cipelő társadalomban, mint deklarálni a tulajdon közvetlen közösségi jellegét. Az ilyen országokban azután különös ellentmondásként a meghonosodó modern termelőerők által kiváltott társadalmi fejlődés éppen abban áll, hogy fokozatosan, de kíméletlenül felszámolja a tulajdon még meglévő közvetlen közösségi jellegű maradványait. A tudomány és az ideológia pedig vagy tehetetlenül áll e folyamattal szemben, vagy pedig egyszerűen tudomásul veszi a szocialista árutermelés kibontakozását, illetve elrugaszkodva a valóságos folyamattól, továbbra is deklarálja a tu-

lajdon össztársadalmi jellegét. Ugyanis a gazdasági szemlélet hiánya, a gazdaság belső törvényszerűségeinek, tényleges követelményeinek gyakorlati lebecsülése, a gyorsított gazdaságfejlesztés égisze alatti megsértése, ugyanakkor pedig az elmélet és az ideológia területén a gazdaság fetisizálása, durva, vulgármaterialista felfogása létező veszély mindazokban az országokban, ahol fejletlenek a termelőerők. Ahhoz, hogy ez a veszély mégse váljék kizárólagossá, és ne merevedjen áthághatatlan elméleti korláttá, ne szilárduljon utópiává, nélkülözhetetlen a nemzetközi porondon már kialakult legfejlettebb és ennek alapján egyetemessé váló termelőeszközökhöz való gyakorlati és elméleti viszonyítás. A szocializmus kialakulásának történelmi körülményeiből következik, hogy a fejlettségi szintjét egyedül vagy döntően önmagához és nem az egyetemes termelőerőkhöz mérő szocializmus szükségképpen korlátolt és elszigetelt marad. Más szavakkal: a szocializmust mint a történelem egyetemes fejlődési szakaszát nem lehet csupán valamely ország megelőző (minél fejletlenebb, szükségképpen annál korlátoltabb, részlegesebb) múltbeli viszonyaihoz mérten felfogni és tételezni, hanem mint a termelőerők egyetemes fejlődésmenetének meghatározott társadalmi formáját kell tárgyalnunk az elméletben, és kezelnünk a gyakorlatban. Csak ezáltal alapozható meg a szocializmus ideológiai szinten megfogalmazott és a politikai szinten képviselt egyetemes jellege.

5. Ma még nem mérhető fel a teljes jelentősége annak a ténynek, hogy a szocialista társadalmi viszonyok kibontakoztatása történelmileg hosszabb időre a világnak arra a részére korlátozódott, amely a gazdasági-társadalmi viszonyok tekintetében kevésbé volt fejlett, s helyenként magában foglalta még a kapitalizmus előtti viszonyokat is, s amelynek

geopolitikai helyzete a nyugati régiótól lényegesen eltérő tradíciókat és viszonyokat alakított ki és szilárdított meg. Annyi persze világos, hogy ez a tény újból felveti az egyenlőtlen fejlődés problémáját. Azt mondjuk: újból, mert ha megvizsgáljuk Marx, Engels felfogását a kapitalizmus és a szocializmus (kommunizmus) egyetemes jellegéről, akkor megállapíthatjuk, hogy nézetük szerint csak a tőkés forma szünteti meg a fejlődés korábbi történelmi korokban érvényesülő egyenlőtlen jellegét. Az ezt megelőző korszakokban azonban az egyenlőtlen fejlődést, a párhuzamosan futó fejlődéstendenciák létét feltételezik. Marx ugyan érinti az egyenlőtlen fejlődés problémáját a kapitalizmus előtti különböző formák változásában és a kapitalizmus kialakításában, mégsem vállalkozott az egyenlőtlen fejlődés részletes elméleti magyarázatára és megoldására. Egyetemes társadalmi formák esetén előfordulhatnak ugyan azonos formán belüli dinamizmuskülönbségek (így például Anglia és Amerika esetében), de ennek a különbségnek az elméleti konzekvenciái korántsem jelentősek, vagy legalábbis semmiképpen nem vethetők egybe például azzal a problémával, hogy logikailag a feudalizmus az antik forma továbbfejlődéseként jelenik meg, történelmileg azonban a feudalizmus a germán forma fejlődéseként bontakozik ki, vagyis az antik forma szempontjából barbár és elmaradott viszonyokból emelkedik ki, hogy végül is fejlődésében megelőzze az antik formát. Így tehát azt mondhatjuk, hogy az antik forma azért nem bizonyult egyetemes társadalmi formának, mert egészen más viszonyok, egészen más eredetű termelőerők bontakoztak ki benne, jórészt az antik formától függetlenül, s ezek a termelőerők és viszonyok egy adott ponton túlhaladták az antik viszonyokat és termelőerőket, miközben az utóbbiak fokozatosan

felbomlasztották azokat az alapokat, amelyek számukra kiindulópontként szolgáltak. Más szavakkal: a társadalmi formák váltakozásának történelmi folyamatában tapasztalható egyenlőtlen fejlődés kulcsát az adja, hogy meghatározott társadalmi formák számára a fejlődés, valamint azoknak az alapoknak a fennmaradása, amelyeken e formák épülnek, egymást kizáró módon jelennek meg. Ennek következtében vagy a stagnálás és fennmaradás (ázsiai forma) vagy a fejlődés és felbomlás (antik és feudális forma) tendenciái dominálnak. Vagyis a történelmi fejlődés, a továbbhaladás menete mindenképpen az ilyen társadalmakon kívül jelenik meg. A kapitalizmus az első forma, amelyben „a saját magát újratermelő érték", vagyis a tőke éppen annak következtében, hogy az alapviszony eleve magában hordozza az eredeti feltételek bővített újratermelését, nem zárja ki a dinamizmust, hanem fennmaradása egyúttal feltételezi azt. A tőkeviszony csak annyiban maradhat fenn, amennyiben bővített újratermelés forrása. Ez a végső magyarázat arra, hogy a tőkés termelés szükségképpen egyetemes társadalmi formaként jelenik meg. Más szavakkal: logikailag a fejlődés a kapitalizmussal nem párhuzamosan, hanem a romjain halad tovább.

Az a látszólagos ellentmondás, hogy a tőkés formát Marx elvileg egyetemesnek tekinti, másfelől pedig a tényleges fejlődés perspektívájában a szocializmus építésének programjai az egyenlőtlen fejlődés elfogadására támaszkodtak, abban a megfontolásban oldódik fel, hogy míg a tőke kifejleszti az egyetemes termelőerőket, azok legszélesebb értelmében – tehát a munkamegosztás, a forgalom, a szállítás stb. területeit is ide számítva –, addig ez az egyetemes jelleg korántsem illeti meg azt a politikai formát, amely ezek-

hez a termelőerőkhöz kapcsolódik. Ez pedig része az eredeti marxi gondolatnak is. De a termelőerők alacsonyabb szintű kiinduló feltételei közepette fejlődésnek induló szocializmus egyetemes jellege szintúgy ellentmondásos jelleget ölt. Ez az ellentmondás abban fejeződik ki, hogy egyfelől a kapitalizmus egyetemes termelőerőinek színvonalát kell olyan határkőnek tekintenie, amelynél az új társadalmi forma *tényleges* egyetemessége kezdődik. Ugyanakkor pedig a létrejövő szocialista országokban az egyetemességet a *politikai* és *társadalmi* formára nézve jóval előbb kimondják, mint ahogy a társadalom elérkezik a termelőerők megfelelő fejlettségi szintjére. Ehhez azonban hozzá kell tennünk: az egyetemességnek ez a kimondása azon a feltételezésen alapszik, hogy egyfelől a szocializmus és a kommunizmus lényegében ugyanazon társadalmi formának a két fejlődési szakasza. Ez a felfogás pedig maga is egy előfeltevést tartalmaz a termelési viszonyokra nézve, nevezetesen azt, hogy a szocializmust az áruviszonyokat felszámoló, meghaladó társadalmi formának tekinti. Ezért és csak ezen előfeltevés fenntartásával mondható el az, hogy a szocialista termelési viszonyok fejlettebbek mind a tőkés termelési viszonyoknál, mind pedig a szocializmus meglévő termelőerőinek megfelelő termelési viszonyoknál. Ezen az alapon azután kimondhatók különböző normatív jellegű törvények a szocializmus szükségképpeni gyors fejlődési üteméről. Következésképpen a szocializmusnak mint áruviszony lényegű társadalmi fejlődési szakasznak a gyakorlati megvalósulása így egyszerre két ponton is a róla kialakított iménti ideológiai kép módosítására vezet: egyrészt azt kell mondanunk, hogy a szocializmus és kommunizmus az áruviszony tekintetében nem egylényegűek, és mind időben, mind pedig a termelési vi-

szonyok tekintetében jóval nagyobb a különbség a szocializmus és a kommunizmus között az elméletileg előre számítottnál. A szocializmus az egyetemes árutermelés egyik megvalósulási formája, a kommunizmus viszont magának az egyetemes árutermelésnek a meghaladása. Másrészt szükségképpen pontosabban kell megfogalmazni a szocialista termelési viszonyok és termelőerők összefüggését, s korántsem látszik biztosnak, hogy a meglévő termelőerők és termelési viszonyok a korábban jelzett módon elválaszthatók egymástól, s amennyiben erre mégis kísérlet történt, az a szocializmus történetében mindeddig inkább nehézségek forrásává, a fejlődést lassító tényezővé vált, nem pedig a gyors előrehaladást eredményezte. Ennek alapján viszont azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szocializmust nem foghatjuk fel olyan átmeneti társadalomként, melynek termelési viszonyai a kommunizmus első szakaszának felelnek meg (Marx értelmében vett szocializmus), termelőerői viszont még a fejlett tőkés társadalmak szintje alatt állnak. Az ilyen jellegű szocializmusfelfogás szükségképpen megoldhatatlan elméleti ellentmondásokra, illetve saját céljainak ellentétébe forduló gyakorlatra vezet.

Más kérdés, és ez a későbbi fejlődés során mind fontosabbá válik, hogy korántsem lehet a szocializmus egyetemes jellegét csupán magára a politikai szférára vagy a közösségi viszonyokra nézve kimondani. Vagyis a szocializmus történelmi helyét, fejlődési periódusait a gazdaság és a termelőerők figyelembevételével, ezek egyetemes jellegének elemzésével lehet csak megfogalmazni. A szocialista társadalom – éppen abból következően, hogy a két nagy társadalmi forma: a kapitalizmus és a kommunizmus közötti átmenet társadalma – szükségképpen csak történetileg fogható fel,

mégpedig nem abban az általános (minden társadalmi formára érvényes) értelemben, hogy van történelme, hanem abban az értelemben is, hogy a szocializmus belső törvényszerűségeinek meghatározása nem választható el azoknak a formáknak a fejlődéstörténetétől, sajátosságaitól, amelyek között átmenetet alkot. Végezetül a történelmi megközelítés ezen túlmenően azt is megköveteli, hogy a szocializmust ne csupán két nagy társadalmi forma felől – tehát a kapitalizmus és a kommunizmus felől –, azaz mintegy kívülről jellemezzük, hanem valóságos történelmi helyzetének megfelelően mint *sajátos, különös* formát vizsgáljuk, mely a maga sajátosságát és különösségét nem kívülről kapja, hanem egymást feltételező, egymásra támaszkodó gazdasági és társadalmi viszonyok együtteseként, történelmi rendszerként működik. A szocializmus valóságának ebből a szempontból való elemzése, fejlődési szakaszainak ilyen jellegű tárgyalása azonban viszonylag legkevéssé kitaposott útja ma még a kutatásnak.

(Első ízben megjelent a *Társadalomtudományi Közlemények* 1979/3. számában.)

Formációelmélet és a lukácsi ontológia

Egy évtizeddel ezelőtt, 1971-ben, a filozófus halálának évében kezdte megismerni egyelőre a szélesebb szakmai közönség Lukács György művét, az *Ontológiá*-t (a *Magyar Filozófiai Szemle* által folyamatosan közölt részletekből), s immár fél évtizede annak, hogy a teljes mű könyvalakban is rendelkezésre áll.[1] És habár a lukácsi vállalkozást mind idehaza, mind külföldön felfokozott érdeklődés kísérte, maga az eredmény, a lukácsi mű korántsem hozott felszabadító élményt olvasóinak, inkább egymással nehezen összeegyeztethető kérdésekre, zavarba ejtő kétségekre, sőt ellenvetésekre ösztökélt. Minden bizonnyal ez is közrejátszott abban, hogy az *Ontológia* hatása igen lassan bontakozik ki, s hogy mélyreható elemzésen, továbbgondoláson alapuló átfogó értékelésére mindmáig nem történt kísérlet. Ehelyett inkább az *Ontológia* egyes kategóriáit vizsgálták,[2] vagy valamely tradicionális filozófiai problémával kapcsolatos állásfoglalását elemezték,[3] vagy pedig a filozófia evilágiságának lukácsi programját méltatták.[4] Ettől némiképpen csupán a tanítványok egy csoportjának feljegyzései térnek el, amennyiben rámutatnak az *Ontológia* néhány alapvető elméleti és módszertani ellentmondására,[5] de – mint majd a továbbiakban még látni fogjuk – kritikai pozíciójuk lényegénél fogva alkalmatlan arra, hogy ezen ellentmondások valódi forrásait s ezzel pozitív tartalmát feltárják, továbbá sajátos kritikai nézőpontjuk azt sem teszi lehetővé

számunkra, hogy a szóban forgó ellentmondások feloldásának elméleti és módszertani útját megjelöljék.

Az alapvető probléma mindjárt a kiindulópontnál, az *Ontológia* egészéhez való viszonynál jelentkezik. Ugyanis az *Ontológiá*-t elemzők kritikai szempontjai a lukácsi álláspont felől tekintve többnyire vagy periferikusak – a legjobb esetben is részlegesek –, vagy teljesen külsődlegesek. Bár ellenkező szándéktól vezettetve, mégis hasonlóan nem a centrális problémákat érintő megközelítést vállalt a lukácsi művet pozitívan értékelő elemzések nagy része is.[6] Ezzel szemben helyes elemzési eljárásnak azt tarthatjuk, ha a Lukács által vállalt alapvető szempontból tesszük vizsgálat tárgyává az elméleti teljesítményt.

A feladat, amelyre Lukács az *Ontológiá*-ban vállalkozott: a szocializmusnak mint a kapitalizmus és a kommunizmus közötti átmeneti társadalomnak az általános, filozófiai szintű elemzése s az ehhez az elemzéshez nélkülözhetetlen fogalmi apparátusnak a kidolgozása olyan viszonyok között, amikor a „kommunizmus ügye napirendre kerül". A kiindulópontnak és a feladatnak ilyen megfogalmazása közvetlenül kötődik a szocializmus történelmi helyéről kialakított hagyományos marxista felfogáshoz. S mint elemzésünkben a továbbiakban megkíséreljük bemutatni: Lukács éppen ezzel a kiindulóponttal emeli be az *Ontológiá*-ba a vállalkozás egészét szétromboló alapvető ellentmondást. Mert a szocializmus és a kommunizmus közötti *közvetlen* átmenet tételezése, a szocializmusnak és a kommunizmusnak az a felfogása, miszerint egyetlen társadalomalakulat fejlődésének két szakaszáról lenne csupán szó, egyszeriben kiiktatja a valóságban megvalósuló szocializmus alapvető és meghatározó gazdasági tényét: az árutermelés fokozatos, szükségszerű tér-

hódítását, az áruviszonyok egy sajátos történelmi formájának létrejövetelét, amellyel az elmélet annak idején nem számolt, és amelyet mindmáig nem vesz kellően figyelembe. Az alapvető és meghatározó gazdasági-társadalmi realitást kikapcsoló történeti és elméleti kiindulópont egyfelől, másfelől pedig az a meggyőződés és törekvés, hogy materialista lételmélete a *munka* kategóriájára alapozódjék, ellentmondások tömegét kényszeríti Lukácsra. Épp ezért ezeknek, az *Ontológiá*-t zátonyra futtató ellentmondásoknak az elemzése nem csupán a szocializmus „hagyományos" felfogásának tarthatatlanságához szolgál adalékkal – mely felfogás szerint a szocializmus a kommunizmus első fázisaként működve az árutermelés viszonyait fokozatosan felszámoló, a kommunizmus felső szakaszába közvetlenül átvezető fejlődési fok –, hanem egyúttal közvetve támpontokat nyújt a szocializmus valóságos történelmi feltételei közepette kibontakozó áruviszonyok ellentmondásainak megértéséhez, és fényt vet e viszonyok elméleti megragadásának viszontagságos történetére is.

I. Miért Ontológia?

Lukács György – immár ismerve az első reagálásokat a legszűkebb szakmai kör részéről – az *Ontológia* harmadik kötetében, hozzáfogva alapvető gondolatai újbóli körvonalazásához, első mondatként a következőt írja: „Feltehetően senkit sem lep meg, e munka szerzőjét a legkevésbé, hogy számos oldalról ellenállásba ütközik az a kísérlet, amely a világ filozófiai elgondolását a létre alapozza. A filozófiai gondolat utóbbi évszázadai az ismeretelmélet, a logika és a

metodológia uralma alatt álltak, s ez az uralom még távolról sem a múlté."[7] Az ellenállást kifejtő „számos oldal" némelyike nyilvánvalóan filozófián belüli, más része azonban messze túlvezet a filozófián a társadalmi gyakorlat irányába. Az ellenállás formái megint csak különbözők: egyfelől átgondoltak, tudatosak, másfelől azonban a tradíciókból fakadnak, az ontológia megértéséhez szükséges gondolkodás- és szemléletmódváltás nehézségeivel függnek össze. Ha most már Lukácsnak a filozófián belüli tradíció kialakulásához, konkrét elméleti formáihoz való viszonyára fordítjuk a figyelmünket, akkor az *Ontológia* első kötetéhez, a történeti fejezetekhez kell fordulnunk: Lukács itt kritikailag bemutatja azt a „Bellarmin bíborossal kezdődő, Kant munkásságában kiteljesedő és a modern neopozitivizmusban általános gondolkodásmóddá, ideológiává kristályosodó áramlatot, amely nem magát a valóságot, hanem a valóságról alkotott ismereteinket tekinti filozófiai vizsgálódása tárgyának". S habár ennek az áramlatnak az előretörését nehezítik és keresztezik olyan filozófiai gondolatrendszerek, mint például Hegelé, Nicolai Hartmanné vagy az egzisztencialistáké, következetlenségeik, idealizmusuk, korlátaik miatt nem képesek megakadályozni vagy kétségessé tenni az ismeretelméleti filozófiák győzelmét. Csupán a marxizmus megjelenésével, illetve továbbfejlődésével jön létre e diadalmenet megállításának lehetősége.

De egyáltalán miért fontos és szükséges az ismeretelméleti szempont kritikája és módosítása? Vajon a valóságról alkotott mindennapi és tudományos ismereteink egyáltalán nem szorulnak filozófiai elemzésre? És vajon ismereteink nem a valóságot tükrözik vissza? Lukács álláspontja szerint mindhárom kérdéssel kapcsolatban, minden esetben az a

fontos, hogy milyen pozícióból, kiindulópontból szemléljük a világot a kérdésekre adott válaszainkban. A hangsúlyok mögött itt egymással homlokegyenest ellentétes irányokba vezető álláspontok különbsége rejlik. Ugyanis egészen más dolog egyfelől a sokoldalú – többek között például az átalakított természeti környezet és a gondolkodás különböző formáit és intézményeit is magában foglaló – társadalmi valóságegészből mint létből kiindulva válaszolni, és másfelől, ezzel ellentétben a valóságnak csupán egy részletéből, a megismerés problémáiból kiindulni. Mert hiszen bármennyire a valóságról vallanak is ismereteink, mégsem lehet csupán ezek vizsgálatára alapozva vagy korlátozódva kialakítani valóságszemléletünket,[8] mégsem cserélhető fel következmények nélkül a valóságra és a megismerésre alapozó kiindulópont, minthogy ez utóbbi esetben elkerülhetetlenül az ismereteket is magában foglaló valóságegésznek egyetlen részterülete válik a filozófiai szemléletmód bázisává. A megismerés világa mint bázis ráadásul éppen jellegénél fogva – mivel egyfelől az elvonatkoztatás területe, másfelől pedig sajátos törvényszerűségeket kialakító, épp ezért viszonylagosan autonóm, a munkamegosztásban különös helyet elfoglaló megismerő tevékenység – felettébb alkalmas arra, hogy „foglyul ejtse" a filozófiai gondolkodást, amely így a megismerésen kívüli világról egyáltalán nem vagy csak zárójelben vesz tudomást, s legfeljebb mint a megismerő tevékenység manipulációs terepére hajlandó tekinteni a tárgyi valóságra. E szemléletmód különböző formáit Lukács részletesen elemzi az *Ontológiá*-ban, és kritikailag vizsgálja meg a kétféle kiindulópont felcserélődésének a következményeit. Így például a neokantiánusokkal kapcsolatban azt mondja, hogy „... megkerülik a társadalmi lét létszerű különösségének

alapvető problémáját, és tisztán ismeretelméletileg vagy tisztán módszertanilag, tudományelméletileg közelednek a részterületek gondolati nehézségeihez... Itt nagyon szorosan érintkezik a századforduló újkantianizmusa Mach, Avenarius stb. akkori pozitivizmusával. Azok a finom módszertani különbségek, amelyekről akkoriban sokat vitáztak, kérdésfeltevésük szempontjából érdektelenek és lényegtelenek, hiszen abban a döntő kérdésben mind egyetértenek, hogy a tudományos filozófia egyáltalán nem ismer ontológiai problémákat."[9] A modern fizikára és a matematikára alapozó neopozitivizmusnak pedig „... eddig soha nem tapasztalt fokon sikerült megvalósítania a bellarmini programot: a matematika nyelve nemcsak a fizikai... valóság fizikai interpretációjának a legfontosabb közvetítője, hanem egy, az emberek számára fontos jelenség végső, tisztán gondolati szemantikus kifejezése, amelynek segítségével a jelenséget gyakorlatilag korlátlan szabadsággal lehet manipulálni. Olyan kérdésfeltevéseknek, amelyek túlmutatnak az önmagában létező valóság irányába, ezen elmélet szerint nincs tudományos jelentőségük."[10] Világos mármost, hogy a filozófiának ez a korlátoltsága mindenekelőtt önkorlátozás, s különösen veszélyessé, immár a tudomány alapjait is fenyegetővé válik a társadalomtudományok területén. Az ilyen filozófiai önkorlátozás következménye ugyanis az, hogy a tudományok és különösképpen a társadalomtudományok – még az egyes tudományszakok is – szétesnek egymás iránt többé-kevésbé közömbös vagy egymással szemben álló, önmagukat metodológiai alapokon definiáló részekké. Kialakul az elmélet nélküli empíria, mint az önmagában vett valóság hamis látszata, mint a hiányzó igazi ontológiai szemlélet pótléka és a valósággal egyre kevésbé érintkező „tiszta" elmélet területe.

Az empíria elméleti kérdései eleve nem a vizsgálat valóságos előfeltételei körül forognak, hanem leszűkülnek az empirikus eljárás módszertani kérdéseire, s az ezen túli elméleti igény nem képes továbbjutni lapos közhelyeknél. Így az empirikus tudomány mindenfajta manipuláció eszközévé süllyed, míg a „tiszta" elmélet az empíria iránti megvetésében nem tesz egyebet, mint hogy rejtjelezve kimondja életidegenségét, s manipulátorrá „emelkedik". A két egyoldalúság azután perbe fogja egymást, az ellenfél felett gyakorolt jogos kritikát összetéveszti önmaga megalapozásával; miközben az, amit valójában igazol és erősít, nem egyéb, mint a közös alapnak, magának az egységes tudományos szemléletmódnak a szétesése.

E helyzet veszélyességének belátásából ered Lukács ellenszenve mind az empirikus szociológiával mint *önálló* tudománnyal, mind pedig a „tiszta" elmélettel szemben.[11] A valódi ontológiai szemlélet alapján állva azonban természetes és belátható, hogy a társadalomtudományi elmélet és empíria szembenállásának problémája elvezet a társadalomtudományok és a társadalmi gyakorlat ellentmondásaihoz, éppen ezért ebbe az irányba tekintve feltűnik az is, hogy e szembenállás fenntartásához meghatározott társadalmi érdekek fűződnek. A világ filozófiai elgondolását a létre alapozó kísérlet, amely a tudományos alapok szétesésével ellentétben azok egységének filozófiai kidolgozására vállalkozik, ennélfogva a társadalmi gyakorlat bizonyos módozatainak ellenállásába is beleütközik. (Itt természetesen megint csak külön kérdés, hogy ez az ellenállás spontán módon vagy pedig tudatosan kialakított formában nyilvánul-e meg.) Mert az ontológiai gondolat Lukács számára éppenséggel nem az, hogy a filozófiát, a társadalomelméletet kibékítse az éppen

aktuális társadalmi gyakorlattal, s ezáltal annak elméleti látszatigazolását adja. Ellenkezőleg: Lukács a gyakorlathoz kötődésnek ezt az utóbbi formáját ugyancsak a manipuláció lehetőségének, illetve következményének tartja, ráadásul azoknak a részleges és korlátozott eredményeknek a lehetősége nélkül, amelyeket kifejlett formájában az empíria és a tiszta elmélet még szolgáltathat. Lukács kifejti, hogy a gyakorlathoz való kritikátlan viszony és a mindenkori gyakorlat közvetlen-feltétlen igazolása a manipuláció legdurvább formáit alapozhatja meg, illetve része az ilyen manipulációnak.[12] S miként az ismeretelméleti tradícióval leszámoló filozófia nem válhat a gyakorlat közvetlen és feltétlen igazolásává, úgy másfelől nem is olvadhat fel ebben a gyakorlatban. A hagyományos, tehát az ismeretelméleti tradícióra építő filozófia leküzdése, megszűnése korántsem jelenti mindenfajta filozófia felszámolását, mindenekelőtt azért, mert a társadalmi és természeti valóság birtokbavétele olyan társadalmi összfolyamat, amely teljes egészet alkot ugyan, de amelynek ezen egységen belül viszonylag önálló, különböző funkciót teljesítő szférái vannak,[13] ezért teória és praxis, megismerés és gyakorlat, társadalmi részfolyamatok és a társadalmi totalitás mozgása sohasem eshet *teljesen* egybe; egymásba való „átcsapásuk" egyúttal különbségeik, kölcsönös kritikai viszonyuk újrakeletkezését, magasabb szintjét is jelenti, illetve kell hogy eredményezze. Így tehát a társadalmi gyakorlathoz kapcsolódó, de abban fel nem oldódó, lukácsi értelemben véve valóban újfajta filozófia társadalmi „megbízatása" nem más, mint a különbözőképpen egyneműsítő, ezért viszonylagosan elkülönülő szférákra tagolódó társadalmi gyakorlat perspektivikus elemzése, valamint e gyakor-

aktuális társadalmi gyakorlattal, s ezáltal annak elméleti

tételekhez való változó gyakorlati viszony alakulásának vizsgálata. „Minden filozófusnak, aki ezt a nevet nem pusztán szűken vett akadémiai értelemben, hanem valóban megérdemli, arra irányul a gondolkodása, hogy döntően beleszóljon kora sorsdöntő konfliktusába, kidolgozza végigharcolásának elveit, és ezzel magának ennek a harcnak határozottabb irányt adjon... És ha az, amit a filozófia mond ki, a maga részéről szintén csak lehetőség, akkor – ha igazi a filozófia – az a jelentősége, hogy az emberi nem valamely konkrét fejlődési fokának lehetőségeit konkrétan és dinamikusan (a jövőbe mutatóan) fejezze ki... A filozófia középponti tárgya az emberi nem, vagyis a világegyetemnek és benne a társadalomnak ontológiai képe abból a szempontból, amilyen valójában volt, amilyenné lett, és amilyen, hogy a nembeliség mindenkor időszerű típusát mint szükségszerű és lehetséges típust létrehozza; szintetikusan egyesíti tehát a konkrét nembeliség képében a két pólust: a világot és az embert."[14] Lukács *Ontológiá*-ja óriási szellemi erőfeszítéssel és fantáziával kialakított, befejezetlen kísérlet e filozófiai program megalapozására. S ezért nem úgy tekintendő, mint a filozófus fogyatkozó szellemi és fizikai erejének produktuma, hanem éppen ellenkezőleg: a sok évtizedes politikai és tudományos, gyakorlati és szellemi tevékenység új szintézisének körvonalazása, melynek eredményét éppen ezért a vállalt feladat nagyságához kell mérni.[15] Következésképpen Lukács gondolati fejlődésének élesen ellentmond az a vélemény, hogy az *Ontológiá*-tól vissza kell térni a *Történelem és osztálytudat*-hoz, s csupán bizonyos szempontból jogosult az *Ontológiá*-val szemben *Az esztétikum sajátosságá*-nak a kiemelése.

Ha tehát arra a kérdésre akarunk választ adni, hogy Lu-

kács miért egy filozófiai ontológia formáját választotta elméleti és gyakorlati-politikai munkássága összefoglalásául, akkor erre azt kell válaszolnunk, hogy valójában nem is tehetett másként. Annak a filozófiának, amely a Marx halála óta lezajlott fejlődésről akar számot adni, a kibontakozó szocialista társadalom sajátos törvényszerűségeit akarja feltárni, végül e megváltozott világban a társadalmi folyamatokban aktívan részt vevő ember lehetőségeit és alternatíváit akarja tisztázni, nos annak a filozófiának nem az ismeretelméleti, hanem az ontológiai hagyományt kell felvállalnia és tovább folytatnia. Ezért amennyiben mai valóságunk elemzése során a lukácsi ontológia egyes kategóriáinak, megállapításainak a kritikai újravizsgálatát, módosítását elkerülhetetlennek tekintjük, úgy ez a megállapításunk semmiképpen sem vonatkozik magára az ontológiai hagyományt felvállaló és az azt továbbépíteni szándékozó lukácsi törekvésre.

II. Egy módszertani probléma elágazásai

Az *Ontológia* lukácsi programja – mely szerint tehát a filozófiának a konkrét valóságot a jövő perspektívája szempontjából kell elemeznie – a legközvetlenebbül veti fel a történetiség kérdését. Az a fajta történetiség pedig, amely tudatosan állítja a középpontba a „ma" tanulmányozását, szükségszerűen rányomja bélyegét a filozófiai gondolkodás tartalmára, az egyes kategóriákra, e kategóriák egymáshoz való viszonyára egyaránt. Lukács erről így ír: „. . . a filozófiai egyetemesség az igazi filozófiában (vagyis a filozófia nem hagyományos, hanem korábban említett lukácsi értelmében –

B. I.) sohasem öncél, sohasem a hitelesített eredmények pusztán enciklopedikus vagy pedagógiai szintézise, hanem rendszerezés, mely eszköz arra, hogy a lehető legadekvátabban meg lehessen érteni az emberi nemnek ... Honnan?-ját és Hová?-ját."[16] Ebből nem csupán az következik, hogy minden filozófia valamilyen módon benne gyökerezik kora viszonyaiban, bármilyen egyetemes, időtől és helytől független formában fejtsék is ki. A marxista és ontológiai orientációjú filozófia szempontjából ennél sokkal többről van szó: a saját korára tudatosan reflektáló elméletnek szükségképpen le kell mondania mindenfajta időtlen és változatlan rendszer megalkotásának igényéről, s arra kell törekednie, hogy kategóriáinak felépítése, rendszere megfeleljen a kor valóságos viszonyrendszerének.

A kifejtés és a valóság e viszonyának megteremtéséhez Lukács Marx módszertani alapelveihez fordul, hiszen az egyes társadalomalakulatok kategóriáinak a legáltalánosabb, legelvontabb kategóriákhoz való viszonyát, illetve e viszony elemzésének módszertani problémáit Marx beható vizsgálat tárgyává tette a *Grundrisse* bevezetésében.[17] Habár elemzésében Marx elsősorban a politikai gazdaságtan kategóriáit tartja szem előtt, többnyire kitér az általános filozófiai, ideológiai problémák tárgyalására is.

A módszer kérdéseit Marx két ponton teszi vizsgálat tárgyává: a történelmileg adott konkrét termelési folyamat felől kiindulva és a termelés általános meghatározottsága felé haladva, majd ezt követően a „készen talált" általánosság felől kiindulva vizsgálja meg az elvont kategóriák konkrét meghatározottságait.

Az első esetben a kiindulópont „... egy meghatározott társadalmi fejlődési fokon álló termelés ...". Ezért az a lát-

szat keletkezik, hogy „. . . ahhoz, hogy egyáltalában a termelésről beszéljünk, vagy nyomon kell követnünk a történelmi fejlődési folyamatot különböző fázisaiban, vagy eleve ki kell jelentenünk, hogy egy meghatározott történelmi korszakkal foglalkozunk . . .”[18] Miután azonban minden termelési kornak vannak bizonyos ismertetőjegyei, az általában való termelés – „. . . elvonatkoztatás, de értelmes elvonatkoztatás, amennyiben valóban kiemeli, rögzíti a közöset, és ezzel megtakarítja nekünk az ismétlést”.[19] Ez utóbbi megjegyzéssel Marx már figyelmeztet egyrészt az ilyen általánosság érvényességének korlátaira, a továbbiakban pedig számos példát hoz fel (például a termelési eszköz, a tulajdon általánosságával összefüggésben) e határokon túli alkalmazás veszélyeire és következményeire. Konklúziója a következő: „Vannak minden termelési fok számára közös meghatározások, amelyeket a gondolkodás mint általánosakat rögzít: de minden termelés úgynevezett általános feltételei nem egyebek, mint ezek az elvont mozzanatok, amelyekkel egyetlen valóságos történelmi termelési fok sincs fogalmilag megragadva.”[20] A probléma másik oldala – mint mondottuk – az általános kategóriák felől jelentkezik. Mellőzve a Marx által adott részletesebb bizonyítást, ezúttal csupán a végeredményt rögzítjük: „. . . még a legelvontabb kategóriák is, annak ellenére, hogy – éppen elvontságuk folytán – minden korszakra érvényesek, mindamellett ennek az elvontságnak a meghatározottságában maguk is ugyanúgy történelmi viszonyok termékei, és csak ezekre a viszonyokra és ezeken belül teljes érvényűek”.[21] Vagyis még az olyan általános meghatározások is, mint amilyen például a munka minden korban érvényes elvont-általános definíciója, csakis meghatározott társadalmi viszonyok között lehetségesek, il-

letve meghatározott viszonyokat tételeznek fel, amely viszonyokra azután az elvont-általános meghatározás „teljes érvényű"-nek tekinthető. Így tehát egyfelől a valóságnak, a valóság történelmi mozgásának megfelelő tudományos módszert a konkrét történeti és az elvont-általános közötti mozgás és ennek adekvát fogalmi rendszere jellemzi, másfelől pedig a módszer problémájának gyökerei igencsak mélyre, a gondolkodónak saját koráról vallott felfogásába nyúlnak. Ez a kapcsolat talán még világosabban jelenik meg a módszer problematikájának másik vetületében: a kategóriák kifejtésének sorrendjében. Marx erről szólva konkrét példán illusztrálja: habár a földtulajdon történelmileg korábban létezett, mint a tőketulajdon, a kifejtés során mégis „a tőkének kell a kiindulópontot és végpontot alkotni és a földtulajdon előtt kell kifejteni". Majd immár általánosítva: „Képtelen és hibás dolog volna tehát a gazdasági kategóriákat abban a sorrendben felsorakoztatni, amelyben történelmileg a meghatározóak voltak. Sorrendjüket éppenséggel az a vonatkozás határozza meg, amelyben a modern polgári társadalomban egymással állnak, és amely pontosan fordítottja annak, amely természetszerű sorrendjükként jelenik meg, illetve a történelmi fejlődés sorrendjének megfelel. Nem arról a helyről van szó, amelyet a gazdasági viszonyok a különböző társadalmi formák egymásutánjában történelmileg elfoglalnak. Még kevésbé az eszmében (Proudhon) ... való sorrendjükről. Hanem a modern polgári társadalmon belüli tagolódásukról."[22]

1. Általános ontológia és társadalomontológia

Marx módszertani elgondolásainak felidézése nem csupán azért fontos, mert Lukács maga is jórészt idézi őket, és épít

rájuk, hanem mindenekelőtt azért, mert az *Ontológia* legbelső és alapvető ellentmondásaihoz vezetnek. Ezek az ellentmondások áthatják az *Ontológia* belső szerkezetét és külső felépítését egyaránt.

Ami a belső szerkezetet illeti, itt mindenekelőtt az általános ontológia és a társadalomontológia viszonyáról kell néhány megjegyzést tenni. Az általános ontológiáról szólva mondja Lukács: „A társadalmi lét ontológiája . . . egy általános ontológiát tételez fel . . . Az általános ontológia, vagy konkrétabban, a szervetlen természetnek mint minden egyes létező alapjának az ontológiája tehát azért általános, mert nem lehetséges olyan létező, amely valamiképpen ne gyökeredzne létszerűen a szervetlen természetben. Az életben új kategóriák bukkannak fel, de létszerűen csak az általános kategóriák alapján, velük kölcsönhatásban lehetnek hatékonyak."[23] Azáltal viszont, hogy Lukács az általános ontológia számára a szervetlen természet birodalmát jelöli ki, eleve lemond arról, hogy a lét magasabb szféráit, a szerves életet és a társadalmat erre az általános ontológiára alapozva értse meg, mivel a szervetlen létszféra kategóriái a magasabb létfok „. . . specifikus sajátosságát képtelenek determinálni, és ezek megőrzik eredetiségüket, és nem vezethetők le az alacsonyabbakból".[24] Világos mármost, hogy az imént jelzett módon felfogott általános ontológia egyáltalán nem lehet általános, annálfogva, hogy mindössze *bázisul* szolgál a szerves élet és a társadalom számára, de azok specifikumát egyáltalán nem érinti, illetve kifejezetten kizárja magából. Ez az ontológia csak annyiban „általános", amennyiben a magasabb létmódok – specifikumaiknak alárendelten – magukban foglalják a szervetlen természetet is, illetve csak úgy lehetne felfogni általánosnak, ha a szerves életet, illetve a

társadalmat a szervetlen világ törvényeire redukálhatnánk, közvetlenül azokból vezethetnénk le. S habár maga Lukács határozottan elhárít magától minden ilyesfajta redukciót, sőt az *Ontológiá*-ban éles kritikát gyakorol a redukciós módszerek felett, ez mit sem változtat azon a tényen, hogy az általános ontológia koncepciójában ő maga idézi fel újra meg újra a redukció lehetőségét.

Az általános ontológia ilyen felfogása azzal a következménnyel jár, hogy a módszer menthetetlenül szétesik egy genetikus-történeti és egy szerkezeti oldalra. Amennyiben ugyanis az általános ontológia alapkategóriái nem olyan kategóriák, amelyek a valóság valamennyi szféráját – legáltalánosabban – magukban foglalják, akkor a lét új szféráit nem egy már meglévő kategóriarendszerből kell mint önfejlődési folyamatot kifejteni és kibontani, hanem az általános ontológia kategóriáira támaszkodva előbb le kell vezetni. Vagyis nem magában az általános ontológiában megalapozott, hanem külön felvett genetikus összefüggésekből kell megközelíteni. És valóban ez történik az „általános" ontológia elsőként említett problémájával összefüggésben. Lukács itt következetesen végigjárja azt az utat, amelyen a szervetlennél magasabb létmódok közül először a szerves élet jelenik meg – mint a szervetlen és a szerves külsődleges összefüggése –, másodszor pedig a társadalmat határozza meg úgy, mint a szervetlen, a szerves és a társadalmi egymásmellettiségét, kapcsolatát. A probléma gyökere abban van, hogy miután Lukács az általános ontológiát nem úgy fogja fel, mint amelynek kategóriái a szervetlen világ, a szerves élet és a társadalom – tehát a három egymástól minőségileg különböző, saját specifikummal rendelkező létszféra – *közös* meghatározottságait foglalják össze, ezért

többé már semmilyen logikai művelettel, sem a genetikus kapcsolat hangsúlyozásával nem tudja e létszférák korábban tételezett egymás iránti közömbösségét saját módszertani premisszái alapján feloldani, tényleges, valóságos viszonyukat rekonstruálni. Az *Ontológiá*-nak ezért mélyről fakadó, állandóan kísértő veszélye, hogy benne a szervetlen, a szerves természet és a társadalom egymás iránt közömbös szférákká esik szét. Azt mondhatjuk tehát: jóllehet valóban bírálatra szorul az általános ontológia lukácsi koncepciója, ez a bírálat nem szükségképpen mutat a természetdialektika tagadásának irányába, a *Történelem és osztálytudat* koncepciója felé. Ha egyet is értünk a *Feljegyzések* szerzőivel abban, hogy – legalábbis több lényeges ponton – „... a nagy vállalkozás módszertani alapelvei nincsenek végiggondolva ...",[25] ez korántsem jelenti, hogy a „természet mint filozófiai tárgykör ..." csakis mint „... társadalmi probléma ..." jelenhet meg.[26]

Abból az általunk is helyesnek tartott megállapításból ugyanis, hogy az *Ontológiá*-ban a természet és a társadalom ontológiai viszonya problematikus módon van kifejtve, egyáltalán nem következik az, hogy vissza kellene térni a *Történelem és osztálytudat* álláspontjához, vagyis hogy helytelennek kellene tartanunk Lukács Györgynek e kérdésben kifejtett későbbi véleményét. Eszerint a *Történelem és osztálytudat*-nak „... az az alapvető ontológiai hibája, hogy én tulajdonképpen csak a társadalmi létet ismerem el létnek, és a *Történelem és osztálytudat*-ból, mert elveti a természet dialektikáját, teljesen hiányzik a marxizmusnak az az univerzalitása, amely az anorganikus természetből származtatja az organikust, és az organikus természetből a munka révén a társadalmat".[27]

Amíg egyfelől az általános ontológiaként megjelenő (szervetlen) természetontológia és az ettől elkülönülő társadalomontológia magának az ontológia egészének a szétfeszítésével fenyeget, addig másfelől magát a társadalomontológiát egy másfajta kettősség ellentmondása fenyegeti: az egyén mint komplexus és a társadalom mint totalitás szembekerülése, szétválasztódása, egymástól elkülönülő pólusokként való kezelése. „Szemügyre kell ... vennünk az összkomplexus végső soron döntő poláris mivoltát ... A két pólus, mely reprodukciós mozgásait határolja, és ezeket a pozitív és negatív, régi korlátokat szétromboló és új korlátokat felállító értelemben meghatározza, egyrészt a reprodukciós folyamat a maga extenzív és intenzív totalitásában, másrészt az egyes emberek, akiknek mint egyedeknek a reprodukciója alkotja az összreprodukció létalapját."[28] Majd később, megerősítve a kiindulópontot: „... legalábbis általánosságban tisztáznunk kell, hogy milyen strukturális és dinamikus feltételek között megy végbe ez a bipoláris mozgás. Éppen az imént ismertük meg az egyik pólust, az embert mint mozgó és fejlődő komplexust. Épp ilyen világos, hogy a másik pólus szükségképpen a társadalom mint totalitás."[29] A társadalom és az ember reprodukciójának bipoláris felfogásában Lukács közvetlenül arra a Marx által is megfogalmazott meghatározásra épít, miszerint: „A társadalomban termelő egyének – ennélfogva az egyének társadalmilag meghatározott termelése természetesen a kiindulópont."[30] Miből fakad tehát, hogy Marxnál ez a kiindulópont sohasem válik a társadalom bipoláris felfogásává, Lukácsnál pedig olyan pólusokként jelenik meg ember és társadalom, hogy megújuló erőfeszítéseket kell tennie a társadalomontológia szétesésének elhárítására? A módszer oldaláról megfogalmazható válasz vissza-

vezet az általános ontológia és a természetontológia már korábban érintett problémájához, s azt új oldalról világítja meg. Marx ugyanis nem csupán magát a termelést és annak feltételeit különbözteti meg határozottan egymástól, hanem a különbözőképpen ható és működő feltételek között is lényegi differenciákat, fokozatbeli különbségeket állapít meg. Maga Lukács is idézi a *Grundrissé*-nek azt a passzusát, amelyben Marx e feltételrendszer és a termelés viszonyát tárgyalja – konkrét közösségi formákra nézve. „A természetadta törzsi közösség, vagy ha úgy tetszik, a horda – a vér, a nyelv, a szokások stb. közösségisége – az első előfeltétele életük objektív feltételei elsajátításának... a föld a nagy laboratórium, az arzenál, amely mind a munkaeszközt, mind a munkaanyagot szolgáltatja, mind a székhelyet, a közösség bázisát."[31] Marxnál határozott jelentősége van annak, hogy megkülönbözteti a feltételeket: *először,* mint a társadalmi lét objektív, külső létfeltételeit; *másodszor,* az előfeltételeket, mint az emberi élet belső, társadalmi feltételeit, és végül: a bázist. A *feltételek* a termelő egyének készen talált, de már történelmileg kialakított társadalmi feltételei; a *bázis:* a meghatározott közösség életének színtere, természeti adottságok-feltételek összessége, melyet nem a társadalom hozott létre. Ez a fogalmi differenciálás kifejezi Marx felfogásának egyik alapvető vonását a termelés jellegét illetően. Azzal, hogy a termelő egyének tevékenységének feltételeit mint társadalmi feltételeket kezeli, Marx számára mód nyílik az egyéni tevékenység, a társadalmi egész és természet valóságos kapcsolatának tárgyalására. A termelő tevékenység társadalmi feltételei ugyanis az egyéni tevékenység és a természet mint bázis közötti kapcsolatot közvetítik. Ezért az egyén mint termelő mindenkor mint *társadalmilag*

termelő egyén lép kapcsolatba a természettel. Ha tehát az egyén tevékenységét vizsgáljuk, ezt mindenkor csak a társadalmi feltételekhez kialakult és változó viszonyában elemezhetjük, amikor pedig a természettel kialakult viszonyt vesszük szemügyre, akkor a társadalmi egész mint totalitás viszonyát kell vizsgálnunk természeti alapzatához-feltételeihez. Az a vizsgálat tehát, amely eltekint az egyén–társadalom–természet iménti összefüggésétől, és *közvetlenül* az egyén és a természet viszonyát kifejező kategóriákkal operál, valójában kívül esik a társadalomelmélet keretein. Vagyis a termelés szükségszerűen a természeti feltételekre adott „válasz", de ez a „válasz", bármennyire a termelő egyén tevékenysége is, mindenkor egy meghatározott közösség által közvetített tevékenység, azaz: társadalmi válasz. A termelőeszköz tehát még legkezdetlegesebb formájában, a leginkább egyénhez kötődő használatában sem a társadalmi választól elválasztható tárgyi közvetítés az egyén és természet között, hanem egyúttal egy meghatározott társadalmi tevékenységi mód közvetítő működése is: annak a tevékenységi módnak a közvetítése, amelyet egy meghatározott közösségben kialakítottak. Továbbá annak a tevékenységnek a közvetítése is, amellyel az eszközt létrehozták és birtokba, tulajdonba vették. Ennélfogva, jóllehet Marx számára a termelés egyének termelése, a termelő egyének mégsem válnak soha a társadalomtól függetlenné, különálló pólussá, hanem ellenkezőleg, termelésük egyúttal társadalmi viszonyaik újratermelési folyamata is: társadalmi termelés. Vagy Marx szavaival pontosabban: „Amikor tehát termelésről van szó, mindig egy meghatározott társadalmi fokon álló termelésről – társadalmi egyének termeléséről van szó."[32] Lukácsnál ellenben az általános ontológia és a társadalomontológia problémájá-

nak említett módszertani megoldatlansága következtében az egyéneknek önmagukat mint biológiai lényeket – vagyis életük szervetlen és szerves alapjait – mint szüntelenül jelen levő nem-társadalmi oldalt valamiképpen a társadalomtól elválasztottan szintén reprodukálniok kell. Így tehát legalábbis ebben a vonatkozásban – Lukács szerint – olyan anyagcserét folytatnak a természettel, amelyet nem közvetít a társadalom, s ami közvetítés egyáltalán létrejön e szférában ember és természet között, az legfeljebb a munkaeszköz révén létrejövő technikai közvetítés. Ezáltal persze magának a munkaeszköznek az elemzésében is az a veszély fenyeget, hogy az így kifejtett elmélet tükrében egy tisztán természeti-technikai és egy társadalmi oldalra esik szét. Ennél is fontosabb azonban az, hogy maga az egyén erről a természeti-biológiai oldalról tekintve önállósodik, függetlenedik a társadalomtól, s ezt az önállóságát mindenkor reprodukálja, ezért mint a társadalomtól elválasztott egyed, mint különálló pólus jelenik meg. Ebben az esetben azután legfeljebb csupán arról lehet szó, hogy a természeti oldalnak ez a fajta önállósága a társadalmi fejlődés előrehaladásával folyamatosan csökken. További veszélyt jelent ebben az elméleti keretben az, hogy a társadalom meghatározott fejlődési fokán megjelenő, társadalmilag elkülönülő magánegyén a lukácsi társadalomontológiában egy általános-természeti oldalról jövő megerősítést kap azáltal, hogy az *Ontológia* az egyént mint a társadalommal szemben különálló pólust a társadalmi lét általános, minden társadalomalakulatban meglevő szerkezeti sajátosságának tekinti.

Lukács egyfelől óriási erőfeszítéseket tesz a jelentkező veszélyes elágazások elkerülésére: újra meg újra kiemeli az egyén társadalmi meghatározottságának fontosságát, külön

fejezetet szentel az ontológiai elsőbbség problémáinak, s megállapítja, hogy mind a szerves természet, mind pedig a társadalmi lét számára „... a reprodukció, mégpedig mind ontogenetikai, mind pedig filogenetikai értelemben, a szervetlen természettel való – állandóan megmaradó – kölcsönhatásoknak az a döntő, túlsúlyos mozzanata, amely minden szerves létező tartalmát és formáját meghatározza".[33] Másfelől azonban az alapvető módszertani problémák – melyekre az idézetben is kifejeződő problémakezelés is utal – utat törnek maguknak azokban a konkrét fogalmakban, melyekkel például Lukács a társadalmi fejlődést jellemzi, s mely utóbbit mint a társadalom fokozódó társadalmasodását vagy mint a társadalmi fejlődés mind társadalmibbá válásának folyamatát írja le.

Úgy tűnhet, hogy az *Ontológia* olyan kategóriái, mint „a természeti korlátok visszaszorítása", a társadalom fokozódó társadalmasodása stb. nem egyebek, mint a marxi terminológia, illetve gondolat ismétlései, parafrázisai. S valóban, Marx nem egy esetben kiemeli az eredetileg biológiai viszony emberivé válását (például a férfi–nő viszonyban), a természet adta viszonyok és formák társadalmivá tételét mint a társadalomtörténeti folyamat tartalmát és eredményét. Amit tehát Lukács a természet- és társadalomontológia említett szétválasztása következtében nem tud megragadni, az nem ez az összefüggés, nem a természet és a társadalom különbözősége, hanem az az oldal, mely e két szféra konkrét kapcsolatára utal. A természet és társadalom kapcsolatának különböző történelmi formájáról van tehát szó, vagyis magáról a konkrét termelés folyamatáról, melyben az ember – Marx szerint – egyrészt a természeti dolgok formáinak megváltoztatásában maga is úgy jár el, mint a természet,

másrészt azonban ennek a tevékenységének különböző módjait hozza létre. Azaz nem csupán különböző mértékben, hanem különböző *módokon* viszonyul a természethez.

Az eddigiekből az ontológiabírálatok egy részével kapcsolatban is le kell vonnunk a következtetést: jóllehet helytálló az a kritika, amely szóvá teszi a társadalmivá váló termelés Lukács által használt fogalmának ellentmondásosságát, a termelés és a társadalmi termelés lukácsi megkülönböztetésének problematikusságát, korántsem helytálló az olyan kritika, amely ezzel kapcsolatban elemi szinten elkövetett, a materialista dialektika szempontjából rég meghaladott idealizmusban marasztalja el az *Ontológia* szerzőjét,[34] és hasonlóképpen ezen a szinten szándékozik úgynevezett „pozitív kritikát" gyakorolni felette.

A módszer problémájának harmadik csomópontja közvetlenül az *Ontológia* külső felépítésével, azaz a kategóriák kifejtésének menetével áll kapcsolatban, tehát látszólag tisztán formai kérdést vet fel, továbbá csupán a második, a szisztematikus fejezeteket tartalmazó kötetet érinti. A kötet felépítése genetikus sorrendben rendezi el a különböző kategóriákat: a munka általános fogalmából indul ki, melyet a társadalmi gyakorlat modelljeként kezel, erre építi a reprodukció – mindenekelőtt a komplexus és a totalitás – fogalmait, majd innen halad tovább az eszmei mozzanat és az ideológia, valamint az elidegenedés problémájának tárgyalásához. A kifejtés módszerének problémái mindjárt az első lépésnél kezdődnek, amikor is Lukács nem a termelés valamely meghatározott történelmi formájából, hanem a munka egy olyan szerkezeti leírásából indul ki, amelyet a társadalmi gyakorlat egészének modelljeként fog fel. Ennek következményeként Lukács arra kényszerül, hogy valamennyi fontos társa-

dalmi tevékenységet közvetlenül ebbe a munkafogalomba kapcsoljon be, „genetikusan" közvetlenül a munka fogalmából és modelljéből eredeztessen, s legfeljebb csak elszigetelt példaként említse – vagy többnyire teljesen mellőzze – a társadalmi objektivációk, tevékenységek, szférák kialakulásának valóságos társadalomtörténetét. Így kapjuk meg a tudományok keletkezéstörténetét abban, hogy: „A tudományos beállítottságú gondolkodás és később a különböző természettudományok tehát a munkafolyamat előkészítése és megvalósítása során, az eszköz felkutatásában rejlő önállósulási tendenciákból alakultak ki. Ez természetesen nem úgy megy végbe, hogy a tevékenység egy új területe egy csapásra létrejön egy másikból, hanem ez a genezis a tudományok egész történetében mindmáig megismétlődik, persze igen különböző formákban."[35] A mondott kiindulópont következtében ehhez hasonlóan kell azután Lukácsnak megalapoznia például a munkában megvalósuló egyszerű, primitív kooperációból „. . . valamiféle jogszolgáltatásnak . . ."[36] az eredetét is. A különböző kategóriáknak a munkafogalomba való becsatolása azt vonja maga után, hogy nemcsak feleslegessé, hanem csaknem lehetetlenné válik a különböző konkrét történelmi társadalomalakulatok vizsgálata, továbbá azzal jár, hogy a kutató tetszése szerint kalandozhat a történeti anyagban, állításaihoz önkényesen válogathatja össze a történeti bizonyító anyagot, s ugyanakkor ez a módszer a tényleges történeti bizonyítékokat is szükségképpen önkényesnek fogja láttatni. Ez az önkényes elem – vagy másként fogalmazva: a történelem önkényes alkalmazása – azonban az *Ontológia* módszerében alapozódik meg, és határozott funkciója van. Az egyes kategóriák szigorúan történeti-genetikus levezetése ugyanis – korábban idéztük ezzel kapcsolatban Marx meg-

alapozott álláspontját – éppen hogy nem adja meg annak a társadalomnak a lényegi ismeretét, amelyben maga a gondolkodó is tevékenykedik, márpedig Lukács éppen ennek az elemzésnek az elvégzésében látja az ontológia mint elmélet és filozófia feladatát és igazolását. A történeti-genetikus módszer általánosságának és az elemzés konkrét társadalmi feladatának ellentmondását csupán egy sajátos, az elemzés tárgyához, annak történelmi állapotához igazodó *konkrét* módszer oldhatja fel, melyet Lukács az *Ontológiá*-ban világosan jelzett, megvalósítani azonban nem volt képes. A módszer – amely látszatát tekintve általános történeti-genetikus levezetés, célját és konkrét szemléletmódját tekintve a szocializmus valóságát és perspektíváit kutató kifejtés – végül is (a történeti anyag problémáin kívül) egy további lehetőséget is felidéz: azt, hogy a történeti-genetikai kifejtés egyfelől, a szisztematikus kibontás másfelől egy olyan hamisítatlan filozófiai rendszerbe torkollik, amely végül nem lesz sem az egyik (történeti-genetikus), sem a másik (szisztematikus), s amelyet a hagyományos filozófiai eljárásnak megfelelően ráerőltetnek a valóságra. Az e problémákhoz kapcsolódó kritikákkal összefüggésben itt azonban megint csak egy további megjegyzést kell tenni: a *Feljegyzések* készítői szerint ugyanis Lukács „... valamiféle értelemben szisztematikus rendszert akart felépíteni, ugyanakkor azonban megőrizte a nagy filozófiai rendszerekkel szemben benne mindig élő gyanakvást, amelyet egyszer – a *Geschichte* racionalizmus-kritikájában – már a teória szintjére emelt, s amelyet a Buharin-recenziókban tovább variált."[37]. Ehelyett inkább azt mondhatjuk, hogy Lukács a filozófiai rendszerekkel szembeni teoretikus meggyőződése *ellenére*, egy alapvető módszertani probléma tisztázatlansága folytán –

amely az általános ontológia és a társadalomontológia viszonyát lényegében egyoldalúan adja vissza – végül is elvágta az utat mind a történeti-genetikus, mind a szisztematikus-rendszerező leírás előtt, s ezért valamiféle filozófiai rendszer létrehozására *kényszerült*. Vagy pontosabban: ilyen előzményeket követően bármiféle következetes szerkezet az *Ontológiá*-ban szükségképpen valamiféle hagyományos értelemben vett filozófiai rendszer vonásait ölti magára. Azt mondhatjuk tehát, hogy az *Ontológia* szerkezeti problémái korántsem tisztán formai problémák, hanem mélyebb elméleti és módszertani problémákkal függnek össze.

2. A munkakategória szerkezetének történetisége

Közismert, hogy Lukács munkakategóriájának belső szerkezete más felépítésű, mint Marxé, habár Lukács ennek a másfajta munkakategóriának a megalapozása végett a marxi munkadefinícióra hivatkozik – és joggal. Hiszen maga Marx írja, hogy amennyiben „... a munkát olyan formában tételezzük fel, amelyben kizárólag az ember sajátja", akkor a munkafolyamat egyszerű mozzanataiként adódnak: „... a célszerű tevékenység, vagyis maga a munka, a munka tárgya és a munka eszköze".[38] Marx azonban a munkának ezt a meghatározottságát olyan előfeltételként kezeli, amellyel részleteiben nem foglalkozik, s ehelyett vizsgálatához egy másik ellentétpárhoz fordul, s a munkát egyrészt mint általában vett emberi (fizikai és szellemi) erőkifejtést veszi alapul, másrészt mint konkrét célszerű tevékenységet. Marx számára ugyanis – módszertani alapelvei tanúsítják – világos volt, hogy a tőkés termelés alapvető viszonyait meghatározó kategóriák egyfelől a munkának olyan általános – valójában az ember megjelenésével egy időben kialakult – meg-

határozottságain alapulnak, amelyek minden társadalmi formában fellelhetők, másfelől azonban a munka ezen általános meghatározottságának egyúttal legkifejlettebb formái is. A tőkés termelést kifejező alapkategóriáknak ez a sajátossága az, amit Marx úgy fogalmaz meg, hogy még a legelvontabb kategóriák is meghatározott történelmi viszonyok termékei, „és csak ezekre a viszonyokra és ezeken belül teljes érvényűek". Marx éppen a munka kategóriájával kapcsolatban bontja ki ezt a módszertani alapelvet, rámutatva a mögöttes valóságra: „A munka egy meghatározott fajtája iránti közömbösség valóságos munkafajták igen fejlett totalitását előfeltételezi, melyeknek egyike sem uralkodó mindenekfölött. Így a legáltalánosabb elvonatkoztatások egyáltalában csak a leggazdagabb konkrét fejlődés mellett jönnek létre, ahol egyvalami úgy jelenik meg, mint ami sok dologban közös, mindenben közös. Ekkor ér véget az, hogy csak különös formában lehet elgondolni."[39] Nem arról van tehát szó, mintha Marxnál a munkának egyetlen meghatározottsága lenne az absztrakt és konkrét oldalak kettőssége, vagy mintha e kettősség minden társadalmi forma alapvető meghatározását adhatná. És természetesen nem is úgy áll a helyzet, mintha Marx tagadná a teleológia és a kauzalitás, a szellemi és a fizikai munka, a célkitűzés és a végrehajtás kettősségét és e viszony történelmi formaváltozásait. De amíg az általában vett emberi munka és a konkrét célszerű emberi erőkifejtés kettőssége a történelem fejlődésének egy meghatározott szakaszán az absztrakt és konkrét munka különbségeit hozza létre, s ezzel összefüggésben az egyik oldalnak – az értéknek – külön társadalmi-gazdasági objektivációit alakítja ki (csereérték, tőke stb.), addig a teleológia és kauzalitás, célkitűzés és végrehajtás nem mutat fel ilyen – társadalmi

formameghatározó – vonásokat. Igaz ugyan, hogy legalább a szellemi és fizikai munka különbségeinek kialakulásától számítva, történelmileg változó alakban, a kauzalitás és teleológia és még inkább a Lukács által kifejtett elsődleges és másodlagos teleológia kettőssége, mint irányító és végrehajtó tevékenység egymáshoz való viszonyának történelmi formái és differenciái valamennyi társadalmi formában megtalálhatók. Világos az is, hogy az egyik vagy a másik oldal önálló, a másikból kialakuló, külön viszonyrendszert létrehozó létezése társadalmi-gazdasági formák sokaságában tapasztalható történelmi tény. Mégis: kauzalitás és teleológia kettőssége mind ez ideig egyetlen társadalmi formának se nyújtja azt a konstitutív elemét, amelyből kialakulnak a társadalmi-gazdasági alap meghatározó objektivációi, illetőleg az ezeknek megfelelő kategóriák. Márpedig egy olyan filozófiai elemzésben, amelynek célja a társadalmi totalitás jövőbe mutató fejlődésének megvilágítása, a legalapvetőbb kategóriákat – vagyis az *Ontológia* esetében a kauzalitást és a teleológiát – csakis az igazolhatja, ha ezek az alapkategóriák egyúttal kifejezik a lényegét azoknak a sajátos kategóriáknak is, amelyek a szóban forgó totalitás különös meghatározottságát alkotják. Vagyis, nem elegendő az, hogy kauzalitás és teleológia minden társadalmi formában megtalálható – ez még csak elvont és extenzív általánosság –, a Lukács által kidolgozandónak tartott ontológiai elmélet számára még az is szükséges, hogy a kauzalitás és teleológia egy különös történelmi forma meghatározó lényegét is megalapozzák, mert csak így válhatnak konkrét-általános kategóriákká.

Lukács természetesen jól ismeri Marx elemzését az értékről, hiszen az *Ontológia* második kötetében terjedelmes fe-

jezetet szentel az érték – s ezen belül Marx idevágó nézeteinek – vizsgálatára. Csakhogy egyáltalán nem figyel fel a konkrét és az absztrakt munka, használati érték–érték (majd tovább: csereérték és tőke) egyedülálló társadalmi formameghatározó jelentőségére s Marxnak ehhez kapcsolódó módszertani szempontjaira. Lukács számára az érték és a használati érték nagyon fontos történeti kategóriák, de semmiképpen sem egyedülállóak a mondott értelemben. Ezért azután az érték elemzését a következőképpen vezeti be: „A Legyennek mint a társadalmi lét kategóriájának problémájával elválaszthatatlanul összefügg az érték problémája. Mert ahogy a Legyen mint a szubjektív gyakorlat meghatározó tényezője csak azért játszhatja a munkafolyamatban ezt a specifikus meghatározó szerepet, mert az ember számára értékes, amire törekszik, úgy az érték nem valósulhat meg az ilyen folyamatban, ha nem képes arra, hogy megvalósítása Legyen-jét a dolgozó emberben a gyakorlat vezérfonalává tegye. E bensőséges összetartozás ellenére, mely első pillanatra csaknem az azonosság benyomását kelti, az érték mégis külön tárgyalást igényel. Hiszen a két kategória azért tartozik olyan bensőségesen együvé, mert ugyanannak a közös komplexusnak a mozzanatai. Mivel azonban az érték túlnyomórészt a célkitűzést befolyásolja ... a Legyen inkább magának a folyamatnak a szabályozója."[40] Ha azonban az érték és a Legyen kategóriái anélkül rendelhetők egymás mellé, hogy más összefüggésüket kutatnánk, akkor azonmód mindenestül eltűnik az érték kategóriájának az a módszertanilag egyedülálló szerepe, amelyet Marx tulajdonított neki a tőkés termelési mód vizsgálata során. Továbbá a két kategóriának a módszer oldaláról történő ilyen egyneműsítése lehetővé teszi a sima átmenetet az egyik kategóriáról a má-

sikra, illetve pontosabban: az átmenet lényege észrevehetetlenné válik. Nevezetesen: az tűnik el szem elől, hogy a társadalom történeti és szerkezeti vizsgálatának egységét az elemzés az alkalmazott módszer következtében jóvátehetetlenül szétdobta különböző, egymással szüntelenül szembekerülő oldalakra, s a formációelméleti vizsgálat csaknem lehetetlenné vált. Amikor Lukács a konkrét és absztrakt munka helyett a munka teleologikus és kauzalitáshoz kapcsolódó kettősségét teszi meg az *Ontológia* elméleti és szerkezeti kiindulópontjává, látszólag nem tesz egyebet, mint hogy a marxi munkakategóriától „hátrább" lép egy általánosabb, ősibb, eredetibb munkakategóriához. E látszólag egyszerű eljárás módszertani következményeinek a figyelmen kívül hagyásával azonban egyszeriben olyan kiindulópontra kerül, ahonnan már nem nyílik lehetőség a társadalomtörténet konkrét menetének, a különböző konkrét társadalmi formáknak a vizsgálatára, csupán látszatgenetikus fogalomkifejtés végezhető el.[41] Ezért azután, amikor Lukács mégis csak megkísérli az egyes konkrét társadalmi formákat bevonni vizsgálatának hatókörébe, kiderül, hogy az előbbiek szerint megalapozott ontológiai álláspontja még a már rendelkezésre álló legfontosabb tudományos eredmények valamennyire is koherens összesítésére sem alkalmas. A problémának az az elméleti feloldása, hogy „... olyan történelmi folyamatról van itt szó, amely mint egész soha, semmilyen tekintetben sem teleológiai jellegű"[42], semmiképpen sem hárítja el az itt tornyosodó nehézségeket.

*

Rövid gondolatvázlatunk torzítóan hiányos lenne, ha nem tennénk említést arról a tényről, hogy Lukács *Ontológiá*jának különböző kategóriái közül a legtöbb bírálat éppen a munka említett szerkezeti meghatározását érte, kritika tárgyává téve a teleológia és a kauzalitás viszonyán alapuló munkakategóriát. Az egyik legutóbbi kritika szerint például a probléma az, hogy bár az *Ontológia* „... leszögezi, hogy a társadalmiság, az első munkamegosztás, a nyelv stb. lényegében egyidejűleg fejlődött ki a munkából ..., a kifejtéskor azonban ez a meghirdetett egyidejűség egymás utáni szakaszokra csúszik szét".[43] Az ilyen kritikai elemzés azért korlátozott érvényességű, mert nem terjed ki a munka kategóriája különböző meghatározásainak módszertani alapelveire, illetőleg ez teljességgel kívül esik a kritikus horizontján.[44] Következésképpen mindössze annyit képes általában bizonyítani, hogy a lukácsi munkakategória eltér a marxi kategóriától, konkrét bizonyító anyaga pedig a kifejtés módját érinti csupán. Az ilyen kritika csak részleges lehet, s ha a részleteket illetően jogosult is, magát az alapvető koncepciót érintetlenül hagyja. Végül: az ilyen kritika egyáltalán nem teszi lehetővé egy alternatív megoldás kidolgozását, mert éppen abba a pozícióba vonul vissza, amelyet az új problémák megoldása érdekében meg kell haladni, tovább kell építeni. Innen ered azután, hogy bármennyire igaza van is a kritikusnak a részleteket illetően, a tudományos – s így a lukácsi értelemben vett filozófiai – megismerés mégis abból a kísérletből profitál többet, amelyen a kritika ismételten elveri a port. Különben is: éppen Lukácsnál bőven akadunk olyan fejtegetésekre, amelyek élesen szemben állnak az ilyen kritika végkövetkeztetéseivel. Ez esetben pedig a mű „elemzése" átcsúszik annak mérlegelésébe, hogy az

Ontológia melyik szövegrészében szólalt meg az „igazi Lukács". Így például a társadalom és az egyén viszonyával kapcsolatban a végső konklúziót Lukács így vonja meg: „... a gyakorlat és a tudat társadalmasulásának ... folyamatában a társadalmi mozzanaté a történelmi elsőbbség. Csupán az individualizálódás jelenlegi magas fejlettségű státusának projekciója volna, ha azt kutatnánk – mint ezt a gazdasági robinzonádoktól az egzisztencializmusig teszik –, hogy miként lett társadalmivá a már személyessé, egyénivé vált ember."[45] Világos mármost, hogy ha a kritika célja nem csupán annyi, hogy bebizonyítsa: az *Ontológia* egymást kizáró megállapítások halmaza, amelyeknek egyik fele a helyes és materialista, a másik fele a helytelen és idealista ideológia alá sorolható be, akkor tovább kell lépnie magának az ellentmondás lényegének mint lényegi ellentmondásnak a tárgyalásához.

III. Az Ontológia „üzenete"

Miután az *Ontológia* alapvető kategoriális felépítését ez ideig egyetlen konkrét társadalomalakulat sem igazolja, Lukács álláspontjának lényegéből következően fel kell tételeznünk, hogy az *Ontológia* alapkategóriái, ezek viszonya egy jövendő társadalmi forma alapmeghatározottságait fejezik ki. Vagyis hogy Lukács filozófiai programja a jövőbe vezet, a szabadság birodalmába, azaz a kommunizmus perspektíváját vázolja fel. Ennek a nagy vállalkozásnak a lehetőségét, egyben szükségességét Lukács maga is megfogalmazza, és abból meríti, hogy egyfelől: „... a következetes, társadalmi ontologizmus, a filozófiai általánosítás tudatos és

módszertani ráépítése a valóságos gazdasági folyamatra annak történelmi jele, hogy világtörténelmi mértékben lassanként napirendre került a döntés azokban a konfliktusokban, amelyek az emberiség előtörténetének a lezárására vezetnek"[46], s hogy továbbá a szocializmus megjelenésével immár „... minden problematika ellenére – mégis új társadalom van kialakulófélben, új embertípusokkal".[47] Vagyis nem csupán arról van szó, hogy megértek a feltételei a tőkés viszonyok felszámolásának, hanem a szocializmusban most már konstruktív, mindennapi és aktuális feladattá vált, hogy a gyakorlatot annak a jövőnek az oldaláról tegyük vizsgálat tárgyává, amely felé e társadalom halad. S az *Ontológiá*-ban Lukács ezen új, még ki nem alakult társadalom alapviszonyainak filozófiai körvonalazásához kezd hozzá.

Természetesen Lukács tisztában van azzal, hogy itt a történelmi fejlődés egy egészen új, minden eddigitől eltérő szakaszáról van szó, amelyet nem lehetséges többé azokkal a konkrét kategóriákkal jellemezni, mint a fejlődés eddigi szakaszait. A jövendő társadalmi forma alapviszonyainak kidolgozásához Lukács azokból a marxi fejtegetésekből indul ki, amelyekben Marx körvonalazta a kommunizmus néhány döntő vonását. *A tőke* harmadik kötetének a szabadság birodalmáról szóló szövegrészletét Lukács szervesen beépíti gondolatmenetébe: „Így határozza meg (Marx)... a szabadság birodalmát, amelyet a szocializmus és magasabb fokon a kommunizmus hivatott megvalósítani. A szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik a nyomor és külső célszerűség diktálta munka, vagyis ez a birodalom a dolog természeténél fogva kívül esik a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján... Marx ezután a gazdasági specifikumát mint a szükségszerűség birodalmát

konkretizálja; először megállapítja, hogy a termelőerők és az általuk kielégített szükségletek növekedése következtében szélesedik ez a birodalom, majd ... a gondolati szintézishez jut el."[48] Az ezt követő idézetrészben találjuk meg azután azt az ismert megállapítást, hogy a szükségszerűség birodalmán túl kezdődik a szabadság birodalma, ahol az ember erőkifejtésének célja az ember önmaga.[49] Vagyis Lukács – Marx gondolatát követve – arra a következtetésre jut, hogy a kommunizmus az a társadalmi forma, amelyben a teleológia mint öncél jelenik meg (az ember célja önnön szellemi és testi képességeinek maximális kifejlesztése), a kauzalitás pedig mint a gazdaság világa és a szükségszerűség birodalma ennek az öncélnak a bázisává válik. E viszonyt Lukács a következőképpen jellemzi: „... minden gazdasági történés teleológiai tételezések által mozgásba hozott oksági láncolatokból áll ..., mint ezt a Marx-fejezetben kimutattuk, a gazdasági fejlődés lényegi törvényei – nevezetesen a reprodukcióhoz szükséges társadalmi munkaidő csökkenése, a természeti korlátok visszaszorulása a társadalom növekvő társadalmivá válásával és az eredetileg kis társadalmaknak egy világgazdaság létrejöttére vezető integrálódásával egy időben – létszerűen szintén a teleológiai tételezésekből fakadnak ugyan, de az e tényezők által kiváltott oksági láncolatok az ezeket előidéző tételezések tartalmától, szándékától stb. függetlenül érvényesülnek. Ebben az értelemben a gazdaság világa a szükségszerűség birodalmához tartozik."[50] S ezzel most már valóban eljutottunk a lukácsi munkafelfogás két alapvető, meghatározó kategóriájának mint az *Ontológia* alapkategóriáinak igazi szülőhelyéhez. Mert Lukács számára a kommunizmus az a társadalmi forma, amely a szükségszerűség, a kauzális összefüggések

világán, vagyis a gazdaságon alapszik, de amelynek igazi természetét a szabadság világa fejezi ki. A szabadságnak ez a világa az a szféra, amelyben a teleológia igazi emberi jellege kifejlődik és érvényesül: itt válhat a teleológiai tételezés középpontjává az ember a maga teljességével, minden oldalú képességével. A közös gondolatmenetek és végeredmény ellenére azonban Lukács mégiscsak másként és egészen más oldalról érkezik a kommunizmus elméleti „prognosztizálásához", mint Marx. Amíg ugyanis Marx az anyagi termelés viszonyait elemezve a konkrét gazdasági társadalomalakulatok – közöttük természetesen kiváltképpen a tőkés termelési mód – felől alapozza meg a kommunizmus perspektíváját, addig Lukács a teleológia és a kauzalitás kategóriáinak kiemelésével nem tud ilyen történeti megalapozást adni a kommunizmusra vonatkozó felfogásának. Másfelől azonban az *Ontológiá*-ban Lukács többre vállalkozik, mint Marx, ő immár a kommunizmus alapviszonyait kísérli meg sajátos, erre a társadalomra jellemző – vagy jellemzőnek vélt – kategóriák viszonyaként belülről, önállóan, nem csupán és nem is elsősorban az azt megelőző társadalmi forma szemszögéből, hanem saját alapjaiban megragadni és jellemezni.

Az *Ontológiá*-ban Lukács arra vállalkozik, hogy az út kezdeteitől mutassa be a teleológiai tételezés és e tételezést megvalósító ember történelmi *odisszeiá*-ját. A nagy vállalkozás befejeztével a teleológiai tételezés és a tételező ember egymásra találása azáltal válik lehetségessé és teljessé, hogy az ember önmaga céljává válik. Mindazonáltal a lukácsi ábrázolás újabb, aggasztó szembenállást rögzít az út végén: a szabadság birodalma, azaz a szellem világa, és a szükségszerűség birodalma, vagyis az anyagi létfeltételek megterem-

tésének világa legfeljebb úgy kapcsolódik egymáshoz, hogy az utóbbi az előbbinek mintegy külső, általában vett előfeltételévé válik. Más szavakkal kifejezve: az új társadalom korántsem a szellemi és fizikai munka különbségének megszüntetésén, hanem – e koncepció szerint – minden eddiginél élesebb különválásán alapszik.[51]

Lukácsnak mély meggyőződése, hogy immár lehetséges a kommunizmus alapviszonyainak filozófiai szintű megragadása. S amikor a szabadság és szükségszerűség birodalmáról szóló marxi szövegre mint kiindulópontra támaszkodva végigvezeti a teleológiai tételezés és a kauzális összefüggés viszonyának elméleti-történeti ábrázolását – mint utaltunk rá –, elméleti és módszertani következetlenségek sorozatát kénytelen felvállalni.

Ennek alapvető okát abban találhatjuk meg, hogy miután Lukács a kommunizmusról mint termelési módról nem tud – nem tudhat – konkrét tudományos megállapítást tenni, ugyanakkor mégis közvetlen kapcsolatot lát a szocializmus és a kommunizmus között, csupán az anyagi és szellemi tevékenység különbségeit és szembenállását fogalmazhatja meg. „A szellemi és az anyagi termelés közötti összefüggés megvizsgálásához mindenekelőtt az szükséges – írja Marx –, hogy magát az anyagi termelést ne általános kategóriaként, hanem *meghatározott történelmi formában* fogjuk meg... Ha magát az anyagi termelést nem *sajátos történelmi* formájában fogjuk meg, lehetetlen felfognunk azt, ami a neki megfelelő szellemi termelésben meghatározott, és a kettő kölcsönhatását."[52] Mindebből azonban nem a – szabadság birodalmára vonatkozó – marxi következtetések cáfolata adódik, hanem az, hogy jóllehet Marx a kommunizmus meghatározott oldalait, vonásait ragadta meg, de korántsem be-

szélhetünk arról, hogy ezek az oldalak egyúttal az új társadalom formameghatározottságának is alapkategóriái. Vagyis nem a tevékenység és viszonyai meghatározott történelmi totalitását, hanem a totalitás egyes oldalait fejezik ki. Azt mondhatjuk tehát, hogy Marxnál a jövendő kommunista társadalomnak csak egyes oldalairól kapunk képet, s jóllehet ez a kifejtés semmiképpen sem tudománytalan, a kommunizmusról „mint olyanról" még koránt sincs szó.[53] Amikor tehát Lukács az *Ontológiá*-ban a kauzalitást és a teleológiát mint a munka alapvető szerkezeti elemeit fogja fel, továbbá amikor az általános ontológiát mint természetontológiát definiálja, valójában nem mond ki mást, mint azt, hogy ez idő szerint a kommunizmust csupán a szellemi és fizikai munka, az irányító és végrehajtó tevékenység, valamint a társadalom és a természet újfajta viszonyaként képes az elmélet előre jelezni, de semmiképpen sem úgy, mint egy saját belső törvényei alapján működő és önmagát reprodukáló társadalmi formát. Következésképpen a lukácsi ontológia problémái éppen abból fakadnak, hogy egy olyan társadalmi forma kialakulását tekinti közvetlenül aktuálisnak és közvetlen történelmi feladatnak, amely mint lehetséges társadalmi forma csupán a megelőző társadalmi formák kategóriáiban és alapviszonyaiban jellemezhető és prognosztizálható. Így azután Lukács önmaga eredeti szándékával ellentétben nem a kommunizmus időszerűségét, hanem inkább azt fogalmazza meg, hogy ez idő szerint sem a valóságban, sem az elméletben nincsenek meg a feltételei annak, hogy a kommunizmusról „mint olyanról" – azaz annak társadalmi formameghatározottságában – tudományos elméletet lehessen kifejteni, mint ahogy annak sincsenek meg ez idő szerint a feltételei, hogy a kommunizmus alapviszonyainak kidolgozását akár a filo-

zófiai általánosság szintjén elvégezzük. A tudomány és a filozófia (a lukácsi értelemben vett filozófia) jelenleg „csupán" egyes oldalak kifejtésére, egyes előfeltételek meglétének vagy hiányának megállapítására vállalkozhat.

Ez a – formailag talán negatívnak tűnő, valójában azonban még szinte alig belátható mértékben pozitív – következtetés az, ami az *Ontológiá*-t magasan kritikusainak többsége fölé emeli. Mert az *Ontológiá*-ban Lukács olyan kérdés megválaszolására vállalkozik, amelyet társadalmunk fejlődése során – mindenekelőtt gyakorlatilag – nem lehet megkerülni. Ezzel szemben reménytelenül terméketlen az a kritika, amely nem képes egyébre, mint hogy az idealizmus és materializmus jó előre elkészített, vegytiszta választóvizébe mártogasson mindent, ami a keze ügyébe kerül, s úgy mondjon ki megfellebbezhetetlen ítéletet a vizsgálat tárgyáról, hogy annak voltaképpeni, eredeti lényegéről sejtelme sincs.

Az *Ontológia* legsajátosabb meghatározó vonása tehát célja szerint az, hogy megkísérli aktuális elméleti-filozófiai feladatnak tekinteni a kommunizmus perspektivikus programjának felvázolását. Ténylegesen pedig a szerző szándékával ellentétben azt bizonyítja be, hogy legfeljebb csupán egyes oldalak felőli, vagyis a megelőző társadalmi formák egyes viszonyai felőli közelítésről lehet ez idő szerint szó, s ezért azt kell mondanunk, hogy a lukácsi értelemben vett filozófiának a megoldás reményével és *történelmi, valamint elméleti feladatként* szükségképpen egy közelebbi elméleti-filozófiai hivatást lehet és kell ez idő szerint vállalnia. Az *Ontológia* alapvető – immár nem módszertani – ellentmondása az, hogy Lukács a totalitás átfogó elemzésének kétségkívül helytálló filozófiai igényét egy olyan társadalom-

alakulatra nézve tűzi ki, amelynek csupán egyes oldalait lehet részlegesen megragadni, megközelíteni.[54]

Ebből fakad, hogy a lukácsi kifejtés módszertani és elméleti problémái teljes súllyal a szocializmus elemzésére nehezednek, hiszen ez az a konkrét bázis, amelyből Lukács szerint a kommunizmus alapmeghatározottságai legalábbis elméletileg közvetlenül kibonthatók: „... egyrészt a tudatosan irányított proletárforradalom, hogy saját terminológiánkat használjuk, közvetlenül az újonnan kialakult magában való nembeliséget tűzi ki célul, másrészt, ennek közvetítésével, a magáért való nembeliség jelenik meg mint a gyakorlat perspektívája, mint valóban megtett következő lépés e magában való nembeliség továbbfejlesztésének kezdetén. Ezzel tudatossá és objektívvé válik a társadalmitörténelmi létben végbemenő emberi tevékenység legmagasabb rendű formája: a szocializmus ügye iránti odaadás feltárja itt lényegét mind magát a cselekvő embert, mind pedig a gyakorlat által célul kitűzött társadalmat illetően."[55] Vagyis Lukács úgy véli, hogy a szocializmus valósága és a kommunizmus közötti különbség lényegét tekintve fokozatbeli különbség – s immár a gyakorlati lehetőségek problémája, hogy e különbség áthidalása mennyi időt vesz igénybe. A különbség jellegét illetően arról kell beszélni, hogy egyfelől „... a gazdaság a szocializmusban is a szükségszerűség birodalma, és ez is marad"[56], másfelől a szükségszerűség birodalmának ez idő szerint az a jellemzője a kommunizmussal szemben, hogy a fejlettség viszonylag alacsonyabb szintjén helyezkedik el, mely egyúttal a szocializmus világméretű hatását is gyöngíti.[57] Ennek következtében a szocialista társadalomban még nem alakulhat ki a gazdasággal szembeni „külső" viszony, az emberek még nem vethetik

teljes egészében a maguk hatalma alá a gazdaságot. Miután azonban Lukács számára ez a különbség a szocializmus és kommunizmus között csupán fokozatbeli és nem formameghatározó erejű, a szocializmus ellentmondásait legtömörebben, koncentráltan kifejező elidegenedés sem gazdasági meghatározottságú nála, hanem vagy egy meghatározott és a szocializmustól idegen politikai gyakorlathoz, vagy pedig általában a technikai fejlődés (gépesítés, technika stb.) adott állapotához kötődik. „Ezért ebben a tulajdonképpeni útját kereső szocializmusban két, egymáshoz képest különnemű elidegenedést találunk: azokat, amelyek a saját talaján alakultak ki a brutális manipuláció következtében (Lukács itt az ötvenes évek gyakorlatára utal – B. I.), és azokat, amelyek mint a jelenlegi termelőerők általános állásának behatásai bizonyos kényszerűséggel bontakoznak ki minden iparilag csak némiképpen is fejlett társadalomban, amennyiben nem elég erősek az ellentendenciák."[58] Nem arról van tehát Lukács szerint szó, hogy a politika ellentmondásai a szocializmusban koncentrált módon fejezik ki a gazdaság ellentmondásait, hanem arról, hogy magának az elidegenedésnek a forrásait Lukács a gazdaságon kívülre s a politikai szférán belülre helyezi. „Itt egyrészt megmutatkozik, hogy úgy látszik, az elidegenedés ezen a fokon sokkal kevésbé kötődik a gazdasági folyamat egyes mozzanataihoz, mint korábban. Az elidegenedést okozó társadalmi folyamatok többnyire mikrokozmoszokként jelennek meg az összfolyamaton belül... Már ez visszautal arra a korábbi meghatározásunkra, amely szerint az elidegenedés új formái rendszerint a haladás, a továbbfejlődés jelenségmódjai a magában való nembeliség szintjén."[59] Erről az álláspontról immár nem választhatók szét többé a szocializmus valóságos fejlődéstörté-

netéből fakadó elidegenedési viszonyok attól a „durva manipulációtól", amely a politikai gyakorlat szférájában alakult ki a személyi kultusz időszakában. Ezáltal azonban differenciálhatatlanul összemosódik az elidegenedés két olyan formája, mely a felszámolás perspektíváját tekintve élesen különbözik egymástól: egyfelől a politikai szférán belül létrejövő elidegenedés viszonyai, másfelől pedig az elidegenedésnek azok a formái, amelyeknek a politika kifejezést ad ugyan, de amelyeknek gyökerei a politikai szférán kívülre nyúlnak. Lukács – saját egyéni sorsa is kétségkívül szerepet játszott ebben – minden olyan ellentmondást, amely a szocializmus és a kommunizmus között feszül, s amely egyúttal nem oldható fel a fejlődés fokozataiban, a politikai elidegenedés és a személyi kultusz időszakának problémájára vezet vissza, s az *Ontológiá*-ban nem tesz kísérletet arra, hogy a politikai elidegenedést a manipuláción kívül is kutassa.[60] Egy ilyen elemzés azonban nem csupán általában, hanem konkrétan is szükségszerű. A valóságos történelmi fejlődés folyamatában létrejött szocializmusnak ugyanis szükségképpen olyan feladatot kell vállalnia, amely sokszorta bonyolultabb annál, amit az elmélet előre sejtett. Egyidejűleg kell kibontakoztatnia az egyetemes árutermelést olyan országokban, ahol a tőkés árutermelés éppen hogy kibontakozott a szocialista forradalmi átmenet előtt, és ugyanakkor biztosítania kell az árutermelés meghaladásának gazdasági-társadalmi előfeltételeit is. Eltekintve most e kettős feladat nagyságától, körülményeitől, az ezt kísérő elméleti munka problémáitól, s csupán az elidegenedésre fordítva a figyelmet, le kell vonnunk legalább egy következtetést: az árutermelés mind erőteljesebb kifejlődése, valamint meghaladása feltételeinek fokozatos kibontakozása maga is olyan

egységes, belsőleg ellentmondásos folyamat, amelyben szükségképpen létrejönnek az elidegenedés egy sajátos, nem tőkés jellegű formájának objektív alapjai is. Ha tehát igaz az, hogy „stratégiai célra koncentrált, általános elméleti kiindulópontból indukált etikai normák és a gazdaság gyakorlati működését szabályozó, javító eszközök kölcsönösen ellentmondók, illetve kizárják egymást",[61] akkor e polarizáció maga is csupán az elidegenedés egy meghatározott történelmi formájának a kifejezése. Továbbá pedig ha az elmélet és a gyakorlat, s ezen a talajon a társadalomtudományokon belül a „tiszta" elmélet és empíria, a jelen valóság és a jövő perspektívája áthidalhatatlanul kerül szembe egymással, az ellentét maga szintén kifejezője és egyben része az elidegenedés egy meghatározott társadalmi formájának. Ebben az értelemben nem csupán azt kell mondanunk, hogy Lukácsnál a munka kategóriája „... az *Ontológiá*-ban nem valóságos, hanem csak képzelt kiindulópont, a valóságos kiindulópont (ezzel szemben) a munka és társadalmiság, tárgyiasulás és elidegenedés különbsége."[62] Ehhez hozzá kell tenni azt is, hogy miközben az *Ontológiá*-ban Lukács elméleti erőfeszítést tesz az elidegenedés filozófiai leküzdésére, alapkategóriái – a munka szerkezetét alkotó teleológia és kauzalitás – *nem* a jövő társadalmának, a kommunizmusnak a totalitást összefoglaló kategóriái, hanem maguk is az elidegenedés egy meghatározott történelmi formájának kifejezői, és abból erednek. Vagyis a teleológiai tételezések és az oksági láncolat viszonyának különböző formái mint szellemi és fizikai munka; elméleti megismerő tevékenység és mindennapi élet; társadalmi folyamatok irányítása – tömegek vezetése és a végrehajtó-döntésrealizáló munka ellentétpár-

jai nem csupán szembenállásukban fejeznek ki elidegenedett viszonyokat, hanem akkor is, ha egységüket, kölcsönös feltételezettségüket mint harmóniát toljuk át a közeli jövőbe, illetve mint külsődleges-közömbös viszonyt tételezzük. Ezért az *Ontológiá*-hoz való kritikai viszonynak is két alaptípusa jöhet – és jött valóban – létre: egyfelől a gondolkodásban el lehet tüntetni, le lehet tagadni a valóságosan létrejött szocializmus alapvető, meghatározó ellentmondásait, az elidegenedés történelmileg kialakult újfajta megnyilvánulási formáit, s erről a bázisról lehet elvont, sehová se vezető bírálatot gyakorolni az *Ontológia* felett. Másfelől: az *Ontológia* mint szocialista valóságunk ellentmondásai megismerésének egy lépcsőfoka, társadalmi önismeretünk egyik termékenyítő és továbbhaladásra késztető forrásává válhat.

*

Az *Ontológia* legbelső, meghatározó ellentmondása tehát az, hogy egyfelől a jövőre vonatkoztatva tételezi az elidegenedés felszámolását, miközben e tételezés alapkategóriái maguk is egy meghatározott elidegenedés kifejezői. Ez az ellentmondás lehetetlenné teszi Lukács számára, hogy tisztázza a szocializmus jelene és jövője közötti viszonyt, valamint a szocializmus konkrét történelmi formameghatározottságát. Az pedig, hogy – az alapkategóriáknak megfelelően – az elidegenedés problémáját a politikai szférára, a vezetés és végrehajtás viszonyára korlátozza, akadályt emel elmélet és gyakorlat konkrét viszonyának tisztázása elé. Az *Ontológiá*-nak ezek az ellentmondásai a lukácsi szándékkal ellentétben megtörik a folytonosságot, a szerves és szakaszos kapcsolatot jelen és jövő, elmélet és gyakorlat között. Mi-

után azonban Lukácsnak éppen az a célja, hogy elméletileg megalapozza a ma gyakorlata és a jövő perspektívája közötti szerves összefüggést – amelynek a megszakadását ő maga csupán elméleti problémának tekinti, és igen súlyos következményekkel járó átmeneti fejleménynek tartja –, arra kényszerül, hogy a gyakorlati cselekvés vezérfonaláúl a kommunizmus ügye iránti elkötelezettséget tegye meg. Mivel ezen túlmenő támpontot végül is Lukács nem tud a gyakorlati cselekvés számára adni, némi joggal mutatott rá Mészáros István, hogy Lukács „. . . az etikai utópizmus pozíciójában találja magát",[63] amikor az „ügy" iránti elkötelezettségre épít a keletkező törésvonalak áthidalása közben. A kommunizmus ügye iránti elkötelezettség és odaadás ily módon olyan közvetítővé válik, amelynek fel kell oldania a jelen és a jövő, a partikularitás és nembeliség, a taktika és a stratégia között az *Ontológia* gondolatmenetében és a valóságban kialakuló ellentmondásokat. „Ha most szemügyre vesszük az emberek odaadását valamely ügy iránt, amelyet egyszerre tekintünk az övéknek és az emberiségének, akkor ebben a kérdéskomplexusban a szocializmus sajátos helyet foglal el . . . amíg legalább »az ügy«-gyel kapcsolatos alapbeállítottság elemei elevenek maradnak, addig olyan gondolati képződmények és magatartási módok keletkeznek, amelyek – bármennyire eltérnek is a marxi szocializmus helyes képétől – társadalmilag-emberileg fölényben maradnak mind a polgári irracionalizmussal, mind a polgári manipulációval szemben . . ."[64] Lukács is tudta azonban, hogy a szocializmus fölénye végső soron nem elméleti, hanem gyakorlati kérdés és feladat. Így hát ennek a gyakorlati feladatnak a megvalósításához mindenekelőtt a szocializmus sajá-

tos ellentmondásokat tartalmazó alapviszonyainak a tisztázásával járulhat hozzá a lukácsi értelemben vett filozófia. Ezeknek az alapviszonyoknak a belső tagoltsága, ellentmondása és egysége fénylik át, ha megtörve is, a lukácsi *Ontológia* kategóriáin, amelyek éppen ezért közelebb visznek bennünket a társadalmi önismeret egy magasabb szintjéhez.

1. Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról.* I. kötet: *Történeti fejezetek,* II. kötet: *Szisztematikus fejezetek,* III. kötet: *Prolegomena.* Magvető Könyvkiadó, 1976. A továbbiakban: *Ontológia* I., II., III. kötet.

2. Vö.: Makai Mária: *A társadalomontológia alapjairól. Magyar Filozófiai Szemle,* 1974/1. sz.; Kelemen János: *Lukács és a nyelvprobléma. Valóság,* 1975/12. sz.; Hermann István: *Lukács György gondolatvilága.* Magvető Könyvkiadó, 1974., XIII. fejezet, 375–401. oldal; Róth Endre: *Az elidegenedés kérdése Lukácsnál. Korunk,* 1979/1–2. sz. Természetesen a legkevésbé sincs szó arról, hogy e műveket valamiféle gondolati egység jegyében akarnánk egymás mellé helyezni.

3. Vö.: Makai Mária: *Az etika ontológiai kérdéseihez. Magyar Filozófiai Szemle,* 1973/3–4. sz.; J. Bischoff: *Marxistische Theorie des Ideologischen. Das Argument,* 1980/22. sz.; Rozsnyai Ervin: *Materialista-e a marxi történelemfelfogás? Magyar Filozófiai Szemle,* 1979/3–4. sz.

4. Tőkei Ferenc: *Jegyzetek Lukács György posztumusz művéről. Társadalmi Szemle,* 1977/5. sz.; Almási Miklós: *A társadalmi lét ontológiájáról. Kritika,* 1981/1. sz.; Nyiri Kristóf: *Ontológiára várva. Híd,* 1972/4. sz. A szaktudományok közül elsősorban a jogtudományban tettek kísérletet az *Ontológia* elemzésére. Vö. pl.: Varga Csaba: *„Dolog" és eldologiasodás a jogban. Állam- és Jogtudomány,* XXI/1.,

1978.; Peschka Vilmos: *Lehet-e a jognak ontológiája? Állam- és Jogtudomány,* XXIII/3., 1980.

5. Fehér Ferenc–Heller Ágnes–Márkus György–Vajda Mihály: *Feljegyzések Lukács elvtársnak az* Ontológiáról. *1968–1969. Magyar Filozófiai Szemle,* 1978/1. sz. Természetesen számos olyan nagyobb írásmű jelent meg az elmúlt évtizedben, amely Lukács egész életművét taglalja. Ezúttal azonban csupán az *Ontológiá*-t elemző írásműveket vesszük figyelembe. Ezek közül is figyelmen kívül kell hagynunk az olyan írásokat, amelyek a komoly elemzést vádaskodásokkal helyettesítik, s a lukácsi *Ontológiá*-ban felmerülő problémákat úgy tekintik megoldottnak, hogy nem akarják vagy nem képesek tudomásul venni őket. Vö. például W. R. Beyer: *„Marxistische Ontologie", eine idealistische Modeschöpfung.* In: *Vier Kritiken.* Köln, 1970., 195–232. oldal.

6. Ha talán nem is az egyetlen, de mindenesetre a kevés számú kivételek egyike Nyiri Kristóf: *Ontológiára várva* című rövid vázlata. Nyiri itt megjelöli a lukácsi program két pillérét: a saját korhoz kötöttséget s a jövőnek mint a szabadság perspektívájának az ábrázolását. Lukács a szabadság és szükségszerűség viszonyának problémáját új szempontból veti fel az *Ontológiá*-ban. A szerző azonban nem vállalkozik álláspontja kifejtésére, hiszen a vázlat megírása idején az *Ontológiá*-nak csak egyes részletei voltak ismertek.

7. Lukács György: *Ontológia.* III. kötet, 7. oldal.

8. Vö.: Almási Miklós elemzését, i. m.

9. Lukács György: *Ontológia.* I. kötet, 18. oldal.

10. Id. mű, 43–44. oldal.

11. „A XIX. században Comte és Taine elválasztották egymástól a közgazdaságtant és a szociológiát. Ilyenképpen nemcsak Marxszal kerültek szembe, de mondjuk, Pettyvel és

Smithszel is; valamint az összes régi közgazdásszal, akik mind kivétel nélkül egyszerre voltak szociológusok és közgazdászok. Ez a szétválasztás nézetem szerint tökéletesen helytelen irányzat. Olyan szociológia, amely közgazdaságilag megalapozatlan, csupán üres fecsegés. Önálló szociológiai tudomány nem létezik – a szociológia a valóság igazi átfogó közgazdasági kutatásának egyik aspektusa... de azt viszont hangsúlyozni szeretném, hogy bár tagadom az önálló szociológia létét, a szociológiai kutatásokat messzemenően helyeslem. A két kijelentés egyáltalán nincs ellentétben." Lukács György: *A futurológiáról. Valóság,* 1971/11. sz. A látszólagosan ellentmondó két kijelentés összhangjának magyarázata: Lukács ellenszenve egyfelől az elméleti rangra emelkedő empíriával, másrészt a konkrét valóságtól elszakadó teóriával szemben.

12. Következésképpen nem lehet egyetérteni azzal a véleménnyel, miszerint Lukácsnak nem sikerült világos különbséget tennie a tudomány és a filozófia között (vö.: G. H. R. Parkinson: *Georg Lukács.* London–Boston, 1977., 145–146. oldal). Lukács felfogása szerint ugyanis az ontológiai orientációjú filozófia területe kiterjed az objektív valóságra és a tudományra egyaránt, ezért bár összefügg a tudományokkal, a tudományelmélettel, semmiképpen sem lehet ezekkel azonosítani. A filozófia egyik feladata éppen az ilyen – „tudományosan" művelt és igazolt – manipuláció okainak és felszámolása lehetőségeinek feltárása.

13. A teória és praxis viszonyát illetően az *Ontológia* szempontjából a lényeget tekintve elhibázott Szabó András Györgynek a *Történelem és osztálytudat* álláspontja feletti kritikája. Eszerint ugyanis „Lukács György valóban konzekvensen forrasztja egységbe a proletariátus öntudatra és a

valóság igazi lényegének tudatára eszmélését, mely egyben... a teória és a praxis egybeesését, a megismerés forradalmi cselekvésbe való átcsapását jelenti". A probléma abban van – mondja Szabó András György –, hogy „A dialektikus totalitásszemlélet forradalmi tartalma... Lukácsnál... ellentétes filozófiai formába kényszerül." Szabó András György: *A proletárforradalom világnézete.* Magvető Könyvkiadó, 1977., 328–339. oldal. Az *Ontológia* álláspontja ezzel szemben az, hogy teória és praxis nem esik egybe annál fogva, hogy a társadalmi gyakorlat totalitása éppen hogy nem zárja ki, hanem ellenkezőleg, feltételezi a valósághoz való viszony differenciáltságát, s a totalitáson belül különbözőképpen egyneműsítő komplexusok kialakulását és működését. Lukács tehát – Szabó András Györggyel ellentétben – a teória és praxis viszonyát illetően nem tér vissza a *Történelem és osztálytudat* álláspontjához, hanem továbblép a totalitás jellegének feltárása irányába.

14. Lukács György: *Ontológia.* II. kötet, 526–529. oldal.

15. Nincs mód arra, hogy vázlatunkban kitérjünk annak részletesebb vizsgálatára, miként függ össze alapvető s napjainkban különösképpen fontos gyakorlati kihatású elméleti és ideológiai álláspontokkal Lukács szellemi fejlődése különböző szakaszainak értékelése. E kérdésben bizonyos támpontokat talál az olvasó egyes, Lukáccsal foglalkozó tanulmányokban. Így például Marija Hevesi kimutatja: nem véletlen, hogy éppen az egzisztencializmus tekinti Lukács legfontosabb művének a *Történelem és osztálytudat*-ot. (Marija Hevesi: *„Baloldaliság" a filozófiában.* Kossuth Könyvkiadó, 1979.) Hermann István – követve Lukácsnak a *Történelem és osztálytudat*-ról kialakított és végigvitt kritikai álláspontját – ezzel szemben joggal emeli ki az *Ontológiá*-t, mint

amelyet „... a történelmi tudatosság... messze a *Történelem és osztálytudat* fölé"... emel. (Hermann István: *Lukács György gondolatvilága.* Magvető Könyvkiadó, 1974., 398. oldal.) Mások – így például Tőkei Ferenc – viszont a lukácsi életművön belül fő műnek *Az esztétikum sajátosságá*-t tekintik. (Tőkei Ferenc: *Jegyzetek Lukács György posztumusz művéről. Társadalmi Szemle,* 1977/5. sz.)

16. Lukács György: *Ontológia.* II. kötet, 526. oldal.

17. K. Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM,* 46/1. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 11–34. oldal.

18. Ugyanott, 12. oldal.

19. Ugyanott, 12–13. oldal.

20. Ugyanott, 15–16. oldal.

21. Ugyanott, 30. oldal.

22. Ugyanott, 32–33. oldal.

23. Lukács György: *Ontológia.* I. kötet, 19. oldal.

24. Ugyanott, 157. oldal. Lukács itt N. Hartmann nézeteit ismerteti ugyan, de világosan kifejezi e pontban az egyetértését is Hartmann-nal, s csupán egyetlen tekintetben tartja kiegészítendőnek: „Ez a világ felépítésének ontológiai struktúráját illető, mélyen helyes felismerés azonban parancsolóan megköveteli a genézist mint e létfokok összekötését..." 157. oldal.

25. Fehér F.–Heller Á.–Márkus Gy.–Vajda M.: Id. mű.

26. Ugyanott.

27. Vö.: Eörsi István: Életrajz – magnószalagon. 3. rész. *Új Symposion,* 1981. október–november, 341. old.

28. Lukács György: *Ontológia.* II. kötet, 258. oldal.

29. Ugyanott, 285–286. oldal.

30. K. Marx: Id. mű, 11. oldal.

31. Ugyanott, 356–357. oldal.; Lukács György: *Ontológia.* II. kötet, 294. oldal.

32. K. Marx: Id. mű, 12. oldal.

33. Lukács György: *Ontológia.* II. kötet, 233. oldal. Másutt a munkával kapcsolatban talán még világosabban jelenik meg ez a tisztázatlan összefüggésekhez vezető egymásmellettiség. „. . . . a munka lényege szerint kölcsönhatás ember (társadalom) és természet között, mégpedig mind a szervetlen (szerszám, nyersanyag, munkatárgy stb.), mind pedig a szerves természet között; és e kölcsönhatás . . . főként arra az átmenetre nyomja rá a bélyegét, mely magában a dolgozó emberben megy végbe a pusztán biológiai léttől a társadalmi létig." Uo., 14. oldal.

34. Vö. pl. Makai Mária: *A társadalomontológia alapjairól. Magyar Filozófiai Szemle,* 1974/1. sz.; Rozsnyai Ervin: *Materialista-e a marxi történelemfelfogás? Magyar Filozófiai Szemle,* 1979/3–4. sz.

35. Lukács György: *Ontológia.* II. kötet, 31–32. oldal.

36. Ugyanott, 209. oldal. Meg kell jegyeznünk, hogy valamely társadalmi jelenség, szféra, objektiváció eredetének ilyen levezetését követően Lukács módszeresen törekszik arra, hogy ezek történelmi továbbfejlődését is bemutassa, s eközben már természetesen nem kell a változás folyamatát is a munka elemi szerkezetéhez kötnie. Éppen ellenkezőleg: Lukács a genézis problémájának „megoldását" követően konzekvensen törekszik arra, hogy az új szféra belső és önálló egyneműsítő viszonyait megragadja.

37. Fehér F.–Heller Á.–Márkus Gy.–Vajda M.: Id. mű.

38. K. Marx: *A tőke I. MEM,* 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967., 168–169. oldal. Lukács ezt a passzust az *Ontológia* számos helyén idézi, többször is teljes terjedelmében.

Vö. pl. *Ontológia.* I. kötet, 285–286. oldal, II. kötet, 17–18. oldal, III. kötet, 22. oldal.

39. K. Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai,* I. kötet. Id. kiadás, 30. oldal.

40. Lukács György: *Ontológia.* II. kötet, 79–80. oldal. Megjegyzéseinket csupán a gazdasági érték genézisének lukácsi kifejtésére vonatkoztatjuk. Lukács innen csakhamar áttér a nem gazdasági jellegű érték tárgyalására, amelyre azonban ezúttal nem térünk ki.

41. Lukács ezen a ponton egyes megállapításaiban le is vonja a pozíciójából fakadó következtetéseket. Amikor N. Hartmann – Arisztotelésszel szemben – rámutat a lehetőség konkrét történelmi formáira az absztrakt megközelítéssel szemben, és arra hivatkozik, hogy a munkanélküli esetében „... megnyilvánul e lehetőség semmis jellege ...", akkor Lukács azzal vádolja meg Hartmannt, hogy figyelmetlenül halad el a tényleges probléma mellett. „Vitathatatlan ugyanis, hogy mélyreható társadalmi (inkább gazdaságit kellett volna írnia – B. I.) válság esetén sok munkásnak csakugyan nincs lehetősége arra, hogy dolgozzon; de éppoly vitathatatlan – és ezért rejlik olyan mély igazság az arisztotelészi dünamisz-koncepcióban –, hogy kedvező konjunkturális fordulat esetén ismét mindenkor folytathatja régi munkáját. Ezt a sajátosságát, a társadalmi lét ontológiájának szempontjából, miként lehetne másképp meghatározni, mint hogy neveltetése, tapasztalatai stb. következtében a munkanélküli is – dünamisza szerint – munkás marad?" (Lukács György: *Ontológia.* II. kötet, 38–39. oldal.) Világos, hogy itt Lukács mélyen Hartman problémalátásának szintje alá kerül.

42. Lukács György: *Ontológia.* II. kötet, 331. oldal.

43. Rozsnyai Ervin: Id. mű. A tanulmány végkövetkez-

tetése az, hogy az *Ontológia* munkafelfogása mögött „. . . az egyéni tudatok autonómiájá"-ra alapozott idealisztikus, relativista társadalomkép bújik meg. Bár a munka elemzését illetően alaposabb, végkövetkeztetéseit illetően azonban sok szempontból hasonló álláspontot foglal el Makai Mária is. (*A társadalomontológia alapjairól. Magyar Filozófiai Szemle*, 1974/1. sz.)

44. A kritikus érvelésének és az általa kiválasztott téma periférikusságának jelzésére érdemes megemlíteni, hogy valójában egyaránt hozhatók fel érvek a munka és nyelv kialakulásának egyidejűsége mellett és ellene. (E kérdésre vonatkozóan az álláspontok részletesebb bemutatására vö. Balogh István: *A társadalmi információ.* Gondolat Könyvkiadó, 1979., 140–225. oldal.) Így azután egy ontológiai igényű tárgyalásban a szóban forgó egyidejűség és ennek „szétcsúszása" nagyon is különböző okokra vezethető vissza, s aligha vonható le belőle messzemenő következtetés.

45. Lukács György: *Ontológia.* II. kötet, 472. oldal.

46. I. m., 558. oldal.

47. I. m., 777. oldal.

48. I. m., 514. oldal.

49. Ugyanott, továbbá 519. oldal. Hasonlóképpen ír a későbbiekben is. Vö. *Ontológia.* III. kötet, 351. oldal.

50. Lukács György: *Ontológia.* II. kötet, 515–516. oldal.

51. Természetesen csupán utópikus ábrándozás lenne a kommunizmus alapviszonyainak, a társadalmi termelés szerkezetének Lukács alapgondolatain túli találgatása. Ezért Lukács vonatkozó gondolatainak igazolását vagy cáfolatát végül is a gyakorlati társadalomfejlődés adhatja csak meg. Itt csupán azt az ellenvetést lehet tenni a lukácsi felfogással szemben, hogy például a szellemi termelés néhány általános

vonásának, fejlődési tendenciájának elemzése egyáltalán nem a teleológia és kauzalitás, a szabadság és szükségszerűség olyan szembenállásának kialakulását sejteti, mint amilyenről Lukács ír.

52. K. Marx: *Értéktöbblet elméletek.* I. kötet. Budapest, 1958., 249. oldal.

53. K. Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai,* I., Id. kiad., 30–31. oldal.

54. Ennek az alapvető ellentmondásnak a tárgyalása nélkül valójában teljesen felesleges és értelmetlen a „kettős ontológia" tetszetős kimutatása, illetve bírálata. Vö.: Fehér F.–Heller Á.–Márkus Gy.–Vajda M.: *Feljegyzések Lukács elvtársnak az Ontológiáról. 1968–69. Magyar Filozófiai Szemle,* 1978/1. sz. A „kettős ontológia" kritikája ugyanis éppen Lukács alapvető törekvéseit hagyja figyelmen kívül, s az *Ontológiá*-t visszahúzza arra a filozófiai szintre, amelyet Lukács meghaladni akart. Az ő szempontjából azért nem is lehetett e bírálatnak egyéb konklúziója, mint hogy a tanítványok e csoportjának a szokásos filozófiai értelemben ugyan igazuk van, de ez az igazságuk a dolog lényegével alig van összefüggésben, így az alapállást a megértés érdekében a *Prolegomená*-ban újból meg kell magyarázni.

55. Lukács György: *Ontológia.* II. kötet, 772–773. oldal.

56. I. m., 515. oldal.

57. I. m., 518., 814. stb. oldal.

58. I. m., 779. oldal.

59. I. m., 816. oldal.

60. Immár lehetetlen pontosan meghatározni, hogy ebben milyen szerepe volt Lukács – elméleti szintre emelt – politikusi tapasztalatainak, s milyen szerepet játszottak az *Ontológia* módszertani és elméleti kiindulópontjai, alapvető

kategóriái. Mindenesetre az *Ontológia* elkészülte után adott, ebből a szempontból legfontosabb nyilatkozatából az tűnik ki, hogy Lukács az elemzésnek ezen a pontján túl akart lépni. (Vö.: *Gespräche mit Georg Lukács.*)

61. Kornai János: *Hatékonyság és szocialista erkölcs. Valóság,* 1980/5. sz.

62. Gedeon Péter: *Történelem és szocializmus. (Bernstein és Kautsky társadalomelméletéhez.) Budapest,* 1979., 101. oldal. (Kézirat)

63. Mészáros I.: *Lukács' Concept of Dialectic.* London, 1972., 81–91. oldal. Mészáros azonban Lukács „etikai utópizmusát" az *Ontológia* egész történelmi perspektívájának problémájaként értelmezi.

64. Lukács György: *Ontológia.* II. kötet, 776–777. oldal.

Formációelméleti problémák

A gazdasági társadalomalakulat, valamint a hozzá kapcsolódó kategóriák, mint „termelési mód" „alap és felépítmény", a „tulajdonformák", „közösségformák" a marxi társadalom- és történelemelmélet eredeti és alapvető fogalmai, amelyek lehetővé tették és teszik az egyes társadalmak konkrét viszonyainak és történelmi helyének együttes tárgyalását, a történelmi fejlődés menetének és valamely konkrét társadalom együtt fennálló, egymást kölcsönösen fenntartó viszonyainak egyidejű megragadását. Természetes tehát, hogy korszakos jelentőségű történelmi változások, új fejlődési tendenciák kibontakozása, valamint a felgyülemlő történelmi és társadalmi ismeretek ismétlődően felkeltik e kategóriák – és általánosabban a marxi társadalom- és történelemelmélet – újragondolásának igényét. Ilyen több szálból szövődő és több irányba leágazó vita bontakozott ki a hatvanas évek közepétől az ázsiai termelési módról és ennek folytatásaképpen a marxi történelemelmélet alapjairól. A vitát inspiráló események közül kiemelkedik a gyarmati rendszer összeomlása, a harmadik világ népeinek útkeresése, a szocialista országokban az ötvenes évek közepétől kibontakozó politikai, ideológiai és társadalmi átalakulás. Mindezekhez a hetvenes évek második felétől a történelmi fejlődés egészét és az egyes társadalmi rendszereket alapjaiban érintő globális problémák sora csatlakozott: vita indult a társadalmi és gazdasági fejlődés jellegéről, lehetőségeiről,

perspektíváiról, a társadalmi rendszerek rugalmasságáról, a tudományhoz és a technikához fűződő viszonyukról, a társadalmi rendszerek alternatíváiról. A marxizmuson belül az ázsiai termelési módról a hatvanas években kibontakozott vita tehát nem csupán az elméleti problémák logikai összekapcsolódását követve, hanem legalább ily mértékben a valóságos társadalmi és történeti események hatására mindinkább a történelmi fejlődés általános kérdéseinek elméleti megvitatásába ment és megy át. És miután ma egyedül a marxizmusnak van nyíltan vállalt elméleti öröksége, és nem csupán rövid lejáratú ötlete a történelmi változások és fejlődés magyarázatára, a viták egyik magától értetődő csomópontját a marxi formációelmélet alkotja.

A következőkben e formációelméleti vitákat két szempontból tekintjük át vázlatosan. *Először:* a történelmi fejlődésre, a gazdasági társadalomalakulat alapkategóriáinak jellegére és e kategóriák összefüggésére, valamint a történelmi fejlődés periodizációjára vonatkozó marxi elmélet rekonstrukcióját célzó kísérleteket tárgyaljuk. *Másodszor:* az egyes álláspontokat mutatjuk be azzal kapcsolatban, hogy szükséges-e az eredeti marxi felfogás módosítása a történelmi fejlődés újabb tényei alapján, továbbá az eredeti marxi nézetek módosítása hogyan érinti a marxi formációelmélet egészét. Ez az összefoglalás nem a teljesség igényével készült, csupán a jelzett két kérdéskör néhány jellegzetes részletét, az ezzel foglalkozó néhány jellegzetes megoldási kísérletet szeretnénk bemutatni, anélkül, hogy a különböző nézetek szisztematikus bírálatára, vagy az eddigiektől eltérő Marx-interpretáció kidolgozására, vagy akár egy ilyen interpretáció körvonalazására vállalkoznánk.

A marxi formációelmélet felépítését, jellegét és szerkezetét is figyelembe véve, Jerzy Topolski a történelmi fejlődés szabályszerűségeit szinkronikus (strukturális), diakronikus (kauzális és irányultságot mutató), valamint szinkronikus-diakronikus, vagyis fejlődési és strukturális, azaz irányultságot mutató, egyúttal szerkezeti meghatározottságú szabályszerűségekre osztja fel. Ez utóbbi szabályszerűségek: a termelőerők, termelési viszonyok, felépítményi viszonyok és az osztályharc – a marxi formációelmélet alapkategóriáival fejezhetők ki. (Topolski, 1976., 275–287. oldal.) Topolski tipológiája annak a problémának a felismeréséből és megoldási kísérletéből származik, hogy a társadalom strukturális összefüggéseinek, azaz együtt fennálló és egymást kölcsönösen fenntartó viszonyainak figyelembevétele nélküli fejlődéselmélet elkerülhetetlenül teleologikus jelleget ölt. Másfelől viszont arra is felfigyel, hogy a szinkronikus szabályszerűségek önmagukban semmiképpen nem nyújtják egy fejlődéselmélet lehetőségét, legfeljebb egy ciklus periodizáció kiindulópontjait. (Topolski, 1976.) Mindebből világosan kiderül: jellegét tekintve a marxi formációelmélet a szinkronikus-diakronikus elméletek körébe tartozik. A szinkronikus-diakronikus szabályszerűségeket konkrétan mint bizonyos állandó elemek különböző történelmi kombinációját határozhatjuk meg. E konkrét szintre áttérve E. Balibar a termelési mód általános strukturális elemeit a következőképpen csoportosítja: a munkás, a termelőeszközök (ezen belül: a munkatárgy és a munkaeszköz) és a nem dolgozók. Ezeknek az elemeknek a kombinációi pedig a következő összefüggések alapján jönnek létre: *a)* tulajdonkapcsolatok, valamint *b)*

anyagi elsajátítási viszonyok. (Althusser–Balibar, 1977.) Balibar koncepcióját azonban Barry Hindess és Paul Hirst közös művükben idealistának, teleologikusnak, valamint strukturalista jellegűnek tekintik, elsősorban azért, mert Balibar nem elégszik meg a termelési mód általános fogalmának kidolgozásával, hanem a különböző társadalmi formák viszonyának általános elméletét akarja kidolgozni, illetve egy ilyen elmélet lehetőségét kutatja. „Balibar szerint – írják – a termelési mód általános elméletétől megkívántatik, hogy benne minden különös termelési mód mint valamely egyetlen és általános struktúra különös variánsa jelenjék meg. Az általános elmélet épp ezért struktúraelmélet . . ." Ebben az esetben a struktúra egyenlő az általában vett termelési móddal, és ennek lehetséges történelmi megvalósulási formái a különböző különös termelési módok. Az Althusser és Balibar közös művében igényelt és körvonalazott általános elméletet Hindess és Hirst szerint csak az idealista történelemfilozófiák lényegi vonásainak reprodukciója útján lehetne kidolgozni. Következtetésük: nem létezik és nem is lehetséges a termelési módnak általános elmélete, csupán általános fogalma, melyek révén egy meghatározott társadalom termelési módja leírható. „A termelési mód általános fogalma azokat az általános feltételeket jelöli meg, amelyeket egy fogalomnak ki kell elégítenie ahhoz, hogy valamely meghatározott termelési mód fogalma legyen." (Hindess–Hirst, 1975.) A szerzők gondolatmenete ennek megfelelően az, hogy amennyiben megkonstruáljuk azokat a fogalmakat, melyek révén valamely társadalom leírható, s ennek a fogalomalkotásnak a feltételeit az általános probléma szintjén határozzuk meg, akkor szükségtelenné válik a történelmi fejlődés, a társadalmi formák egymáshoz való vi-

szonyának tisztázása, s a történelemfilozófiai kérdésfeltevés megszűnésével természetesen kiiktatódik a szinkron és a diakron viszonyok, a struktúra és a struktúra változásának elméleti problematikája is. Későbbi, 1977-ben megjelent „önkritikájukban" a szerzők még tovább mennek, és immár a termelési mód *fogalmát* is elvetik. „Habár visszautasítottuk (ti. az előző művükben) Balibarnak a termelési mód elméletére vonatkozó koncepcióját – írják –, változatlanul bíztunk a termelési mód fogalma kidolgozásának lehetőségében ... (Most azonban) az a nézetünk, hogy (a termelési mód fogalma helyett) a termelési viszonyok fogalmát, valamint exisztenciafeltételeit kell kidolgozni ... Amint a termelési mód fogalmát elvetjük, úgy nyerik el a termelési viszonyok, a társadalmi formák fogalmai igazi elméleti fontosságukat." (Hindess–Hirst, 1983.)

Hozzátehetjük: ebben az elméleti keretben immár nincs többé se szükség, se lehetőség az átmenetiség fontos és igencsak aktuális kérdésének megfogalmazására sem, melyre pedig Marx többször is visszatért, s amely egyúttal a társadalmi fejlődés és napjainkban a társadalomtudományok legfontosabb kérdéseinek egyike. Az átmenetiség problémája ugyanis az együttes szinkron-diakron összefüggések szempontjából mindig is a legkeményebb elméleti kérdés, mert egyfelől az egyik termelési módról a másikra történő átmenet időszakát semmiképpen nem tekinthetjük két funkcionáló struktúra közötti „szünet" időszakának, másfelől azonban „... az átmenet az egyik termelési módból a másikba ... a fennálló struktúra működése révén létrejövő átalakulás". (Althusser–Balibar, 1977., 273–274. oldal.) Lukács György az *Ontológiá*-ban az átmenet elméleti problémáját a komplexus fogalmával hidalja át, mondván, hogy

„... az olyan vonatkozási formák, mint a fejlődés, a haladás stb. a komplexusoknak elemeikkel szembeni ontológiai elsőbbségéhez kapcsolódnak. A történelem csak komplexus lehet, mert olyan konkrét szerkezeti elemei, mint amilyen a struktúra, a struktúraváltozás, az irány stb. csak komplexusokon belül lehetségesek." (Lukács, 1976., 343. oldal) Vagyis Lukács szerint a komplexus valamilyen egész, amely mindig több, mint struktúra, s a struktúra változásai az egésznek, illetve az egész részeinek, elemeinek valamilyen viszonyából érthetők meg. A komplexusokat jellemző törvényszerűségek Lukácsnál immár nem struktúratörvények, hanem általánosabb, „magasabb" szintű összefüggések, melyeknek az átmeneti szakaszban, illetve annak létrejöttében meghatározó szerepük lehet. Ezzel Lukács az átmenetiség problémáját kiemeli a struktúra összefüggéseiből, jóllehet ezektől az összefüggésektől nem függetleníti. Álláspontja szerint azonban a diakronikus összefüggések az általánosság más szintjén helyezkednek el, mint a strukturálisok. Tőkei Ferenc viszont azon az állásponton van, hogy Marx formációelmélete a probléma más irányú megoldását nyújtja: az egyének (E), közösségeik (K) és a termelési eszközök (T) csak elvonatkoztatás révén tekinthetők a társadalom strukturális összefüggései elemeinek. Valójában az egyének, a közösségek és a termelőeszközök nem elemek, hanem mozzanatok, vagyis a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikáját (tartalom és forma viszonyát) mutató, valamint egymással különböző jellegű kölcsönhatásban álló társadalmi objektivációk: „... a termelési mód konkrét totalitás, amelynek tartalma a termelőerők fejlődése, formája pedig a termelési és társadalmi viszonyok. Ha e totalitást »elemeire« bontjuk ... akkor elsősorban nem a tartalom és a

forma mozzanatára vagy oldalára kell bontanunk ... a termelési mód totalitásának három fő mozzanata: az egyének, mindenkori közösségeik és a termelési eszközök ... Mindhárom mozzanat egyaránt valamilyen viszonya a termelőerőnek (mint tartalomnak) és a termelési-társadalmi viszonyoknak (mint formának), s mind a három csak a másik kettővel való vonatkozásban létezik." (Tőkei, 1977., 58. oldal.) Ami most már a különböző gazdasági társadalomalakulatokat illeti, azok leírhatók az egyén–közösség–termelőeszköz változó viszonyaiként. E szerkezeti leírás szempontjából is az a legbonyolultabb kérdés, hogy mi az oka a már kialakult viszonyok változásának, az átmeneti periódusok keletkezésének és megszűnésének, illetve egyáltalán: feltételezhető-e, hogy az átmeneti periódusok kialakulásának törvényszerűen ismétlődő okai vannak, nem elegendő-e annyit mondanunk, hogy miután a különböző mozzanatok „mélységben" és „horizontálisan" tagoltak, és kölcsönhatásban állnak egymással, az átmeneti periódus konkrét feltételei bárhol létrejöhetnek, csupán az szükséges, hogy hatásaik minden irányban tovább terjedjenek. Mindenesetre a mélységben is tagolt, összetett mozzanatok elméletileg lehetőséget adnak az átmeneti periódusok kialakulására, illetve ennek tárgyalására. Más kérdés immár, hogy mennyiben vezet tovább a történelmi fejlődés megértésének irányába a termelőerők és termelési viszonyok szóban forgó felfogása. G. A. Cohen, aki Tőkeihez hasonló módon tekinti fontosnak tartalom és forma viszonyát (s aki bírálja Rosa Luxemburg felfogását is, mely ezt a viszonyt az ember–természet, illetve az ember–ember viszonyokkal, mint faktoroknak az elválasztásával cseréli fel), egyúttal tovább is lép, s a termelőerők és termelési viszonyok összefüggését egyfajta funk-

cionális-okozati összefüggésként ábrázolja. (Cohen, 1982.) Tőkeinél azonban többről, illetőleg másról van szó. Számára egyén, közösség, tulajdon éppen azáltal mozzanatok, hogy a tartalom és a forma viszonyait valósítják meg, másfelől azonban magát a konkrét társadalmi formát Tőkei mint e mozzanatok összekapcsolódásának konkrét történelmi módozatát határozza meg. Ebből viszont kettős következmény adódik. Azáltal, hogy Tőkei az egyes társadalomalakulatokat közvetlenül nem azonosítja a termelőerők (mint tartalom) és a termelési viszony (mint forma) problémájával, hanem (közvetlenül) az egyén–közösség–termelőeszközhöz kapcsolja, lehetővé válik számára a mechanikus szemlélet számos buktatójának elkerülése, mindenekelőtt a termelési mód és a társadalmi forma közötti kapcsolat árnyalt tárgyalása. Azáltal viszont, hogy előbb előfeltételezi, majd konkrét formában levezeti a tartalom és forma viszonyát, módszere felidézi annak veszélyét, hogy az átmenetiség problémájának elemzése ezen az általános módszertani szinten visszacsúszik a tartalom és a forma logikai kategóriáira való utalásokba. Mert ha például az áru nem más, mint a (tartalom és forma viszonyaként felfogott) tulajdon, vagyis a társadalmi totalitás egyik mozzanata, másfelől pedig maga a tőkeviszony az egyén–közösség–tulajdon kapcsolatának sajátos történelmi formája, akkor nem elég *történetileg* vizsgálni a tőkeviszonynak, mint az árutermelés általános formájának kialakulását, hanem logikailag is el kell hárítani a circulus vitiosus fenyegető lehetőségét az átmenetiség (vagyis e sajátos történelmi forma létrejöttének és felbomlásának) tárgyalása során.

Ami most már a termelési mód, illetve a társadalmi forma felépítését, részeinek viszonyát illeti, Tőkeinél sajátos

megoldást találunk a társadalmi forma és a termelési mód összefüggésére nézve. Először: az alap és felépítmény éppúgy a tartalom és a forma dialektikáját mutatja, mint a termelőerő és a termelési viszonyok összefüggése. „Az alapzat és felépítmény viszonya logikailag: tartalom és forma viszonya." (Tőkei, 1977., 53. oldal.) Ebből most már közvetlenül adódik másodszor: a termelési mód és a társadalmi forma különbségének, egymáshoz való viszonyának meghatározott felfogása, egyfelől a különböző közösségi és tulajdonformák megkülönböztetése az egyes alapformákon belül, másfelől a termelési mód és a társadalmi (alap) forma megkülönböztetésének viszonylagossága. A problémát más oldalról közelítve Bihari Mihály éppen ezen a ponton bírálja Tőkei álláspontját: „Az alap és a felépítmény viszonya nem anyag és forma, nem tartalom és forma viszonya. Minden relatíve elkülönült, önállósult objektivációs rendszer sajátlagos tartalom és forma egysége. Így a gazdasági alap (rendszer) és a felépítmény különböző összetevői (a politikai rendszer, jogi rendszer, erkölcsi rendszer, vallási rendszer stb.) is sui generis tartalmi és formai mozzanatok egysége... A gazdaság éppúgy tartalom és forma egysége, mint a felépítmény..." (Bihari, 1982., 300–301. oldal.) A gazdaság mint alap és a politika mint felépítmény (a felépítmény része) viszonyaként felfogva az egyes formákat, Bihari a következő – történelmi korszakot is jelölő – típusokat különbözteti meg: I. gazdaság és politika szétválás nélkül; II. gazdaság és politika szétválása és relatív elkülönülése, de közvetítések nélküli együttléte; III. gazdaság és politika szétválása, relatív autonómiájuk mellett, közvetítéses összekapcsolódásuk. Ez utóbbi esetben beszélhetünk a gazdaság, a politika dominanciájáról, illetve dominanciaváll-

tozásokról. (Bihari, 1982., 323–327. oldal.) Bihari álláspontjából következik, hogy az alap és felépítmény viszonyát tekintve legfeljebb az ősközösségi társadalom esetében lehet szó a termelési mód és a társadalmi forma azonosságáról, ezáltal az alap és felépítmény megkülönböztetésének viszonylagos jelentőségéről. Gondolatmenete szerint a továbbiakban, más társadalmi formákban e megkülönböztetés és konkrét összefüggés egyre fontosabbá válik. Habár egészen más kiindulópontból közelítve a témához és más kategóriákkal dolgozva, bizonyos tekintetben hasonló eredményre jut – legalábbis egy pontban – Godelier is. Álláspontja szerint a termelés bizonyos technikai szabályoknak (T), erőforrásoknak (F), eszközöknek és embereknek (E) a kombinációja társadalmilag hasznos termék előállítására. (Godelier, 1970., 1981.) Általánosabban fogalmazva: „A termelési mód azon meghatározott termelőerők és társadalmi viszonyok kombinációja, amelyek az anyagi és társadalmi feltételeket, valamint társadalmi struktúrákat alkotják, s amelyek révén a társadalom birtokba veszi természeti környezetét, elsajátítja a számára hasznos dolgokat." Azokban a társadalmakban azonban, amelyekben a társadalmi intézmények egyidejűleg több funkciót töltenek be – így gazdasági, ideológiai, hatalmi stb. funkciókat –, az alap és felépítmény, következésképpen a termelési mód és társadalmi forma különbözősége csak e funkciók különbözőségében, nem pedig a társadalom struktúrájában ragadható meg. Alap és felépítmény, termelési mód és társadalmi forma tehát kifejlett és strukturálisan elkülönülő megjelenésükben igencsak modern alkotóelemei a társadalomnak. (Godelier, 1980.) Ezek után immár mélyebb betekintést nyerhetünk a Tőkei által tárgyalt három mozzanat történeti problematikájába is: az egyén, a

közösség és a tulajdon mozzanatait annál indokoltabban tekinthetjük – további differenciálás nélkül – mind a termelési mód, mind pedig a társadalmi forma mozzanatainak, minél inkább olyan társadalmak viszonyait vesszük kiindulópontul, amelyekben az alap és felépítmény viszonyai nem a társadalom strukturális differenciálódásában, hanem egyazon struktúra sokrétű funkciójában nyilvánulnak meg. Ezen túlmenően: a modern társadalom alap–felépítmény, termelési mód–társadalmi forma strukturálisan tagolódó viszonyainak visszavetítése azokba a társadalmakba, amelyekben ez a strukturálódás nem alakult ki, módszertanilag hibás és a gazdaság leszűkített, a társadalomból kiszakított tárgyi-dologi szemléletére vezet, mely ellen Tőkei a marxi módszertani elvek kibontása és elemzése kapcsán határozottan fellépett.

Jellemző példáját találhatjuk a jelzett és Tőkei megfontolásaival szemben álló szemléletmódnak Koszolapovnál, aki – közvetlen utalás nélkül – látszólag Tőkeit követve ábrázolja az egyes társadalmi formák alapviszonyait. Az összefüggés egyes elemei azonban itt: az ember (E), a munkaeszköz (M) és a munkatárgy (T). Ezek kombinációjaként a történelmi fejlődés kezdete és a kommunizmus – csakúgy mint Tőkeinél – hasonló formát mutat fel. Ezt az összefüggést Koszolapov a következő sémával ábrázolja:

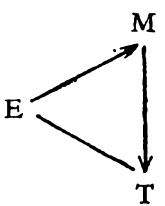

Koszolapovnál azonban szó sincs arról, hogy az ember, a munkaeszköz és a munkatárgy egy termelési mód és egy társadalmi forma meghatározó mozzanatai lennének, hanem a munkának olyan belsőleg tagolt, egyszerű elemei kerülnek itt bemutatásra, melyek külső és mechanikus kapcsolatban állnak egymással. (Koszolapov, 1975., 52–71. oldal.) Ilyen módon megkapjuk az alap és felépítmény minden történelmi korban különválasztott modelljét, azonban ez a modell független attól, hogy az alap és felépítmény a valóságban strukturálisan elkülönülő szférák-e vagy nem. Ennek az ábrázolásnak a következménye: a termelés, a termelési mód átértelmezése a munka technikai viszonyává.

Hindess és szerzőtársai egy későbbi művükben a termelési mód és a társadalmi forma kapcsolatát a következőképpen interpretálják: „A klasszikus marxizmusnak határozott koncepciója van a társadalom struktúrájának törvényszerűségére. A társadalmat úgy fogja fel, mint társadalmi formációt, mint három (néhány esetben csak két) független strukturális szint – a gazdasági, a politikai, a jogi és a kulturális (vagy ideológiai) szint – artikulált struktúráját, melyet egy különös termelési mód struktúrája határoz meg. (Cutler–Hindess–Hirst–Hussain, 1977., 174. oldal, továbbá: Hindess–Hirst, 1975., 13. oldal.) A szerzők szerint a társadalmi formáció marxi elméletének további sajátossága, hogy a termelési módon kívüli társadalmi szférák *hierarchiáját* is maga a termelési mód határozza meg. Ezeknek a hierarchikusan elhelyezkedő szféráknak azonban meghatározott autonómiájuk van, így maga a gazdasági szint is meghatározott abban az értelemben, hogy ezeknek a szféráknak a kialakulása, működése a gazdaság működésének feltétele. Magukra a termelési mód szintjén kialakuló további összefüggésekre

Samir Amin mutat rá hangsúlyozottan: „A történeti társadalmak olyan »formációk«, amelyek egyrészt több termelési módot foglalnak magukban, másrészt pedig megszervezik a helyi és a többi társadalom közötti kapcsolatokat . . . A társadalmi formációk tehát konkrét, szervezett struktúrák, melyeket egy uralkodó termelési mód és egy ennek alávetett, körülötte kialakult több termelési módból álló komplex együttes jellemez." (Samir Amin, 1981.) A szinkron-diakron összefüggésekkel kapcsolatban Samir Amin felfogása különös fontosságot tulajdonít a „nem tiszta" struktúrákból álló szinkron összefüggéseknek, a különböző, együttesen fennálló termelési módok, valamint a termelési mód és a társadalmi forma összefüggéseinek, a különböző társadalmi formák érintkezésének.

Határozott különbséget tesz G. A. Cohen a termelési mód és a gazdasági struktúra között. „A termelési mód nem lehet azonos a gazdasági struktúrával, mivel e mód nem egyéb, mint valamiféle út (way), szempont, módszer (manner), nem pedig a viszonyok gyűjteménye. A gazdasági struktúra nem a termelés mikéntje (way), hanem az erőknek az a kerete, amelyek között a termelés folyik." (Cohen, 1982., 79. oldal.) Ebből kiindulva azután a szerző megkülönbözteti a változások különböző típusait is: *a)* változások a gazdaságban, melyek nem változtatják meg annak struktúráját, *b)* olyan változások a gazdaságban, melyek a struktúra változására vezetnek, de nem érintik a társadalmi formát, *c)* a társadalmi forma változásai. (Cohen, 1982., 85. oldal.) Ugyancsak határozott megkülönböztetést találunk termelési mód és gazdasági társadalomalakulat (socioeconomic formation) között D. Laibman tanulmányában. Eszerint a termelési módot nem a tartalom és forma viszonyában álló

termelőerő és termelési viszony jellemzi, hanem ez utóbbiak kauzális viszonyban állnak egymással. A termelési mód mint absztrakt modell fogható fel, ezzel szemben a gazdasági társadalomalakulat a történelmileg konkrét társadalom. „Minden különös gazdasági társadalomalakulat saját történelmének eredménye: a természettel kialakított sajátságos, csak rá jellemző kapcsolat, a más formációkkal való kapcsolat története; és nem mellőzhető véletlen tényezők kapcsolódnak össze a meghatározott társadalmi-politikai fejlettségi fokon álló emberek tevékenységével." (D. Laibman, 1984.)

*

Az eddigieknél határozottabb különbségek jelentkeznek az egyes nézetek között abban a kérdésben, hogy voltaképpen hány fejlődési szakasz alakult ki a történelmi fejlődésben, illetőleg mi volt Marx erre vonatkozó álláspontja. Magyar Lajos már 1930-ban felhívta a figyelmet arra, hogy Marx különböző munkáiban egymástól eltérő történelmi fejlődési szakaszolásokat találhatunk. Az akkor ismert munkák közül Magyar a következőket említi: *A német ideológia*, az Annyenkovhoz 1846-ban írott levél, *A filozófia nyomorúsága* és a *Bérmunka és tőke*. A szerző az őt elsősorban érdeklő ázsiai termelési mód kategóriájával kapcsolatban felteszi a kérdést: mi az elméleti oka annak, hogy Marx és Engels, akik kitűnően ismerték Hegelt, előbb figyelmen kívül hagyták, majd mégis elfogadták azt a gondolatát, hogy a Kelet társadalmainak sajátosságai és speciális vonásai külön társadalomtípust körvonalaznak; illetve milyen általános formációelméleti konzekvenciákat von maga után Marxnál a társadalmi formák sorának későbbi kibővítése. (Magyar, 1930.) Magyar Lajos egyúttal bírálja Bogdanov formáció-

felfogását, miszerint a Marx által említett progresszív szakaszok felbontása a következő részletesebb periodizációt adja: *a)* naturális gazdaság, ezen belül: őskommunizmus; tekintélyen alapuló közösségek, feudális társadalom; *b)* naturális és cseregazdaság, ezen belül: rabszolgatartó és kézműves-paraszti, a város és falu egyensúlyán alapuló társadalmak; *c)* kereskedelmi kapitalizmus; *d)* ipari kapitalizmus; *e)* finánckapitalizmus; *f)* szocializmus. Vagyis összesen kilenc társadalmi forma. (Magyar, 1930., Bogdanov, 1924., 11. oldal.) Bogdanov korszakolása – írja Magyar Lajos – csupán egyik példája annak, hogy „... kevés olyan része van Marx szellemi hagyatékának, melyet legodaadóbb hívei annyit alakítottak volna át, mint ezt a felsorolást". (Az *Előszó*-ban szereplő ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelésimód-sorról van szó.) Sőt maga Marx és Engels sem tekintette élete hátralevő részében a társadalmi formák eme sorrendjét véglegesnek – folytatja a gondolatot Eric Hobsbawm, majd mintegy magyarázatul hozzáteszi: „A felsorolás, akárcsak a *Formák*-ban megtalálható fejtegetések nagy része, nem elmélet, hanem megfigyelés eredménye. A történelmi materializmus általános elmélete csak azt követeli meg, hogy a termelési módoknak legyen egymásutánjuk, ha nem is szükségszerűen bizonyos meghatározott módoknak, és talán nem is valamiféle előre meghatározott rendben." (Hobsbawm, 1982., 72. oldal.) Hobsbawm nyilvánvalóan legalábbis két fontos forma „eltűnésére" gondol: az ázsiai és „a kissé homályos szláv forma" kiiktatására az elméletből. Ez utóbbi még a század első két évtizedében megtörtént, az előbbire a húszas és a harmincas évek fordulóján került sor. Hobsbawm ezen túlmenően a formációelmélet számos egyéb alapkérdését is megfogalmazza, melyekkel

kapcsolatban a fő vitapontokat Ernst Hoffmann a következőképpen foglalja össze. Hobsbawm szerint: 1. Nem léteznek valamennyi formációra érvényes általános, egyetemes, alapvető fejlődéstörvények... 2. Különösen nem léteznek az egyes formációknak „alaptörvényeik", amelyek megmagyaráznák a következő magasabb formába való átmenetüket. 3. Következésképpen... „valamennyi formáció több alternatív formációba fejlődhet át..." 4. „... bármelyik termelési mód után bármely másik következhet." (Hoffmann, 1982., 110. oldal.) Hoffmann álláspontja e pontokat illetően nyilvánvalóan éppen ellentétes azzal, amit Hobsbawm képvisel. Mint például a formációk alaptörvényeivel kapcsolatban is írja: az a körülmény, hogy a történészek mind ez ideig nem voltak képesek felfedezni a feudális és a rabszolgatartó társadalmak alaptörvényeit, nem ok arra, hogy elvessük ilyen alaptörvények létezésének hipotézisét.

Hoffmann azonban nem reagál több más problémára, melyet Hobsbawm említ: mindenekelőtt arra, hogy amennyiben valóban változott, akkor miképpen és miért változott Marx felfogása a társadalmi formációkat illetően, továbbá ugyancsak nem tér ki a szláv formára. Márpedig valamennyi Marx-interpretáció és formációelméleti elemzés szembekerül azzal a ténnyel, melyet Magyar Lajos is rögzített, hogy ti. Marxnál különböző időben s különböző írásokban bizonyos formák állandósága mellett – antik, tőkés – egymástól eltérő formációsorokat találunk. Ezért ezután például még az ún. „öttagú séma" sem azonos a különböző szerzőknél. Így például Nyikiforov úgy jellemzi e sémát, hogy „... eszerint az emberiség történelme alapvető szakaszainak öt formációt kell tekinteni: az ősközösségi, a rabszolgatartó, a feudális, a kapitalista és a kommunista formációt, amelynek első

szakaszát a szocializmus képezi". (Nyikiforov, 1975., 13. oldal.) Ezt az álláspontot képviseli Koszolapov is. (Koszolapov, 1975.) Tőkei Ferenc ugyan szintén azt mondja, hogy „... a világtörténelmi mozgás alapfázisainak és alaptörvényeinek sematizálásában a viszonylag leginkább »értelmes elvonatkoztatás« az, amely nem kevesebb és nem több, hanem éppen öt alapformát rögzít meg számunkra". Ez az öt forma viszont mint közösségi és tulajdonforma szerinte a következő: ázsiai, antik, germán, tőkés, kommunista. (Tőkei, 1977., 148–149. oldal.) Mint láttuk, Bogdanov nem kevesebb mint kilenc forma megkülönböztetését tartotta helyesnek. Ha viszont Hobsbawm gondolatmenetét követjük, miszerint „... három vagy négy alternatív kiút található az ősközösségi rendből, s ezek mindegyike meglevő társadalmi munkamegosztás-formát vagy annak csíráját képviseli: a keleti, az antik, a germán ... és a kissé homályos szláv forma" (Hobsbawm, 1982., 80. oldal), akkor ebből legalább hét egymástól megkülönböztetendő társadalmi formának a koncepciója olvasható ki: ősi közösségi, ázsiai, szláv, antik, feudális, tőkés, kommunista. Úgy tűnik, hogy Plehanov szintén ezt a hetes sémát tekintette a leginkább elfogadhatónak. Szerinte ugyanis az orosz fejlődés sajátossága abban van, hogy mind a keleti, mind a nyugati fejlődéstípustól különböző, egyúttal mindkettőhöz hasonló vonásokat ötvöz egységgé. Ennek legtisztább példájaként az orosz faluközösségeket hozza fel: „A mi hírhedt faluközösségünk az újrafelosztásokkal már nem azt jelentette, hogy a föld a parasztközösségé, hanem azt, hogy a föld is, a parasztok is az állam vagy a földesúr tulajdonát képezték." Így a paraszt „az állam tulajdonában levő termelőeszköz" éppúgy, mint maga a föld is: állami jobbágy; s ennyiben helyzete korántsem azo-

nos a kínai paraszt helyzetével. Ezt mutatja az is, hogy a föld újrafelosztását az orosz állam a szembeszegülő parasztok akarata ellenére, ellenállásukat katonai erővel leverve újra meg újra megismétli. Másfelől viszont: „. . . a földújrafelosztási rendszer törzskönyvező és kölcsönös kezességi rendszerrel párosult: a kölcsönös kezesség pedig, amely megszüntette az adófizető egyéni felelősségét az állammal szemben, az adó kisajtolásának természetes eszköze volt. Az állam az obscsinából, a neki felelősséggel tartozó egyének képviselőjéből préselte ki az adókat, az obscsina pedig a nem fizető egyénektől." (Plehanov, 1925., 185–186. oldal.) Így tehát Plehanov álláspontjának formációelméleti konzekvenciáit úgy vonhatjuk meg, hogy ő minden bizonnyal egy sajátos orosz–szláv forma hipotézisének keretében gondolkodott. (A földkérdésben elfoglalt konkrét stratégiai álláspontja is ezt támasztja alá.) Plehanov gondolatmenetét folytatja, módosítja A. Csajánov – Plehanovtól függetlenül, önállóan kidolgozott – koncepciója, amennyiben a szláv forma önállóságának gondolatát képviseli. Csajánov a hat fő formán belül elhelyezett családi-gazdasági formát árugazdaságra és naturális gazdaságra osztva, az orosz fejlődés meghatározó vonásának ez utóbbi dominanciáját tekinti. (Csajánov, 1924. 1966.) Közös könyvében hattagú sémát tekint elfogadhatónak J. Borodaj, V. Kelle, J. Plimak, s az ő sémájukban szereplő egyes formák megint csak eltérőek az eddigiektől. Eszerint a történelmi fejlődés menetét a következő társadalmak képviselik: 1. osztály nélküli őstársadalom, 2. ázsiai termelési mód, 3. antik termelési mód, 4. feudális termelési mód, 5. tőkés termelési mód, 6. kommunista társadalmi alakulat. A szerzők azonban a hat formációt egy általánosabb szintű periodizáció részeiként kezelik, s ezeket

az általánosabb szakaszokat alkalmazva a következő sémát kapják: I. Elsődleges alakulat – osztály nélküli őstársadalom. II. Másodlagos alakulat – antagonisztikus társadalom. Ezen belül: 1. Az antagonisztikus társadalom első „nagy formája". Ennek módozatai: *a)* ázsiai termelési mód; *b)* antik termelési mód; *c)* feudális termelési mód. 2. Az antagonisztikus társadalom másik „nagy formája": a tőkés termelési mód. Végül: III. Kommunista társadalmi alakulat. (Borodaj–Kelle–Plimak, 1976.) Ez a magasabb szintű hármas szakaszolás Tőkeinél is szerepel, de sok tekintetben lényegesen különböző alapokon: „Az őskommunizmus–osztálytársadalom–kommunizmus hármasság – írja – természetesen nem minden alap nélkül való, de Marx hármasságánál egyrészt szegényesebb, másrészt félrevezetőbb. Ha most egyetlen pillanatra ismét az E–K–T viszony absztrakciójához folyamodunk, és megkíséreljük segítségével ábrázolni Marx hármas formuláját, akkor a következő képletsort kapjuk: természet adta formák – tőkés forma – kommunizmus." „. . . a három kapitalizmus előtti forma a természet adta kiindulópontnak, az első alapformának három változata. A kapitalizmus előtti folyamatban az egyénnek természet adta közössége alóli emancipációja az antik forma közvetítésével történik . . . az egészében vett folyamatban az egyének emancipálódását az áruviszonyra alapozott tőkés forma közvetíti. S amiként a germán forma »ellentétévé fejlődötten« állítja helyre munka és tulajdon ősi és fogalmi egységét, kiszabadítva az egyént eredeti természet adta béklyóiból, a kommunizmus úgy állítja helyre munka és tulajdon kapitalizmus előtti egységét, hogy egyszersmind felszabadítja az egyéneket termelésük és tulajdonuk minden tőlük elválasztott előfeltétele alól, legyen az régi típusú közösség vagy éppen áruviszony." (Tőkei,

1977.; 146., 147., 148. oldal.) Ugyancsak összetett, több szintből áll Samir Amin sémája, habár itt – csakúgy, mint korábban Bogdanovnál láttuk – a séma összetettsége mindössze alesetek megkülönböztetéséből adódik, nem pedig az egyes formációkat összefoglaló általánosabb szakaszok kialakításából, ami által a társadalom- és történelemelmélet egy mélyebb szintjéről lehetne szó. Samir Amin szerint tehát a következő termelési módok elkülönítése szükséges: 1. az ősközösségi termelési mód, 2. az adóztató termelési mód, mely a faluközösség létéhez kapcsolódik. Ezen belül: *a)* korai és *b)* kifejlett formációk, mint például a feudális termelési mód, 3. rabszolgatartó termelési mód, 4. az „egyszerű árutermelő" mód, amely gyakori, de sohasem jellemző egy társadalmi formáció egészére, 5. kapitalista termelési mód. (Samir Amin, 1981., 439. oldal.) Tekintettel arra, hogy a kapitalista termelési mód mellett, illetve azt követően, Amin a későbbiekben még a szocializmust, valamint az állami termelési módot, illetve a kommunizmust is említi (Samir Amin, 1961. b. 532.), végül is – csakúgy, mint Bogdanovnál – nem kevesebb, mint kilenc egymástól elkülöníthető formációt, fejlődési fokozatot kapunk, bár az utóbbi a konkrét formákat másként határozza meg.

Sajátságos választ ad a társadalmi formák egymásutániságának kérdésére Wolfgang Eichhorn és Adolf Bauer közösen írt tanulmánya. Szerintük mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy itt tendenciatörvényről van szó, amelyet dialektikusan kell felfogni. Ami azt jelenti, hogy meg kell különböztetnünk a történelmi fejlődés fő vonalát a mellékvonalaktól. „Eszerint . . . a világtörténelmi fejlődés fő vonala . . . az őstársadalmi törzsi rendszertől a korai osztálytársadalmakon át az antik rabszolgasághoz, azután a feudaliz-

mushoz, majd a kapitalizmushoz vezet." (*Zur Dialektik des Geschichtsprozesses*, 41. oldal.) Természetesen azonnal felmerül egy kérdés: milyen kritériumok alapján dönthető el egy társadalomról, hogy a világtörténelmi fejlődés fővonalába avagy a mellékvonalába tartozik-e. A szerzők szerint a fejlődés mellékvonala olyan utat jelent, amely „... földrajzi feltételek, sajátos történelmi helyzet, tradíció stb." által meghatározott (uo.).

*

E sokféle – és még tovább bővíthető – periodizációs séma láttán természetesen felmerül a kérdés: mi az oka az álláspontok különbözőségének. Az egyik lehetséges válasz annak a – Magyar Lajos által is megfogalmazott – ténynek a figyelembevételével adható meg, hogy Marx különböző műveiben, mindenekelőtt *A német ideológiá*-ban, a *Grundrisse*-ben, *A tőké*-ben, valamint különböző időben írott leveleiben maga is különbözőképpen ábrázolta a történelmi fejlődés menetét, szakaszait. Igen eltérő, esetenként éppen ellentétes következtetéseket lehet mármost levonni abból, hogy miképpen foglalunk állást e művek egymáshoz való kapcsolódását illetően. Tőkei például nyilvánvalóan azt a nézetet vallja, hogy e művek egy egységes, alapjaiban már az első művekben kialakított társadalom- és történelemelmélet kibontakozásának, fejlődésének, konkretizálódásának fő dokumentumai. Így a Marx által adott különböző periodizációs felosztások nem csupán egyugyanazon elméleti alapállásra vezethetők vissza, hanem jogosulatlan eljárás e periodizációs megoldások között elméleti ellentmondásokat feltételezni. A marxi álláspont rekonstrukciójának útja Tőkei szerint éppen ellenkező irányba vezet. A rekonstrukció feladata a szakaszolások különbségei közötti átvezetések felderítése, a

marxi történelemelmélet fejlődésének kimutatása. Ez a felfogás, vagyis a különböző művek megkülönböztető, ugyanakkor egységes együtt kezelése Tőkei tanulmányainak jellemző vonása.

Egészen más előfeltevések körvonalai bontakoznak ki a társadalmi formákkal foglalkozó marxi művek viszonyával kapcsolatban Nyikiforovnál, legalábbis egy kérdésben: az ázsiai termelési mód kérdésében. Eszerint Marx és Engels nézetei legalábbis két ízben, először az 1850-es években, majd a hetvenes évek végén és a nyolcvanas években lényegesen megváltoztak. „Azoknak a szerzőknek az érvelése, akik tagadják K. Marx és F. Engels nézeteinek a nyolcvanas években történt megváltozását, nem meggyőző ... Marx és Engels a 19. század nyolcvanas éveinek elején már túlhaladták az ázsiai termelési mód típusú társadalom osztályjellegéről alkotott elképzelést ... Az 1879–80-ban íródott kivonat még nem elegendő ahhoz, hogy arról beszéljünk, hogy ebben az időszakban K. Marx elutasította az ázsiai termelési mód koncepcióját, de már tanúskodik arról a mozgásról, amelyet a jövőben ebben az irányban fog tenni ... K. Marx és F. Engels végkövetkeztetéseit, melyeket ... nézeteik egész fejlődése érlelt, a következő négy állításban foglalhatjuk össze: 1. »Kelet« és »Nyugat« között semmiféle gyökeres ellentét nincs, mindkét esetben hasonló társadalmi formációval van dolgunk ... 2. Az ősközösség és a rabszolgatartó rend között nincs semmiféle különös formáció ..." (Nyikiforov, 1975.; 132., 139., 148., 150. oldal.) Ezt a kétszeri, korántsem lényegtelen nézetváltozást csak annak előfeltételezésével lehetséges megindokolni, hogy a különböző marxi művek egy-egy, a megelőző kísérlet eredményeit felhasználó, de elölről újra kezdett kísérletet jelentenek egyugyanazon

probléma megoldására, s e kísérletek – legalábbis bizonyos lényeges esetekben – egymásnak nem kiegészítései, hanem helyettesítései. Ez esetben viszont külön kell válaszolni arra a kérdésre, hogy az egymást helyettesítő marxi megoldások közül melyik fejezi ki és képviseli teljesebben Marx felfogását – ugyanis korántsem kézenfekvő, hogy az időrendiség megbízható eligazítást adhat erre vonatkozóan. Korántsem bizonyos ugyanis, hogy az időben legkésőbbi kísérlet egyúttal a legteljesebb, a leginkább kidolgozott és a legpontosabb kifejezője Marx álláspontjának. Így tehát, ha Nyikiforov gondolatmenetét követjük, nagyon különböző marxi műveket tekinthetünk Marx nézetei legadekvátabb kifejezőjének a történelmi fejlődés periodizációját illetően – ám a választást igazolni kell. Hindess és Hirst például ugyanezen a gondolatmeneten végighaladva úgy érvel, hogy az ázsiai termelési mód különböző jellemzési kísérletei Marxnál és Engelsnél – éppen úgy, mint napjainkban – nem elégítik ki a termelési mód fogalmának követelményeit, ezért Marx és Engels többszöri végiggondolás után végül is lemondott a kidolgozásra irányuló kísérletekről. (Hindess–Hirst, 1975.) E két álláspont között helyezhető el Perry Andersoné, mely magában foglalja az ázsiai termelési mód koncepciójának Nyikiforov által jelzett változását, de egyúttal hangoztatja a Keleten felismert vagy felismerni vélt bizonyos problémák tartósságát a marxi gondolkodásban. (Anderson, 1974., 480–489. oldal.) A társadalmi formációkat elemző marxi művek közötti összefüggésnek megint csak más képe bontakozik ki Borodaj–Kelle–Plimak közös könyvéből. „... aligha támaszt bárkiben is kétséget az, hogy a mélyenszántó (marxi) elemzés különböző, kisebb vagy nagyobb méretű történelmi »társadalmi-gazdasági képződményeket« (alaku-

latokat) tárhat fel, s az is világos, hogy az elemzés révén kimutatható, hogyan fejlődtek ki, váltották fel egymást, vagy egyszerűen csak léteztek egymás mellett a legkülönbözőbb és szintén egységes, de nem ugyanolyan méretű képződmények egy nagyméretű egységes képződményen belül . . ." (Borodaj–Kelle–Plimak, 1976., 70. oldal.) Nyilvánvalóan a termelési mód és a társadalmi forma megkülönböztetésének ugyanaz a gondolata jelenik itt meg, amelyet Simon Róbert nyomatékkal emel ki M. Rodinson munkájából, vagyis az, hogy „. . . a szorosan vett termelési mód és a gazdasági társadalomalakulat meg nem különböztetése súlyos elméleti károkat okoz. Hangsúlyozza – mármint Rodinson –, hogy a termelési mód alapjának tekintett földműves közösség valóban megtalálható a világon szinte mindenütt, s ezt a maga részéről hajlamos is elfogadni mint »primitív közösségi termelési módot«, de . . . erre a speciális »termelési módra« egy egész társadalmi formációt . . . építeni történeti-elméleti képtelenség." (Simon, 1982.) Így tehát ennek a gondolatmenetnek a logikája szerint figyelembe kell venni annak lehetőségét, hogy az egyes marxi művek nem vagy nem csupán egy meglevő gondolat, elmélet kiteljesedésének dokumentumai – mint ahogy Tőkei Ferenc gondolja –, nem is olyan problémamegoldó kísérletek, melyek közül egyeseket a szerző maga is elvetett, másokat továbbra is fenntartott – mint ahogy Nyikiforov felfogásából következik –, hanem egyszerűen: valamely egységes problémán belül mozgó, de különkülön tárgyról szóló fejtegetések. Ilyen módon a különböző időben született periodizációk nem feltétlenül szerves folytatásai egymásnak, nem is helyettesítik, hanem kiegészítik egymást, s a marxi nézetek rekonstrukcióját vállaló kutatás feladata e kiegészítések közötti kapcsolat felderítése.

Legelőször is tehát arról van szó, hogy termelési mód és társadalmi forma határozottan megkülönböztetendő egymástól, továbbá a közösségi formák, tulajdonformák problémái szintén elválaszthatók és külön vizsgálandók. Pontosabban: eszerint nemcsak hogy külön-külön kell megvizsgálnunk például a tulajdonformákat, a közösségi formákat, a termelési módot stb. tárgyaló marxi műveket mint olyanokat, amelyeknek különböző a tárgyuk, hanem – szemben az eddigi elemzési eljárások kiinduló feltételezéseivel – e gondolatmenet szerint a marxi nézetek rekonstrukcióját éppen azzal a kérdéssel kell kezdenünk, hogy tárgyukat tekintve összefüggnek-e az egyes marxi művek, illetve milyen jellegű összefüggés áll fenn a tárgyilag különböző marxi művek között.

E gondolatmenetet azonban nem lehet ennél a pontnál lezárni. Mert igaz ugyan, hogy az egyes gazdasági társadalomalakulatoknak olyan elemzése, amely például a társadalmi forma és a termelési mód vagy a közösségi formák egymással való felcserélését nem zárja ki – illetve pontos elhatárolódását és viszonyának tisztázását lényeges pontokon nem tekinti újravizsgálandó problémának –, igen eltérő és egymásnak is ellentmondó periodizációs sémák kidolgozására vezet. De ha tekintetbe vesszük, hogy a termelési módok, közösségi formák, tulajdonviszonyok mindenkori szintje, állapota, jellege jellemző egy-egy gazdasági társadalomalakulatra, akkor önmagában még nem tűnik eleve hibás eredményre vezető eljárásnak a szóban forgó felcserélés, a pontos elhatárolás hiánya. Egészen más a helyzet azonban akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a különböző gazdasági társadalomalakulatok egészén belül más és más helyet foglalhat el – s foglal el valóban – maga a termelés, a közös-

ség, a tulajdon, azaz nem csupán a konkrét formák változnak meg, hanem e formáknak a társadalmon belül elfoglalt funkcionális-strukturális helyzete s ezzel együtt egymáshoz való kapcsolata is. Ebben az esetben már véget ér az egyes formák korábban jellemzett elemzésének viszonylagos megbízhatósága, s a termelési mód, a közösségi formák, tulajdonformák stb. felcserélése, azonosítása a gazdasági társadalomalakulattal, illetve különbségeiknek és összefüggéseiknek nem eléggé differenciált elemzése elkerülhetetlenül arra vezet, hogy az egyik társadalmi forma működésének, alapösszefüggéseinek, meghatározottságának adekvát kategóriáit és elveit kiterjesztjük olyan társadalmi formákra, amelyeknek viszonyai ezeknek az elveknek és kategóriáknak lényegüknél fogva ellentmondanak.

*

További, az álláspontokat polarizáló kérdés: hogyan rekonstruálható a történelmi fejlődés menetére vonatkozó marxi álláspont? Eric Hobsbawm a vitát így jellemzi: „Két irányzat figyelhető meg. Az egyik, amely a marxi–engelsi elmélet nagymértékű leegyszerűsítését jelenti, a fő társadalmi-gazdasági formációkat egyetlen létrára redukálja, amelyen valamennyi emberi társadalom fokról fokra felfelé hág, ám különböző sebességgel, úgyhogy végső soron valamennyien megérkeznek a tetőre." Ez az álláspont – írja Hobsbawm – ellentétes Marx nézeteivel. Hobsbawm szerint ez az unilineáris felfogás vezet a formációk alaptörvényeinek a kereséséhez is, amelyek megmagyarázzák a következő, magasabb formába való átmenetet. „A másik tendencia részben az előzőekből következik, részben azonban össze is ütközik vele. A társadalmi-gazdasági formációk marxi listájának

formális revíziójához vezetett, elhagyva az ázsiai termelési módot, korlátozva az antik termelési mód körét, de ennek megfelelően kiterjesztve a feudalizmusét." (Hobsbawm, 1982.) A Hobsbawm által adott képhez azonban hozzátartozik, hogy az általa második tendenciának tekintett interpretáció éppolyan unilineáris, mint az első, így éppen e tekintetben semmiféle különbséget nem állapíthatunk meg közöttük. Mert először is az unilineáris történelmi fejlődés elméletének csak a legszélsőségesebb formáiban jelenik meg az a felfogás, miszerint minden társadalom végigjárja a történelmi fejlődés valamennyi fokozatát. Továbbá: az unilineáris felfogás „erősebb" és „gyengébb" változata egyaránt fenntartható az ázsiai termelési mód koncepciójának megőrzésével, amennyiben ezt a termelési módot a történelmi fejlődés vonalába beiktatjuk, vagyis „egyetemesnek" tekintjük. Marxnak a világtörténelemre vonatkozó felfogását így csak részben határozzák meg az ázsiai termelési módról alkotott nézetei. A helyzetet jól érzékelteti Marian Sawernek a *Grundrisse* világtörténelem-felfogását ábrázoló sémája. Eszerint a primitív agrárközösségek felbomlása négy alternatív úton ment végbe: *a)* a római – rabszolgatartó – vonalon, s miután a rabszolgatartó rend nem fejlődőképes és önromboló, ez a vonal nem folytatódik; *b)* az ázsiai vonalon, mely nagy kitérővel végül is a kapitalizmushoz kapcsolódik; *c)* a szláv – feudalista–ázsiai – vegyes forma, mely ugyancsak kerülővel a kapitalizmushoz vezet; végül *d)* a germán – feudalizmus→kapitalizmus→szocializmus – egyenes vonalú fejlődés (melyben természetesen a szocializmus még csupán mint lehetőség adott), amelyet európai fejlődésvonalnak tekinthetünk. (Sawer, 1977., 207. oldal.) Ezzel szemben Plehanov felfogása szerint a közösségi társadalom fel-

bomlása három irányba haladt: az egyik az ázsiai fejlődés útja, a másik az európai út a rabszolgaság–feudalizmus–kapitalizmus vonalán, és létezik egy sajátos harmadik út is, mely az orosz fejlődést jellemzi, s amelyen e közösségek felbomlása és az állam általi újraszervezése zajlik le. (Plehanov, 1982., 1972.) Mármost ebből világosan kiderül, hogy az Eichhorn–Bauer által említett világtörténelmi fő fejlődési út és a mellékutak koncepciója igencsak gyenge lábakon áll, hiszen a különböző multilineáris koncepciók annyiban mind azonosak, hogy nem tekintenek kitüntetettnek egyetlen konkrét fejlődésvonalat sem. Az unilinearitás kontra multilinearitás vitában tehát a történelem általános menetére, valamint az egyes társadalmi formák genetikus kapcsolatára vonatkozó marxi nézetek rekonstrukciójának különböző kísérletei, illetve magára a történelemre vonatkozó nézetek fogalmazódnak meg. A szélsőséges unilineáris fejlődéskoncepció szerint – mint ahogyan Hobsbawm írja – az emberi történelem menete egyetlen fejlődési vonal mentén helyezhető el az eredeti ősközösségi forma létrejöttétől a modern kommunizmusig. Az unilineáris felfogás gyengébb, finomabb változata szerint e fejlődési vonalon lehetnek természetesen lemaradások, esetleg egy-egy fejlődési szakaszt kihagyó ugrások, de ez alapjában nem változtat az így értelmezett marxi történelemelmélet lényegén. „Miért nem lehet azt mondani, hogy a germánok és a szlávok »elkerülték« a rabszolgatartó rendet?" – vitázik Nyikiforov. – „Miért nem lehet a kapitalizmust »kikerülő« fejlődésről beszélni? Az említett kifejezések véleményünk szerint híven visszaadják a világtörténelem általános törvényszerűségeinek és a különböző népek specifikumának összefüggését." (Nyikiforov, 1975., 19. oldal.) Vagyis a világtörténelem menete unilineá-

ris, de az egyes népek nem szükségképpen mennek át ennek valamennyi periódusán. Ezzel szemben Hindess és Hirst a szélsőséges, módszertanilag is megindokolt multilineáris felfogás képviselői, azaz tagadják azt a tételt, hogy egy meghatározott termelési mód törvényszerűen átmegy valamely meghatározott másik termelési módba, pontosabban: minden olyan elméletet elutasítanak, amely ezt a kérdést valamilyen formában felteszi. (Ennek a koncepciónak kifejezője maga a fogalomhasználat alakulása is: legutóbbi művükben, a *Marx's Capital*. . .-ban a társadalmi formák fejlődésének elméletét is elvetik.) „Azon a véleményen vagyunk – írják –, hogy az átmeneti periódust nem foghatjuk fel sem olyképpen, mint a destrukturálódás időszakát, sem pedig mint lineáris és evolúciós fejlődést – habár sok marxista a feudalizmus és a kapitalizmus közötti átmenetet éppen így elemzi." (Hindess–Hirst, 1975., 271. oldal.) S habár a szélsőséges multilineáris felfogás nem zárja ki különböző társadalmi formák kapcsolatát, konkrét összefüggéseit, mégis sokkal több problémát vet fel, mint amennyit megold, mindenekelőtt azzal, hogy elzárkózik az elméleti kérdések tárgyalásától. Ezen túl pedig: aligha bizonyítható, hogy maga Marx az ilyen irányú interpretációkra kiindulópontokat fogalmazott volna meg. A szélsőséges unilineáris és multilineáris koncepciókkal szemben a legtöbb elemzés figyelembe veszi, hogy a történelmi fejlődés felmutat lineáris változásokat, de ezek a lineáris változások nem egyetlen fejlődési vonalat képviselnek. Elhagyva a részletek eltéréseit, J. Schiebel a következő táblázatban foglalja össze a különböző koncepciókat, illetve Marx-interpretációkat (Schiebel, 1978., 315. oldal):

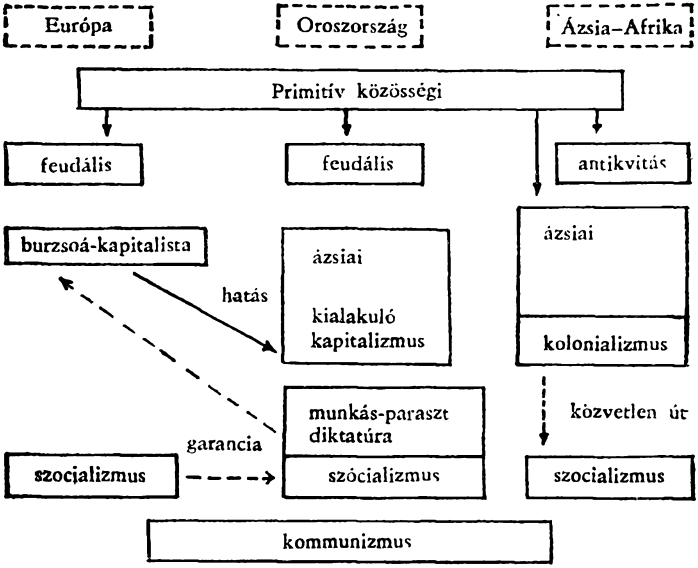

A világtörténelmi fejlődés tehát unilineáris annyiban, amennyiben a kiindulópont a primitív közösségi állapot, továbbá amennyiben a fejlődés végül is a szocializmushoz, illetve a kommunizmushoz vezet el. Másfelől azonban multilineáris annyiban, amennyiben a két fejlődési szakasz között – a primitív közösségi és a szocializmus–kommunizmus között – tipikus eltéréseket, alternatív fejlődési vonalakat mutat Európa, Oroszország és Ázsia–Afrika önálló fejlődéstörténete.

A fejlődéskoncepciók, illetve világtörténeti interpretációk részletes tipológiáját sorolja fel Marian Sawer. Eszerint négy egymástól különböző típust különböztethetünk meg:

a) A sztálini öttagú unilineáris séma szerint mind Keleten, mind Nyugaton egyaránt a közösségi társadalom → rabszolgaság → feudalizmus → kapitalizmus → szocializmus fejlődésvonal érvényesült.

b) A *Grundrissé*-ben kifejtett marxi fejlődéskoncepcióra támaszkodó interpretációk szerint a fejlődés két vonala az egyaránt kiindulópontként szereplő közösségi formától kezdve Nyugaton a rabszolgatartó és feudális alternatív formákat kialakítva, a továbbiakban a feudalizmus → kapitalizmus → szocializmus vonalon halad tovább. Keleten az ázsiai termelési mód alakult ki, majd a kapitalizmus → szocializmus fejlődési vonal a Nyugat hatására.

c) Az unilineáris séma hegeli típusú változata szerint az egyetemes fejlődés nem jellemezhető egyfelől a Kelet, másfelől a Nyugat terminusaival, hanem a következő vonalat követi: közösségi társadalom (mind Keleten, mind Nyugaton) → ázsiai termelési mód (keleti forma) → rabszolgaság (mind keleti, mind nyugati forma) → feudalizmus (nyugati forma) → kapitalizmus (nyugati forma) → szocializmus (napjainkig keleti forma).

d) A nem Európa-centrikus fejlődési séma szerint Nyugaton az eredeti közösségek → rabszolgatartó, illetve eredeti közösségek → feudalizmus → kapitalizmus → szocializmus fejlődési vonal érvényesül. Keleten pedig: eredeti közösség → ázsiai termelési mód → módosult ázsiai termelési mód, amely azonos a korai, nyers szocializmussal → népi szocializmus fejlődési vonal érvényesülését tapasztalhatjuk. (Sawer, 1977., 223–227. oldal.)

*

A szélsőséges unilinearitást, illetve multilinearitást egyaránt elvető Marx-interpretációk, valamint a marxi szövegekre támaszkodó fejlődéselméletek legnagyobb gondja az, hogy egyfelől magyarázatot kell adniuk az eredeti közösségi formák → átmeneti formák → kommunizmus (szocializmus) fejlődés történelmi szükségszerűségére, továbbá másfelől nem elegendő csupán empirikusan tudomásul venniük, hanem elméletileg is be kell látniuk annak törvényszerűségét, hogy a történelmi fejlődés meghatározott időszakában alternatív fejlődési vonalak jöttek létre. A továbbiakban e problémák megválaszolásának két – véleményünk szerint – leginkább kidolgozott kísérletét mutatjuk be vázlatosan.

Tőkei Ferenc a kiinduló közösségi forma és a kommunizmus menetének törvényszerűségére azt a megoldást adja, hogy a „... természet adta köztulajdon és a kommunista egyéni tulajdon ... megkülönböztetésében ott rejlik az egész emberi történelem, ott rejlik az egész történelmi út, amelyen a természet adta közösség egyszerű egyede valóban egyénné, kommunista egyéniséggé vált. Más szóval, ha azt kérdezzük, voltaképpen melyik tulajdonforma »helyreállítása« a kommunista egyéni tulajdon, akkor a felelet: a természet adta köztulajdon formájának olyan helyreállítása, amely a három magántulajdonosi forma minden vívmányát tartalmazza. Ugyanakkor helyreállítása munka és tulajdon ősi és fogalmi egységének is ..." Ami most már a prekapitalista fejlődést illeti, ez nem más, mint „... az egyénnek természet adta közössége alóli emancipálódása (amely) az antik forma közvetítésével történik". Így tehát: „Marxnak a »tagadás tagadásaként« felfogott kommunizmusa ... egy olyan hármasság záró mozzanata, amelynek első fázisa maga is hárommozzanatos." (Tőkei, 1977.; 145., 148., 149. oldal.)

E gondolatmenet logikailag igen következetes, s meg is kapjuk azt a végeredményt, hogy „... a világtörténelmi mozgás alapfázisainak és alaptörvényeinek sematizálásában a viszonylag leginkább »értelmes elvonatkoztatás« az, amely nem kevesebb és nem több, hanem éppen öt alapformát rögzít meg számunkra". Csakhogy ez a felfogás ugyan semmiképpen sem zárja ki, de nem is tekinti törvényszerűnek a fejlődés alternatív útjainak kialakulását, így elméleti magyarázatra sem vállalkozik az alternatív fejlődésvonalak empirikusan megállapítható létrejöttéről.

Más gondolatmenetet követ Szemjonov interpretációja. A kiinduló kérdést Szemjonov úgy fogalmazza meg, hogy a gazdasági társadalomalakulat elméletének jellege mindenekelőtt attól függ, hogy az egyes társadalmi organizmusokat elszigetelten vagy összességükben, kölcsönhatásukban vizsgáljuk-e. Ha az első alternatívát fogadjuk el, a gazdasági társadalomalakulat elmélete úgy jelenik meg számukra, mint egy önmagában álló társadalmi organizmus fejlődésének belső szükségszerűsége. A második esetben azonban az emberi társadalom fejlődése, a gazdasági társadalomalakulatok egymást követő menete mint valamennyi, összességében tekintett társadalmi organizmus fejlődésének belső logikája áll előttünk. Csakis e második esetben beszélhetünk ugyanis arról, hogy nem szükségképpen kell valamennyi konkrét társadalomnak a történelmi fejlődés valamennyi stádiumán átmennie. Eddig a pontig Szemjonov nagyjából Tőkei gondolatmenetét követi. A megkülönböztetés további értelme Szemjonov számára abban van, hogy ezáltal a gazdasági társadalomalakulatokat mint különböző társadalmak rendszerét foghatja fel, bekapcsolva az elemzésbe a centrum és a periféria problémáját is. „Nagy társadalmi organizmu-

sok hatalmuk csúcsán, győzelmes háborúk és hódítások eredményeként kisebb vagy nagyobb, de ez esetben gyengébb társadalmi organizmusok egész sora felett uralkodhatnak. Így hatalmas birodalmak alakulhatnak ki, különböző fajta társadalmi organizmusok komplex konglomerátumát alkotva . . ." A helyzet azonban a birodalmi központ gyengülésével változik, a periférián új fejlődési pontok alakulhatnak ki és jönnek törvényszerűen létre: a centrum meghatározza a perifériák kapcsolatait, fejlődésüket, perspektívájukat, de olyan módon, hogy különböző termelési módok, politikai és intézményrendszerek kapcsolódását, egymásra épülését hozza létre, és ezáltal új fejlődési utak lehetőségét teremti meg. A periféria egy vagy több pontja új fejlődési szakasz (termelési mód, társadalmi forma) kiinduló helyévé válhat. Ez a fejlődésvonal éppen a primitív közösség és a kommunista szakasz közötti időszakra érvényes – mondja Szemjonov. „Ilyenképpen, bár nem beszélhetünk az egész földkerekséget átfogó ázsiai társadalmi szervezetről, de igenis létezett az ázsiai társadalmak globális rendszere. Sohasem állt fenn az egész glóbuszra kiterjedő rabszolgatartó társadalom, de a rabszolgatartó társadalmak világrendszere létezett. A feudalizmus nem volt az egész földre kiterjedő rendszer, de volt világrendszere a feudális társadalmi organizmusoknak, vagyis beszélhetünk a feudális társadalom világáról." (Szemjonov, 1980., 29–58. oldal.) Szemjonov felfogásából világosan kirajzolódik az a törekvés, hogy figyelembe vegye és alkalmazza Wallerstein világrendszer-koncepcióját (Wallerstein, 1974., 1980.), ugyanakkor magyarázatot adjon a társadalmi formák egymást követő kialakulására. „A világtörténelem folyamán a társadalmi organizmusok világrendszerei felváltották egymást, s az új átvette a régitől a vezető

szerepet egy időre az emberiség történetében. Az egymást követő világrendszerek között folytonosság tapasztalható. Mindegyik fejlődése – a kommunizmus kivételével – előkészíti és lehetővé teszi egy új, magasabb típust képviselő rendszer kialakulását. A társadalmi organizmusok világrendszerének egymást követő fejlődése a társadalmi-gazdasági alakulatok történelmi egymásutániságának formájában jelenik meg." (Szemjonov, 1980., 49. oldal.) Joggal jellemzi azonban Gellner úgy Szemjonov álláspontját, mint egy újabb, differenciáltabb hegeli típusú unilineáris interpretációt (Gellner, 1980., 59–82. oldal), mégpedig annál fogva, hogy Szemjonov nem aknázza ki kiindulópontjának elméleti lehetőségeit. Ez a kiindulópont ugyanis nem csupán a szélsőséges vagy akár hegeli típusú unilinearitás lazítását tenné lehetővé számára, hanem egyúttal az alternatív fejlődési utak kialakulása szükségszerűségének elismerését és elemzését is – erre azonban a szerző nem törekszik.

Rekonstrukció és továbbépítés

A Marx formációelméleti álláspontját rekonstruáló kísérletek célja: támpontokat találni a történelmi fejlődés általános menetének marxista elemzése számára. A Marx halála óta eltelt évszázad azonban nagy mennyiségű tudományos és történeti ismeretet hozott felszínre, amellyel Marx nem számolhatott, továbbá maga a valóságos történelmi fejlődés szintén kiindulópontot ad az elméleti vizsgálathoz, a marxi formációelméleti álláspont rekonstrukciójához.

A formációelméleti alapoknak a konkrét szakkutatás – pontosabban az etnográfia – eredményeivel történő első

szembesítése már Marx életében megtörtént – ezt első ízben maga Marx végezte el –, így ennek tanulságai a későbbiekre nézve is jelentőséggel bírnak. Lawrence Krader Marx etnológiai jegyzeteihez írott előszavában kimutatja: a szakkutatásnak a múlt század végén elért eredményei nem vezették el és nem kellett hogy elvezessék Marxot formációelméleti álláspontjának megváltoztatásához. A helyzet inkább az volt, hogy Marx elméleti megfontolásokból kiindulva megalapozott kritikai megjegyzéseket tett Morgan, Meine, Phear, Kovalevszkij, Lubbock műveihez. Összességében pedig a fellendülő etnológiai kutatások eredményei nem mondottak ellent Marx nézeteinek, hanem inkább alátámasztották azokat. Mindazonáltal az etnológiai jegyzetek egy átalakulási folyamatot jeleznek Marxnál – írja Krader: az általános társadalom- és formációelméleti meggondolások mellett és azokon túlmenően Marx figyelme mindinkább a különös társadalmi formák empirikus tanulmányozása felé fordult. (Krader, 1974., 1–85. oldal.) Tőkei Ferenc ugyancsak arra az eredményre jut az ázsiai termelési mód és Japán kapcsolatát illetően, hogy végül is Japán példája nem módosítja az ázsiai termelési mód eredeti marxi fogalmát. (Tőkei, 1975., 151–159. oldal.) Továbbá megfogalmazza Tőkei azt is, hogy például az ázsiai termelési mód vitáját „előbbre vinni . . . az eredeti »első kézből való« források szaktudományosan is megalapozott kutatása fogja". (Tőkei, 1982., 35–36. oldal.)

Határozott kritikai álláspontot képvisel viszont Perry Anderson az ázsiai termelési mód eredeti marxi fogalmával szemben. Daniel Thorner tanulmányát idézve írja, hogy semmiféle cáfolhatatlan történelmi tény nem szól amellett, hogy Indiában a Mughal- és az azt követő időszakban kö-

zösségi tulajdon egyáltalán létezett. A föld megmunkálása mindig is egyéni jellegű volt, s a kínai falu sem az egalitarianizmus alapján épült. Marx – írja – figyelmen kívül hagyta a kasztrendszert, amelyre pedig már Hegel is felfigyelt, és amelyet eléggé pontosan jellemzett. A tények arra utalnak, hogy ahol az állami tulajdon kiterjedt volt (Törökország, Perzsia, India), az öntözés viszonylag kis szerepet játszott, ahol viszont öntöztek (Kína), létezett viszonylag kiterjedt magántulajdon is. (Anderson, 1974., 488–494. oldal.) Anderson tehát a szakkutatásokra hivatkozva úgy véli, hogy azok újabb eredményei – legalábbis egy lényeges ponton, az ázsiai termelési mód, illetve a közösségi tulajdon tekintetében – nem igazolják Marx felfogását. Mindazonáltal Thorner konkrét elemzése, amellyel bizonyítani igyekszik a magántulajdon létezését, korántsem az egyetlen és nem is az általánosan elfogadott korabeli szövegértelmezésen alapszik. (Tőkei, 1974.)

A szakkutatásoknak és Marx felfogásának az összevetésével találkozunk Plehanov említett, az orosz faluközösség kialakulását érintő tanulmányában is. Simon Róbert, utalva e kérdéskörre megemlíti, hogy például Oroszországot nem jellemezte a magántulajdon hiánya, illetve utal arra, hogy – amint azt Plehanovnál látjuk – a faluközösség, a „mir", illetve az obscsina fennállása és megerősítése a központi és despotikus állam érdekében állt. (Simon, 1982.; Plehanov, 1925., 1982.) Csaknem két évtizede pedig C. Goehrke mutatott rá arra, hogy az orosz faluközösségek vizsgálatát nem kis részben az orosz kormány kezdeményezte, korántsem a faluközösségek felszámolásának szándékával, s így például Haxthausen kutatásainak tekintélyes részét is e kormányzat finanszírozta. (Goehrke, 1964.) Az orosz mir és az obscsina

vizsgálata és ennek adatai azonban nem feltétlenül a magántulajdon bázisán kialakuló olyan fejlődést igazolnak, amely egy későbbi időszakban, a despotikus állam nyomására a faluközösségi formák felé fordult, hanem inkább csupán amellett szólnak, hogy sem a mir, sem az obscsina és talán más faluközösségek sem eredeti, az ősi, törzsi közösségi társadalomig visszavezethető közösségi formák, hanem éppen ezek átalakulásából, felbomlásából és új alapokon történő átformálódásából jöhettek létre.

Az a kutatási irány, amelyet Marx saját formációelméletének vizsgálatában megnyitott, hogy ti. az elméleti hipotézist a rendelkezésre álló szaktudományi eredményekkel szembesítse, az 1960-as évektől kezdve mindinkább megerősödik, s alapvetően két forrásból táplálkozik.

Az egyik ilyen forrást az európai fejlődés történeti elemzésének újabb eredményei, elsősorban az európai középkor, a feudalizmus és antikvitás viszonyának, valamint a feudalizmus és a kapitalizmus átmenetének tanulmányozása során elért szaktudományi eredmények jelentik. Ezekre támaszkodva a nyugat-európai fejlődés kapitalizmusig tartó szakaszára nézve mindinkább megvalósul a Marx által az etnológiai jegyzetekben kezdeményezett módszer a formációelméletben, azaz a szakkutatás és az elméleti hipotézisek, álláspontok egybevetése, szintézise. Ezt az irányt jelzi már Tőkei *Antikvitás és feudalizmus* című kötete is (Tőkei, 1969.), de hasonlóképpen az ennek a programnak a megvalósítását célul tűző törekvés eredményei bontakoznak ki Wallerstein – Ferdinand Braudelnek ajánlott – művében, mely a kapitalista világrendszer kialakulását, szerkezetét és működését elemzi (Wallerstein, 1974., 1980.), továbbá Perry Anderson vállalkozásában az abszolút monarchiák szerepének, vala-

mint a nyugati és a keleti fejlődéstípus eltérő vonásainak tisztázására. (Anderson, 1974. *a)*, 1974. *b)*.) Ehhez hasonló lehetőségeket kínál a történetkutatás és a formációelmélet összekapcsolására Szücs Jenő is az európai fejlődés típusait, párhuzamos vonalait bemutató átfogó történeti vázlatában. (Szücs, 1981.)

A formációelméleti vizsgálatok módszerváltozásának, az új szempontok felmerülésének másik forrása a fejlődő országok térsége, amelyben a továbbfejlődés alternatívái mindennél sürgetőbben és gyakorlatilag merülnek fel, s ahol ezzel összefüggésben új kutatások indultak és indulnak e térség országai, népei, társadalmai történeti múltjának tanulmányozására. Az elméleti és szakkutatásoknak, az egyes koncepcióknak ezt a társadalmi kötöttségét Bryan S. Turner a fejletlenség, az elmaradottság internalista, illetve externalista koncepcióinak megkülönböztetése segítségével ragadja meg. Eszerint az internalista magyarázatok a fejletlenség fő tényezőjének a térség országainak belső feltételeit teszik meg „mindenféle nemzetközi kontextustól eltekintve". Az externalista koncepció ezzel ellentétben a külső tényezőket tekinti az elmaradottság fő okának. „Ha az internalista felfogás keretében kialakul valamiféle elgondolás a világgazdasági kapcsolatok szerepére nézve, akkor ez arra az előfeltevésre épül, hogy a fejlődést a világkapitalizmus központjainak expanziója lendíti előre... Az externalista elméletek egy ezzel éppen ellentétes előfeltevésre építenek, nevezetesen arra, hogy a periféria csupán akkor képes fejlődni, ha a centrum gyenge..." (Turner, 1978., 12. oldal.)

E gyorsan bővülő, friss szellemű irodalomnak (melyről széles körű áttekintést nyújt magyarul az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara Tudományos Szocializmus Tanszéke ál-

tal gondozott *Fejlődéstanulmányok* című sorozat) a formációelméleti konklúzióit Simon Róbert elemzése alapján a következőkben foglalhatjuk össze. Először: a harmadik világ kutatóinak felismerése, egyúttal ezen országok értelmiségi – közöttük egyre inkább a politikai vezető – csoportjainak gyakorlatilag is vállalt tudatos ideológiája, hogy e térség múltja, kulturális és társadalmi tradíciói elsősorban nem az európai fejlődés megismétlésének programját alapozzák meg, de nem is azt a gyakorlati feladatot jelentik, hogy az európai fejlődés bizonyos szakaszainak kihagyása révén ugorjanak át egy európai mintára elképzelt modern társadalomba, hanem hogy tradícióikat figyelembe véve, egyúttal a világ többi részével való kapcsolatuk kiszélesítése útján alternatív fejlődési utat alakítsanak ki az európai fejlődésvonal mellett. Ezért e kutatások különös fontosságot tulajdonítanak azoknak a marxi formációelméleti megfontolásoknak – például a földművesközösségek sokféleségéről szóló marxi gondolatoknak –, amelyek az alternatív fejlődéstípusok elméleti megalapozását segíthetik elő, a marxi formációelmélet továbbfejlesztésének multilineáris koncepcióját alapozhatják meg. Másodszor: e kutatások előterében – érthetően – a világrendszer-problematika s ezen belül a centrum és a periféria viszonyának vizsgálata áll. Azonban korántsem csupán a reális helyzetértékelés céljából, hanem legalább ilyen mértékben annak a kérdésnek a megválaszolása érdekében, hogy történetileg és aktuálisan milyen lehetőségei vannak a perifériának arra, hogy a centrummal szemben új, azt meghaladó vagy azzal párhuzamos, de életképes fejlődési út kiindulópontjává válhasson. (Simon, 1982.) A következtetés, miszerint a fejlődés új kiindulópontjai a tőkés világrendszer domináns viszonyai között sem a cent-

rumban, hanem a periférián formálódnak ki, nemcsak hogy Marx egynémely megfogalmazására, továbbá a marxi álláspont lenini továbbépítésére támaszkodhat, hanem egyúttal a probléma újrafogalmazását is jelenti egészen másfajta történelmi viszonyok között, valamint a korábbinál általánosabb értelemben merül fel e gondolatmenetben a kapitalizmus–szocializmus alternatívája.

Az eddigiek mellett lényegesen másfajta kép rajzolódik ki a marxi formációelmélet továbbfejlődését illetően abban a régióban, amely ennek a továbbfejlődésnek legközvetlenebbül nyújtja vagy termeli ki gyakorlati szükségletét: a szocialista országokban.

Természetesen nem arról van szó, mintha a szocialista országokban nem lenne érdeklődés Marx formációelmélete iránt – az idevágó nézetek egy részét korábban dolgozatunkban megemlítettük. Ezt az érdeklődést tükrözte az is, hogy a hatvanas évektől kezdve vita bontakozott ki az ázsiai termelési mód kérdéséről. A megfogalmazódó álláspontokat valóban a teljesség igényével sorolta fel könyvében Nyikiforov. De már ő is rámutat e vita két egymással szorosan összefüggő gyengeségére, melyet a szocialista országok kutatói éppen helyzetüknél fogva nem tudhattak leküzdeni. A vita bizonyos szempontból „külsődleges" volt: vagy annak a kutatásnak képezte folytatását, mely a francia *Pensée* folyóiratban indult, ami jelzi, hogy a probléma konkrét gyakorlati konklúzióit és indítékait tekintve maga is elsősorban a szocialista országokon kívül keltett érdeklődést, vagy pedig a szocialista országok nem európai régiója történelmi előzményeinek problémájához kapcsolódott (Kína). Ez persze önmagában még nem okozott volna nehézséget a vita folytatásában – hiszen maga a téma e gyakorlati összefüg-

gésből tekintve Franciaországban is külsőnek mondható. A szocialista országokban az ázsiai termelési módról folytatott vita azonban éppen gyakorlati oldalát tekintve meg is maradt ebben az eredeti állapotában, nem sikerült egy hosszabb folyamat részévé tenni, melynek révén elérkezhettünk volna a szocializmust – és az európai szocialista országokat – tekintve immár gyakorlati szempontból is rendszeren belüli kérdésekhez, mint ahogyan a kapitalizmus szempontjából a világrendszer, a centrum–periféria, a nyugati–keleti fejlődéstípusok stb. kidolgozásával ez megtörtént. Ezzel szemben a szocialista országokban a vita és a kutatás továbbra is a marxi álláspont rekonstrukciója körül koncentrálódik: a szocializmus gyakorlati problémájához a marxi és a lenini álláspont rekonstrukciója felől közelített a kutatás. Így az ázsiai termelési mód, a marxi formációelmélet vitája bármilyen fontos volt is a marxizmus megújulása tekintetében, bizonyos szempontból csak közvetve vált belsővé a szocialista országokban. Ezt a közvetett jelleget a következőképpen fogalmazhatjuk meg: a marxi álláspont dogmatikus értelmezésének leküzdése, a dialektika előtérbe kerülése, jelentőségének felismerése bármennyire lényeges, sőt alapvető változásokat hoz és hozott is létre általában a marxista elmélet s a marxi történelemfelfogás mélyebb megismerése területén, önmagában még nem vezethetett arra az eredményre, hogy a történelmi fejlődésbe az elméleti várakozásokkal szemben mindenképpen újszerűen, előre nem látott módon bekapcsolódó szocializmus gyakorlati fejlődésének formációelméleti konzekvenciái teljes horderejükben felmerüljenek. A szocializmus gyakorlati problémáinak elméleti kezelésében ugyan elengedhetetlen a marxi történelemfelfogás megismerése, rekonstrukciója, de nem kevésbé fon-

tos – és közvetlenül ez adja meg a formációelméletnek a szocializmuson belüli jelentőségét –, hogy a valóságosan lezajlott történelmi folyamat elméleti konzekvenciáit levonjuk, illetve hogy a kétféle kiindulópontot összekapcsoljuk. Enélkül a viták hozhatnak bár igen jelentős elméleti és ideológiai változásokat, de egyfelől óhatatlanul híján vannak annak a közvetlen társadalmi fontosságnak, érdeklődésnek, izgalomnak, amely életet adhat hosszabb időszakon át e vitáknak, másfelől pedig bizonytalan, hogy egyáltalán felmerülnek-e a marxi álláspont rekonstrukcióján túl a továbbépítés kérdései is. A vita így előbb-utóbb szükségképpen elhalványodik, mert (csak látszólag ellentmondás) a marxi álláspont továbbépítése nélkül egy határon túl maga a rekonstrukció is lehetetlenné válik. Talán ez a legfőbb oka annak is, hogy – Nyikiforov várakozásával ellentétben – a vita végül is nem kapcsolódott össze szervesen konkrét történetkutatási programokkal az ázsiai termelési módra vonatkozóan a szocialista országokban (Nyikiforov, 1975.), illetve amennyiben mégis történtek ilyen kísérletek, meglehetősen elszigeteltek, visszhangtalanok maradtak: a téma új szempontjai, új kutatási programok egyre inkább a harmadik világ országaiban jönnek létre.

Első pillanatra úgy tűnhet, hogy egy részterületen, a szocializmus periodizációs problémái tárgyalásában mégiscsak más, kedvezőbb kép tárul szemünk elé. Mint Tőkei Ferenc kimutatta, a szocializmus fejlődésének periodizációs kérdései már Leninnél felmerültek, s ezekre Lenin a marxi álláspontot továbbfejlesztő koncepciót dolgozott ki. (Tőkei, 1974.) Az utóbbi években pedig gyors ütemben jelentek és jelennek meg a szocializmus periodizációjával foglalkozó tanulmányok, könyvek. Ezeknek a formációelméleti konklú-

zióját elemezve J. Wiatr a következő periodizációt tekinti általánosnak (Wiatr, 1977.):

1. A kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti időszak.

a) A hatalomért és a kapitalizmus felszámolásáért vívott harc időszaka.

b) A szocializmus alapjai létrehozásának és erősítésének időszaka.

2. A fejlett szocialista társadalom létrehozásának és létezésének időszaka.

a) A fejlett szocialista társadalom létrehozásának szakasza.

b) A fejlett szocialista társadalom működésének szakasza.

Az ilyen és hasonló periodizációkhoz azonban két megjegyzést kell fűzni. Először: az átmeneti szakaszok felbontása, részletes tagolása önmagában mindenféle formációelméleti koncepcióval összeegyeztethető, vagyis e felosztásoknak konkrét formációelméleti relevanciájuk nincsen. Ezért a szocializmust részletesen, több fejlődési szakaszra tagoló periodizációk közvetlen összekapcsolása a formációelmélet általános kérdéseivel elsősorban azt a célt szolgálja, hogy az elméleti magyarázat látszatát adják valamely praktikus okból esetleg még meg is indokolható szakaszolásnak. Másodszor: az a gyakorlati szükséglet, amely az ilyen jellegű periodizációk indítóokául szolgál, kifejezetten politikai jellegű, nem pedig elvégzett elméleti és empirikus kutatások szintézise. Következésképpen az elméleti erőfeszítés arra irányul, hogy az így kialakított periodizációt valamiképpen összhangba hozza az ennek ellentmondó, a társadalmi, gazdasági folyamatok elemzéséből adódó eredményekkel. Ilyen kiindulópontok mellett nem történhet meg viszont a marxi formációelméletnek olyan továbbépítése, amely a szocializ-

mus valóságos fejlődésére támaszkodik, álláspontjának alapjául a szocializmus építésének konkrét történelmi feltételeit választja.

Az eredeti marxi módszer és gondolatok kibontakozására és helyreállítására irányuló eddigi elméleti erőfeszítések eredményei révén viszont a szocialista országokban is kialakulóban vannak már azok az elméleti előfeltételek, amelyek a szocializmus formációelméleti konzekvenciáinak elemzéséhez, ezáltal a marxi formációelmélet továbbépítéséhez szükségesek. Magának a kérdésnek a vizsgálatához azonban az elmélet még nem kezdett hozzá, illetve a történelmileg kialakult valóságos viszonyokra mint alapokra építő és azokra vonatkozó voltaképpeni formációelméleti kérdés még el sem hangzott.

Irodalom

1. L. Althusser–E. Balibar: *Reading Capital.* NLB, London, 1970., 1977.

2. Amin Samir: *Az egyenlőtlen fejlődés. Fejlődéstanulmányok,* 2. köt. Szerk.: Béládi László–Miszlivetz Ferenc. Budapest, 1981.

3. Amin Samir: *Osztály és nemzet a történelemben és a jelenkor válságában. Fejlődéselméleti tanulmányok,* 2. köt. Budapest, 1981.

4. P. Anderson: *a) Lineages of the Absolutist State.* NLB, London, 1974.

5. P. Anderson: *b) Passages from Antiquity to Feudalism.* NLB, London, 1974.

6. Bihari Mihály: *A gazdasági alap és a politikai felépítmény kapcsolata. Politika és politikatudomány.* Szerk.: Bihari Mihály. Gondolat Könyvkiadó, 1982., 223–352. old.

7. A. Bogdanov: *Kratkij kursz ekonomicseszkoj nauki.* Moszkva, 1924.

8. J. Borodaj–V. Kelle–J. Plimak: *A társadalmi formák marxi elméletéhez.* Kossuth Könyvkiadó, 1976.

9. G. A. Cohen: *Karl Marx's Theory of History.* A Defence. Oxford Univ. Press, Oxford–New York, 1982.

10. A. Cutler–B. Hindess–P. Hirst–A. Hussain: *Marx's Capital and Capitalism Today.* Routledge and Kegan Paul, London–Boston–Henley, 1977.

11. A. V. Chayanov: *On the Theory of Non-Capitalist*

Economic Systems. In: *The Theory of Peasant Economy.* (Ed: D. Thorner, B. Kerbaly, R. E. Shmith.) Illinois, 1966., 1–28.

12. W. Eichhorn–A. Bauer: *Zur Dialektik des Geschichtsprozesses.* Akademie Verlag, Berlin, 1983.

13. E. Gellner: *A Russian Marxist Philosophy of History.* In: *Soviet and Western Anthropology.* Duckworth, London, 1980. 59–82.

14. Carsten Goehrke: *Die Theorien über Entstehung und Entwicklung des „Mir".* Wiesbaden, Otto Harrasowitz, 1964.

15. M. Godelier: *Alap, társadalom, történelem. (Világosság,* 1970/10. sz. *A gazdasági antropológia tárgya és módszerei. (Documentatio Ethnographica,* 1981.)

16. M. Godelier: *The Emergence and Development of Marxism in Anthropology in France.* In: E. Gellner (ed): *Soviet and Western Anthropology.* (Duckworth, London, 1980., 3–17.

17. B. Hindess–P. Hirst: *Pre-Capitalist Modes of Production.* Routledge and Kegan Paul, London, 1975.

18. B. Hindess–P. Hirst: *Mode of Production and Social Formation.* London, 1983.

19. E. Hobsbawm: *Bevezetés Karl Marx: A tőkés termelést megelőző formák című műve angol kiadásához. Az ázsiai termelési mód a történelemben* című kötetben. Szerk.: Ecsedy Csaba. Gondolat Könyvkiadó, 1982.

20. E. Hoffmann: *Társadalmi-gazdasági formációk és a történettudomány.* Megjegyzések Eric J. Hobsbawm . . . Bevezetőjéhez. In: *Az ázsiai termelési mód a történelemben.* Szerk.: Ecsedy Csaba, Budapest, 1982., 108–120. old.

21. R. I. Koszolapov: *Szocializmus. Az elmélet kérdéséhez.* Moszkva, 1975.

22. L. Krader: *Introduction to Karl Marx: Ethnological Notebooks.* Van Gorcum – Assen, 1974., 1–85.

23. D. Laibman: *Modes of Production and Theories of Transition. Science and Society,* 1984/3.

24. Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról,* II. köt. *Szisztematikus fejezetek.* Magvető Kiadó, Budapest, 1976.

25. Magyar Lajos: *Előszó M. Kokin és G. Papajan „C'intjan", Az ókori Kína agrárrendszere című művéhez.* Leningrád, 1930.

26. V. N. Nyikiforov: *Vosztok i vszemirnaja isztorija.* Moszkva, 1975. Tanulmányunkban az ELTE Ókori Történeti Tanszéke által készített fordítást használtuk fel. Budapest, 1977. Ford.: Horváth Ágnes.

27. G. V. Plehanov: *Az orosz társadalmi gondolkodás története.* Bevezetés. Moszkva, 1925. Magyarul: *Fejlődéstanulmányok.* Regionális sorozat, 1. köt. *Az orosz történelem egyetemessége és különössége.* Vál. Krausz Tamás–Szvák Gyula. Budapest, 1982.

28. G. V. Plehanov: *A materialista történelemfelfogásról. Válogatott filozófiai írások.* Budapest, 1972., 287–325.

29. M. Sawer: *Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production.* The Hague, 1977.

30. J. Schiebel: *Pre-Revolutionary Russian Marxist Concepts of Russian State and Society.* In: *Society and History.* Essays in Honor of K. A. Wittfogel. (Ed: G. L. Ulmen) The Hague–Paris–New York. Mouton, 1978., 311–328.

31. Simon Róbert: *A muszlim történet kutatásának dekolonializálása. Világtörténet,* 1982., 3–31.

32. J. Szemjonov: *The Theory of Socio-Economic Formations and World History.* In: *Soviet and Western Anthropology.* Ed.: E. G. Gellner: Duckworth, London, 1980., 29–58.

33. Szücs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle,* 1981/3. sz.

34. T. Thorner: *Marx on India and the Asiatic Mode of Production.* In: *Contributions to Indian Sociology.* 1966/ Dec.

35. J. Topolski: *Methodology of History.* PWM–Polish Scientific Publish hrs. Warszawa–Reidel, Dordrecht–Holland, Boston, 1976.

36. Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése.* Kossuth Könyvkiadó, 1977.

37. Tőkei Ferenc: *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez.* Budapest, 1975.

38. Tőkei Ferenc: *A szocializmus dialektikájához.* Kossuth Könyvkiadó, 1974.

39. Tőkei Ferenc: *A Kung Fu terminius a Si-King-ben. Sinológiai Műhely,* 1974., 30–51. old.

40. Tőkei Ferenc: (szerk.) *Őstársadalom és ázsiai termelési mód.* Bevezetés. Magvető Könyvkiadó, 1982., 7–40.

41. Tőkei Ferenc: *Antikvitás és feudalizmus.* Kossuth Könyvkiadó, 1969.

42. Bryan S. Turner: *Marx and the End of Orientalism.* London–Boston–Sydney, 1978.

43. I. Wallerstein: *The Modern World System.* Vol. I. New York–San Francisco–London. Academic Press, 1974. Vol. II. New York–London–Toronto–Sydney–San Francisco Academic Press, 1980.

44. J. Wiatr: *A szocialista forradalom és a kommunista formáció fejlődési fázisai. Studia Sociologiczne,* 1977/4.

Szocialista árutermelés és a társadalmi formák marxi elmélete

A szocializmus eddigi fejlődésének legváratlanabb, leginkább zavarba ejtő, elméletileg a legkevésbé előrejelzett ténye az árutermelés hatókörének bővülése, az árutermelés új történelmi típusának kialakulása. A szocializmus ténylegesen – az elméleti előrejelzéssel ellentétben – mint az általános árutermelés új típusa jelent meg, és kezdte meg történelmi fejlődését. Ezt a tényt a marxista társadalomelmélet mindmáig nem vette eléggé komolyan. Meglepő, ideiglenes és átmeneti jelenségnek tekintette csupán, amellyel nem kell a történelemelmélet szintjén szembenéznie. Következésképpen különböző elképzelések születtek elmélet és gyakorlat mindinkább tapasztalható ellentmondásának áthidalására, melyeknek mindegyike a szocializmusra vonatkozó marxi szövegek értelmezésével igyekezett megoldani a problémát, vitathatatlan kiindulópontnak tekintve e szövegek változatlan történeti érvényességét.[1] Történt és történik ez annak ellenére, hogy éppen Marxtól állt legtávolabb, hogy saját szövegeinek, megállapításainak, elméleti álláspontjának a történelmi változásoktól független, a változások felett álló érvényt tulajdonítson. „Megdöbbentően hasonló, de eltérő történelmi környezetben lejátszódó események... teljesen különböző eredményekhez vezettek. Ha e fejlődések mindegyikét külön-külön tanulmányozzuk, és azután összehasonlítjuk őket, könnyen megtaláljuk e jelenség kulcsát, de sohasem fogunk a nyitjára jutni egy olyan történelemfilozófiai

elmélet franciakulcsával, amelynek legfőbb erénye abban van, hogy történelem-fölötti" – írta Marx.[2]

A történelmi fejlődésnek az elmélettel szembeni elsőbbsége megfogalmazásával Marx olyan kiindulópontot alakít ki, mely bizonyos szempontból az elmélet és a módszer egyfajta ellentmondását is magában foglalja. Mert ha a történelem vizsgálatának alapvető módszertani követelménye, hogy a valóságos történelmi fejlődésnek kell az elméleti vizsgálat kiindulópontjául szolgálnia, akkor ezzel olyan módszertani alapelvet fogalmazunk meg, amelynek érvényessége feltétlenül szélesebb körű, maradandóbb, mint bármely konkrét elméleti megállapítás, amelyre ezen módszertani alapelvre támaszkodva juthatunk. A módszernek és az elméletnek erre az ellentmondására a marxi gondolati rendszeren belül Lukács György már 1919-ben felfigyelt: „Feltéve, de meg nem engedve ugyanis, hogy újabb kutatások kétséget kizáróan bebizonyították volna Marx minden kijelentésének tárgyi helytelenségét, minden komolyan »ortodox« marxista feltétel nélkül elismerhetné ezeket az új eredményeket, elvethetné Marx minden egyes tézisét, anélkül, hogy akár csak egy pillanatra is fel kellene adnia marxista ortodoxiáját. Az ortodox marxizmus tehát nem Marx kutatási eredményeinek kritikátlan elismerését, nem meghatározott tézisekbe vetett »hitet«, nem egy »szent« könyv értelmezését jelenti. A marxizmust illető ortodoxia szinte kizárólagosan a módszerre vonatkozik."[3] Lukács persze olyan szélsőséges formában fogalmazza meg elmélet és módszer ellentmondásosságát, hogy ezáltal egyúttal el is torzítja a probléma valódi természetét, s eltorlaszolja az utat a valóban termékeny kérdésfeltevés elől. Mert *elvileg lehetetlen* előfeltételezni olyan módszert, amely helyes maradhat akkor is, ha *minden,* ezen

módszer alkalmazásával levont következtetés helytelen. Ugyanis nem csupán az igaz, hogy a társadalmi valósággal szoros kapcsolatban álló elméleti problémát nem fogalmazhatjuk meg olyan módon, hogy a marxi szövegeket teljes egészükben helytállónak tekintjük a történelmi változásoktól függetlenül, s ilyenképpen az elméletet és a módszert közvetlenül azonosítjuk. De azon az úton se juthatunk helyes kérdésfeltevéshez, ha feltesszük valamennyi konkrét megállapítás lehetséges érvénytelenségét és a módszer helyességét, vagyis feltételezzük az elmélet és módszer teljes különbözőségét. A történelmileg valóban kialakult helyzetet, s következésképpen a valóságos elméleti problémát e két szélsőséggel szemben az jellemzi, hogy Marx egyes konkrét elméleti megfogalmazásai, előrejelzései bizonyulnak módosítandónak, s az elméleti vizsgálat feladata éppen abban áll, hogy tisztázzuk: melyek ezek a konkrét elméleti megállapítások, miképpen kell átformálni őket, továbbá a módosítás milyen kapcsolatban áll a marxi elmélet egészével és a marxi módszerrel. Meg kell azonban jegyeznünk: Lukács *A társadalmi lét ontológiájáról* c. művében bizonyos szempontból korrigálja e megfogalmazás szélsőséges – épp ezért torzító – jellegét. A hegeli módszer-rendszer ellentmondás marxi kritikáját elemezve Lukács immár általános formában hangsúlyozza, hogy a marxi módszer és elmélet nyitott a lét ontológiai történetiségének irányában.[4] Természetesen ez korántsem elegendő a marxi módszer és elmélet sajátos viszonyának általános jellemzésére, hiszen a korhoz kötődő valóságos kérdésfeltevés éppen annak a problémának a körvonalazásával kezdődik, hogy a mai társadalom kialakulásának történelmi viszonyai milyen módon és milyen mélységben hatnak módosítólag az elmélet eddigi állapotára. Jelen vi-

szonyaink marxista elemzése tehát nem azt a követelményt állítja elénk, hogy a marxi szövegeket *kiindulópontnak* tekintve a valóságot belekényszerítsük ennek keretei közé. A marxi módszer ennek éppen ellentéte: a *valóságot* kiindulópontnak véve lehetséges csupán egyrészt viszonyaink tudományos elemzése, másrészt éppen ezáltal tárul fel mind teljesebben a marxi elmélet általánossága és igazi jelentősége. Ennélfogva a szocializmus és az árutermelés összefüggésére vonatkozó tudományos kérdésfeltevés nem úgy szól, hogy a marxi álláspont, a marxi szövegek alapján lehetséges-e a szocialista árutermelés vagy sem, hogy összeegyeztethetők-e vagy sem e szövegek a szocialista árutermelés tényével. Kérdésünket inkább a következőképpen kell megfogalmaznunk: tekintettel arra, hogy mind a társadalmi gyakorlat, mind pedig a szaktudományok egyre több bizonyítékát adják a szocialista árutermelés tényének, e ténynek milyen következményei vannak az elmélet területén; milyen értelemben, milyen mélységben érinti a szocialista árutermelés ténye a marxi elméletet? E kérdésfeltevés az elmélet három szintjét érinti: 1. Milyen értelemben tekinthető a szocialista árutermelés általában az árutermelés új típusának? 2. Hogyan érinti az árutermelés új történelmi formájának létrejötte a történelmi fejlődés egyes szakaszaira vonatkozó marxi felfogást? 3. A szocializmus mint árutermelő társadalom elméleti tárgyalása hogyan érinti *általában* a történelmi fejlődésre vonatkozó marxi felfogást, mi a viszonya a szocializmusnak mint árutermelő társadalomnak a történelmi fejlődéshez?

1. A szocialista árutermelés sajátosságairól

Marx az árutermelés problémáját két – egymástól pontosan elkülönített – szempontból tárgyalta: egyrészt mint olyan jelenséget, amely a legkülönbözőbb társadalmi formák mellett létezik, másrészt mint olyat, amely maga határozza meg a neki megfelelő társadalmi formát. Az elemzés elsőként említett menetében Marx az egyszerű, a teljes, az általános értékforma, végül pedig a pénzforma egymást követő fejlődési fokozatairól beszélve egyáltalán nem törekszik arra, hogy e fokozatokat az általában vett társadalmi fejlődés meghatározott szakaszaihoz kösse. E közömbösség a konkrét társadalmi formák történeti összefüggései iránt kifejeződik abban is, hogy Marx a *Történelmi adalékok az áru elemzéséhez* alcímben[5] egyáltalán nem az áruviszony fejlődésének konkrét fejlődéstörténetét, hanem az áruviszonyt tárgyaló *elmélettörténetet* tárgyalja – Petty-től és Boisquillebert-től Sismondiig. Ha viszont e közömbösség okait vizsgáljuk, akkor azt találjuk, hogy Marx szempontjából ez a sajátos, logikai formához kötött történetiség teljességgel indokolt annál fogva, hogy az áruviszony e különböző formái olyan történelmi *előfeltételek* a tőke számára, amelyek létrejöttének körülményei és viszonyai valóban tökéletesen közömbösek a tőke szempontjából. „Az áruforgalom a tőke kiindulópontja. Árutermelés és fejlett áruforgalom, kereskedelem azok a történelmi előfeltételek, amelyek mellett a tőke létrejön. A világkereskedelem és a világpiac nyitják meg a XVI. században a tőke modern élettörténetét."[6] A tőke modern élettörténetének nyitánya viszont már ezekre a történelmileg létrejött előfeltételekre támaszkodva kezdődik, következésképpen ezen a ponton már semmiképpen sem elegendő az

absztrakt-történeti ábrázolás. És valóban: Marx az eredeti felhalmozás konkrét történetét behatóan elemzi *A tőké*-ben, s mint mondja: „Az úgynevezett eredeti felhalmozás... nem más, mint a termelőnek és a termelési eszközöknek történelmi elválasztási folyamata. »Eredetinek« azért jelenik meg, mert a tőke és a neki megfelelő termelési mód előtörténetét alkotja."[7] Az eredeti felhalmozás továbbá azért már nem történelmi előfeltétel és még *csupán előtörténet*, mert maga a tőkés termelés ekkor már a termelőeszköz és a termelő szétválasztásának végigvitt folyamatából indul ki, s a szétválasztott termelési tényezőket sajátos módon egyesíti ismét a konkrét termelési folyamatban: a bérmunka alkalmazásával, de még távol áll a neki adekvát viszonyok és kategóriák totalitásának létrehozásától. Ez az egyesítés most már valóban magának a tőkés termelésnek, mint meghatározott társadalmi-termelési formának a valóságos története. Másképpen fogalmazva: amint megjelenik az áru egy különös formája a piacon – a munkaerő –, s ezzel nem csupán az történik, hogy a munkaerő belépett az áruvilágba, hanem egyúttal *áruként* lép be a termelés világába, azonmód megszűnik az árutermelés közömbössége a társadalmi formák iránt. Azáltal, hogy saját alapjain áll, s ezeket az alapokat újratermeli, a tőkés termelés mindinkább egy társadalmi totalitás meghatározó elemévé *válik*, átalakítja a társadalmi újratermelés *valamennyi* történelmileg készen kapott előfeltételét.

A marxi gondolatmenet logikája alapján világos most már, hogy a szocialista árutermelés sem tárgyalható elméleti problémaként az elsőként említett, a társadalmi formáció iránt közömbös állapotában, hanem csak abban az összefüggésben, hogy miképpen hat meghatározólag a társadalmi

totalitáson belül. Az is megállapítható viszont, hogy a gondolkodás számára mindaddig csupán a forma iránti közömbösség keretében merülhetnek fel a szocialista árutermelés problémái, ameddig nem elemezzük a közvetlen termelő konkrét helyzetét, illetőleg amennyiben ez az elemzés nem azzal az eredménnyel zárul, hogy a munkaerő áruként lép be a termelés folyamatába. Miután azonban a politikai gazdaságtan következetesen megkerüli a munkaerő-áru problémáját a szocialista gazdaság elemzése során, a szocializmus gazdaságára vonatkozó ismereteknek két, egymástól eltérő területe alakult ki: a közgazdaságtan egyszerű technikai fogalomként, általános társadalmi összefüggéseinek tisztázása nélkül használja a munkaerő-áru, munkaerő-piac stb. kategóriákat, miközben a politikai gazdaságtan a tényleges társadalmi viszonyok elemzése nélkül a munka közvetlen társadalmiságának tételezésével *tagadja* a munkaerő árujellegét és áruként való belépését a közvetlen termelő folyamatba. A politikai gazdaságtannak ez utóbbi, a munkaerő árujellegét tagadó állításával nincs mit kezdenünk, hiszen ezt a tételt a gazdaság alapvető tényei naponta cáfolják meg. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy éppen ennek az egyszerű, deklaratív tagadó álláspontnak a következtében a politikai gazdaságtantól mindinkább elválasztódó, a társadalomelméleti összefüggésektől elvonatkoztató közgazdaságtan bizonyult annak a gondolati formának, amelyben egyfelől kimondják a szocialista árutermelés forma iránti közömbösségét, hogy azután a konkrét összefüggésekben hallgatólagosan cáfolják meg ugyanezt az álláspontot, s az áruviszonyt a szocializmus lényegi vonásaként ábrázolják.[8]

A szocialista árutermelés alapvető és meghatározó ténye, hogy a közvetlen termelés feltételei – a munkaerő és a ter-

melési eszközök – egymástól elválasztottan jelennek meg, s ezért ezek egyesítését meghatározott módon kell biztosítani. Ezt a szétválasztottságot a szocialista társadalom vagy készen kapja egy megelőző tőkés fejlődés eredményeként, vagy pedig, ahol és amennyiben ez a folyamat nem ment végbe, illetve csupán részlegesen bontakozott ki – mint például a mezőgazdaságban vagy a kisipar területén, vagy egyes országokban, ahol a prekapitalista viszonyok meghatározók voltak –, ott és annyiban maga viszi azt végbe, önmaga előfeltételeként. A már készen talált szétválasztottságot a szocialista társadalomban továbbviszik abban az értelemben is, hogy immár magát a korábbi tulajdonos osztályt is elválasztják termelőeszközeitől, s így a termelők egy negatív értelemben egységessé válnak: *amennyiben magánszemélyek, annyiban nem tulajdonosai a termelőeszközöknek,* s ezáltal magánszemélyként munkaerejük eladására kényszerülnek. E termelők közösségi viszonyaikat épp ezért csupán a termelés szféráján kívül mint politikai-közösségi viszonyokat képesek újjászervezni és kinyilvánítani: a párt, az állam így nem a termelők egy különös csoportjának – a tulajdonosoknak – politikai közössége és akarata többé, hanem maguké a termelőké mint *nem magánszemélyeké,* de az ebben a közösségben mint *politikai* közösségben való részvételük kívül esik saját életfenntartó tevékenységük körén. Vagyis: *a termelők mint magánszemélyek nem tulajdonosok, és mint tulajdonosok nem magánszemélyek,* s ez utóbbi meghatározottságukban nem is valamely, a gazdasági tevékenységüket magában foglaló, hanem egy attól elváló, attól különálló politikai közösség tagjai. S minthogy közösségi létük nem a termelő tevékenységükkel egybeeső életnyilvánítás, termelő tevékenységüknek *nem közvetlenül megvalósuló* formája,

ezért közösségi létük mint párt és állam, nem csupán különbözik e tevékenységtől (mint politika), nem csupán a társadalmi élet többé-kevésbé elkülönülő, külön intézményesülő szféráit hozza létre, hanem mint ilyen külön szféra egyúttal szüntelenül magában hordozza a közvetlen termelő tevékenységgel való szembenállás tendenciáit is. Politika, párt, állam az ő elkülönült közösségi akaratuk, de mint *elkülönült* politikai akarat egyúttal velük szemben érvényesülő akarat is: mindenekelőtt azt a lehetőséget hordozza magában, hogy saját *elkülönült* közösségi lényegét tekinti a társadalmi viszonyok meghatározó elemének, s ezzel tagadja saját valóságos alapját, vagyis az árutermelést és benne a munkaerő-áru meghatározó viszonyait. A munkaerő állami, adminisztratív kezelésével, vagyis a munkaerő árujellegének és mivoltának közvetlen politikai és állami szabályozás útján történő tagadásával azonban a politika csupán önmaga *elkülönülő lényegét* fejezi ki. Magában a termelés szférájában pedig *szabad* bérmunka helyett torz, állami és politikai eszközökkel megkötött bérmunkaviszonyt hozhat csak létre. A gazdasági kényszert többé-kevésbé elfedheti az állami, adminisztratív kényszer alkalmazásával, de magát a bérmunkát nem tudja közvetlenül közösségi tevékenységgé átformálni.

Azt kell mondanunk tehát, hogy a szocializmus a maga Közép- és Kelet-Európában történelmileg valóságosan kialakult formájában nem csupán a társadalmi forma iránti közömbösségében őrzi meg és tartja fenn az áruviszonyokat, továbbá nem megismétlése vagy késői változata az általános árutermelés tőkés formájának, hanem a társadalmi totalitás egészét meghatározó, saját feltételeit újratermelő – s ebben az értelemben általános – árutermelésnek egy történelmileg meghatározott különös formáját alkotja. Következésképpen:

feloldhatatlan önellentmondásokba torkollik minden olyan elméleti kísérlet és gyakorlati program, amely a szocializmus mai valóságos viszonyai és a kommunizmus között *közvetlen* átmenetet, összefüggést tételez fel, erre épít, vagy más szavakkal, amely a történelmileg valóban létrejött szocializmust a kommunizmus első szakaszaként fogja fel. Ezért ezután korántsem csupán annyi a probléma, hogy: „Hol a politikai hatalom bűvöletében élő dogmatikusok, pártvezetők tesznek kísérletet a kommunizmus vagy legalább a szocializmus »bevezetésére«, hol meg »radikális« ellenzékiek lépnek fel hasonló követelésekkel. E voluntarisztikus anticipációkat mint a reális anticipáció elkerülhetetlen velejáróját kell tudomásul vennünk, s minden egyes esetben meg kell küzdenünk velük."[9] A valóságos helyzet az, hogy a szocializmus jelenlegi valóságos viszonyai az árutermelésnek egy olyan különös formáját alkotják, amelynek következtében a kommunizmus voluntarisztikus anticipációja nem a gyorsabb vagy lassabb ütem mentén helyezkedik el, és nem is a hatalom bűvöletében élő politikusok vagy szüntelenül türelmetlenkedő értelmiségiek szubjektív tévedésének eredményeként válik problémává. A kommunizmus *közvetlen* megvalósításának programja, a kommunizmus rövid időn belüli megteremtésének deklarálása 1917-től napjainkig olyannyira kísérő jelensége a szocializmus építésének, oly szembetűnően függetlenül jelenik meg a mindenkori politikai vezetők egyéni adottságaitól, hogy Tőkei válasza e jelenségre a legkevésbé sem nevezhető kielégítőnek (Lenint például aligha lehetne a hatalom bűvöletében élő politikusnak vagy türelmetlen értelmiséginek nevezni, 1919-ben mégis úgy nyilatkozik, hogy a szocializmus felépítése „akár" öt évet is igénybe vehet). Fel kell tehát tételeznünk, hogy az adott tör-

ténelmi viszonyok között a valóságosan kifejlődött szocializmus és a kommunizmus kapcsolatának problémája egymástól különböző, önálló társadalmi formák egymáshoz való kapcsolódásának egy ugyancsak különös problémájaként ölt konkrét történelmi alakot, nem pedig azonos társadalmi forma különböző fejlődési fokozataiként jelenik meg. Ezért azután a voluntarisztikus anticipáció problémáját sem „minden egyes esetben" kell megoldani, hanem általában, éspedig úgy, hogy tudomásul vesszük: a szocializmus gyakorlati építése során mindmáig nem vettük teljes jelentőségében figyelembe azokat a történelmi körülményeket és feltételeket, amelyek között a szocialista építés társadalmi programja és gyakorlata ténylegesen kibontakozott és megvalósul. Ebben az összefüggésben pedig az a kísérlet is, amelyre Tőkei vállalkozik – hogy ti. közvetlenül Marx és Lenin szövegeire alapozva próbáljon gyakorlati következtetéseket levonni a jelen viszonyaira nézve – maga is egy ilyen helytelen, habár mérsékelten voluntarisztikus anticipáció részeként jelenik meg. Mert a szocializmusban – annak jelenlegi történelmi formájában – nem csupán és nem is elsősorban a világkapitalizmus létezése akadályozza meg, hogy „az *»állam«* szót a *»közösség«* (Gemeinwesen) szóval helyettesítsük . . ."[10] Az állam mint elkülönült politikai közösség fennmaradásának meghatározó belső oka az, hogy konkrét és meghatározott történelmi viszonyokból eredő feladata nem a termelő egyének közösséggé szervezése a gazdaság birtokbavétele s az egyének hatalma alá rendelése végett, hanem az elmaradottság felszámolása, *magának a gazdaságnak a létrehozása,* fejlesztése, amely szempontot mint a termelési eszközök tulajdonosa képviseli a munkaerő-tulajdonosokkal szemben, és valósítja meg általuk. Már önmagában ennek a feladatnak

a teljesítése is elegendő ok arra, hogy az állam által képviselt közösség és a termelő egyén viszonya ellentmondásossá váljék, hogy tehát magánmunka és társadalmi munka elváljék egymástól.

De nem hagyhatjuk figyelmen kívül az állam szerepének mai alakulásában azt a sajátos közép- és kelet-európai tradíciót sem, amelyet az omnipotens állam ideológiája, képzete fejez ki a legmarkánsabban. Ennek a hitnek és ideológiának az alapjaként az a történelmi folyamat szolgál, amelyet – többek között – Wallerstein, Perry, Anderson egészen a Római Birodalom bukásáig, illetve a X. századig tud visszavezetni, s amelynek újabb, az iparosítással kapcsolatos XIX. és XX. századi formáit Gerschenkron vizsgálta meg behatóan.[11] A társadalmi osztályokat életre hívó, illetve megszüntető, a gazdaságot megszervező, átformáló, magát a társadalom fölé helyező állam nem csupán oka és egyben következménye az elmaradottságnak, hanem ilyen államok kiformálódása a Közép- és Kelet-Európa térségében fennálló etnikai, vallási, geopolitikai, hatalmi viszonyok közepette évszázadokig létkérdés volt az itt élő népek számára. Amikor pedig a fejlett tőkés országokban elmarad a szocialista forradalom, s a gazdasági feladatokat ennek következtében egyedül kell megvalósítani egy vagy több fejletlen országban, akkor már – mindezek következtében – csupán arról lehet szó, hogy az egyén és közösség, magánmunka és társadalmi munka, a közvetlen termelés viszonyaiból fakadó magánérdek és a politikailag kifejeződő közösségi érdek ellentmondásai milyen mértékben hatnak az elkülönülő állam és a társadalom viszonyára, mennyire nyilvánulnak meg éles formákban és konfliktusokban, s e konfliktusok feloldása milyen mértékben ölt erőszakos formát. Ebből következően

kell hibásnak tartanunk Tőkeinek Lenin szövegeit idéző fejtegetéseit arról, hogy a gazdaság problémáinak megoldása, a bürokrácia leküzdése stb. alapvetően kulturális kérdés. „Lenin felfogásában – írja Tőkei – a kulturális forradalom az egész szocialista építés, a szocializmusba való egész átmeneti kor legátfogóbb kategóriája." Vagy: „Lenin számára az olyan nagy kérdés, mint az államapparátus megjavítása, nem elsősorban adminisztratív, hanem kulturális kérdés."[12] Lenin a kultúra, az állam, a gazdaság problémáit ugyanis mindvégig azzal az előfeltevéssel tárgyalta, hogy a fejlett tőkés országokban várhatóan rövid időn belül bekövetkező forradalom alapjaiban megváltoztatja a szocializmus építésének rendkívüli körülményeit, és csökkenti annak nehézségeit Oroszországban. Ilyen előfeltevés mellett az állam, a gazdaság, a társadalmi viszonyok birtokbavétele, a bürokrácia megszüntetése, a közösségi viszonyok elkülönülésének, az egyénekkel való szembenállásának problémája ténylegesen vagy inkább remélhetően lényegét tekintve és döntően kulturális kérdés. Csakhogy a mondott előfeltételek megváltozásával a lenini szövegek felidézése, változatlan érvényességük hangoztatása Lenin alapvető szemléletmódjának és módszerének éppen ellentétébe fordul. A bürokrácia problémájának, politika és gazdaság, egyén és közösség elválasztottságának tényleges viszonyait, a feltételek megváltozását figyelmen kívül hagyó érvelés a lenini szövegek idézésével nem a megoldást segíti, hanem ellenkezőleg, a tényleges problémákat *feloldja* a kultúra és a nevelés kérdéseiben, eltakarja a valóságos viszonyokat, ahelyett hogy megvilágítaná azokat.[13]

A kultúra és a gazdaság világának elválasztottsága éppúgy, mint az egyén és a közösség viszonyainak ellentmondá-

sai tehát a közvetlen termelésben alapozódnak meg, és nem a világkapitalizmus akadályozza meg az államnak „Gemeinwesen"-né alakulását. Pontosabban: az a körülmény, hogy a világkapitalizmus rendszerében található ez idő szerint a korunk legfejlettebb termelőerőit létrehozó és dinamikusan továbbfejlesztő tőkés országok csoportja, elmélyíti ugyan a kevésbé fejlett régióban megvalósuló szocializmus belső ellentmondásait, megnehezíti a belső feltételek megváltoztatását, a tradíció kritikus elemzését, de a belső feltételek és ellentmondások önmagukban korántsem a világkapitalizmus létéből fakadnak. Ha most már a szocialista gazdaság belső szerkezetére fordítjuk figyelmünket, és eltekintünk a gazdaságnak azoktól a szereplőitől, amilyenek pl. a kistermelők, kisvállalkozók, akik tehát szerves részei ugyan a szocializmus gazdasági rendjének, de semmiképpen sem alkotják annak centrumát, akkor e szerkezetnek két síkját különböztethetjük meg. *Először:* a termelőeszközök állami tulajdonba vételének megfelel a közvetlen termelőnek a termelőeszközöktől történő elválasztottsága, mint a közvetlen termelés meghatározó feltétele. *Másodszor:* miután a termelőeszközök itt nem magánszemélyek tulajdonában vannak, hanem állami tulajdonban, az állam *nem beavatkozik* a gazdaságba (mint pl. a modern tőkés társadalmakban), hanem *eleve benne van* a gazdaságban. Amíg tehát a közvetlen termelő oldalán gazdaság és politika, egyén és közösség szétválasztottságát találjuk, addig a második síkon az elkülönült szférák kapcsolatát, összefüggését, a szétválás behatároltságát találjuk meg. Következésképpen az újratermelés valamennyi szereplője (vállalat, termelő, párt, állam stb.) sajátos kettős meghatározottságban jelenik meg. Ha e kettős meghatározottságot csupán az államra, illetve a termelőkre

nézve vizsgáljuk, akkor például azt találjuk, hogy miközben az állam a közvetlen termelésben (mondhatnánk, mint gazdasági állam) egyedüli és kizárólagos tulajdonosként szerepel, addig mint *politikai állam*, éppen annak a közvetlen termelőnek a közösségi életnyilvánítása, amellyel szemben a közvetlen termelésben tulajdonosként lép fel.

E kettős meghatározottságból eredő ellentmondásokat a politikai ideológia és a tudományos irodalom egyaránt úgy „hidalja át", hogy vagy szervetlenül egymás mellett szerepelteti e meghatározottságokat, vagy pedig amikor az egyikről beszél, tökéletesen megfeledkezik a másikról. Így azután beszélnek például „közvetlen társadalmi termelésről" a szocializmus viszonyai között az állam politikai meghatározottsága alapján, miközben másfelől tételezik az árutermelés tényét ugyanitt, az államnak mint tulajdonosnak a szerepe alapján.[14] Nyilvánvaló azonban, hogy a politikai állam éppen annyiban politikai, amennyiben *nem* valósítható meg egy társadalomban a *közvetlen társadalmi termelés*. Az, hogy a közvetlen termelők közösségi viszonyai olyan politikai viszonyokként jelennek meg, amelyek kizárják a termelőeszközök magántulajdonosainak politikai képviseletét, nem a termelő munka közvetlen társadalmi jellegének megnyilvánulása és feltétele, hanem az árutermelő munka (ennélfogva a *közvetve* társadalmi jellegű munka) egy sajátos, új történelmi formáját jelenti. E forma jellemző vonása a politikai állam funkcióinak differenciálódása, a gazdasági funkciók megjelenése és az *államon belüli* elválasztódása a politikai funkcióktól, a gazdasági funkciók változása, anélkül, hogy ezek véglegesen kiszakadnának a politikai állam hatóköréből. E viszony további ellentmondása abban van, hogy az államban, amelyben (a párt közvetítésével) a tulajdonosi

érdekek és viszonyok nem mint magánszemélyek érdekei, hanem mint osztályérdekek és -viszonyok fejeződnek ki, külön kérdéssé válik most már a közvetlen termelőknek *mint magánszemélyeknek* az érdekképviselete. A szocializmus történetében mind ez ideig kritikus pontról van itt szó: az állami és politikai érdekképviselet mint osztályképviselet hangsúlyozásával szembeállítják és másodlagosnak tekintik ugyanezen társadalmi csoport tagjainak *mint magánszemélyeknek* az érdekképviseletét, ezeknek az érdekeknek intézményes kifejezését és védelmét, jóllehet az osztály tagjai valóságos viszonyaikat magánszemélyekként alakíthatják és formálhatják. Egyoldalú osztálytagokként merő absztrakciók.

*

A szocializmus tehát az árutermelés modern formája, amely nem csupán elszigetelt zárványként tartja fenn az áruviszonyokat, az árutermelést, az áruforgalmat, hanem olyan társadalom, amely lényege szerint az árutermelésen alapszik. Más kérdés immár, hogy a modern árutermelésnek ez a formája kedvező feltételeket talál azokban az országokban, amelyekben még nem ment végbe a politika és a gazdaság szétválasztódása, ahol következésképpen az állam szerepe, gazdasági, társadalmi funkciói kiterjedtebbek, mint a modern tőkés viszonyok között, ahol az állam hagyományosan maga alakította, formálta, maga alá rendelte a társadalmat, de azért már megkezdődött a közvetlen termelő szabad bérmunkássá válásának folyamata.

2. *A szocializmus és a történelmi fejlődés marxi felfogása*

A történelmi fejlődésre vonatkozó marxi felfogás sokféle, egymásnak ellentmondó és egymással vitában álló rekonstrukciós kísérletei[15] egy pontban feltétlenül megegyeznek: a tőkés társadalom megjelenése a történelmi fejlődés jellegét, menetét alapvető módon változtatja meg. A tőkés termelés a megelőző társadalmi formákhoz viszonyítva azoktól lényege szerint különbözik.

a) A tőkés termelést megelőző formák sajátossága, hogy a társadalmi újratermelés folyamán, éppen az újratermelés eredményeként fokozatosan felszámolják azokat a feltételeket, amelyek az adott társadalmi forma létezésének feltételei. Szemben e formákkal a tőkés termelés bővítetten újratermeli működésének feltételeit. „Ahhoz, hogy a közösség a régi módon, mint olyan továbblétezzék – írja Marx –, az szükséges, hogy az előfeltételezett objektív feltételek között termelődjék újra. Maga a termelés, a népesség szaporodása (ez is a termeléshez tartozik) szükségszerűen apránként megszünteti ezeket a feltételeket; szétrombolja őket, ahelyett, hogy újratermelné stb., és ezáltal a közösség elpusztul azokkal a tulajdonviszonyokkal együtt, amelyeken alapult. A legszívósabban és legtovább szükségszerűen az ázsiai forma tartja magát."[16] Ezért: „Mindezekben a formákban a fejlődés alapzata az egyes ember és közössége közötti *előfeltételezett* – többé-kevésbé természet adta vagy akár történelmileg lett, de hagyományosan lett – viszonyok *újratermelése* és egy *meghatározott*, az egyes ember számára *előre meghatározott objektív* létezés mind a munka feltételeihez, mind a munkatársaihoz, törzsbeli társaihoz stb. való

viszonyulásban; a fejlődés ezért eleve *korlátozott,* de a korlát megszüntetésével hanyatlást és pusztítást képvisel", a társadalom szabad és teljes fejlődése „... ellentmondásban áll az eredeti viszonnyal."[17] E formákban az újratermelés „... szükségszerűen új termelés és a régi forma lerombolása".[18] Ezzel szemben „A tőke úgy tételezi magának *a gazdaságnak a termelését* és ezért a termelőerők egyetemes fejlődését, meglévő előfeltételeinek állandó forradalmasítását, mint újratermelésének előfeltételét. Az érték nem zár ki semmilyen használati értéket; tehát nem zárja magában abszolút feltételként a fogyasztás stb., az érintkezés stb. semmilyen különös fajtáját; és éppígy a társadalmi termelőerők, az érintkezés, a tudás stb. fejlődésének minden foka úgy jelenik csak meg neki, mint korlát, amelyet leküzdeni törekszik. Maga az előfeltétele – az érték – mint termék van tételezve, nem mint a termelés felett lebegő, magasabb előfeltétel."[19] A tőkés termelés tehát nem lerombolja azokat a feltételeket, amelyek neki kiindulópontul szolgálnak, hanem ellenkezőleg, minden korlátot ledöntő fejlődése során kifejleszti a szubjektív és objektív termelőerőket. Ezért a tőkés termelési mód történelmi túlhaladása is szükségképpen más formában zajlik le, mint az őt megelőző formák felszámolása. A szubjektív oldalon: a tőke „... korlátja az, hogy az egész fejlődés ellentétesen megy végbe, és a termelőerők, az általános gazdaság stb., tudás stb. kimunkálása úgy jelenik meg, hogy a dolgozó egyén maga *elidegeníti* magát..."[20] Az objektív oldalon pedig: miközben a tőkés termelés előfeltétele „... most és továbbra is – a közvetlen munkaidő tömege", addig a tőkés formában lezajló fejlődés következtében az anyagi termelőerők minőségileg megváltoznak: a technikai fejlődés létrehozza az automata termelő-

eszközt. Ehhez kapcsolódva viszont... „a munka többé nem annyira a termelési folyamatba bezártként jelenik meg, mint inkább az ember őrzőjeként és szabályozóként viszonyul magához a termelési folyamathoz... Többé a munkás nem iktat be módosított természeti tárgyat középtagként az objektum és maga közé; hanem a természeti folyamatot, amelyet ő iparivá változtat át, iktatja maga és a szervetlen természet közé... A munkás a termelési folyamat mellé lép, ahelyett, hogy fő ágense lenne... Ezzel a csereértéken nyugvó termelés összeomlik, és maga a közvetlen anyagi termelés leveti a szűkösség és ellentétesség formáját."[21] Miután tehát a tőkés termelés – a megelőző valamennyi gazdasági társadalomalakulattól eltérően – fejlődése során nem lerombolja, hanem bővítve újratermeli saját feltételeit, a tőkés keretek között fejlődő társadalmi termelőerők fejlődése közvetlenül megalapozza egy következő társadalmi forma, a kommunizmus kialakulását. Ezért amíg a tőkés termelés előtti formák esetében törvényszerű, hogy a közösségek létfeltételeik lerombolását követően – azzal párhuzamosan – vagy hódítás áldozatai lesznek, vagy egyszerűen más közösségekkel történő érintkezésük eredményeként semmisülnek meg, addig a tőkés forma esetében a pénzközösség (Geldwesen) maga fejlődik, alakul át valóságos közösséggé (Gemeinwesen).

b) A tőkés termelés – a megelőző gazdasági társadalomalakulatok természeti gazdaságával szemben – munkaidőgazdaságként működik. Vagyis a munkát nem annak konkrét, használati értéket előállító formájában, hanem általános, absztrakt formájában – értékformában – teszi meg a társadalmi gazdaság forrásává. E munka természetes mércéje pedig a munkaidő. A konkrét, különböző természeti tárgyak-

hoz fűződő munkafajtáktól történő társadalmi elvonatkoztatás nem csupán a termelés egy meghatározott fejlettségét feltételezi, hanem egyúttal az egyáltalán vett emberi munkának a társadalmi gazdagság forrásává tételét is jelenti: a munka *általában* és általános formájában válik a társadalmi gazdagság forrásává. „De a tőke tendenciája mindig az, hogy egyfelől *rendelkezésre álló időt hozzon létre, másfelől ezt többletmunkává változtassa át . . . A munkaidő mint a gazdagság mértéke* magát a gazdagságot mint szegénységen alapulót tételezi, a rendelkezésre álló időt pedig mint *a többletmunkaidőhöz való ellentétében* és *ellentét* által létezőt – vagyis az egyén egész idejének munkaidőként való tételezése, és ezért az egyén puszta munkássá degradálása, a munka alá való besorolása."[22] „A munka egy meghatározott fajtája iránti közömbösség valóságos munkafajták igen fejlett totalitását feltételezi, amelyeknek már egyike sem uralkodó mindenekfelett. Így a legáltalánosabb elvonatkoztatások egyáltalában csak a leggazdagabb konkrét fejlődés mellett jönnek létre, ahol egy valami úgy jelenik meg, mint ami sok dologban közös, mindenben közös."[23] Ahhoz viszont, hogy a munkát ebben az egyes fajtái iránti közömbösségben tegyék a társadalmi gazdagság alapjává és meghatározó formájává, az árutermelés általánossága szükséges: „. . . ha visszaemlékszünk arra, hogy az áruknak csak annyiban van értéktárgyiságuk, amennyiben ugyanennek a társadalmi egységnek, az emberi munkának kifejezései, hogy tehát értéktárgyiságuk merőben társadalmi, akkor magától értetődik az is, hogy csak az áru és áru közti társadalmi viszonyban jelenhetik meg."[24] Vagyis nem arról van szó, mintha a munkának nem lenne meg kezdettől fogva az eredeti kettőssége – hogy ti. egyfelől konkrét munkafajtákként

jelenik meg a természeti tárgyak átalakításának követelményei szerint, másfelől pedig, hogy általános emberi erőkifejtés –, hanem arról, hogy a munkának az utóbbi meghatározottságát a társadalmi termelésnek csak meghatározott fejlettségi fokán tehetik meg a gazdagság forrásává. Ez a fejlettség ismét csak kettősen meghatározott: először jelenti az egyes munkafajták iránti közömbösség kialakulását, másodszor pedig a fejlett árucserét. A tőkés termelés mint általános, saját talapzatán álló árutermelés csak e két előfeltétel mellett lehetséges; csakis ezen a bázison jelenhet meg a munkaidő mint a társadalmi gazdagság forrása. Ha most már a tőkés termelést megelőző formák és a tőkés termelés meghatározó viszonyait a szükséges és többletmunkaidő szempontjából vizsgáljuk, akkor – az előbbiekkel összhangban – azt találjuk, hogy a korábbi formákban a többletmunkaidőt nem annak általános munkaformájában, hanem vagy mint terméket (termékben foglalt konkrét alakjában), vagy mint meghatározott és konkrét formákban meghatározott többletmunkát sajátították el. Vagyis amíg a korábbi formák meghatározó ténye a többlettermék, a tőkés termelési mód meghatározó ténye az értéktöbblet.

Marx számára tehát az, hogy a munka milyen formájában válik a társadalmi gazdagság forrásává, határozottan egyfajta történelmi periodizációs szempontként jelenik meg. E szempont szerint a történelmi fejlődés fokozataiként szerepelnek: *elsőként* azok a társadalmi formák és termelési módok, amelyekben a munka konkrét, „mesterkéletlen természeti"[25] formájában válik a gazdagság forrásává. A társadalmi gazdagság ezen állapotának, formájának megfelel a közösség egy meghatározott természeti formája, egyúttal egy meghatározott termelési ág (gyűjtögetés, földművelés, állattenyésztés)

uralkodó formája. Jóllehet a gazdagság tartalma szerint és végső fokon ezekben a formákban is a munkaidő, azonban a munkaidő felosztása, egyáltalán a gazdagság konkrét formája és ennek elosztása a *termékre*, annak természeti formájára, használati értékére vonatkozóan és abból kiindulva történik. Ehhez hasonlóan magát a munkát is konkrét formában, a természeti dolgokat átformáló, használati értéket előállító funkciójában veszik figyelembe, s vele ekként gazdálkodnak. „A tőke a többletmunkát nem feltalálta . . . Világos azonban, hogy ha egy gazdasági társadalomalakulatban a termékeknek nem a csereértéke, hanem a használati értéke dominál, akkor a többletmunkát a szükségletek szűkebb vagy tágabb köre korlátozza, de magának a termelésnek a jellegéből nem fakad korlátlan szükséglet a többletmunkára."[26] A *második* forma: a tőkés termelés mint általános munkaidő-gazdaság. Ezt a formát nem csupán az jellemzi, hogy megteszi az általában vett emberi munkát a társadalmi gazdagság forrásának, hanem ennek feltételeként létrehozza az állam alakjában a politikai közösség általános és elkülönülő formáját is, végrehajtja a szabad munkaerő eloldozását régi és korlátolt közösségi kötelékeitől. Ennek a folyamatnak pedig ismét csak megfelel egy meghatározott termelési ág (a gépi nagyipar) kialakulása és fejlődése. „Itt tulajdonképpen ezen fordul meg a dolog: Mindezekben a formákban, amelyekben a földtulajdon és a mezőgazdaság a gazdasági rend bázisa, s ezért a gazdasági cél használati értékek termelése, *az egyén újratermelése* a közösséghez való azon meghatározott viszonyok között, amelyek között az egyén a közösség bázisa ott . . . az egyén egyszerűen úgy viszonyul a munka objektív feltételeihez, mint az övéihez . . ."[27] A tőkés termelés igazi területe, működési színtere azonban: a gépi nagyipar.

c) Az általános munkaidő-gazdasággal szemben a tőkés termelést meghaladó társadalmi forma a társadalmi gazdagság egy ennél szélesebb, általánosabb forrását tételezi fel. A kommunizmus mint *általános időgazdaság* szerepel Marxnál. A tőkés termelés fejlődése „... egyrészt olyan fokra vezet, amelyen a társadalom egy része nem fogja többé a másik rovására kikényszeríteni és monopolizálni a társadalmi fejlődést (beleértve annak anyagi és intellektuális előnyeit); másrészt megteremti olyan viszonyoknak az anyagi eszközeit és nívóját, amelyek a társadalom egy magasabb formájában lehetővé teszik, hogy ezt a többletmunkát az anyagi munkának egyáltalán szentelt idő nagyobb korlátozásával kapcsolják egybe... A társadalom valódi gazdagsága és újratermelési folyamatának állandó bővítési lehetősége tehát nem a többletmunka hosszától, hanem termelékenységétől és azoknak a termelési feltételeknek többé vagy kevésbé gazdag tartalmától függ, amelyek között ez a munka végbemegy."[28] A termelésnek e társadalmi feltételeiről szólva pedig Marx ezt írja: „a szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik az a munka, amelyet a nyomor és a külső célszerűség határoz meg, ez a birodalom tehát a dolgok természeténél fogva túl van a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján".[29] A munkaidő-gazdaság és az általános időgazdaság közötti különbség mindenekelőtt abban van, hogy a társadalmi gazdagság és a termelőerők fejlődésének nem a többletmunkaidő szüntelen növekedése a forrása (amelyben a rendelkezésre álló idő csupán azért növekedik, hogy többletmunkaidővé változtathassák), hanem magára az anyagi termelésre fordított idő egészében jelenik meg szükségesnek, mint nélkülözhetetlen bázis az emberi szabadidő növelése és az emberi képességek minden

oldalú kifejlesztése számára a szabadidő felhasználása révén. Maguk a kifejlődő emberi képességek pedig az emberi gazdagság fő forrásaként funkcionálva maguk képezik az anyagi termelés bővítésének, fejlődésének legfontosabb feltételét. A társadalom tagjai egész idejükkel gazdálkodnak: „A munkaidő megtakarítása egyenlő a szabad időnek, azaz az egyén teljes fejlődésére szolgáló időnek a gyarapításával, amely maga mint a legnagyobb termelőerő megint visszahat a munka termelőerejére . . . Hogy egyébként maga a közvetlen munkaidő nem maradhat meg az elvont ellentétben a szabadidővel – ahogy a polgári gazdaságtan álláspontjáról megjelenik –, az magától értetődik . . . A szabadidő – amely éppúgy pihenőidő, mint magasabb tevékenységre való idő – a birtokosát természetesen más szubjektummá változtatta, és e más szubjektumként lép ez be azután a közvetlen termelési folyamatba is. Ez az utóbbi egyszersmind diszciplína, a létrejövő emberre való vonatkozásban tekintve, mint ahogy gyakorlás, kísérleti tudomány a létrejött emberre való vonatkozásban, akinek fejében a társadalom felhalmozott tudása létezik."[30] Ilyen formában egészen mást jelent a szellemi termelés tőkés viszonyok között és a kommunizmusban. A tőkének alapvető sajátossága az, hogy „. . . a termelésnek tudományos jelleget adjanak . . . és a közvetlen munkát e folyamat puszta mozzanatává fokozza le", egyúttal azonban ez az általános társadalmi munka, vagyis a termelőerő „nem a munkásban, hanem a tőkében jelentkezik".[31] A kommunizmusban viszont maga a tudomány egyfelől magában a munkásban, másfelől mint alkalmazás, kísérleti tudomány a materiális tárgyi termelőerőkben jelenik meg, továbbá a munkaidő csökkentését és a szabadidő növelését szolgálja, amely utóbbi megint csak az ember mint termelő-

erő szabad és minden oldalú fejlődésének legfontosabb forrása. Amíg tehát amott a szellemi termelés a tőke szolgálatában, a tőkeviszonynak alárendelten működik, itt maga lép fel formameghatározó erőként.

Ha most már azt állapíthatjuk meg, hogy a tőkés termelést meghaladó társadalmi forma a tőkés termelés általános munkaidő-gazdaságával szemben mint általános időgazdaság, mint közvetlenül *a társadalmi idővel gazdálkodó társadalmi berendezkedés* jelenik meg, akkor egyúttal a fejlődés marxi koncepcióját úgy jellemezhetjük, hogy ez utóbbi esetben a társadalom közvetlenebbül és általánosabb formájában teszi meg gazdagsága forrásául a rendelkezésére álló időt. A történelmi fejlődés három fokozata ekkor mint termékgazdaság, munkaidő-gazdaság és általános időgazdaság jelenik meg. Természetesen ez utóbbi – az általános időgazdaság – éppúgy feltételezi a termelőerők meghatározott fejlettségi fokát, a tudományt mint általános munkát,[32] és feltételezi az embernek mint termelőerőnek általános, minden oldalú fejlődését. És természetesen feltételezi az ezeknek megfelelő közösségi viszonyokat is: „Szabad egyéniség, amely az egyének egyetemes fejlődésére és közösségi, társadalmi termelékenységük mint a társadalmi képességük alárendelésére alapozódik, az a harmadik fok."[33] Továbbá: „Az egyetemesen fejlett egyének, akiknek társadalmi viszonyai, saját közösségi vonatkozásaikként egyben alá vannak vetve saját közösségi ellenőrzésüknek, nem a természet, hanem a történelem termékei."[34] Közösségi viszonyaik tehát: az egyének minden oldalú fejlődését szolgáló, a társadalmi termelőerők feletti uralmat biztosító, a természet adta korlátoktól megszabadult, tudatosan szabályozott és kialakított társulások, vagyis az általános társadalmiság.

Így tehát: a társadalmi gazdagság meghatározott forrása ezzel összefüggésben egy meghatározott termelési ág dominanciája és ennek megfelelően a közösség egy meghatározott formája Marx számára mindig a történelmi fejlődés egy-egy fokozatát jelenti és határozza meg, s e fejlődés jellegzetessége, hogy a gazdaság – bármely formáját vesszük is szemügyre – végső soron mindig az idővel való gazdálkodásban oldódik fel.[35] Ezt a társadalmi időt a különböző társadalomalakulatok egyre közvetlenebbül és általánosabb formájában teszik meg a társadalmi gazdagság forrásává.

d) A tőkés termelés történelmi jelentőségét az adja, hogy ez az első olyan gazdasági társadalomalakulat, amely egyszerre és egyidejűleg hozza létre azokat az előfeltételeket, amelyek e termelési mód meghaladásához nélkülözhetetlenek, és amelyek egy következő társadalmi forma általános kiinduló feltételei. Ezek: *előfeltételek* ahhoz, hogy a társadalmi gazdagság magasabb fokon váljék általánossá a rendelkezésre álló idő szakadatlan növelése révén; *előfeltételek* egy meghatározott, általános tevékenységfajta kifejlesztése és dominánssá változtatása számára, a tudomány fejlesztése és technológiai alkalmazása révén; *előfeltételek* az egyének tudatos társulásainak mint újfajta közösségtípusnak a kialakításához, a gazdaság és politika szétválasztása, ezáltal az egyéneknek az eredeti közösségtől való eloldozása és polgári jogi, politikai értelemben vett szabaddá tétele révén. A tőkés termelés Marx által elvégzett elemzése tehát azzal az eredménnyel zárul, hogy e gazdasági társadalomalakulat, létrehozván a kommunizmus előfeltételeit, az azt közvetlenül megelőző termelési mód, egy viszonylag rövid politikai átmenet után, a kommunizmus közvetlenül megvalósítható (jóllehet előbb ennek alsó foka, a szocializmus). Jegyezzük

meg azonban: az a tény, hogy a tőkés termelési mód *egyidejűleg és egyszerre* hozza létre a kommunizmus alapvető előfeltételeit e korábban említett értelemben, korántsem jelenti azt, mintha ezek az előfeltételek egyedül és kizárólagosan csupán a tőkés termelési módban jöhetnének létre. Ami a tőkés termelési mód egyedüli sajátja ebben a tekintetben, az az előfeltételek *együttes és egyidejű* létrehozása. Következésképpen *egyes* előfeltételek létrejöhetnek a tőkés termelési módon kívül is. Ebben az értelemben jogosan írja Marx – tiltakozva az ellen, hogy elméletét általános történelemfilozófiává alakítsák át –, hogy a nyugat-európai tőkés termelési mód „... maga teremtette meg egy új gazdasági rend elemeit azzal, hogy egyidejűleg adja a legnagyobb lendületet a társadalmi munka termelőerőinek és minden egyéni termelő minden irányú fejlődésének, hogy a tőkés tulajdon, amely ténylegesen már egyfajta kollektív termelésen alapszik, csak társadalmi tulajdonná alakulhat át... De kritikusunknak ez kevés. Történelmi vázlatomat a kapitalizmus nyugat-európai keletkezéséről feltétlenül át kell alakítani valami történelemfilozófiai elméletté a fejlődés általános útjáról, amelyet végzetszerűen meg kellene tennie minden népnek, bármilyen történelmi viszonyok között éljen is, míg végül elérkezik ahhoz a gazdasági alakulathoz, amely a társadalmi munka termelőerőinek legnagyobb fellendülésével együtt biztosítja az ember legsokoldalúbb fejlődését."[36] Az egyes korszakokat kikerülő fejlődésvonal lehetőségét Marx tehát általánosságban is megfogalmazza, jóllehet konkrétan csupán egyetlen esetben és egyetlen összefüggésben teszi vizsgálat tárgyává: az orosz faluközösségek jövőjét illetően. Korábban idézett levelének első részében ezt így fogalmazza meg: „... ha Oroszország tovább halad azon

az úton, melyet 1861 óta követ, eljátssza a legkedvezőbb lehetőséget, amelyet a történelem egy népnek valaha is kínált, és átéli majd a tőkés rendszer összes végzetes viszontagságait."[37] E kedvező lehetőség mibenlétéről pedig a Vera Zaszulicshoz elküldött – végül is igen rövid és meglehetősen bizonytalan – levél előzetes fogalmazványaiban Marx a következőket írja: „... Oroszországban a körülmények egyedülálló összejátszása következtében az országos méretekben még fennálló földközösség fokozatosan levetheti ősi vonásait, és közvetlen kifejlődhetik országos méretekben a kollektív termelés elemeként. Éppen a tőkés termeléssel való egyidejű fennállása következtében elsajátíthatja annak összes pozitív vívmányait, mégpedig anélkül, hogy átmenne annak borzalmas viszontagságain. Oroszország nem él elszigetelten a modern világtól; és nem is prédája valamely idegen hódítónak, mint Kelet-India."[38] Bennünket ezúttal nem olyan hézagai vagy problémái érdekelnek e gondolatmenetnek, mint pl. az, hogy miképpen lenne képes a szóban forgó faluközösség elsajátítani, alkalmazni a modern technikát belső viszonyainak felbomlása nélkül, vagy hogy a faluközösség hogyan lehetne kiindulópontja pl. a meghonosodó nagyipari termelés, tudomány stb. társadalmi-közösségi berendezkedésének. A marxi szövegekből témánkra nézve levonható következtetéseket viszont az alábbiakban foglalhatjuk össze:

– Amennyiben Oroszországban a faluközösség mint a kommunizmus kifejlődésének támpontja, kiindulópontja, bázisa szerepel, akkor a kommunizmus előfeltételeként a fejlett termelőerőket nem magában az orosz fejlődés menetében alakítják ki, hanem a nemzetközi érintkezés révén átveszik a magasabb fejlettségű régióktól. Így ha a tőkés ter-

melési mód egy meghatározott országra nézve nem tekinthető is elkerülhetetlennek, világtörténelmi szerepét ez nem változtatja meg.

– Marx a faluközösség problémakörén kívül sehol sem tesz említést arról, hogy elképzelhetőnek tartja-e a kommunizmus két további előfeltételének kialakulását a tőkés termelési módon kívül. Vagyis: létrejöhet-e fejlett gépi nagyipar, illetőleg a rendelkezésre álló idő kialakítása és felszabadítása *nem tőkés viszonyok mellett.*

– Az Oroszország egyedülálló feltételeire történő hivatkozás alapján úgy tűnik, hogy Marx véleménye szerint lényegesen eltérő viszonyok, feltételek alakultak ki, és következésképpen eltérő fejlődési alternatívák állnak fenn egyfelől Oroszországban és másfelől Közép-, illetve Kelet-Európa számos országában. Pontosabban: mindazok az országok, amelyekben a faluközösségek felbomlása már előrehaladt stádiumba jutott, ahol megkezdődött a tőkés viszonyok térhódítása, illetve amely országok gazdasági és/vagy politikai függő viszonyba kerültek a fejlett tőkésországok valamelyikétől, más fejlődési alternatíva előtt állnak, mint Oroszország.

– Azáltal, hogy a későbbiekben Oroszországban a faluközösségek előbb belső viszonyaikban mindinkább a tőkés termelés sajátos és kezdetleges formáit honosították meg, majd pedig gyors ütemben felbomlásnak indultak, megszűnt annak az alternatívának a gyakorlati realitása, amellyel Marx elméletileg számolt.[39] Ettől a pillanattól kezdve a faluközösségek visszaállítására, fenntartására, további pusztulásuk megakadályozására irányuló kísérletek utópikus jelleget öltöttek, illetve retrográd törekvésekké váltak.

– Végül: jóllehet Marx említett tiltakozása „történeti váz-

latá"-nak történelemfilozófiai elemzéssé változtatása ellen logikailag nem zárja ki, hogy a tőkés termelési mód mellett más termelési módokban is létrejöhessenek *egyszerre és egyidejűleg* a kommunizmus alapvető előfeltételei, azonban a tőkés fejlődést elkerülő alternatívák elemzése során Marx sehol nem tér ki ennek a lehetőségnek a tárgyalására. Más szóval: nem veszi elméletileg számításba azt a fejlődési alternatívát, amelyet a szocializmus megvalósulásának első formája ténylegesen és gyakorlatilag képvisel, s azt a feladatot, amelynek megoldására ennek a szocializmusnak vállalkoznia kell.

e) Marx számára a tőkés termelési mód – az őt megelőző termelési módokkal szemben – az általános árutermelés első és egyetlen történelmi formája. Ezért a korábbi gazdasági társadalomalakulatokban az árutermelés, valamint az áruviszony különböző kategóriái, mint csere, pénz, hitel stb. vagy elszigetelten jelennek meg, vagy társadalmi-gazdasági szerepük bővülésével rombolólag hatnak az adott gazdasági társadalomalakulat egészére nézve, hozzájárulva ezzel pusztulásukhoz, vagy pedig e közösségen belüli meghatározó szerepük a termelő közösségeknek és maguknak a termelőknek a korlátoltságával, elszigeteltségével kapcsolódik össze. „Valamennyi munkatermék, képesség és tevékenység *magáncseréje* ellentétben áll ... az egyének egymás közti (természet adta és politikai) fölé- és alárendelésére alapozott elosztással (amikor is a tulajdonképpeni *csere* csak mellesleg történik, illetve nagyjában nem annyira egész közösségek életét ragadja meg, mint inkább különböző közösségek közt következik be, egyáltalán semmiképpen nem veti maga alá az összes termelési és érintkezési viszonyokat, akármilyen jelleget ölt is az a fölé- és alárendelés: patriarchálisat, anti-

kot vagy feudálisat)."[40] A második esetre nézve: „Az ókoriaknál az ipar már lezüllésnek (a libertinusok, cliensek, idegenek foglalkozásának) stb. jelenik meg. Ez a fejlődése a termelő munkának . . ., amely szükségszerűen kifejlődik az idegenekkel, rabszolgákkal való érintkezés révén, a többlettermék kicserélésének vágya révén, felbomlasztja azt a termelési módot, amelyen a közösség nyugszik, s ennélfogva az *objektív egyes*, azaz a rómaiként, görögként stb. meghatározott egyes is. A csere ugyanígy hat; az eladósodás stb."[41] Marx azonban említi az árutermelésnek egy harmadik típusát is, amely – éppen mivel az előbbi kettővel ellentétben általános, és az újratermelési folyamatnak alapja – egy egész termelési módot alkot. „A munkás magántulajdona termelési eszközei felett az alapzata a kisüzemnek, a kisüzem pedig egyik szükséges feltétele annak, hogy a társadalmi termelés és magának a munkásnak a szabad egyénisége kifejlődjék. Igaz, hogy ez a termelési mód megvan a rabszolgaságon, a jobbágyságon és más függőségi viszonyokon belül is. De csak ott virágzik, ott fejti ki teljes energiáját, ott hódítja meg a neki megfelelő klasszikus formát, ahol a munkás szabad magántulajdonosa önmaga kezelte munkafeltételeinek, a paraszt a földnek, melyet megművel, a kézműves a szerszámnak, amelyen virtuóz módon játszik.

Ez a termelési mód a föld és a többi termelési eszköz szétforgácsolását tételezi fel. Kizárja nemcsak az utóbbiak koncentrációját, hanem a kooperációt, a munkának ugyanazon a termelési folyamaton belüli megosztását, a társadalom úrrálevését a természeten és a természet társadalmi szabályozását, a társadalmi termelőerők szabad fejlődését is. A termelés és a társadalom szűk természet adta korlátaival fér csak össze."[42] Világos most már, hogy a történelmi-

leg valóságosan kialakult szocializmusban folyó árutermelésnek nem meghatározó vonásai az árutermelésnek sem a függőségi viszonyokon belüli formái, sem pedig a kisüzemi formája – tehát egyik olyan forma sem, amelyet Marx a tőkés árutermelésen kívül tárgyalt. Ezt a formát ugyanis éppen az eredeti, egymástól elszigetelt, önellátó közösségek felbomlása jellemzi, és az árutermelést meghaladó termelési mód előfeltételeinek kialakulása megy benne végbe. Illetve pontosabban: e termelési módnak éppen az a sajátossága, hogy szereplői tudatosan törekednek ezeknek az előfeltételeknek együttes és egyidejű létrehozására. Vagyis a szocialista árutermelés történelmi feladata: az általános időgazdaság előfeltételeinek kialakítása a munkaidő-gazdaság fejlesztése révén; a szabad társadalmi-közösségi viszonyok előfeltételeinek létrehozása az egyének szabadságának, önállóságának, szükségleteinek és képességeinek kifejlesztése révén; végül egy meghatározott tevékenységfajta, a tudomány mint általános termelőerő dominanciájának előkészítése a meglevő anyagi termelőerők fejlesztése, a tudomány mind szélesebb körű alkalmazása, a termelés technikai színvonalának emelése, az újítások és az innováció bővítése, mind szélesebb körű bevezetése révén. E történelmi, „civilizációs küldetést" illetően a Kelet-Európában ténylegesen kialakult szocialista társadalmak mint az általános árutermelés társadalmai a tőkés termelési módhoz állnak közelebb, nem pedig az árutermelés korábbi formáihoz. Míg azonban a tőkés termelés keretein belül a kommunizmus előfeltételeinek kialakulása eleve spontán folyamat (annálfogva, hogy a termelés szereplőinek közvetlen célja többletmunkaidő létrehozása és elsajátítása), addig a szocializmus viszonyai között ezeknek az előfeltételeknek a létrehozása egyrészt éppen azért *vált* spontán folyamattá, mert az újratermelés szereplőinek *köz-*

vetlen törekvése ténylegesen *nem* a szocializmus meghaladása s az ezt szolgáló előfeltételeknek a létrehozása, hanem ezekre való tekintet nélkül a kommunizmus közvetlen megvalósítása. Másrészt spontán elemek eleve bele vannak építve e fejlődési menetbe, amennyiben az általános időgazdaság előfeltételeinek a létrehozása a termelés szereplőinek a célja. Hiszen éppen mivel ténylegesen árutermelő társadalomról van szó, csak ama távolabbi célkitűzésnek ellentmondó formában hozhatják létre megvalósításának előfeltételeit.

E helyzet kialakulásában nyilvánvalóan szerepet játszik az, hogy a történelmileg első alakjában létrejött szocialista társadalom az általános árutermelésnek olyan új társadalmi formáját jelenti, amely a történelmi fejlődés fő útjaitól meglehetősen félreeső régióban alakult ki, s amelynek létrejöttével maga Marx – mint láttuk – egyáltalán nem vetett számot. Pontosabban: Marxnak saját művéről vallott felfogása, az a módszertani alapelve, hogy a történelmi fejlődés eredményei, tényei jelentik számára a kiindulópontot (s ezáltal módszertani elvei elvileg túllépnek a mindenkori elméleti kereteken), nem lehetetlenné, hanem ellenkezőleg, elkerülhetetlenné teszi a szocializmusnak mint az általános árutermelés egyik társadalmi formájának a vizsgálatát. Ugyanakkor azonban a tőkés termelési mód és az általános árutermelés azonosításával a történelmi fejlődésre vonatkozó konkrét nézeteiben – vagy más szóval: a társadalmi formák elméletében – Marx kizárta a szocializmusnak az általános árutermelés egyik formájaként történő elemzését.[43] Ha tehát e konkrét összefüggésben, a társadalmi formák elméletére nézve fogalmazzuk meg a szocializmusnak mint árutermelő társadalomnak a tényéből adódó következményeket, a kö-

vetkező megállapítást tehetjük: miként a tőkés termelést megelőző természet adta formákban is számos alternatív társadalomalakulatot különböztethetünk meg, úgy az *általános árutermelésen belül* is találunk alternatív társadalomalakulatokat. Közöttük a Marx által elemzett, feltételesen kisüzeminek nevezhető termelési módot, a tőkés termelési módot és a szocialista termelési módot (és korántsem valószínűtlen, hogy a harmadik világ fejlődésmenetében további termelési módok jöhetnek még létre). E termelési módok között természetesen lehetséges és szükséges a tudományos elemzés eredményeként különbségeket megállapítani aszerint, hogy milyen összefüggéseik alakulnak ki egy náluk magasabb, fejlettebb történelmi állapot, a kommunizmus előfeltételeihez, mint ahogyan az elemzésben különbségeket állapítunk meg a prekapitalista formák között is aszerint, hogy milyen fokot ért el bennük az eredeti természet adta viszonyok felbomlási folyamata, s ezzel a tőkés termelés előfeltételeinek kialakulása. Az általános árutermelés társadalmi formáira vonatkozóan azonban ez a kérdés összekapcsolódik azzal a jövőbeni empirikus kérdéssel, hogy a kommunizmusnak valóságosan milyen előfeltételeit lesznek képesek e formák létrehozni, fennállásuk történelmi eredményeként megalapozni.

3. A társadalmi formák marxi elméletének alapjai

Elemzésünknek ezen a pontján tehát ahhoz az ellentmondáshoz jutottunk, hogy egyfelől megállapítottuk: a történelmileg valóságosan létrejött szocializmus alapvető viszonyait, külö-

nösképpen pedig a szocialista árutermelés mai, empirikusan létező viszonyait a marxi szövegek nem tárgyalják, ezek történelmi előfordulásával nem vetnek számot (ezért közvetlenül a marxi szövegekből nem tudjuk társadalmunk „titkát" megfejteni), másfelől pedig úgy véljük, hogy társadalmunk viszonyai ennek ellenére a marxi elmélet és módszer alapján elemezhetők. Sőt valójában egy még ennél is erősebb állítást vallunk magunkénak. Azt ugyanis, hogy magának a marxi elméletnek és módszernek az igazi jelentősége és tartalma sem magukból a marxi szövegekből derül ki, hanem fordítva: társadalmi viszonyaink elemzése alapján juthatunk a marxi elmélet és módszer közelébe.

Szocialista társadalmunk viszonyainak, történelmi helyzetének, fejlődési tendenciáinak elemzéséhez természetesen nem elegendő megállapítani, hogy Marx legáltalánosabb módszertani kiindulópontjai lehetővé teszik a történelmi fejlődés Marx által előre nem látott alakulásának tudomásulvételét. Ezért a következőkben kissé részletesebben meg kell vizsgálnunk, hogy a történelmi fejlődés menetére, a társadalmi formák fejlődésmenetére vonatkozó marxi elmélet milyen támpontokat nyújt a szocializmus mint általános árutermelési forma elemzése számára.

Amikor azt mondtuk, hogy a történelmi fejlődésre vonatkozó marxi felfogásnak egyik vonása egy meghatározott tevékenységi ág, egy meghatározott közösség és a gazdagság egy meghatározott forrásának együvé tartozása, akkor még semmit sem mondtunk egyetlen társadalmi forma vagy termelési mód működésére vonatkozóan. Csupán annyit mondtunk, hogy a letűnt, a létező és lehetséges társadalmak között meghatározott szerkezeti elv alapján, ennek minőségi differenciái alapján fejlődésbeli különbségeket állapítha-

tunk meg. Ha most már e fejlődési fokozatokat folyamatában vizsgáljuk, a következő sémában szemléltethetjük az eredményt.

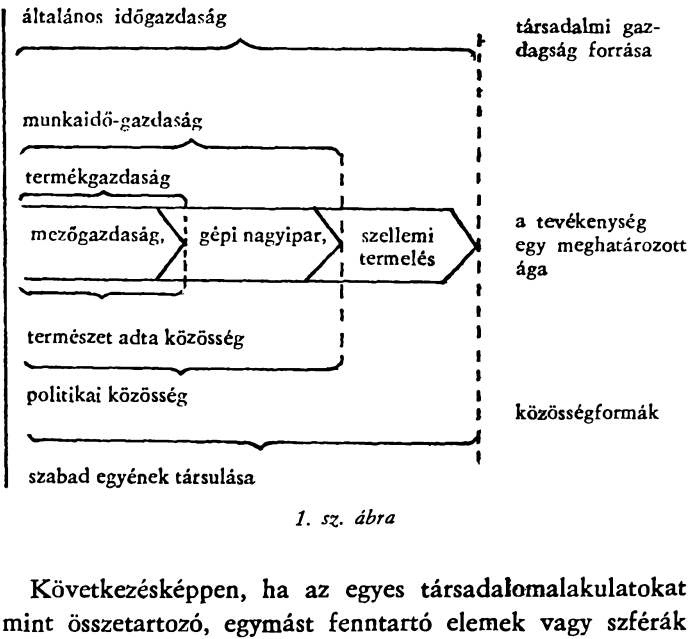

1. sz. ábra

Következésképpen, ha az egyes társadalomalakulatokat mint összetartozó, egymást fenntartó elemek vagy szférák szerkezetét ábrázoljuk abban az összefüggésben, ahogyan a termelőerők (melyek a mindenkori tárgyi-objektív feltételek között és által lehetővé tett emberi képességek mozgósítását is magukban foglalják) meghatározzák őket, akkor az összetartozó elemek elvont struktúráját ábrázolhatjuk *konkrét működésüktől függetlenül.* Erről az álláspontról viszont egyfelől magától értetődőnek jelenik meg, hogy a termelőerők meghatározó szerepet játszanak a társadalmi viszonyok

egész rendszerében, másfelől azonban teljességgel indokolatlan az, hogy a termelőerők meghatározó viszonyait és funkcióit a társadalom egészén belül a tartalom és forma logikai kereteibe erőszakoljuk, mint ahogy az pl. Tőkei Ferenc ábrázolásában történik.[44] Ha most már ezt a szerkezetet tényleges működésében vesszük szemügyre, akkor azt látjuk, hogy ennek minden eleme és működésének minden pillanata: eleven, élő egyének tevékenysége, akik aszerint, hogy mely szférában működnek, egyszer mint termelőerő lépnek fel (a tevékenység egy meghatározott ágában működve), másszor mint egy közösség tagjai, mint a közösséget alkotó egyének és a létrehozott közösséggel meghatározott viszonyban állók; végül mint anyagi termelők, mint gazdasági szubjektumok a társadalmi gazdagság létrehozói. Éppen mivel az eleven, élő egyének a társadalom valamennyi szférájának létrehozói, formálói, mondhatjuk a termelésnek mint újratermelési folyamatnak az *elemzése* során, hogy „A társadalomban élő egyének – ennélfogva az egyének társadalmilag meghatározott termelése természetesen a kiindulópont."[45] A látszólagos circulus vitiosus, az tehát, hogy egyfelől az egyének termelik a társadalmat, másfelől pedig a társadalom az egyéneket, abban a tényben oldódik fel, hogy az egyén: az, ami a tevékenysége, s különböző viszonyok között működve az egyének maguk is különböző meghatározottságukban, minőségükben lépnek fel, mint társadalmi tevékenységük által, azaz viszonyaik által meghatározott egyének.

Ha most már az újratermelés oldaláról vizsgáljuk az egyénnek ezeket a viszonyait, Marx alapján a következő meghatározottságokat találjuk a társadalom megjelenésének pillanatától kezdve:

– „Az előfeltétel nélküli németeknél azzal kell kezdenünk

– olvashatjuk *A német ideológiá*-ban –, hogy leszögezzük minden emberi létezésnek, tehát minden történelemnek is első előfeltételét, nevezetesen azt az előfeltételt, hogy az embereknek ahhoz, hogy »történelmet csinálhassanak«, meg kell élniök. Az első történelmi tett tehát a szükségletek kielégítésére szolgáló eszközök előállítása, magának az anyagi életnek a termelése . . ."[46] Az ember ebben a viszonyban a külső természettel folytat meg-megújuló anyagcserét, s az egyes ebben a viszonyban mint a természettől különböző lény, mint *ember*, fajának egyede jelenik meg. „Az első megállapítható tényállás tehát ezeknek az egyéneknek testi szervezete és általa adott viszonyuk a rajtuk kívüli természethez . . . ez már ezen egyének tevékenységének egy meghatározott mikéntje, életük megnyilvánításának egy meghatározott mikéntje, egy meghatározott életmódjuk."[47] A természettel való kapcsolatában tehát az ember mint a természettől mindinkább elkülönülő, különös természeti lény jelenik meg, mint egy különös tevékenységi módot létezési alapjává, létmódjává tevő lény. A másik viszony az, „. . . hogy maga a kielégített első szükséglet, a kielégítés cselekvése és a kielégítésnek már megszerzett szerszáma új szükségletekhez vezet – és új szükségleteknek a megteremtése az első történelmi tett".[48] Vagyis ebben a viszonyban a *termelő* egyének mint létfeltételeiket, szükségleteiket és önmagukat újratermelő szubjektumok jelennek meg és működnek. A termelő egyének viszonya saját termelésük eredményéhez, mely eredmény megint csak termelő tevékenységük feltételeként jelenik meg az újratermelés egy következő pillanatában: az a második viszony, amely társadalmi életük állandó meghatározottsága. Végül: „A harmadik viszony, amely itt már eleve belép a történelmi fejlődésbe, az, hogy

az emberek, akik saját életüket naponként újratermelik, kezdenek más embereket termelni, szaporodni – a férfi és nő, szülők és gyerekek közötti viszony, a család."[49] Vagy másképpen: a harmadik viszony, amelyről Marx és Engels ír, az egyesnek az önmagát újratermelő közösségen belüli helye és funkciója, az egyesnek a mindenkori közösséghez való viszonya. E három alapviszony: az embernek a természethez, a termelőnek a termelés eredményéhez, az egyesnek közösségéhez való viszonya egyébként nem esik szét három meghatározássá, hanem ugyanannak a társadalomegésznek az alapvető szerkezetét tárja fel. A szubjektum csak a természettel való viszonyában határozza meg magát *általában* emberként, csak a termelés világában jelenik meg általában termelőként, és csak a közösséghez tartozásának általánosságában lehet egyén. „Egyébként a társadalmi tevékenységnek ezt a három oldalát nem három különböző fokozatként kell felfogni, hanem csak három oldalként, vagy hogy a németek számára világosan írjunk: három »mozzanatként«, amelyek a történelem legkezdete és az első emberek óta egymás mellett léteznek, és a történelemben még ma is érvényesülnek."[50] Ha most már ezt a három viszonyt mint egy társadalomegész alapösszefüggését, alapstruktúráját ábrázoljuk, a következő sémát rajzolhatjuk fel:

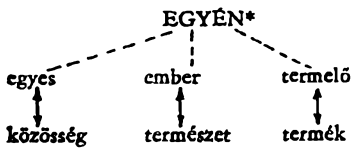

* mint társadalmi viszonyok összessége.

2. sz. ábra

Ábránkhoz rövid megjegyzést kell fűznünk, arra való tekintettel, hogy bizonyos rokonságot mutat Tőkei egyén–közösség–termelőeszköz formulájával, ugyanakkor pedig lényeges pontokon különbözik tőle. Tőkei kétségkívül új módon, az övét megelőző elemzéseknél mélyebben és pontosabban vizsgálta meg Marxnak a társadalmi formákra, ezek összefüggésére, a történelemben játszott szerepükre vonatkozó felfogását. Tőkei elemzésének eredménye annak felismerése, hogy Marxnál a történelmi fejlődésre vonatkozó felfogás nem csupán külsőleg, hanem belsőleg is determinált, vagyis a történelmi fejlődésre vonatkozó marxi felfogásnak belső logikája van, s ez nem elvont és absztrakt spekulációból ered, hanem az emberi társadalom általános és alapvető szerkezetének kibontásán, felfedezésén alapszik. Amikor azonban Tőkei az egyén–közösség–termelőeszköz közötti, mint előre felvett, kész objektivációk közötti kapcsolatból igyekszik az egyes formák szerkezetét megérteni, ellentmondásba kerül, mindenekelőtt azáltal, hogy bár kiindulópontként az egyént teszi meg, de számára az egyén nem válik az összfolyamat, a viszonyok összefoglalójává – s ezáltal az egyes társadalmi objektivációk összekötő elemévé –, hanem megmarad eleve tételezett, elvont viszonyában. Ezért egyfelől amikor a társadalmi objektivációk mint viszonyok jelennek meg Tőkei számára, akkor a termelőerő és termelési viszony általános dialektikus összefüggésére hivatkozik, s miután már más nevet adott a dolognak – mint termelőerő és termelési viszony –, végül is mindegyik objektivációt a tartalom és forma *logikai kategóriáira* vezeti vissza, nem pedig valóságos összefüggéseikre. Másfelől viszont a társadalmi formák konkrétságát az E–K–T összefüggései alapján akarja megragadni és elemezni. Így viszont maga az

egyén, közösség és termelőeszköz mint valamely konkrét társadalomalakulat *alkotóeleme* nem e kapcsolódási módból kapja meghatározottságát, hanem ezeket mint alkotóelemeket, konkrét történelmi megjelenési formáikat Tőkeinek minden egyes társadalomalakulat esetében előfeltételeznie kell, ahelyett hogy eredményként jutna el hozzájuk. Tehát voltaképpen konkrét alkotóelemeiben előbb előfeltételezi az egyes termelési módokat, azután pedig az egyes konkrét és előfeltételezett alkotóelemek *kapcsolatából* igyekszik magát az egyszer már előfeltételezett termelési módot megérteni. Így az egész eljárás körben forgóvá válik, és az előfeltevések eredményként történő felmutatásába megy át.

Visszatérve ábránkhoz: bármilyen is valamely társadalom működésének konkrét formája, alapviszonyai mindenkor az ábrázolt szerkezeti elemeket és viszonyokat mutatják.[51] Az egyén mint egyes, mint termelő és mint ember nem egyszerűen elvont logikai meghatározás, hanem egyúttal mint különböző viszonyai (közösség, termelés és természet) által meghatározott egyén lép fel és tevékenykedik. Az egyén e viszonyok összefoglalása, és e viszonyok egymás közötti kapcsolatának, összefüggésének szubjektív megjelenése. Épp ezért „egyes", „termelő", „ember" valójában elvonatkoztatások, de semmiképpen sem önkényes absztrakciók, hanem az egyénnek különböző viszonyok szerinti meghatározottságai. Az egyén valóságos meghatározó viszonyaiban lehet csupán *egyes* (mint közösséghez tartozó), *termelő* (specifikus tevékenységet folytató, s e tevékenységgel önmagát reprodukáló) és *ember* (mint sajátos fajhoz tartozó).

Ha most már minden társadalomalakulat, a társadalom bármely állapota az egyes, a termelő és az ember meghatározottságát jelenti, akkor az egyes társadalomalakulatok,

különösképpen pedig a nagy történelmi korszakok éppen abban különböznek egymástól, hogy ezek közül az alapviszonyok közül melyik játszik meghatározó szerepet a társadalmi élet újratermelésének folyamatában. Az újratermelésnek ekként felfogott módja határozza meg a társadalom egész szerkezetét, a társadalmi és természeti erők elsajátítását, vagyis a tulajdonviszonyokat is.[52] Maguk a tulajdonviszonyok korántsem valamiféle rögzített viszonyok: a társadalom elsajátítási, újratermelő tevékenységének formájával függenek össze, és azt az alapvető viszonyt jelzik, amelyen a társadalom újratermelési folyamata alapszik, s amely ennélfogva valamennyi egyéb viszonyra rányomja bélyegét. Ennek alapján Marx négy nagy történelmi korszakot és ezen belül további formák sokaságát állapítja meg.

a) A termelés őseredeti feltételei mellett kialakuló termelés, amikor: „Az *őseredeti feltételei a termelésnek* (vagy ami ugyanaz, a két nem közti természeti folyamat révén növekvő számú ember újratermelésének; mert ez az újratermelés, ha egyfelől úgy jelenik meg, mint az objektumoknak szubjektumok általi elsajátítása, másfelől úgy jelenik meg, mint az objektumok formálása, egy szubjektív célnak való alávetése; úgy, mint ezeknek a szubjektív tevékenység eredményeivé és tartályaivá való átváltoztatása) *maguk* eredetileg *nem* lehetnek *termeltek* – nem lehetnek a termelés eredményei."[53] Marx itt ugyanazt az alapviszonyt, azt az őseredeti termelési formát idézi fel, amelyet *A német ideológiá*-ban is körvonalazott. A nem termelt előfeltételek mellett folyó termelés: gyűjtögetés, halászat, vadászat és – bizonyos fokig átmeneti jelleggel – a nomád pásztorkodás. Jegyezzük meg mindjárt: Marx ezt az őseredeti formát a *Grundrissé*-ben nem vizsgálja meg részletesen (és *A német*

ideológiá-ban található egyes utalásokon kívül másutt sem), miután alapvető szempontja a termelő ember és termelési feltételei szétválasztási folyamatának nyomon követése és vizsgálata. Ebből a speciális szempontból pedig: „Nem az élő és tevékeny emberek és a természettel való anyagcserék jük természeti, szervetlen feltételeinek az *egysége* és ezért a természetnek az emberek által való elsajátítása szorul magyarázatra . . ., hanem az emberi létezés e szervetlen feltételei és e tevékeny létezés közötti elválás, amely elválás teljesen csak a bérmunka és a tőke viszonyában van tételezve."[54] Ha most már ezt az őseredeti (ősközösségi) formát sémánkban ábrázoljuk, a következő formulát kapjuk:

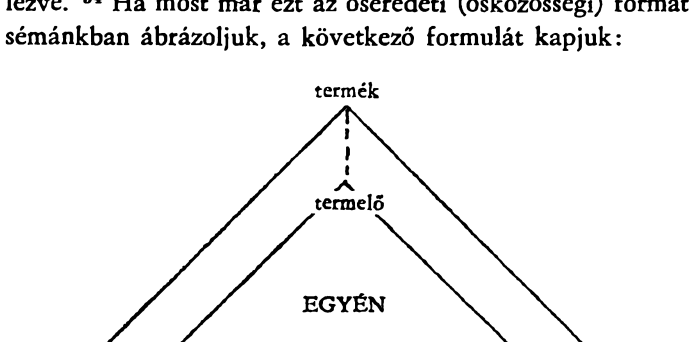

3. sz. ábra

Miután itt a termelés természeti feltételei készen kapott, nem megtermelt előfeltételek, mindenütt, ahol ezek a feltételek adottak, a közösségek meglehetősen egységes formát mutatnak, és az egyes ember létezése számára mindenekelőtt maga a közösség jelenik meg természeti feltételként,

kiindulópontként. Az egyes mint közösséghez tartozó még csak magát a közösséget termeli újjá, s ezáltal önmagát és a közösséghez való meghatározott viszonyát is, s újratermelésével mind önmaga, mind közössége eredeti, természet adta meghatározottságát társadalmivá dolgozza át. A termelés módozatai csupán abban különböznek, hogy a közösség *fő* tevékenysége a gyűjtögetés, halászat, vadászat, illetve ezek valamilyen kombinációja. A termelés végeredménye azonban: a közösség mint általános és meghatározó termelőerő és termelési viszony, s éppen mert ez a termelés alapja, az emberek itt valójában nem mint tulajdonukhoz, hanem mint a közösség természetes létfeltételéhez, mint saját testi szervezetük meghosszabbításaihoz viszonyulnak termelésük tárgyi előfeltételeihez. Az eredmény: a változatlan formában reprodukálódó közösség viszonyainak megszilárdulása, stabilitása és ezen az alapon a közösség *növekedése,* osztódása, ami azonban eleve új feltételeket hoz létre e közösségek termelő tevékenysége számára. Ebben az eredeti formában az egyén mint közvetlenül a közösséghez tartozó, a közösség tagjaként szereplő, a közösséget megjelenítő egyes jelenik meg, és reprodukálja önmagát, közösségét, valamint önmagának s közösségének a természethez, a termelés eredményéhez való viszonyát, s mint így megjelenő egyes éli át valamennyi egyéb (termelői, emberi) viszonyát is.

b) A második nagy forma kiinduló feltétele immár – éppen az első nagy forma eredményeként – a folyamatosan újratermelt, eredményként megjelenő közösség és a *meghatározott* közösséghez tartozó, a közösséget e meghatározottságában újratermelő egyes. Amikor – a létezési mód első formáját követően – „... végre letelepednek, különböző külsődleges, éghajlati, földrajzi stb. feltételektől, valamint kü-

lönös természetes hajlamuktól stb. – törzsi jellegzetességüktől függ, hogy ez az eredeti közösség milyen nagyon vagy kevéssé módosul."[55] E második nagy forma abban különbözik az elsőtől, hogy jóllehet „A természet adta törzsi közösség, vagy ha úgy tetszik, a horda – a vér, a nyelv, a szokások stb. közösségisége – az első előfeltétele életük objektív feltételei elsajátításának . . .",[56] de maguk ezek az objektív feltételek már maguk is egyre inkább munkával a természettől kicsikart, nem pedig készen kapott bázison nyugszanak és alakulnak tovább. A közösség nem csupán úgy függ életének természeti előfeltételeitől (mint pl. a gyűjtögetés vagy a vadászat, halászat esetén), hogy csak elvonni képes, amit a természet készen nyújt neki, hanem olyan módosítást, átalakítást visz véghez a természeti környezetben, hogy azt életének feltételévé, életlehetőségévé formálja át. A természethez fűződő viszonyának változása során viszont inkább többé, mint kevésbé átalakítja ama őseredeti közösségi viszonyait is. Sémában ábrázolva:

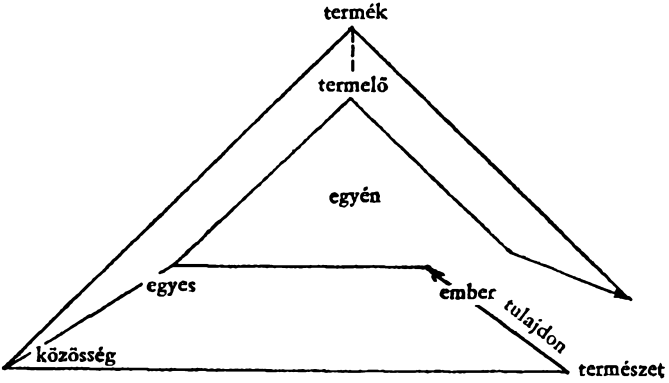

4. sz. ábra

Meg kell jegyeznünk, hogy Marx az első és második nagy forma közötti különbségeket gyakorta összemossa, s csupán esetenként különbözteti meg őket egymástól. Ennek oka az, hogy az egyes számára a közösség mindkét formájában mint természet adta előfeltétel szerepel (a „természet adta" fogalmának kettős marxi értelmében: először a természettől készen kapott, másodszor a „hagyományosan lett" formájában), s így a tőkés termelési viszony alapviszonyai szempontjából, az egyesnek a termelés feltételeihez való viszonya szempontjából a két nagy forma között csupán fokozatbeli különbségek látszanak. Ennek a vizsgálati szempontnak azonban ára van: az őseredeti közösségek és többé vagy kevésbé módosult későbbi formáik közötti alapvető különbség elmosódása. Marx mindig is hajlott arra, hogy az ázsiai – kínai, indiai –, az orosz és más természet adta közösségformákban az őseredeti közösségforma közvetlen maradványait, elemeit lássa, függetlenül attól, hogy ezek a történelmi fejlődésnek egy olyan új szakaszát járták már be, amelynek alakító, módosító hatásaként a sokszor „megdöbbentő hasonlóságok" mögött döntő formakülönbségek húzódtak és húzódnak meg.[57]

Miután e formában a föld nem csupán a közösség élettere, nem csupán a közösséggel szembeni külső feltétel, hanem a közösség által a saját maga számára kialakított, létrehozott természeti feltétel – akár az afrikai irtásos művelést, az öntözéses gazdálkodást, vagy az amerikai teraszos kultúrát nézzük –, e természeti feltételekhez való viszonya alapvető módon határozza meg a közösség szerkezetét, benne az egyénnek a közösséghez való viszonyát. Az egyes viszonyának alapja mindenkor a közösséghez mint az egyén életének természetes feltételéhez való tartozás marad, jólle-

het a közösség – bár természet adta módon – maga is mint újratermelt közösség jelenik meg. A föld azonban – amellett, hogy „nagy laboratórium, az arzenál . . . székhely, a közösség *bázisa*"[58] – egyúttal olyan termelési feltétel, melyet a meghatározott közösségben élő ember mint tulajdonát folyamatosan elsajátítja, és elsajátító tevékenysége számára újólag alkalmassá teszi. Ezért míg a korábbi első formában sehol sem alakult ki a közösségi tulajdon és egyéni birtoklás kettőssége – sőt, szigorúan véve a tulajdonnak egyetlen fajtája sem –, addig e második nagy formán belül az egyes konkrét társadalomalakulatok éppen abban a tekintetben különböznek egymástól, hogy milyen formát ölt, és milyen mértéket ér el bennük a közösségi tulajdon és az egyéni birtoklás különbsége, elválása, konfliktusa. E formák nagyszerűsége éppen abban van, hogy jóllehet közösségeik belső ellentmondásokkal terhesek, s a társadalom a közösséghez nem tartozókat a legszélsőségesebb módon zsákmányolja ki és veti meg, de a természethez való viszonyában a közösséghez tartozó egyes *mint ember* általánosságában és teljes méltóságában mint a természet átalakítója, s ezért ideológiájában mint természetfeletti szellem jelenik meg. E második nagy forma az eredetileg egymáshoz alapvonalaiban hasonló ősi közösségek átalakulásának, differenciálódásának, fejlődési útjai elágazásának korszakát is jelenti egyben, miközben alapvető viszonyuk, megoldandó problémájuk – melynek többé-kevésbé tudatában is vannak – a természethez fűződő aktív viszonyuk jellegéből és konfliktusaiból fakad. Mert éppen azáltal, hogy termelésük természeti feltételeit az újratermelés természet által megszabott ritmusa szerint szüntelenül meg kell újítaniok, e tevékenység zavarai éppen úgy a közösség létfeltételeit ássák alá, mint a közösség nö-

vekedése, terjeszkedése vagy egyszerűen a művelés intenzitásának növekedése új termelőerők bekapcsolódása révén, vagy az egyén megnövekedett önállósága a közösséggel szemben. Innen van, hogy a fejlődés és e közösségek létfeltételei kölcsönösen ellentmondanak egymásnak,[59] hogy a termelőerők növekedésével e közösségek létfeltételei is eltűnnek, hogy azután olyan közösségnek adják át a helyüket, amelyeknek a természettel kialakított eredeti viszonyai és az ezeknek megfelelő belső közösségi viszonyai jobban megfelelnek az újonnan kialakított vagy az érintkezés útján átvett fejlettebb termelőerőknek. Így mindezek a formák „... többé-kevésbé természet adta formák, de valamennyi (már) egyszersmind történelmi folyamat eredménye is..."[60] Marx e formák közül kiemeli:

– az ázsiai földformát, melyben a közösségi tulajdon az egyes kis közösségek felett álló, összefoglaló egységként jelenik meg, *felsőbb tulajdonosként* vagy *egyetlen tulajdonosként*, a valóságos közösségek pedig ennélfogva csak *örökös* birtokosokként"[61] viszonyulnak termelési feltételeikhez;

– a hódítás útján elterjedő másodlagos formákat, például Peruban, a walesi keltáknál – és talán másutt is –, ahol a földhöz való viszony formáit „a hódító törzsek hozták be és vitték át, amelyek saját maguknál a köztulajdont és a közösségi termelést abban a régi, egyszerűbb formájában ismerték, ahogyan Indiában és a szlávoknál előfordult;"[62]

– az antik formát, melynek a rómaiak nyújtják a legklasszikusabb példáját, s ahol „... az állami földtulajdon és magánföldtulajdon ellentétes formája van, úgyhogy az utóbbi az előbbi által közvetítve, illetve maga az előbbi ebben a kettős formában létezik. A magántulajdonos ezért egyszersmind városi polgár... a földművelő egy város lakosa;"[63]

– a germán formát, ahol „... a földművelő nem állampolgár, azaz nem városi lakos, hanem az alapzat az elszigetelt önálló családi lakás, amelyet az ugyanazon törzsbeli más ilyen családi lakásokkal való szövetsége biztosít, továbbá alkalmi – háborús, vallási, törvénykezési stb. – összejöveteleik ilyen kölcsönös kezesség végett... A közösség csak ezeknek az egyéni földtulajdonosoknak mint idegeneknek egymásra vonatkozásában létezik." „Rabszolgaság és jobbágyság ezért csak a törzsiségen nyugvó tulajdon további fejlődése."[64]

Valamennyi forma közös sajátossága, hogy bennük mint „... az első nagy termelőerő, maga a közösség jelenik meg; a termelési feltételek külön fajtája (pl. állattenyésztés, földművelés) számára külön termelési mód és külön termelőerők fejlődnek ki, mind szubjektívek, az egyének tulajdonságaiként megjelenők, mind objektívek."[65] A természettel az egyén mint közösségét újratermelő, a természettel, a természet által kínált feltételekkel belső kapcsolatban álló ember jelenik meg.

c) A harmadik nagy formában viszont az újratermelés meghatározó vonása az, hogy az egyén mint termelésének valamennyi feltételét újratermelő szubjektum jelenik meg; létfeltételei, miközben számára objektív feltételek, egyúttal történelmileg újratermelt feltételek. Ezért a tőkeviszony meghatározó szerepének feltételei közepette folyó termelés általános és totális termelés: az ember működésének feltételei és maga az egyén is mint a termelési folyamat eredménye, s egyúttal mint kezdőpontja, feltétele jelenik meg. Pontosabban: ez az állapot az általános árutermelés állapota, ahol is „A társadalom gazdagsága mint óriási árugyűjtemény, az egyes áru pedig mint e gazdagság elemi formája je-

lenik meg.".[66] A tőkés forma megkülönböztető vonása az, hogy az egyén valamennyi viszonyát és meghatározottságát mint a társadalmi termelés eredményét jeleníti meg, s jóllehet belsőleg ellentmondásos módon, e viszonyokat a termelő munka folyamatába meríti bele. Sémában ábrázolva:

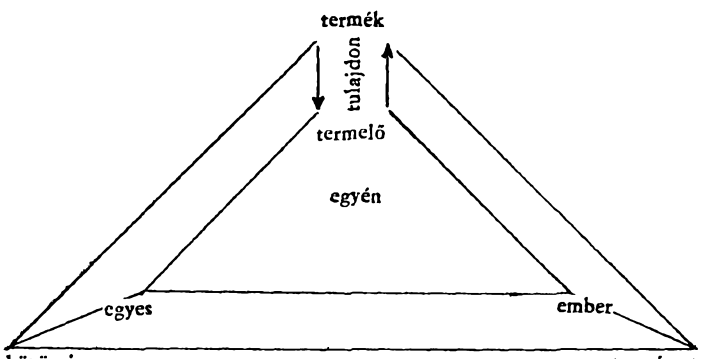

5. sz. ábra

Nem térünk ki e séma részletesebb taglalására. Jelenlegi szempontunkból inkább az fontos, hogy Marx itt kétségkívül elvileg szélesebb és átfogóbb elvet fogalmaz meg a társadalmi formák elméletének keretén belül, a tőkés termelési viszonyok konkrétabb összefüggéseinél. Nevezetesen: az egyetemesen termelő homo oeconomicus elvét. Vagyis, amíg a korábbi formákban a termelés készen kapott előfeltételei alkotják a szilárd kiindulópontot, itt e készen kapott előfeltételek újratermelt előfeltételekként jelennek meg. Ezért a tényleges és általános előfeltétel voltaképpen maga a termelés, melynek objektív tényezői csupán átmenetek, a termelési folyamat mozzanatai. Ennek két történelmi előfeltéte-

tele: egyrészt a közvetlen termelőnek a termelés feltételeitől történő teljes elválasztása, amelynek formái éppúgy függenek attól a történelmi folyamattól, amelyek közepette ez lezajlik, továbbá azoktól az előzetes formáktól, amelyek ennek az elválasztásnak kiinduló feltételeit hordozzák. A másik előfeltétele pedig az árutermelés általánossága, vagyis a termelő és termék közötti viszony közvetített jellege. Tény, hogy Marx életében ezeket a feltételeket csupán a tőkés társadalom alakította ki, s épp ezért azonosította Marx az általános árutermelést a tőkés termeléssel.

E harmadik nagy formán belül a Marx által is említett, de nem történelmi alternatívaként felfogott kisárutermelés – saját munkán és tulajdonon alapuló általános árutermelés – sajátossága éppen az, hogy miközben a termelés és a termelő tevékenység eredménye közötti viszonyban a kisárutermelő megvalósítja önmaga feltételeinek újratermelését, ezt az újratermelést csupán az elszigetelt egyénre nézve valósítja meg, így az mind termelőereje, kooperációja, mind részben egyénisége kifejlesztésének egyúttal korlátjaként is megjelenik. A másik két forma – a tőkés és a szocialista – azonban éppen ezeket a korlátokat szüntelenül felismerve és átlépve, különböző fejlődési utakat befutva, megteremti a negyedik forma előfeltételét.

d) A negyedik forma szerkezetére nézve azonos az őseredeti formával, azonban itt – éppen az előbbi formák történelmi eredményeként – az újratermelés alapviszonyai, fő szereplői és feltételei már történelmileg létrehozott, megtermelt, társadalmivá kidolgozott eredményként jelennek meg. „A kommunisták tehát az eddigi termelés és érintkezés által létrehozott feltételeket gyakorlatilag szervetlen feltételekként kezelik, nem képzelik azonban, hogy az eddigi

nemzedékek terve vagy rendeltetése az volt, hogy nekik anyagot szolgáltassanak, és nem hiszik, hogy ezek a feltételek az őket teremtő egyének számára szervetlenek voltak."[67] Vagy még részletesebben: „Amennyiben azonban a szocialista ember számára az *egész, úgynevezett világtörténelem* nem más, mint az embernek az emberi munka által való létrehozása, mint a természetnek az ember számára való létrejövése, akkor ily módon megvan a szemléletes, ellenállhatatlan bizonyítéka a maga önmaga általi *születéséről*, a maga *keletkezési folyamatáról*."[68] Tehát sémánk így alakul:

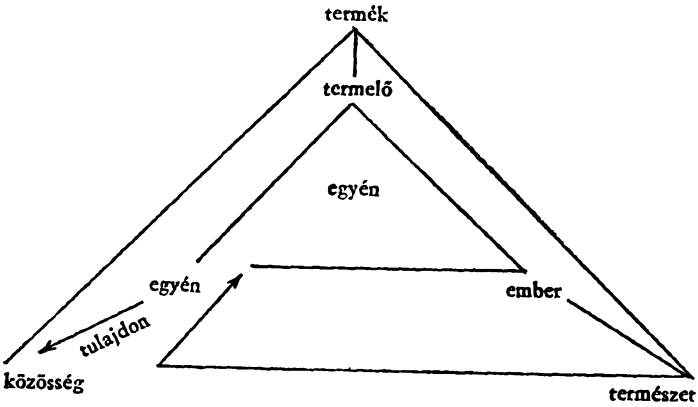

6. sz. ábra

Visszatérve arra a kérdésre, hogy a Közép-Európában valóságosan kialakult szocializmus, mint általános árutermelő társadalom, milyen módon és milyen értelemben változtatja meg a történelmi fejlődés menetére, a társadalmi formákra vonatkozó marxi elméletet, a következőket mondhatjuk:

– A társadalmi fejlődésre vonatkozó marxi elmélet és módszertani kiindulópontok általános keretet nyújtanak a szocialista társadalom alapviszonyainak, történelmi helyének, fejlődési tendenciájának vizsgálata számára. Ezzel együtt azonban: a történelmi fejlődés *konkrét* menetét illetően, a szocializmus alapviszonyai tekintetében – mindenekelőtt pedig a szocializmus árutermelő jellege következtében – a társadalmi formák egymásutániságára vonatkozó marxi felfogás konkrét formájában – a harmadik nagy formán belül új fejlődési alternatívák jelentkezése következményeként – jelentősebb módosításra szorul.

– A ténylegesen létrejött szocialista társadalmaknak egyfelől megelőző történelmi fejlődésük következményeként, másfelől mivel a szocialista átalakulás mind ez ideig nem terjedt ki a fejlett tőkés országok csoportjára (sőt ez az átalakulási folyamat az utóbbi időben a még kevésbé fejlett régiók felé terjedt), gazdasági fejlődésük problémáit belső forrásokból kell megoldaniok, s ennek függvényében kénytelenek belső viszonyaikat is alakítani, megváltoztatni. Következésképpen nem tudják a régi, prekapitalista közösségformákra vagy társadalmuk ehhez kapcsolódó más viszonyaira támaszkodva átlépni az általános árutermelés korszakát, jóllehet el tudják kerülni azokat a tőkés viszonyokat, amelyek a modern árutermelésnek Nyugat-Európában kialakult rendszerére nézve meghatározóak. A régi közösségformák fenntartása a szocializmus viszonyai között részint azért lehetetlen, mert az adott feltételek mellett szükségképpen fejlődő, bővülő árutermelés maga semmisíti meg a második nagy forma alapvető viszonyait és közösségformáit.

– A szocializmus, a negyedik nagy forma a kommunizmus felé tendáló fejlődésben, s e fejlődési tendencia oldaláról

nézve annyiban képvisel kialakulásának régiójában valóságos történelmi alternatívát, amennyiben – az általános árutermelés bázisán – kibontakoznak benne az általános termelőerők előfeltételei a tudomány, a technika fejlődése és megújulása révén; létrejönnek a szabad és szükségleteit minden oldalúan kibontakoztató egyén, a régi, tradicionális és új keletű kötöttségei alól felszabaduló egyén létfeltételei az anyagi és szellemi szegénység, a kényszer és a korlátok felszámolása útján. A szocializmus tehát létrehozza a kommunizmus előfeltételeit, de más módon, mint a tőkés termelés, *lehetősége szerint* kevésbé spontán történelmi fejlődési folyamatban, illetőleg a negyedik nagy forma kibontakozásához a tőkés formától eltérő módon kapcsolódó és viszonyuló eredménnyel.

– A szocializmus történelmi kialakulása magával hozza az általános árutermelés és a tőkés árutermelés megkülönböztetésének szükségességét, az általános árutermelés és a tőkés árutermelés Marx általi azonosításának módosítását. Vagyis, a történelmi fejlődés a harmadik nagy forma korszakában sem válik unilineárissá, és itt most nem arról a Marx által is említett összefüggésről van szó, hogy a régi formák fenntartásával, módosításával egyes kivételes helyzetben lévő társadalmak elkerülhetik a tőkés viszonyok kibontakozását, s ehelyett a harmadik formát megkerülve, „átugorva", érkezhetnek a kommunizmusba. Úgy tűnik, a szocializmus megjelenése ezt az elméleti lehetőséget két összefüggésben is megkérdőjelezi. Egyrészt bizonyosra vehető, hogy amennyiben valamely konkrét esetben a tőkés fejlődés szakasza elkerülhetőnek bizonyul, az korántsem jelenti, hogy ez egyúttal a harmadik nagy forma egészének, az általános árutermelés kibontakozásának az elkerülését is je-

lenti egyben. Feltételezzük, hogy a termelő-termék alapviszony, mint az újratermelési folyamat történelmileg kialakuló és domináns összefüggése, nem kerülhető el a kommunizmusig tartó fejlődési folyamatban. Ennek következtében másfelől a fejlődés nem tekinthető unilineárisnak egy másik értelemben sem, minthogy a harmadik nagy formán belül egymással párhuzamos fejlődési utak alakulnak ki. Ezek közül a tőkés társadalmak kétségkívül a legtovább jutottak a maguk fejlődési útján – s épp ezért a legtovább jutottak *ebben a tekintetben* a kommunizmus előfeltételeinek a létrehozásában is. De mellettük, századunk nagy történelmi eseményeként, újabb fejlődési utak nyíltak meg. Ha a múlt században még nem is volt ezek létrejötte előre látható, a történelemelméletnek tudomásul kell vennie létezésüket, és hozzá kell járulnia ezen újonnan megnyíló fejlődési utak egyengetéséhez.

1. Az, hogy a szocializmus mint a kommunizmus első fázisa nem árutermelő jellegű társadalom, éppolyan magától értetődő például K. Korsch, mint Lenin számára. (Vö. pl. Karl Korsch: *Karl Marx.* Europa Verlag, Wien, 1967. Lenin: *Állam és forradalom, LÖM,* 33. kötet, Kossuth, Bp., 1965.) Az árutermelés problémája először Leninnél jelenik meg azáltal, hogy felismeri az orosz gazdaság sokszektorúságát mint az árutermelés forrását abban az *átmeneti időszakban,* amikor a szocialista termelés még nem válik meghatározóvá a gazdaságban. Tehát számára az árutermelés mintegy a preszocialista fejlődési periódushoz kötődik. Újabban – elsősorban *A gothai program kritikájá*-ra támaszkodva – egyesek a marxi szövegekben is fellelni vélik a szocialista árutermelés gondolatának kiindulópontjait. (Vö. pl. Makai Mária: *A visszájára fordult világ anatómiájához.* Kossuth, 1983., 9–17. oldal.) A kérdés elméleti éle és jelentősége mindezekben az esetekben ott vész el, hogy az így ábrázolt árutermelési viszonyok minden esetben mint fokozatosan csökkenő szerepet játszó és megszűnő viszonyok szerepelnek, nyilvánvaló ellentmondásban a szocialista fejlődés eddigi menetével, amely az árutermelés és áruviszonyok egyre bővülő szerepét és jelentőségét mutatja. Nem az árutermelés fennállásának *ténye* szorul magyarázatra, hanem az áruviszonyoknak az elméleti tételezéssel ellenkező előjelű fejlődése.

2. K. Marx: *Levél az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztőségének. MEM,* 19. Bp., 1969., 112–113. oldal.

3. Lukács György: *Mi az ortodox marxizmus?* In: *Történelem és osztálytudat.* Magvető Kiadó, Bp.., 1971., 210–211. oldal.

4. Vö.: Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról,* I. kötet. *Történelmi fejezetek.* Magvető Kiadó, Bp., 1976., 294–297., 368–371. oldalak.

5. K. Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM,* 13. kötet. Bp., 1965., 33–42. oldal.

6. K. Marx: *A tőke,* I. Bp., 1967., 141. oldal.

7. K. Marx: I. m., 669. oldal.

8. E probléma tárgyalásához vö. Sárközy Tamás: *Indirekt gazdaságirányítás, vállalati árutermelés és a tulajdonjog.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1973. Bauer Tamás: *A kelet-európai tervgazdálkodás politökonómiai értelmezéséhez. Gazdaság, politika, szervezet.* szerk.: Major Iván. MTA Közgazdaságtudományi Intézet. Bp., 1982., 159–174. oldal. Balogh István: *A szocialista árutermelés elmélettörténetéhez.* Jelen kötetben.

9. Tőkei Ferenc: *A szocializmus dialektikájához.* Kossuth, 1974., 54. oldal.

10. Engelsnek Bebelhez írott leveléből idézi Tőkei Ferenc. In: Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése.* Kossuth, 1977., 404. oldal.

11. Vö.: L. Wallerstein: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása.* Gondolat, 1983., P. Anderson: *Lineages to the Absolutist State.* London, 1974. A. Gerschenkron: *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból.* Gondolat, 1984.

12. Tőkei Ferenc: *A szocializmus dialektikájához.* Kossuth, 1974., 161–183. oldal.

13. Mindez természetesen nem a kultúra fontosságának lebecsülését jelenti, csupán a kultúra fejlődése és a nevelés által megoldható feladatok reális értékelését. A kultúra fellendülése, az oktatás kiszélesedése természetesen társadalmunk túlértékelhetetlen eredménye; szocialista nevelés nélkül nem beszélhetünk szocialista értékek, közösségi magatartás és tudatos társadalmi egyének kialakulásáról sem. De nem csupán helytelen, hanem egyenesen káros dolog jelenlegi viszonyaink között a bürokrácia, a gazdaság vagy az egyéni magatartás problémáiban elsődlegesen vagy kizárólagosan nevelési és kulturális okokat keresni.

14. Ezt a kettősséget találjuk meg Kronrodnál, aki a munka egyesítéséről beszél a közvetlen termelésben, ugyanakkor tagadja a munkaerő árujellegét, illetve tételezi a termelés közvetlen társadalmi jellegét a szocializmusban. Vö.: J. A. Kronrod: *A szocializmus politikai gazdaságtanának törvényei.* Moszkva, 1966. Hasonló eljárást követ Szabó Kálmán is. Vö.: Szabó Kálmán: *A szocialista termelés alapvonásai.* Kossuth, Bp., 1964. Az eljárás lényegét illetően nem lépett tovább ennél Ota Sik sem, amikor megállapítja, hogy: „Az össztársadalmi kooperáció a szocializmus viszonyai között a munka közvetlenül társadalmi jellegében nyilvánul meg..." – ugyanakkor a szocializmusról mint az árutermelés új típusáról beszél. Vö.: Ota Sik: *Szocialista áruviszonyok.* Kossuth–Közgazdasági Kiadó, Bp., 1968., 256–257. oldal.

15. E konstrukciók egymástól eltérő szempontjairól, különbségéről, elveiről ad áttekintést egy korábbi írásunk. Vö.: Balogh István: *Formációelméleti problémák. Társadalomtudományi Közlemények,* 1983/2. sz.

16. K. Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai,* I. kötet. Bp., 1972., 366. oldal.

17. Uo.

18. I. m., 372. oldal.

19. I. m., II. kötet, 24. oldal.

20. I. m., I. kötet, 173. oldal.

21. K. Marx: I. m., II. kötet, 168–169. oldal.

22. K. Marx: I. m., 171–172. oldal.

23. K. Marx: I. m., I. kötet, 30. oldal.

24. K. Marx: *A tőke,* I. kötet. Bp., 1967., 52–53. oldal.

25. Uo.

26. I. m., 220–222. oldal.

27. K. Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai,* I. kötet, 364–365. oldal.

28. K. Marx: *A tőke,* III. kötet, Bp., 1974., 772. oldal.

29. Uo.

30. K. Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai,* II. kötet, 174–175. oldal.

31. Uo.

32. „Általános munka minden tudományos munka, minden felfedezés, minden találmány." *A tőke,* III. kötet, 102. oldal.

33. K. Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai,* I. kötet. Budapest, 1972., 75. oldal.

34. I. m., 78. oldal.

35. „Idővel való gazdálkodás, erre oldódik fel végül minden gazdálkodás." Marx: I. m., 88. oldal.

36. K. Marx: *Levél az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztőségének. MEM,* 19. kötet. Bp., 1969., 111–112. oldal..

37. Uo.

38. K. Marx: *Levél V. I. Zaszulicshoz.* Első fogalmazvány. *MEM,* 19. kötet, 262. oldal. Figyelemre méltó azonban, hogy éppen e kérdéssel összefüggésben hogyan válnak a különböző levélfogalmazványok állításai mind bizonytalanabbá és elmosódottabbá. A második levéltervezetben: „Ha Oroszország elszigetelten állna a világban, akkor saját számlájára kellene kimunkálnia azokat a gazdasági viszonyokat, amelyeket Nyugat-Európa csak annak folyamán szerzett meg, hogy evolúciók hosszú sorát futotta be ősi közösségeinek fennállásától kezdve a jelenlegi állapotáig; semmi kétség nem fér hozzá, legalábbis az én nézetem szerint, hogy közösségei ebben az esetben az orosz társadalom fejlődésével végzetszerűen pusztulásra lennének ítélve. De az orosz közösség helyzete tökéletesen különbözik a Nyugat ősi közösségeinek helyzetétől. Oroszország egy modern történelmi környezetben létezik, kortársa egy magasabb kultúrának, össze van kapcsolva egy világpiaccal, amelyen a tőkés termelés uralkodik.

Elsajátítva e termelési mód pozitív eredményeit, képes tehát fejleszteni és átalakítani földközösségének még archaikus formáját, ahelyett hogy szétrombolná." (I. m., 273. oldal.) A harmadik fogalmazvány szerint az orosz földközösség, „Miután előzetesen jelenlegi formájában normális állapotba hozták, *közvetlen kiindulópontjává* válhatik ama gazdasági rendszernek, amely felé a modern társadalom tendál, és új életet kezdhet anélkül, hogy előbb öngyilkossá lenne." (I. m., 278. oldal.) Végül az elküldött levélben: „. . . a földközösség Oroszország társadalmi megújhodásának támpontja; ahhoz azonban, hogy ezt a funkcióját betölthesse, előbb ki kellene küszöbölni azokat a pusztító behatásokat, amelyek minden oldalról ellene törnek, azután

pedig biztosítani kellene spontán fejlődésének természetes feltételeit." (I. m., 281. oldal.)

39. Alig másfél évtizeddel Marx levelének elküldését követően Lenin már éppen azt bizonyítja be a narodnyikokkal folytatott polémiájában, mindenekelőtt pedig *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* című művében, hogy a földközösség egyáltalán nem akadályozza meg a tőkés viszonyok térhódítását Oroszországban, s hogy a tőkés viszonyok át- és átszövik mind a mezőgazdasági, mind az ipari termelést, annak máris meghatározó termelési rendszerét alkotják. (Vö.: Lenin: *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. LÖM,* 3. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1964.)

40. K. Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai.* Id. kiadás, 76. oldal.

41. K. Marx: i. m., 373. oldal. Mindkét prekapitalista formát együtt tárgyalva írja Marx: „Az ázsiai, az antik stb. termelési módokban a termék áruvá való átváltoztatásának és ennélfogva az emberek árutermelői létezésének alárendelt szerepe van, amely azonban annál jelentősebbé válik, minél inkább a hanyatlás stádiumába lépnek a közösségek. Tulajdonképpeni kereskedőnépek csak az antik világ intermundiumaiban léteznek, mint Epikurosz istenei, vagy mint a zsidók a lengyel társadalom pórusaiban." (*A tőke,* I. kötet. Id. kiadás, 81. oldal.)

42. K. Marx: *A tőke,* I. kötet. 711–722. oldal.

43. Az elmélettörténet egyik fontos és a helyzet tisztázását megnehezítő vonása éppen az, hogy nem veszi tudomásul a történelmi fejlődés eme váratlan irányát és fordulatát. Ezért azután a történelmileg valóban kialakult, az árutermelésen alapuló szocialista társadalmat bele akarja gyömöszölni a marxi szövegekbe – elrugaszkodva ezzel Marx alap-

vető tudományos, történeti módszerétől. Így azután a szocializmus olyan társadalmi formaként jelenik meg, amely magában foglalja, felhasználja az áruviszonyokat, de amelyben ugyanezek a viszonyok idegenek maradnak, semmiképpen sem alkotják a társadalom meghatározó viszonyait. A vita ezután azzá a kérdéssé laposodik, hogy miképpen kell érteni *A gothai program kritikája*-nak egyes passzusait. Hasonló a kiindulópontja annak a felfogásnak is, amely jelenlegi szocialista viszonyaink között közvetlenül akarja felismerni a kommunizmus egyes emberi, társadalmi, közösségi viszonyait, magatartásformáit és berendezkedéseit, mégha csupán „kezdeti", „nyers" vagy elemi megjelenésében is.

44. Tőkei a termelőerők és termelési viszonyok *általános* összefüggéséről nem fogalmaz meg tartalmi állítást azon túl, hogy a tartalom és forma logikai viszonyában állnak. Valószínű, hogy Marx valóban nem tiltakozott volna az ellen, hogy termelőerő és termelési viszonyok dialektikáját a tartalom és forma viszonyaként *is* ábrázolják. De minden bizonnyal nagyon is tiltakozott volna mindenkor, amikor e dialektikát a tartalom és forma viszonyára *korlátozták* volna, és eszébe se jutott volna, hogy „a »termelőerő« (termelési eszköz) és termelési viszony fogalmának dialektikáját általános szinten, mint a termelési mód tartalom és forma mozzanatának dialektikáját . . ." tárgyalja. (Vö.: Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése*. Kossuth, 1977., 49. oldal.) Mégpedig nem csupán annak következtében, hogy soha nem volt szándékában a társadalmi viszonyok valóságos mozgását logikai kategóriák elvont mozgásának ábrázolásában feloldani. Marx tisztában volt azzal, hogy egyetlen valóságos társadalmi összefüggés sem szorítható bele automatikusan előre adott logikai kate-

góriák mégoly dialektikusan felfogott viszonyaiba sem. Maga Tőkei is idézi például Marxnak egynémely gondolatát arról, hogy a termelőerők a termelési mód anyagi bázisát, alapját alkotják. (I. m., 37. oldal.) Márpedig logikailag a bázis semmiképpen sem azonos a tartalommal.

45. K. Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai,* I. kötet. Id. kiad., 11. oldal.

46. Marx–Engels: *A német ideológia. MEM,* 3. kötet. Budapest, 1976., 31. oldal.

47. I. m., 21–22. oldal.

48. I. m., 31. oldal.

49. I. m., 32. oldal.

50. Uo.

51. Ebben az értelemben és eddig a határig igaz az, hogy a termelési mód meghatározott és állandó strukturális elemek kombinációja. (Vö.: L. Althusser–E. Balibar: *Reading Capital.* London, 1970. M. Godelier: *A gazdasági antopológia tárgya és módszerei. Documentatio Ethnographica,* Bp., 1981.)

52. A tulajdonviszonyok: a termelés viszonyai az elsajátítási folyamat szempontjából. A tőkeviszonyra nézve mondja Marx: „Ahhoz, hogy azokat a viszonyokat, amelyekre tőke és bérmunka lépnek, *tulajdonviszonyokként* vagy *törvényekként* fejezzük ki, nem kell egyebet tennünk, mint hogy kifejezzük a két oldalnak a viszonyulását az *értékesítési folyamatban* mint *elsajátítási folyamatban.*" (Marx kiemelése). Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai,* I., 354. old.

53. K. Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai.* Id. kiad., 368. oldal.

54. Uo. Következésképpen: ha a társadalmi formák tör-

ténelmi fejlődését nem a modern tőkés termelés történelmi kialakulása szempontjából tesszük vizsgálat tárgyává, hanem egy ezt a fejlődést is magában foglaló, szélesebb nézőpontból, a történelmi fejlődés általános menetének elemzése szempontjából, akkor ezt a különbséget Marxnak a *Grundrissé*-ben kifejtett felfogása rekonstrukciójánál is figyelembe kell vennünk. A különböző Marx-interpretációk egyik gyakori fogyatékossága éppen az e két szempont közötti differenciálás hiánya. Miközben a tőkés fejlődésnél szélesebb történelmi szempont alapján fejtik ki a történelmi fejlődés valamely felfogását, s a társadalmi formák teóriáját (ami már csupán annálfogva is szükségszerű, mivel a tőkés fejlődés mellett a modern történelem más társadalmi formákat is ismer), azonközben figyelmen kívül hagyják Marxnak a társadalmi formák történelmi elemzése során alkalmazott sajátos szempontját.

55. K. Marx: I. m., 356. oldal.

56. Uo.

57. Az egyik ilyen, a két forma különbségét explicit módon megfogalmazó marxi gondolatmenet a következő: „A legőseredetibb formában tételezve a földhöz tulajdonosként viszonyulni azt jelenti, hogy készen találni rajta nyersanyagot, szerszámot, és nem a munka által, hanem maga a föld által létrehozott létfenntartási eszközöket. Amikor ezt a viszonyt már újratermelték, megjelennek a másodlagos szerszámok, és a földnek maga a munka által létrehozott termékei, mint amelyek benne foglaltatnak a *földtulajdonban*, annak kezdetleges formáiban." (*A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai.* I. kötet, 377. oldal.) Vö.: D. G. North: *Structure and Change in Economic History.* New York–London, 1981., 81–82.

58. Uo.
59. I. m., 366. oldal.
60. I. m., 375. oldal.
61. I. m., 357. oldal, továbbá 364. oldal.
62. I. m., 369–370. oldal.
63. I. m., 364. oldal. 365., 366., 373. oldalak.
64. I. m., 364., 372., 374. oldalak.
65. I. m., 374. oldal.
66. K. Marx: *A tőke,* I. kötet. Id. kiad., 41. oldal.
67. Marx–Engels: *A német ideológia. MEM,* 3. kötet. Id. kiadás, 68–69. oldal.
68. K. Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből.* Bp., 1970., 77. oldal. Vö.: i. m., 68–69. oldal.

Filozófia „itt és most"

Történeti vázlat a filozófia lehetőségéről Közép-, Kelet-Európában

Marx írja: minden társadalmi gondolkodás alapvető ténye, hogy a szubjektum, vagyis a társadalom egy meghatározott állapota eleve adott, következésképpen időről időre számot kell vetnünk a megismerés lehetőségeivel és korlátaival mind az adott viszonyok, mind pedig a jövő tekintetében. Mert ha igaz is az, hogy a fejlődés következő lépcsőfokát nem elegendő csupán a jelenlegi viszonyok meghosszabbításának felfogni, ugyanakkor az is igaz, hogy ugyanennek a lépcsőfoknak az előrejelzése semmiképpen sem puszta logikai feladvány. Másfelől persze nem is valami logikától független feladatról van szó, hanem arról, hogy melyek a jelenlegi konkrét viszonyok elméletileg kibontható szerkezeti összefüggései, milyen viszonyban állnak e szerkezeti összefüggések saját történelmi előfeltételeikkel (mennyiben termelik újjá vagy rombolják ezeket az előfeltételeket), mennyiben alakítanak ki önmagukon túlmutató viszonyokat, s végül e szerkezeti összefüggések mint egy történelmileg meghatározott *különös termelés* viszonyai milyen viszonyban állnak az általában vett termeléssel. Különben bizonyos értelemben ez az utóbbi kérdés magában foglalja a többi kérdést is, még akkor is, ha természetesen nem helyettesíti. Ezért az általában vett termelésnek a viszonya a *szocializmushoz* mint az általános árutermelés egy történelmileg kialakult különös formájához a legfontosabb kérdésünk. S ez az a kérdés, amelyet ez idő szerint aligha lehet máshol világ-

gosabban megfogalmazni, mint Közép-, Kelet-Európában. Ugyanakkor azonban egyben ez az a kérdés is – melyre éppen aktualitásánál fogva – talán a legtöbb sajátos közép- és kelet-európai lokális szín rakódott az elmúlt évtizedekben, sokszor hamis és túláltalánosított alternatíváival, másszor csupán konkrét-egyedi formájával voltaképpen elfedve annak lényegét. Marx azt írta, hogy az „... úgynevezett történelmi fejlődés egyáltalán azon nyugszik, hogy az utolsó forma a múltbelieket önmagához vezető fokoknak tekinti, és minthogy ritkán és csak egészen meghatározott feltételek között képes önmagát bírálni – itt természetesen nem olyan történelmi időszakokról van szó, amelyek önmagukat a hanyatlás korának tekintik –, ezeket mindig egyoldalúan fogja fel." (*Grundrisse* I., 31. oldal.) Nos, Közép- és Kelet-Európa sajátossága éppen abban van, hogy lehetősége szerint olyan időszakban is képes önmagát kritikailag szemlélni, amikor történelmének nem hanyatló, hanem felfelé ívelő korszakában tudhatja magát. Közép- és Kelet-Európa kis népei ugyanis sohasem voltak közeli atyafiságban a történelmi fejlődés meghatározó áramlataival – amennyiben ezek egyáltalán érintették őket. Már a XV. és XVI. századi nagy történelemforduló eseményei is szinte összeroppantják e térséget. Az abszolút monarchiák létrejötte Nyugaton, majd az ezzel nagyjából egy időben induló svéd hódítás például csaknem megsemmisíti nem csupán a lengyel területi integritást, hanem magát a lengyelséget mint etnikai egységet. Hasonló sorsra jut Litvánia. Ugyanekkor Délről másfajta társadalmi háttérrel, de mégis ugyanilyen jellegű következményeket hoz magával a török hódítás a Balkánon, és – részben – Magyarországon. Közép- és Kelet-Európa harapófogóba kerül (és ebben a harapófogóban marad), aminek

eredménye – ellentétben például a német, az orosz fejlődéssel – az itt élő népek önálló államiságának mint az önálló fejlődés biztosítékának a megszűnése, és ez – legalábbis hosszú időre – közvetlenül etnikai fennállásuknak, fennmaradásuknak a kérdésessé válását vonja maga után. Ha az előjelek változnak is, de az eredmény ugyanaz Csehország, Magyarország, Lengyelország, Bulgária, Szerbia, Horvátország esetében egyaránt. A helyzet sajátossága nem csupán abban van, hogy a tágabb térség más országai, mint például Oroszország, Poroszország, Ausztria saját abszolút monarchiájuk létrehozásával válaszolnak a Nyugat-Európából érkező kihívásra – bár ez később igencsak nagy fontosságú tényezővé válik. Mert mint Perry Anderson írja: „a keleti abszolutizmusokat alapvetően nemzetközi tényezők eredőjeként lehet felfogni. Anélkül, hogy gazdasági értelemben elérték volna a Nyugat fejlődési szintjét, kénytelenek voltak átvenni annak modern államszervezetét." (P. Anderson: *Lineages of the Absolutist State,* 90. oldal.) Ez az átvétel azután nem csupán mélyreható belső társadalmi átrendeződést von maga után az egyes országokban, hanem egyúttal ezek a sajátosan átalakult, módosult abszolút monarchiák, illetve ezek modern utódai Közép- és Kelet-Európában meghatározó nemzetközi, majd mindinkább gazdasági tényezővé is váltak az itt élő kis létszámú etnikumok számára. Így hát valószínűleg Perry Andersonnak van igaza a Wallerstein–Braudel koncepcióval szemben, hogy tudniillik a világpiac és a világgazdaság megjelenése előtt aligha jogos a gazdasági világok kapcsolatairól, erőviszonyairól beszélni. Másfelől azonban – mondja Anderson – bizonyos, hogy a különböző térségek, országok, népek közötti *politikai* kapcsolatok erősen meghatározóak voltak Közép- és Kelet-

Európa sorsának alakulásában. (Anderson, 197–198. oldal.) Közép- és Kelet-Európa országai és népei számára – már amelyek fennmaradtak – jórészt függetlenül az egyes országok, térségek gazdasági fejlettségétől, a *fennmaradás* politikai feltételei mindig is külön problémát jelentettek, s külön, önálló kérdésként jelentek meg. Ha az oroszság vagy a német etnikum példáját tekintjük párhuzamnak, akkor azt látjuk, hogy a tatár hódítás, majd a svéd háború Oroszország számára felvetette ugyan bizonyos területek hovatartozását, vagy valóságossá tette akár az orosz lakosság egészének alávetését egy uralkodó és hódító kisebbségnek, de valójában soha, egyetlen pillanatra sem fenyegetett és vált lehetségessé az oroszságnak mint az etnikum egészének a megszüntetése, tatárosítása. Ha súlyos és nehéz probléma volt is az idegen uralom – a nemesség, az uralkodóház és a köznép számára egyaránt –, de *mint etnikum*, nem került veszélybe sem az orosz, sem pedig a német etnikum. Ezért itt az önálló és független monarchia megteremtésének folyamata Iván Kalitától Nagy Péterig szükségképpen úgy merült fel, mint az orosz etnikum természetes és szükségszerű válasza a tatár elnyomásra, illetve később a svéd kihívásra. Ha némi kellemetlen mellékízt sejtet is Grekov megfogalmazása, nem minden alap nélkül írja: „Nem az a nép tartja magát jogosan nagynak, melyet történelme folyamán nem ért szerencsétlenség, hanem az, amelynek megvoltak az alkotó erői arra, hogy legyőzze a legsúlyosabb csapásokat is. Az orosz nép, amely megállta helyét a számtalan, félelmet keltő nomád néppel szemben, amelynek megvolt az ereje az Ázsia felét és Európának több mint a felét uralmuk alatt tartó mongolok igájának lerázására, nem hagyta el magát most (a krími tatárok támadása idején) sem. (B. D. Gre-

kov, II. köt., 270. oldal.) Hasonlóképpen Németországban: a porosz abszolutizmus kialakulása, küzdelme a svédekkel, franciákkal, a Habsburgokkal, majd végül az egységes Németország kialakulása, s ilyen módon egységes államalakulatként a nyugat-európai fejlődésbe történő bekapcsolódása sok szempontból kulcsot ad annak megértéséhez, hogy – habár Németország kevésbé volt fejlett, mint a kor Franciaországa és Angliája – miért adott a kor német problémája mégis alapot a hegeli filozófiában például annak kifejezéséhez, hogy a németség éppen ekkor kerül kapcsolatba az abszolút szellemmel.

Azt lehetne mondani, hogy Marxnak és Engelsnek ugyan alapvetően igaza volt, amikor a hegeli filozófia titkát a kor német viszonyainak elmaradottságával hozta összefüggésbe, mégis ehhez a képhez hozzátartozik, hogy a bismarcki Németországban nem csupán ez a tény játszott szerepet, hanem az is, hogy úgy tűnt: Németország éppen a hegeli filozófia születésének idején csatlakozik igazán a világtörténelemhez. A kis német fejedelemségek mikrokozmosza hirtelen kitágul, és világtörténelmi, de legalábbis európai horizontot kap. Ez a tény feltétlenül fontos tényező Hegel filozófiai építményének létrejöttében, s abban is, hogy a hegeli rendszer elméleti keretét, időhorizontját az abszolút szellem alkotja. Talán nem túlságosan erőltetett magyarázat az, hogy amikor Hegel a jénai korszakában Napóleonról mint „világlélekről" ír, álláspontjában fellelhető az a gondolat, miszerint minden feltétel adott ahhoz, hogy a németség csatlakozzék ehhez a „világszellemhez". Ebből a szempontból teljesen logikus, hogy „... Hegel igen szkeptikus volt a Napóleon elleni német felszabadító háborúval szemben, és az utolsó pillanatig a császár győzelmét remélte és várta. Napóleon

bukását tragikus világeseménynek tekinti, s levelei telve vannak keserű bírálattal az immár diadalmaskodott középszerűség felett. Hegel még hosszú időn át nem tud megbarátkozni ezzel az állapottal, újra és újra azt reméli, hogy a világszellem mégiscsak hatalmas lépést tesz, és pokolra űzi a diadalmaskodó bolhákat és poloskákat." (Lukács: *A fiatal Hegel,* 457. oldal.) Bár természetesen a példa más időből való, mint a korábban említett közép-európai harapófogó kialakulása, de végkifejletében és tiszta formájában jól jelzi a korábbi problémát: Hegel el tudja képzelni a német fejedelmek vereségét, Napóleon győzelmét a németek felett, anélkül hogy felmerülne benne a németség mint etnikum tragikus sorsának lehetősége. Sőt, éppen ellenkezőleg: egy ilyen veréséggel együtt a németségnek a világszellemhez való kapcsolódását véli megvalósulni.

Ha most visszatérünk a régebbi múltba, és e múltban Közép- és Kelet-Európa helyzetére, nem csupán azt találjuk, amit Szücs Jenő így jellemez: „A középkor *csak* soknemzetiségű államokat ismer. Nyugat- és Észak-Európa, másrészt Közép- és Kelet-Európa közt a különbség abban áll, hogy míg az előbbi régióban a 13. századtól egyre erősödő állam a »tartományi nemzetiségeket« (nationalitis provinciales) a századok során »államnemzetiséggé« (nationalité d'Etat) kovácsolja össze . . ., hogy belőle a polgári politikai nemzet bontakozik ki a század végére (a 18. század végére), bizonyos helyeken pedig a korán önállósult polgári fejlődés vezetett e többnyelvű államnemzetekhez (Svájc, Hollandia, később Belgium), addig a Rajnától keletre az állam »nemzetiségformáló« szerepe kimaradt. Itt ugyanis az államok vagy sokkal kisebbek, vagy éppenséggel sokkal monstruózusabbak voltak a középkor óta részben rendileg szerveződő

nemzeti kereteknél (Habsburg-monarchia, orosz birodalom, oszmán birodalom)." (Szücs Jenő: *Nemzet és történelem,* 30. oldal.) Ha most már a korábbi meggondolásokat is figyelembe vesszük, ezt az ábrázolást mindenképpen ki kell egészítenünk azzal, hogy az állam és nemzet problémája Közép- és Kelet-Európában legalább oly mértékben függ egyéb tényezőktől is, mint a túl kicsi és túl nagy államalakulatok problémájától. Nyugat-Európában ugyanis az abszolút monarchiák és az „államnemzet" kialakulásának egyik sajátos vonása éppen az, hogy a gazdasági, kulturális és a politikai fejlődés bonyolult kölcsönhatásában e fejlődés egyúttal többé-kevésbé *kiegyensúlyozott* fejlődés is. Következésképpen *a nemzetállamokon belül az egyes etnikumok fennmaradása* semmiképpen sem kapcsolódik közvetlenül és feltétlenül „nemzetalkotó képességük" kifejlődéséhez és érvényre juttatásához, már egyszerűen annálfogva sem, hogy egyfelől gazdasági súlyuk, másfelől politikai autonómiájuk elegendőnek bizonyul nyelvi, kulturális egységük fenntartásához. Persze hiba lenne ebből arra a következtetésre jutni, hogy Nyugat-Európában a gazdasági fejlettség magasabb szintjével eleve biztosítva volt valamennyi etnikum fennmaradása. Hiszen ha csak a gazdaság oldaláról tekintjük is a dolgot, korántsem ritka jelenség, hogy gazdaságilag fejlett régiók, kisebb körzetek később hanyatlásnak indulnak, s ezzel már eleve egyenlőtlen fennmaradási esélyeket sejthetünk különböző korok etnikumai között. De fontosabb ennél az, hogy éppen a fejlődés kiegyensúlyozottabb volta következtében az abszolút monarchiák kialakulása Nyugaton inkább felfogható olyan típusú integrációs folyamatnak vagy integrációs folyamatként *is,* amely szükségképpen növekvő szere-

pet biztosított a helyi közösségek, etnikumok politikai képviselete számára.

Szücs Jenő egy későbbi írásában, a *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című tanulmányában már maga is szűknek érzi a korábban alkalmazott elméleti keretet, és Bibó Istvánra utalva, helyesen mondja: „Fentebb már jeleztük, miként következik a szuverenitás felparcellázottságából a Nyugat városiasodásának egyedi vonása, a városi autonómia – jogok és hatáskörök olyan együttese, mely más magaskultúrákban az »állami« szuverenitás része... Nincs még egy korszak a római köztársaság és a francia forradalom közt, mely a szabadság jelszavát oly fennen és sűrűn (noha oly sokféle tartalommal) hangoztatta volna, mint a Nyugat 12–13. százada. A kórusba belevegyült már a parasztság hangja is... Mindez együttesen belső törvényszerűséggel tágította ki a legalsó szintekig a struktúra szervező elveként a »szabadságokat«... Más régiók feudalizmusai is ismerték persze a szabadság valaminő fogalmát, még paraszti szinten is, az azonban már nyugati sajátosság, hogy a szolgaság és különféle köztes állapotok kiiktatásával a parasztság egésze jutott korlátozott, de nagyjában-egészében homogén pozitív jogokhoz, melyeket nemcsak a »szokás« szentesített, hanem írott, »szerződéses« jelleg is garantált." Tehát a nemzetté válásnak egy alulról szerveződő útja valósult itt meg. Jellemző példája ennek, hogy például Franciaországban VII. Károly és XII. Lajos idejében jött létre számos helyi parlament (így Toulouse-ban Grenoble, Bordeaux, Dijon, Rouen és Aix központtal hoztak létre parlamentet), nagyjából egy időben a compagnies d'ordonnance megalapításával. Nagyjából hasonló volt a helyzet Angliában, habár itt kevésbé jellegzetes a különböző etnikumok területi elhelyezkedése

– mármint ha nem Nagy-Britanniát tekintjük. Kelet-Európában az abszolút monarchiák külső tényezők által inspirált, *felülről történő kialakulása* sajátos, erőszakos, durva és bürokratikus jelleget kölcsönzött ezeknek az államoknak, melyeket legvilágosabban talán ismét csak Perry Andersonra hivatkozva jellemezhetünk a mi szempontunkból. Eszerint: míg a központi hatalom növeli erejét a nemesség felett, a nemesség ezzel párhuzamosan növeli erejét a parasztság felett. S ez értendő mind politikailag, mind gazdaságilag. Ez utóbbit aligha jellemezhetjük jobban, mint az ún. második jobbágyság kialakulásával, az előbbit pedig azzal, hogy a keleti abszolút monarchiákban egyfelől nem növekedik, hanem éppenséggel csökken a központi hatalom melletti képviseleti testületek szerepe, másfelől pedig – s ez még fontosabb – e képviseleti testületek szigorúan mint a világi és az egyházi arisztokrácia képviseleti intézményei maradnak meg, s csupán a XIX. sz. elején kezd megváltozni a helyzet, habár akkor sem a harmadik rend tagjai és képviselői vagy a parasztok jelennek meg a színen, hanem a középnemesség megváltozott szellemű és helyzetű „értelmiségi" rétege lép a politika színpadára.

Visszatérve most már eredeti problémánkhoz, azt mondhatjuk, hogy Kelet-Európa népei, népcsoportjai különleges helyzetbe kerültek a XIII–XIV. századtól: vagy kialakítottak egy erős abszolút monarchiát, mely egyfelől ugyan a *külső* hódítókkal szembeni védekezés egyedüli biztosítékát nyújthatta számukra, de másfelől ezzel együtt ugyanez az abszolút monarchia a korábbinál durvább és keményebb elnyomás eszközévé is vált; vagy pedig nem hoztak létre ilyen abszolút monarchiákat, aminek következtében nem csupán a külső ellenségtől nem tudtak megmenekülni, ha-

nem ennek következtében a belső kizsákmányoláshoz még egy külső – megsemmisítéssel fenyegető – kulturális, etnikai, vallási elnyomás is járult.

Különös nyomatékkal kell utalni arra, hogy ez a helyzet csupán jóval később, újabb elemekkel gyarapodva vált a sajátosan kelet-európai gondolkodás hagyományos-tragikus ideológiai dimenziójának megalapozójává. Az alternatívák ekkor még kidolgozatlanok, végiggondolatlanok, a helyzet ellentmondásait inkább az ideológiának az az állapota jelzi, hogy ugyanabból a kiindulópontból gyakran homlokegyenest ellenkező gyakorlati következtetéseket vonnak le.

A kialakult helyzetet Magyarországra vonatkozóan kitűnő elemzésben mutatja be Szücs Jenő. Egyfelől azt bizonyítja, hogy a X. és XIII. század táján még nem található jelentős eltérés a magyar és például a francia gondolkodás között a genus, a lingua és a nation fogalmait illetően, sőt: „... mintegy 1200–1300 közt nemcsak párhuzamosan, de szoros genetikus kapcsolatban a nyugat-európai fejlődéssel, kibontakozik előbb egy lovagi, majd egy nemesi jellegű »rendi államnemzet« és »állampatriotizmus«." (Szücs Jenő: *Nemzet és történelem*, 252. oldal.) A XIII. és XVI. században azonban „... a *natio* háromféle, egymással összefüggő, de mégis nagyon különböző koncepciója kezdődik s fejlődik egymás mellett: egy, az alattvalói kötelékeken és intézményeken stb. nyugvó »államnemzetiség«, egy, az etnikai kötelékeken, hagyományokon, nyelvi egységen nyugvó – részben »territorizált« – »nyelvnemzetiség« s végül egy rendi *natio* koncepciója ... Ami specifikusan kelet-európai, az az említett háromféle koncepció vagy erővonal egymáshoz való viszonyának kora újkori alakulása és újkori megoldása, ti. e »történeti nyersanyagok« modern nemzetté formálódása."

(Szücs Jenő: i. m., 252–253. oldal.) A fontos ebben éppen az, hogy a „történelmi nyersanyag" különböző elemei a XVI. és XVII. századtól kezdve Közép-Európában újból meg újból egymást kizáró módon ellentmondásba kerülnek egymással, aminek következtében a modern nemzetté válás folyamata egyoldalú jelleget ölt, illetve számos esetben lehetetlenné válik. És még a másik oldalról, például Oroszország felől szemlélve is sajátos alakulatnak bizonyul Közép- és Kelet-Európa. Mégpedig nem csupán abból a szempontból, hogy Oroszországban a XVIII. századtól egyre inkább egy ezt a térséget (Közép- és Kelet-Európát) fenyegető abszolút monarchia alakult ki, hanem abban a tekintetben is, hogy még az orosz parasztot egységesen a „kresztjanyin"-ra „keresztelő" tatár hódítóknak sem jutott soha eszükbe az egész orosz lakosság megsemmisítése, valamennyi orosz lakta vidék elfoglalása – különösképpen pedig nem az orosz lakosság „eltatárosítása". A svédek sem tűzhettek ki hasonló célokat – már csak a hódító nemzet szinte meghökkentően kis népességszámánál fogva sem. Kelet- és Közép-Európában azonban így állt a helyzet: viszonylag kis területű, korlátozott népességszámú, a gazdasági fejlődésnek Nyugat-Európához képest alacsonyabb szintjén álló országcsoport alakult itt ki, melynek egyes egységeiben a külső veszélyek hatására megújuló erőfeszítések történnek erős, katonailag jól szervezett monarchiák kialakítására, de – jórészt éppen az eredeti feltételek miatt – ezek az erőfeszítések változó eredményességet mutatnak; az itt alakuló-formálódó monarchiák stabilitása időszakosan erősen változó.

A helyzetből fakadó *belső* ellentmondást talán legvilágosabban a Dózsa-parasztháború kapcsán lehet nyomon követni, ismét Szücs Jenő kutatásai alapján. Ezzel összefüggés-

ben igen fontos az a tény, hogy miként hirdetik meg a háborút a parasztok között: a keresztény vallás és kiváltképpen Magyarország védelmére. A parasztot *vallása és élete* védelmére mozgósítják. Azt a parasztot, akinek életét azonban már a második jobbágyság viszonyai teszik minden korábbinál nehezebbé. Így, a parasztok helyzetéből fakadóan, a vallási és a territoriális-nemzeti háborúra mozgósító ideológia differenciálatlanul egyúttal magába foglalja a parasztok sajátos-szociális helyzetének tudatosítását, az e helyzettel szembeni fellépés programját, s e két *különböző* programot szinte észrevétlenül egyesíti, sőt azonosítja. Szücs Jenő írja: „Felmerülhet a kérdés: hogyan tekinthető homogénnek a keresztesek írott hagyatéka, hiszen az eredeti keresztes had május derekától már felkelők tábora, illegitim vállalkozás..., mely nyíltan meghirdette a küzdelmet a nemesség ellen? A jellemző azonban éppen az, hogy e fordulat az eszmei töltésen mit sem változtatott, az ideológia homogén maradt, a célt ugyanazok a toposzok fejezhették ki! A felkelők – legalábbis ami Dózsa főseregét illeti – május végéig nem adták fel az eredeti célt, a török ellenes hadjáratot; uraikkal és a törökkel *egyszerre* akartak leszámolni." (Szücs i. m., 591. oldal.) De ha igaz, hogy ugyanazon ideológiai keretben és ugyanazokban a szavakban egyidejűleg fejeződnek ki vallási, „nemzeti" és szociális célok, az még korántsem jelenti e célok *valóságos* egységét és egybeesését: a török elleni háborút a nemességgel szembeforduló, önmagára hagyatkozó parasztsereg nem vívhatta meg – különösen nem akkor, ha nem csupán egyetlenegy ütközetre, hanem hosszasan tartó harcra kellett berendezkedni. Vagyis, ha a török elleni harcot a parasztság támogatása nélkül nem lehetett megnyerni, úgy hasonlóképpen vesztes háborúra volt csak

kilátás a nemesség ellenében is. A nemesség elleni, valamint a török elleni harc se nem feltételezte egymást, se nem válhatott egyetlen küzdelem szervesen összetartozó két elemévé. A célok valóságos egysége helyett tehát az ideológia tisztázatlan egysége jött létre, s ez egy zavaros és ellentmondásos helyzetet mutat: tökéletesen helytelen lenne azt várni el a XVI. sz. parasztságától, hogy saját erejére támaszkodva küzdjön az abszolút monarchia létrehozásáért és megerősítéséért, ugyanakkor viszont teljesen irreális azt remélni, hogy szilárd abszolút monarchia nélkül a török támadás elhárítható. Így hát csak „valami tág és elmosódó ontologikus értelemben" (Szücs: i. m., 595. oldal.) lehet népi patriotizmusról beszélni, s nem azért, mintha nem lett volna eléggé erős a török veszély érzete Dózsa seregében, amit már – mint Szücs Jenő írja – a főhad „makacs és következetes dél felé vonulása" is mutat, hanem mindenekelőtt azért, mert ez a patriotizmus mint ideológia, meg sem fogalmazódott és nem is fogalmazódhatott meg. Ehelyett a parasztháború megmaradt a szociális, a vallási és a külső veszély egybemosódott, tisztázatlan érzésénél és ideológiájánál. S ha ezt látjuk az egyik oldalon, akkor a másikon: a magát tudatosabban nemzetalkotónak tekintő nemességnél még súlyosabb ellentmondásokat vizsgálhatunk. Mert a probléma itt nem csupán abban – a feudalizmusban mindig jellemző törekvésben – áll, hogy a nemesség akadályokat gördít az abszolút monarchia kialakulásának útjába, és harcol ellene. Ezzel párhuzamosan a nemesség *nemzeti király* választása mellett száll síkra – aki a nemesség akarata szerint természetesen szintén nem lehetne abszolút uralkodó –, s legelső céljának a második jobbágyság intézményeinek kiépítését, s a parasztháború leverését tekinti. Mi sem mutatja jobban a kialakult

helyzet ellentmondásosságát, valamint az ehhez kapcsolódó ideológia zavarait – mondja Szücs Jenő –, mint az, hogy a mohácsi vereséget közvetlenül követő 1526-os (novemberi) székesfehérvári országgyűlésen azt a Szapolyai Jánost választják meg *nemzeti* és magyar királynak, aki a mohácsi csatavesztésben semmiképpen sem volt minden felelősség nélkülinek mondható, viszont a nemesség körében emlékezetes érdemeket szerzett a Dózsa-felkelés leverésében. Werbőczi ezért így méltatja Szapolyait az országgyűlésen: „Tudjátok, mennyi szolgálatot tett a vajda úr nektek, magyarok." Szücs Jenő, miután ismerteti az országgyűlés eme eseményeit, konklúzióját a következőkben vonja meg: „A felelősség súlyát még csak nem is érzékelve, a szokásos demagógiától felpezsdülve, s a formális közjogias illúziókban »újjászületve« ... indul el a mohácsi tömegsír széléről tántorogva egy generáció." (I. m., 564. oldal.) A hatalmat birtokló rend tagjainak felelősségét, mulasztásának nagyságát és súlyát nem csökkenti, hanem csupán reálisabb összefüggésbe helyezi, ha ehhez hozzátesszük: a vallási, nemzeti és szociális viszonyok olyan ellentmondását találhatjuk meg itt is, amely már in statu nascendi egyoldalú és zavaros nemzeti ideológiát jelent. Ha tehát Dózsa parasztjai úgy érezhették, hogy a török hódítók és a magyar nemesség általi elnyomatásuk az ugyanazokkal a toposzokkal megfogalmazott ideológia keretében fejezhető ki, akkor a nemesség oldaláról viszont a parasztfelkelők általi fenyegetés, a nemzeti király hiánya és a török veszély került ugyanabba az ideológiai keretbe, azzal a különbséggel, hogy ez utóbbi esetben a hangsúly kétségkívül a parasztfelkelés megtorlására, a parasztság feletti hatalom megszilárdítására helyeződik, s csak jóval később, már az 1600-as években történik fordulat, és jelenik

meg határozottan a hangsúly áthelyeződése elsősorban és talán először Zrínyi írásában; egyrészt a *nemzet minden rétegét* létében érintő veszedelem megfogalmazásaként, másfelől pedig ezzel párhuzamosan a végveszélyben a nemesség és a parasztság közötti *ellentét relativizálódásaként*. „Nehéz ugyan ez a hivatal nekem, de ha az Isten az hazámhoz való szeretetet reám tette, imé kiáltok, imé üvöltök: hallj meg engem, élő magyar, ihon a veszedelem, ihon az emésztő tüz! . . . Kérdezkedjétek mostan egymástul, kit illet ez a veszély, kit fenyeget ez a háború?" (*Az török áfium ellen való orvosság*, 11–13. oldal.) Majd végül: „Nem kell a népfogadásban csak a nemességre néznünk, nemcsak a katonaságra, amint most vagyon. A jó nemest, a jó katonát inkább kell venni, ha vagyon, de ha nincsen, a pórbul kell előállítanunk hadi népünket: ez jobb amaz eltunyult nemesnél, és jobb amaz udvarokban nyalakodó, részegeskedő katonánál, jobb annál is, aki végbeli név alatt semmit nem tud egyebet, hanem falurul falura quártélyozni, kóborolni, lopni, szegény embert nyomorgatni." (*Az török áfium . . .*, 40. oldal.) S nem véletlen, hogy Zrínyi „orvossága" a nemzeti abszolút monarchia gondolatát tartalmazza: az . . . „ország tartson egy ármádát lábon készen . . ." „Ez az ármáda szükséges, hogy elegendő fizetéssel és minden provisioval administráltassék . . ." „Disciplina militaris." (I. m., 28–31. oldal.)

Ha a magyar viszonyoktól sokszor jelentősen különböző fejlődést állapíthatunk is meg Kelet- és Közép-Európa más országaiban, mégis e fejlődés fő irányára vonatkozóan joggal állapíthatja meg P. Anderson: itt az általános az volt, hogy a nemesség kettős félelemben élt, sokkal erőteljesebben, mint Nyugat-Európában. Egyfelől a külső ellenség lesett rá, másfelől pedig saját parasztsága, s ezek „. . . a ne-

messég kollektív hatalmát és tulajdonát közvetlenül és egészében fenyegették". (*Lineages . . .*, 212. oldal.) Végső soron pedig a XVII. századi sajátos, keleti típusú abszolutista állam kialakítása volt a válasza a nemességnek e kettős félelemre ott, ahol erre a válaszra alkalom nyílt. Az elnyomás politikai-katonai apparátusa nyújtott garanciát a jobbágyság intézményének fenntartására és megerősítésére, s a központosított állam feladata az volt, hogy biztosítsa a feudális nemesség pozícióját külső riválisaival és saját parasztjaival szemben egyaránt. (Uo.) Közép- és Kelet-Európa országaiban, melyeket a XV. századtól folyamatosan és egyre erőteljesebben legalább két oldalról fenyegetett külső veszély, ehhez még egy további tényező járult: az abszolút monarchia egyúttal idegen dinasztia uralmát is jelentette (természetesen itt a Habsburgok Ausztriája a kivétel), ezért a nemesség számára az abszolút monarchia megerősítése, támogatása egyúttal az idegen uralom erősödésével és támogatásával vált egyértelművé. Másfelől pedig a nemességnek a külső veszéllyel szembeni harca is ambivalenssé vált: vagy a *legitim és idegen* uralmat támogatta az illegitim és idegen uralom ellenében, vagy pedig saját, hazai, de illegitim dinasztia megteremtésére kellett vállalkoznia mindkét korábbi és *külső* veszéllyel szemben. Helyesen állapítja meg tehát P. Anderson, hogy aligha volt Európának olyan nemessége, amely a magyarhoz hasonló hevességgel és kitartással harcolt volna a monarchia túlkapásai ellen. Ezzel szemben a másik oldalon, Poroszországban és Oroszországban a nemesség egyáltalán nem lépett fel az arisztokrácia s a centralizált központi hatalom ellenében. (I. m., 228–229. oldal.)

Így tehát a XVI. és a XVII. század különösen fontos fordulópontja Kelet-Európának általában, és különösképpen a

kelet-, közép-európai térségnek. Ezen belül talán éppen Magyarország példája mutatja a legtisztábban, hogy az abszolút monarchiákkal is összefüggésben kialakuló nemzetek politikai és gazdasági keretei s ehhez kapcsolódva a nemzeti ideológiák – nem előzmények nélküli – kikristályosodása Közép- és Kelet-Európában már a kezdet pillanatától egymást keresztező, dilemmákba torkolló, egymást feltételező és ugyanakkor kizáró tendenciákat, lehetőségeket, feladatokat és alternatívákat foglal magában. Ennek nem csupán egy megzavart, hamis végletekbe átcsapó ideológia a következménye, hanem egyfelől egy olyan ideológiai *helyzet*, amelyben lehetetlenné válik azoknak az ideológiai alapozottságú kategóriáknak a létrejövetele, amelyekben egyáltalán tudatosulhatnának a lehetséges alternatívák, másfelől pedig ezzel összefüggésben a másutt létrehozott és létrejövő ideológiák alkalmazásának kényszere, ugyanakkor pedig lehetetlensége is belátható: nemzet, haza, haladás, függetlenség, respublica stb. nem csupán sajátos értelmet nyernek itt, hanem kezdettől fogva olyan tartalmakat hordoznak, amelyek kibontása ellentétes, sőt, egymással ellenségesen szembekerülő politikai doktrínákat, mozgalmakat alapoz vagy alapozhat meg. Mégpedig nemcsak abban a szokásos értelemben, ahogyan a progresszió és a reakció egymást kizáró célokat, koncepciókat épít ki e fogalmak révén, hanem úgy is, hogy itt sajátságosan éppen a progresszión belül, kezdettől fogva rajzolódik ki az ellentét, s egyúttal éppen emiatt korántsem egyértelműen. Ezért azután ha helyes is Nyirinek a filozófiáról vallott felfogása, aki „... filozófián az antinomikus társadalmi helyzetben totális szemléletre törekvő, ily módon szükségképpen ellentmondásokhoz vezető és ezeket az ellentmondásokat újabb fogalmi konstrukciókkal fel-

oldani próbáló gondolkodást . . .” ért, ez a meghatározás, éppen mivel genetikus karakterű, messze nem kielégítő. A magyar társadalom antinomikus helyzete legalább oly sokrétű a XVI. századtól kezdve, mint bármely nyugat-európai ország társadalmának helyzete, s korán sincs szó arról, hogy Magyarországon kevésbé lett volna meg – legalábbis egyesekben – a totális szemlélet igénye. Nyiri maga is elismeri, hogy definíciója további kiegészítést igényel, amikor azt mondja, hogy az így jellemzett filozófiai gondolkodásmódot jellegzetesen polgárinak tekinti (Nyiri: *A monarchia szellemi életéről*, 11–12. oldal), s ezzel is – némiképpen önellentmondóan – utal arra, hogy egyfelől nem általában vett *mindenfajta* antinomikus helyzetre gondol, másfelől ugyancsak nem általában vett mindenfajta totális szemléletet tekint filozófiai jellegűnek. Úgy tűnik mármost, hogy az az antinómia, amelyre Nyiri általánosságban utal, egy meghatározott társadalmi csoportnak más csoportokkal kapcsolatos alapvető és ellentétes viszonyát jelenti, a totális szemlélet pedig ezeknek az ellentmondásoknak a feloldási kísérletét egy egyetemesebbnek tekintett és értékjellegű vonatkoztatási rendszerben. Ez a korrekció most már lehetővé teszi, hogy megértsük: ez az antinómia Európa nyugati felén a XVI. századtól kezdődően, de a XVII. században már igen erőteljesen megváltozik és letisztul, a korábbiakhoz képest két szempontból is, mégpedig a *nemzeti államok* és a *nemzetgazdaságok* kialakulásával, továbbá a világtörténelem, az egyetemes fejlődés koncepciójának a megjelenésével. Egyfelől a belső konfliktusok vizsgálata a nemzetállamhoz való viszonyban történik, másfelől pedig – és mind erőteljesebben – a nemzetállamnak az emberiség egészéhez, történelmi fejlődéséhez, a világtörténelemhez való viszonyá-

ban. Vagyis a nemzet valóságos léte és ennek megfelelő különös, közvetítő kategóriája döntő tényezővé válik. Így hát a magyar filozófiai gondolkodásnak az ellentmondások tisztázása során nem csupán az a hátránya volt meg, hogy sem az ókori Kelet, sem az antik társadalom filozófiáját nem mondhatta elődjének, nem kapcsolódott hozzá, s csupán a középkori vallásfilozófiával került érintkezésbe, hanem amellett és főképpen még az is, hogy éppen amikor az abszolút monarchiák mint a nemzetállamok legelső formái a filozófiai gondolkodás vonatkoztatási pontjává, az ellentmondásokat közvetítő kategóriává kristályosodnak, ez a „közvetítő", vonatkoztatási keret s az ellentmondások nélkülözhetetlen rendező közepe a tényleges történelmi formálódás folytán e térség egyes országaiban vagy egyáltalán nem jön létre, vagy önellentmondóvá válik. Ez a helyzet zavaros, önellentmondó, diffúz és homályos tartalommal tölti meg a *nemzet* kategóriáját. Ezért azután túlságosan durva magyarázatot jelent annak megállapítása, hogy a filozófia fejlődése általában a polgári fejlődéssel van összefüggésben. Mint tudjuk, a polgári fejlődés *előrehaladottságával* magyarázza például Engels (többször Marx is) az angol és a francia filozófia fejlődését, a polgári fejlődés *elmaradottságával* a német filozófia fejlődését. Ehhez hasonlóan kellene magyarázatot találni a kapitalizmusnak még a küszöbéig sem jutó Oroszországban a forradalmi demokratáknak a XIX. sz. elején viharos gyorsasággal kibontakozó filozófiai teljesítményeire, vagy az ehhez képest sokkal előbbre járó középeurópai kapitalista fejlődés mellett is a magyar filozófia *hiányára.* E példák is mutatják, hogy a *polgári fejlődés önmagában éppúgy „magyarázhatja" a filozófia kifejlődését, mint a filozófia kialakulásának elmaradását.* Ezért valószí-

nűleg nem elegendő annak megállapítása, hogy „... a polgárság klasszikus szerepét – ideológiai szerepét is – Magyarországon a nemességnek, a magyar nemesi nemzetségnek kellett eljátszania, és nem is játszhatta el más." (Nyiri, 12. oldal.) Ettől még lehetett volna akár igen jelentős is a magyar filozófia. S még csak az sem elegendő, ha utalunk a magyar nemzettudat válságára, s megállapítjuk, hogy „a ... magyar nacionalizmus ... dilemmája ... politikai, és nem fogalmi természetű ..., s nem szükségelte a filozófiai megfogalmazást. "(Nyiri, 18. oldal.) A politikai és fogalmi dilemma korántsem zárja ki egymást, mint ahogyan Európa sok helyén a politikai dilemma megoldási kísérlete feltételezte és ösztönözte a filozófiai gondolkodást. Önmagában Magyarországon sem általában a politikai *vagy* pedig a filozófiai dilemma, illetve megoldás állt szemben egymással. A polgári fejlődéstől persze nem függetlenül, de a filozófia alakulása szempontjából *közvetlenül* és *elsősorban* mégis csak arról van szó, hogy például Ausztriában (valószínűleg helyes P. Anderson megállapítása, hogy 1440-től, a Csehország feletti uralom megszerzésétől, esetleg már az 1390-es években kivívott svájci önállóságtól kezdődően) folyamatosan kialakuló, az egész németséget átfogó kereteket jelentő nemzet, mint gazdasági, politikai, etnikai, nyelvi *realitás és célkitűzés* objektíve létrehozta azt az alapot, melynek fogalmi vetülete alkalmasnak bizonyult arra, hogy a porosz győzelmet követő nemzettudatválság Ausztriában filozófiai szinten *is* kifejeződést kapjon. A Habsburgok vereségével a német egység világosan megfogalmazódó nemzeti programja omlott össze Ausztriában, s éppen a korábbi törekvés világossága biztosította, hogy az összeomlást filozófiailag meg tudják fogalmazni. Magyarországon ezzel szemben ma-

gának a nemzetnek mint egységnek a mibenléte és fogalma vált kezdettől fogva problematikussá, amikor egyáltalán felmerült a nemzet mint lehetőség és létfeltétel. Amíg tehát amott a nemzetnek a németséghez való viszonya, jóllehet konfliktust hordoz magában, de ez a konfliktusos viszony az osztrák horizontot mindenképpen kiszélesíti, és történelmi perspektívát ad számára, addig itt Magyarországon a nemzetnek önmagához mint *nemzethez* való viszonya a probléma, s ez éppen ellenkezőleg leszűkíti, lezárja a szellemi horizontot.

Az újabb fordulópontot ebből a szempontból az 1840-es évek jelentik, mégpedig nem csupán Magyarországra szóló érvényességgel. Jellegében, ellentmondásaiban a nemzet, haladás, fejlődés, függetlenség egymáshoz való viszonyának, zavaró ütközésének felmutatásában a Kossuth–Széchenyi-vita úgyszólván a probléma valamennyi megoldhatatlan és bizonyos tekintetben máig érvényes leágazását tükrözi. Korántsem véletlen, hogy az utókor mindmáig zavarban van az igazságnak az ellenfelek közötti szétosztása során. A vita – többek között – azért tanulságos, egyben az elemzés szempontjából azért támaszt különös nehézségeket, mert a *progresszión belül* zajlik, s ezért eleve kívül esik a dolgozók–kizsákmányolók, a haladás–reakció ellentétpárokkal operáló, leegyszerűsítő elemzés lehetőségein. Másrészt pedig a vita azért kiemelkedő jelentőségű, mert nem csupán implicit módon tartalmazza a kelet-, közép-európai problémát, hanem a résztvevők szinte kezdettől fogva, de legkésőbb *A Kelet Népe* megjelenésétől egyre világosabban és egyértelműbben a magyar nemzeti problémát Közép- és Kelet-Európa problematikájának részeként fogták fel, közvetlenül akként kezelték. Mert azért ne feledjük: a XIX. század a térség más

népei számára is a nemzeti, a gazdasági, nyelvi és kulturális, politikai dilemmák nehezen kibogozható, sőt, sokszor még a magyar viszonyoknál is bonyolultabb sorát hozta el. Elegendő a francia Illíria robot- és úrbéri szolgáltatások, belső vámok, céhrendszer, rendi előjogok nélküli éveire utalni 1809–1813 között, majd a horvátok fellépésére az „áldatlan magyarizmus"-sal szemben, a szerb iskolarendszer kiépülésére, a szerb olvasómozgalom kibontakozására, a szláv összefogás eszméjének megszületésére szlovák nyelvterületen. Mindez a nemzetiségek számára valójában a dilemmák még szélesebb körét, az ellentmondások még kiélezettebb formáját jelentette, miután itt a nyelvi, kulturális egység kialakítása és kialakulása közvetlenebbül esett egybe a gazdasági fejlődés megindulásával, a nemzetté formálódás általános folyamatának kibontakozásával, mint Magyarországon. És még egy jelentős további tényező: bármennyire éles ellentét alakult is ki Kollár nemesi cseh–szláv koncepciója és Stur népi-paraszti szlovák koncepciója között, itt sem az volt a helyzet, hogy a retrográd és reakciós szárny állott az egyik oldalon, a haladó-forradalmi baloldal pedig a másikon. Arató Endre mutatta be, hogy *Szlávia leánya* c. művében Kollár a szláv népek jövőjébe vetett bizalmat, a nemzeti elnyomás elleni harcot erősítette – nem minden nacionalista él nélkül –, s a másik oldalon Stur demokratikus és nyelvművelő programja, nemzeti törekvése sem volt teljesen és eleve mentes a pánszlávizmustól. (Arató: *Kelet-Európa története*, 140–155. oldal.) Vagyis Kelet-, Közép-Európa nemzetiségi problémáinak további alakulása több, az egész térséget alapjaiban érintő lehetőséget vetített előre. Ezek egyike az volt, hogy az Ausztriától való függetlenség elnyerésével megerősödő, nemesi-nemzeti Magyarország, mi-

közben példát ad saját nemzetiségei számára a függetlenségi harcból, egyúttal világossá teszi, hogy e nemzetiségek önállóságukat a magyarokkal *szemben* Ausztriára támaszkodva, rosszabb esetben a pánszlávizmus égisze alatt Oroszországra támaszkodva lesznek kénytelenek kivívni. A másik esetben viszont egy alulról induló forradalmi út csak a francia forradalomhoz hasonló radikális programmal járható végig – ha egyáltalán végigjárható. Márpedig ha a magyar nemesség vezetése alatt ez a következetes és radikális program nem volt kialakítható és végigvihető, realitása még kisebb volt a nemzetiségek körében.

Természetesen koránt sincs arról szó, hogy ez a szituáció a századelő (XIX. sz.) Kelet-, Közép-Európájának egészét érintené, s akár csak a Kossuth–Széchenyi-vita elemzésének valamiféle általános keretét alkotná. De ennek a keretnek mindenképpen olyan elemét alkotja, amelyet mindmáig nem ismertünk meg teljes komolyságában és súlyosságában. Ebben az összefüggésben úgy tűnik, hogy Széchenyi *A Kelet népe* c. művének legnagyobb hibájaként éppen azt tekintették, hogy ezt a két alternatívát világosan felfogta és megfogalmazta. Wesselényi Miklós írja Deák Ferencnek 1841. július 17-én, hozzávetőlegesen egy hónappal *A Kelet népe* megjelenését követően, hogy „... nem kitálalni kellene Kossuth hibáit, hanem takargatni, fedezni, nem bomlást előidézni, inkább összefogást... Széchenyi legnagyobb bűnének azt tartja (ti. Wesselényi), elhiteti a felsőbbséggel, hogy nálunk forradalom lehetséges!" *(Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez)* Perényi Zsigmond pedig azt írja Wesselényinek, hogy „... az országlás rendszere kidolgozásában a vezetésben az értelemnek, nem a szívnek kell hatást engedni" – mármint Széchenyinek *A Kelet népé*-ben ki-

fejtett felfogása szerint (i. m., 389. oldal). „Csépeknek én oly kevéssé hódolok, mint bajonetteknek" – írja Széchenyi Deák Ferencnek 1841. február elsején (i. m., 372. oldal) –, s ennek alapján mondhatjuk talán azt, hogy Széchenyi maga is félt a forradalomtól, egyúttal pedig *A Kelet népe* a forradalom lehetőségével ijesztgetett másokat is. „Gróf Széchenyi Kossuthtól nem elvekben, de alkalmazási szabályokban és módban különbözve, felszólal, sőt kiált: »Ne tovább, mert ez a forradalom útja!« Ki van mondva a rémületes szó, melytől elvből-e vagy önfenntartási ösztönből annyira irtózunk . . ." – írja *A Kelet népé*-ről Bártfai László *Napló*-jában. (Lackó Mihály: *Széchenyi és Kossuth vitája*, 164. oldal.) Megint csak leegyszerűsítő eljárás lenne azonban Széchenyit mint a forradalomtól félő és a forradalommal másokat ijesztgető főnemest, Kossuthot pedig mint a polgári forradalmat képviselő és vezető középnemest beállítani. E polarizációt megint csak egy közbeiktatódó probléma, a nemzet problémája keresztezi. Bártfai ezt így fogalmazza meg: „Kelet népe – ezek mi volnánk, persze Ázsiai faj – ahogy a gróf írja: Európában egyedül heterogén sarjadék . . . Ő (Széchenyi) előző munkáiban a nemzetek mint emberek életkoráról szóló nézeteket vallá, s próbálá tisztázni: a más nemzetekhez képest hol áll a miénk. E zsinórmértékkel a Kelet népében fölhagyni látszik; oly bonyodalmasnak látván a kifejlés ezer árnyalatból szövődő processzusát, hogy a más nemzetekbeli hasonlítás szerinte csak erőszakos formába öntés terméke lehet." (Lackó: i. m., 194–195. oldal.) És tovább: „. . . a gróf »nemzeti eleme«, amennyire fölfoghatom, nagy részben valami még meg nem lévő, de kifejtendő sajátosság." (I. m., 196. oldal.) „Széchenyi egymás ellen feszülő, külön nemzeteket tapasztal,

nem a kor igényét megértő népeket... Megvan a véleménye arról a világszellemről, mely olyan jeleneteket idézett elő, mint a francia revolúció vagy a közelebbi szláv törekvések." (I. m., 197. oldal.) Így tehát, amikor Széchenyi a forradalom képét idézi fel, akkor bármennyire is érvényes az a megállapítás, hogy itt osztálykorlátai lépnek működésbe, ez nem érvényteleníti azt a meggondolását, hogy a függetlenség és a társadalmi haladás radikális irányzata a nemzetiségek jelentős részében vagy az Oroszországhoz kapcsolódó pánszláv radikalizmust, vagy pedig a magyarokkal szemben a *Habsburgokra támaszkodó* nemzeti radikalizmust erősíti fel. Széchenyi szerint a forradalmi és radikális út nem a kelet-, közép-európai térség népeinek egységét hozza meg, hanem fordítva: miután mindannyian a nemzetté válás kezdetén állnak, csupán ellentéteiket élezi ki, s ezáltal eleve bukásra van ítélve minden nemzeti-forradalmi harc. Kossuth – úgy tűnik – éppúgy látta e veszélyt, de úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a „kétfrontos" harc nem kilátástalan: „Mi vagyunk mi, magyarok? Középre vetve két roppant nemzetiség közé, melynek mindkettejétől tömérdek elem zavarja sajátságunkat. Mi hát kikerülhetetlen hivatásunk az álláspontot? Kiállani az első rohanást, midőn egykoron e két nagy elem összeütközik." (Lackó: I. m., 204. oldal.) Arról van-e szó tehát, hogy Széchenyinél reményvesztettséget, a tömegpolitika elutasítását találjuk? Persze, bizonyos értelemben igen. De ha figyelembe vesszük, hogy Kossuth programja nem csupán egy forradalmi vagy legalábbis erősen radikális tömegbázist feltételezett (s ezt időlegesen Kossuthnak sikerült is létrehoznia), de egy olyan nemzetközi politikai konstellációt is, amelyben Ausztria és Oroszország összefogásának megakadályozására mód nyílik, továbbá biztosítható a ma-

gyar törekvések támogatása a fejlettebb nyugati országok részéről, valamint a nemzetiségek legalábbis jelentős szimpátiája és semlegessége elérhető – akkor korántsem lehet már Széchenyi aggodalmait, fenntartásait, tragikumérzetét csupán arisztokratizmusával vagy osztálykorlátaival megmagyarázni, hanem sokkal inkább reálpolitikai érzékével kell kapcsolatba hozni. Vagy pontosabban, ha a félelem innen ered is, mégsem alaptalan, nem a korlátokból eredő realitásérzék hiányát, hanem ellenkezőleg, a „korlátok" által lehetővé tett fokozott valóságérzéket jelenti. Egyáltalán nem Széchenyi taktikai lépéséről volt tehát szó a nemzetiségi kérdés felvetésénél, nem arról tehát, hogy Széchenyi felismerte: „... a nemzetiségi kérdés terepén lehet a legplasztikusabban, mintegy példaszerűen megmutatni a Kossuth felfogásában rejlő illúziókat." (Lackó: I. m., 108. oldal.) Széchenyi – tapasztalva a pánszlávizmus erősödését, a Kelet-, Közép-Európa térségében kibontakozó nemzetté válás folyamatát, Oroszországnak és Ausztriának ebben a folyamatban játszott szerepét – voltaképpen azt a marxi megállapítást fogalmazza meg (jó egy évtizeddel korábban, mint maga Marx), hogy itt, ebben a térségben közvetlen realitása van annak, hogy egyes népek, népcsoportok, nemzetiségek az adott konstellációban a nemzetközi reakció oldalára álljanak. És Széchenyi ennek megállapításához nem kapcsolja hozzá még azt a marxi „optimizmust" sem, hogy a harc a társadalmi fejlődést képviselő nemzet vagy nemzetek győzelmével s a reakció oldalán harcoló népeknek mint nemzeteknek a megszűnésével fog végződni. Közép- és Kelet-Európában a nemzetiségek problémája tehát *nem burok*, amelyben voltaképpen a fejlődés ettől elválasztható problémái fogalmazódnak meg (Lackó: i. m., 209. oldal),

hanem a nemzetiségi és a nemzeti kérdés maga az, amely újra meg újra a fejlődés nagy problémájává válik. És ismét hangsúlyozni kell, egyszerű lenne a helyzet, ha azt mondhatnánk, hogy az adott térségben a magyar vagy valamely más nemzet játszhatta volna el egyedül vagy főképpen a haladás zászlóvivőjének szerepét a nemzetté válás folyamatában. Stur vagy Karadzics éppen úgy nem csupán a kulturális, nyelvi, politikai, hanem egyúttal a társadalmi-gazdasági fejlődés feltételeit *is* alakította a nemzetfejlődés adott szakaszában. Ha tehát Kossuthnak 1848–49-ben be kellett látnia, hogy „alulról" nem jön létre Közép-, Kelet-Európa népei között egység Ausztria ellenében, akkor ebből nem csupán a nemzetiségi politikára nézve adódnak következtetések, hanem a térség népeinek helyzetére is. Következésképpen aligha elképzelhető, hogy az amerikai tapasztalatokon alapuló konföderációs terv valamiféle konkrét realitással rendelkezett volna a 60-as években vagy később itt, ahol a területi-etnikai-politikai tradíciók, a társadalomfejlődés, a nemzetté válás különböző fázisában lévő népek, népcsoportok alapvetően más feltételeket jelentettek, mint Amerikában. Itt persze megint csak meg kell különböztetnünk két dolgot: egyfelől a Duna-konföderációt mint a térség problémájának elvileg megnyugtató megoldási perspektíváját a fejlődés egy későbbi időszakában, másfelől pedig az adott körülmények között, a fejlődés adott állapotában reálisan elérhető „megoldást". Ez utóbbi értelemben a Duna-konföderáció terve illúzió volt, de olyan illúzió, amely mégis befolyást gyakorolhatott – Eötvös kitűnő példa erre – a realitást kiindulópontul választó gyakorlati lépésekre is.

Ha tehát arra keressük a magyarázatot, Kelet-, Közép-Európa miért is nem volt képes filozófiailag feldolgozni sa-

ját állapotát, helyzetét, akkor semmiképpen sem nyelvi, alkati tényezőket kell keresnünk, s *közvetlenül* még csak nem is a polgári fejlődés ilyen vagy olyan állapotát adhatjuk magyarázatul, hanem éppen Kelet-, Közép-Európának – a polgári fejlődéstől persze nem független, de mégiscsak önálló problémát alkotó – nemzetfejlődési konfliktusaiban találjuk az okot. Közép- és Kelet-Európa számára a nemzet valóságos fejlődése nem alkotott sem olyan természetes előfeltételt, mint pl. Anglia esetében – ahol a társadalmi fejlődés nemzeti problémáit *természetszerűleg kezelték* egyetemes problémaként, s így eleve megadatott a gazdaságelmélet és filozófia egyfajta egységének kiindulópontja –, sem pedig kiküzdött eredményként nem jelent meg, mint Németországban, ahol a partikularitás és az egyetemesség összekapcsolása mint tudatosan vállalt és megvalósított filozófiai program fogalmazódhatott meg. Ellenkezőleg, Kelet- és Közép-Európában a nemzet nem volt sem természetes létforma, sem pedig kiharcolt eredmény. 1867 után voltaképpen Eötvös fogalmazta meg a politika területére, de mégis szélesebb érvénnyel ezt az összefüggést: „... míg hazánk önállása, míg alkotmányos léte biztosítva nincs, addig az egyes lépések, melyeket az anyagi vagy szellemi haladás terén tehetnénk, a nemzetet nem elégíthetik ki, s a hazafiak egész tevékenységét csak az önállás visszaszerzése veheti igénybe ..." (Eötvös: *Arcképek és programok*, 736. oldal.) Egyébként természetes, hogy maga a probléma mint a cselekvés alternatívája csakis 1867 után jelenhetett meg Magyarországon, következésképpen a legkevésbé sem lehet véletlennek tekinteni, hogy filozófiai program – vagy legalábbis filozófiát feltételező, azt magába foglaló program – 1867-et követően bontakozik ki Magyarországon. Megint Eötvös:

„Magyarország jövőjének kérdése kultúra-kérdés. Népek – mint egyeseknek állása azon befolyástól függ, melyet másokra gyakorolnak" (Eötvös: *Vallomások* . . ., 787. oldal.) És még 67 után is: a filozófia szempontjából aligha elégséges azt mondani, hogy „. . . Magyarországon a polgári nemzet klasszikus, francia formájával szemben ennek csak torz alakja jött létre. Nem azért, mert a magyar nemzet állami függetlensége nem volt teljes . . . Nem is azért volt a magyar polgári nemzet torz alakulat, mert Magyarország sok nemzetiségű ország volt . . . A magyar polgári nemzet azért volt torz alakulat . . ., mert nem a burzsoázia teremtette meg . . ., hanem maguk a feudálisok hozták létre . . ." (Molnár Erik: *Válogatott Művek*, 397. oldal.) A filozófia lehetősége szempontjából tekintve a „torz" fejlődés semmiképpen sem magyarázat, hiszen Oroszország a XIX. században semmivel sem volt kevésbé torz a *polgári* nemzet értelmében, mint Magyarország ugyanakkor. Mert ha igaza van Nyirinek abban, hogy Madách műve nem filozófiai alkotás, akkor igaza van abban is, hogy egyúttal elfogadja Palágyi Menyhért véleményét *Az ember tragédiájá*-nak „világtörténelmi álláspontú"-ságával kapcsolatban (Nyiri, 59–60. oldal.) Ha továbbá Ady feszítő ellentmondásait jellemezve egyszerre tartja fontosnak – helyesen – az elkésett polgári fejlődés tényét és a nemzetileg nem független államiság fennállását (Nyiri, 149.), akkor talán világosabbá válik, hogy az Eötvös által jelzett program főként azért kapott költői, politikai formát, nem pedig filozófiai kifejezést, mert a világtörténelemhez való viszonyhoz egy formálódó, de mégiscsak jogi, érzelmi, politikai oldalról, nem pedig a különösség fogalmi szintjén megfogható nemzetkép adta a kiindulópontot, a starthelyzetet. Széchenyit idézve egyúttal

saját hitvallásként is így ír Eötvös: „A magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni Európában ázsiai bölcsőjében rejtező, eddigelé sehol ki nem fejlett, sehol érettségre nem virult sajátságait. Az emberiségnek egy nemzetet megtartani . . . s végén új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végcéljához, az emberiség földicsőítéséhez vezetni – ez a föladat. – Hivatásunk nem csekélyebb, mint a világot egy új nemzettel gazdagítani meg." (Eötvös: *Arcképek és programok,* 156–157. oldal.) *A közösség, jelen esetben a nemzet, amely különösségében általánosnak, egyetemesnek is tudja magát, s szellemi erőfeszítést tesz a benne rejlő egyetemesnek és általánosnak a kifejtésére: ez a filozófiai program.* De a probléma éppen abban van, hogy itt, Kelet-, Közép-Európában a nemzet (illetve annak valahány protoalakzata a XIII. és a XIV. századtól) éppen hogy *nem tudhatja magát* különösségében is általánosnak vagy egyetemesnek. Az 1848-as küzdelem bukásával pedig mindinkább elveszíti a reményt arra, hogy önmagát ilyen vonatkoztatási keretté alakíthassa át. Csupán 1867 után, illetve az azt előkészítő folyamatban és vitákban merül fel mind az emigrációban, mind az országon belül egy olyan, immár nem kizárólagosan magyar, következésképpen megint csak nem nemzeti méretű, de azt mégis magában foglaló vonatkozási keret kialakulásának lehetősége, amely megteremti a konkrét-különös forma és az általános-egyetemes viszonyainak filozófiailag is megragadható problematikáját: ez a vonatkoztatási keret Kossuthnál mint Duna-konföderáció, a gyakorlatban pedig (miután Ausztria európai és német aspirációi szétfoszlanak, és maga is Kelet-, Közép-Európává válik önmaga számára is) mint Osztrák–Magyar Monarchia valósul meg. Magyarországon csak ettől kezdve nyílik meg az út

a filozófiai probléma megfogalmazására, egyáltalán a filozófia kialakulására, azzal a továbbra is fennálló tehertétellel azonban, hogy az elméleti gondolkodás előterében a kelet-, közép-európai új államalakulaton belüli jogállás, valamint gazdasági és kulturális viszony marad. Ezt az előteret filozófiailag nem lehet feldolgozni, csupán átugrani egy gondolati-filozófiai költészetben (Madách, Ady), vagy pedig a filozófiai program végül is szükségszerűen átmegy egy nem teljes nemzetlét sajátos *konkrét* problémáiba. És ha az egyetemesség, a fejlődés, a nemzet és haladás jellegzetesen a polgári fejlődés által létrehozott problémák, és ezért e kategóriák léte és aktualitása feltétlenül összefügg a társadalmi fejlettség egy adott állapotával, akkor ennyiben persze az újkori filozófia és a polgári fejlődés összekapcsolódik. De ha a filozófia – nevezetesen itt az újkori filozófia – hiányát vagy jelenlétét akarjuk megérteni, akkor közvetlenül mégiscsak a magát általánosnak és egyetemesnek felismerő különösséget kell figyelembe vennünk, ami az adott korban nem más, mint a *nemzet*. Így azután például Oroszországban a filozófia *belső problémái* szempontjából ugyan döntően az orosz viszonyokra való reagálást találjuk, de abban, hogy a polgári fejlődés igen alacsony szintjén, a *polgári* nemzet és az annak megfelelő nemzetfogalom kialakulásának legkezdetén a gondolkodás azonmód filozófiai formát képes ölteni, döntően az játszik szerepet, hogy az orosz nemzet a maga különösségében már a fogalom létrejöttének a kiindulóponton egyetemesnek, az egyetemeshez tartozónak tudja és tudhatja magát, külön közbeiktatódási formák és problémák nélkül. Mert kiinduló problémája nem e létében fenyegetett *etnikum* maga, hanem ennek az *etnikumnak, mint egységnek a különös létformája*, s az általános

emberi léthez való viszonya. Ezzel szemben itt nálunk: „... három döntő kérdésre kellett választ adniok mindazoknak, akik a magyar szellemi életben szerepet játszottak. Az első: az 1848-as forradalomhoz, illetve Petőfihez való viszony, a második: a dzsentroid születésű és tartalmú polgári osztályhoz való viszony, végül a harmadik: az általános világpolitikai orientáció, a Wesselényi–Kossuth-terv vagy a másik oldalon a Kemény–Andrássy–Tisza-politika." (Hermann István: *A XX. sz. elejének magyar filozófiájáról. A magyar filozófiai gondolkodás* ... Kossuth, 1977., 10. oldal.) Ha a magyar szellemi életnek ezek voltak a fő problémái, akkor ez egyúttal általános kelet-, közép-európai kérdésként is jelentkezett egy más formában: először a néphez, a „tömegekhez", ezen belül másodszor: a parasztsághoz való viszony, mely egyedüli biztosítéka volt a nemzet vagy nemzetiség etnikai értelemben vett fennmaradásának; s végül a nagy politikai mozgáshoz – a nemzetközi hatalmi konstellációhoz való viszony, amely döntően befolyásolta a politikai *fennmaradást*. Közép-, Kelet-Európában e három nagy problémacsoport, e három nagy létkérdés ütközése és találkozása a nemzetre mint vonatkozási keretre nézve egymást kizáró alternatívaként jelent meg, vagyis arról tanúskodott, hogy e térségben a *nemzet* mint az általánosságot és az egyetemességet tartalmazó különösség kiindulópontként és vonatkozási keretként nem tartható fenn sem a valóságos mozgásban, sem pedig a gondolkodásban. Persze hozzá kell ehhez tenni, hogy nemzet és haladás, nemzeti egység és politika, nemzeti keret és társadalmi forma másutt is ellentmondást mutatott – így például kiváltképpen Oroszországban. Ez az ellentmondás jellegében mégis alapvetően különbözött a Kelet-, Közép-Európa térségében ki-

alakult helyzet ellentmondásától, mivel itt (Kelet-, Közép-Európában) az ellentmondások mindegyike egyenként és egymás mellett is felbontotta, szétfeszítette, felmorzsolta az egyik oldalt, a nemzetet.

A monarchia révén először jön létre e térségben olyan politikai, gazdasági és földrajzi egység, amely a nemzeti keretekhez viszonyítva súlyos ellentmondásokat hordoz ugyan magában, de ezzel együtt is alkalmas arra, hogy legalábbis egyes egységeiben: az osztrák, a magyar vagy a cseh alkotóelemében lehetővé tegye filozófiai problémák megfogalmazását. Alig fél évszázados fennállása alatt a monarchia így mintegy szülőhelyévé válhatott Kelet-, Közép-Európában a filozófiai gondolatnak – miként azt Nyiri a monarchiáról szóló könyvében bemutatja –, persze erősen eltérő konkrét problémák köré épülve, egymástól sokszor nagyon távoli kiindulópontból haladva, eltérő hangsúlyokkal, de egész folyamatát tekintve mégiscsak azonos irányba mutató utakon járva: az etnikum vagy a nemzet helyét keresve egy olyan vonatkoztatási kereten *belül*, amely vonatkoztatási keret immár a közvetítés lehetőségét kínálja az általánoshoz, az egyetemeshez. Talán legtömörebben Gumplowicz jellemzése kapcsán villantja fel Nyiri ezt az összefüggést: „Ausztria–Magyarország népeinek amalgamációját Gumplowicz láthatólag azért üdvözli, mert ettől a német elem elsüllyedését várja, és abban az elméleti következetlenségben, ahogy Gumplowicz ellenzi Ausztria német szempontú *centralizációját* . . ., ismét a lengyel érzület feltámadását kell megpillantanunk." (Nyiri: i. m., 75. oldal.) Vagyis: egy olyan nehezen körülhatárolható geopolitikai egységről van szó, amely biztosítja a különböző etnikumok fennmaradását, s amelyben a centralizáció nem jelenti az egyik etnikum szup-

remációját a többi felett. Ha a monarchia nem a valóságos megtestesülése volt is ezeknek az elveknek, fennállása akkor is elengedhetetlen gyakorlati feltétele volt ezen elvek megfogalmazásának.

Az, hogy Kelet-, Közép-Európában a filozófia kialakulásának feltételei eleve a nemzeti kereteknél szélesebb bázison jöttek létre, nem csupán a filozófia jellegét, sajátos problematikáját határolta be, hanem egy másik, nem kevésbé fontos körülmény szempontjából is jelentős: megkönnyítette a marxizmussal történő találkozást és a marxizmushoz való kapcsolódást is. Megteremtette persze a lehetőségét valójában igencsak különböző, a marxizmustól meglehetősen távol eső filozófiai koncepciók térhódításának is. A marxizmus és a nemzetközi méretekben kibontakozó és fejlődő munkásmozgalom jelentősége a filozófia lehetőségét illetően éppen abban áll, hogy relativizálja és túllépi azokat a nemzeti kereteket, amelyek – különböző jelleggel ugyan – a filozófia szilárd támpontjai voltak a megelőző évszázadokban. „A munkásoknak nincs hazájuk" – mondja Marx és Engels a *Kommunista Kiáltvány*-ban. Azáltal-ugyanis, hogy a magát egyetemesnek és általánosnak megismerő osztály mint *különös* meghatározó keretévé válik a gondolkodásnak, jelesül pedig a filozófiai gondolkodásnak, a nemzet mint vonatkoztatási keret nem csupán veszít jelentőségéből a filozófia kialakulása szempontjából, nem csupán relativizálódik, de egyúttal *helyettesítődik* is, mégpedig különös erővel azoknak a területeknek az etnikumai számára, amelyek helyzetük folytán eleve nem oldhatják meg problémáikat nemzeti keretek között. Az osztálynak ugyanis, ha konkrét politikai viszonyát ki kell alakítania a nemzeti kérdéshez, magára erre a nemzeti keretre nincs többé szüksége ahhoz, hogy

közvetlenül az egyetemeshez és az általánoshoz való viszonyában szemlélje és ebben a viszonyban állónak tudja magát. Következésképpen a munkásmozgalom és a marxizmus filozófiai álláspontot és szemléletmódot indukálhat azokon a helyeken is, ahol az újkori filozófia a marxizmus kialakulásáig nem talált termékeny talajra. Persze Kelet-, Közép-Európában korántsem volt olyan egyszerű ez a váltás, mint ott, ahol a nemzeti kérdést már kihordták és megoldották. Itt nem volt elegendő, ha a marxizmus tagadta, relativizálta a nemzeti kérdés jelentőségét, hanem sajátos, a térségre illő alternatívát, szélesebb horizontot nyitó megoldási módot kellett (volna) kidolgoznia. Indokoltan ismételgette tehát Jászi a szociáldemokráciával szemben a dogmatizmus vádját, és jogosan követelte tőlük „... a nemzetfelettiség, a hazafiatlanság propagandájának gyökeres megváltoztatását". (Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa,* 25. oldal.) Mindemellett Kelet-, Közép-Európában szinte szükségszerűen kapcsolódtak a marxizmushoz, illetve váltak a marxista filozófia részévé a nemzeti kereteknél eleve szélesebb horizontú kiindulópontot kereső filozófiai törekvések. Hermann István írja: „a Tanácsköztársasághoz vezető szellemi folyamat voltaképpen három nagy áramlat egységét jelentette ... E három áramlat egyike a magyar szociáldemokrácia baloldala, amelyhez Szabó Ervinen kívül Varga Jenő vagy például az úgynevezett Bembe-kör, Hauser Arnold, Tolnay Károly, Mannheim Károly stb. tartoztak. A harmadik pedig a Galilei-kör és a Társadalomtudományi Társaság Jászi Oszkárral, Dienes Valériával stb." (Hermann István: bevezetés *A magyar marxista filozófia a két világháború között* c. kötethez, 5. oldal.) Természetesen a három szellemi áramlat képviselői közül csak igen kevesen ismerték a mar-

xizmust, bizonyosan csak Szabó Ervinnél és Varga Jenőnél mutatható ki annak közvetlen hatása. De a kérdés éppen az, hogy a marxizmustól, a munkásmozgalomtól, a proletárdiktatúrától oly messze álló, egymástól eltérő nézeteket valló csoportok miért jutnak ugyanarra az eredményre: a Tanácsköztársaság helyesléséhez és támogatásához, úgyhogy utólagosan ők maguk is – joggal – ezen eredmény szellemi előkészítőjének vallhatják magukat. Talán nem tévedés azt az állítást megkockáztatni, hogy szinte egyedülálló időpontról van itt szó: a monarchia szétesése és a munkásmozgalom fellendülése esik egybe, vagyis amikor a filozófiai gondolkodás számára megsemmisül az a fél évszázadon át fennálló egység és keret – a Monarchia –, amely bázisul szolgálhatott (ha ellentmondásos jelleggel is) a filozófiai kiindulópont és problematika megfogalmazásához. S éppen akkor egyszeriben új gondolkodási keret jelenik meg a munkásosztály és az egyetemesség összekapcsolódása révén. Ebben az összefüggésben azután úgy tűnik, hogy a filozófiának ez az új kerete nem csupán kárpótlást nyújt a korábbi kiindulópont és gondolkodási keret elvesztéséért, hanem a soknemzetiségű Monarchia egyúttal úgy jelent meg, mint amely csupán felkészülési lehetőséget nyújtott a filozófia számára magasabb szintű, termékenyebb kiindulópontot nyújtó új keretek elfogadására, az e keretekbe való beleilleszkedés megkönnyítésére. Valóban úgy tűnt, hogy a munkásosztály – amely különösségében egyúttal magában hordja az egyetemest és az általánost – egyszerre feloldja az egyetemességhez való kapcsolódás valamennyi korábbi valóságos dilemmáját és tragikus ellentmondását, mely Kelet-, Közép-Európában a nemzet, illetve a monarchia különösségéhez kapcsolódott. Lukács, aki ezt az összefüggést a leg-

következetesebben vette fontolóra, s igyekezett is kibontani a belőle adódó következtetésekből a legmesszebb menő elméleti és gyakorlati tanulságokat, a következőképpen ír: „Közép- és Kelet-Európa nem élte át a keletkező kapitalista termelés és a nemzeti egységállamok párhuzamos fejlődését... A háború következtében létrejött »nemzeti államok« tehát egytől egyig életképtelenek. Az, hogy lehetetlen megtalálni a valóságos »nyelvi határokat«, nemcsak a probléma »történelmileg véletlen« bonyolultságából ered, hanem annak következménye, hogy e népek visszavonhatatlanul elmulasztották nemzeti (tehát kora kapitalista) államszervezetük kiépítésének időpontját. Ma megoldhatatlan dilemma előtt állanak. Vagy a nyelvi határokon túlmenve kell kiszélesíteni a gazdasági területet, s ezáltal fokozott mértékben tér vissza a megdöntött feudális-abszolutisztikus rezsim minden megoldatlan problémája (Csehszlovákia), vagy az új állam kezdettől fogva képtelen az önálló gazdasági életre (Német-Ausztria). (Lukács: *Történelem és osztálytudat*, 107–108. oldal.) Nem véletlen ezért, hogy a *Történelem és osztálytudat*-ban Lukács éppen az osztály általánosságának és az egyetemes történelemnek a viszonyát állítja a középpontba. Csakis ebből, vagyis a kis nemzetállamok életképtelenségének belátásából, a Monarchia bukásának tanulságaiból érthető meg Lukácsnak az a lelkesedése, amellyel felfedezte a munkásosztályban, egy *különös* társadalmi csoportban és mozgalmában az egyetemességhez kapcsolódás ígéretét és lehetőségét. Kétségkívül ez lehet sokat emlegetett messianizmusának is az egyik forrása. *Mi az ortodox marxizmus?* c. tanulmányában – 1919 márciusában – írja: „... a proletáriátus mindenképpen a totális társadalmi valóság... megismerésének megismerő szubjektuma. Nem a

kanti módszer értelmében vett megismerő szubjektum azonban, szubjektum volta tehát nem azt jelenti, hogy sohasem válhat objektummá. Nem a folyamat kívül álló megfigyelője. A proletariátus nem pusztán e totalitás cselekvő és szenvedő része; megismerésének létrejötte és fejlődése, valamint osztályként való létrejötte és fejlődése a történelem folyamán ugyanazon valóságos folyamat két oldala." (*Történelem és osztálytudat*, 241. oldal.) *Az eldologiasodás és a proletáriátus tudatá*-ban pedig kimondja, hogy a történelem fogalmának kidolgozása egy partikularitás (pl. a hegeli népszellem) felől történik a polgári filozófiában. Az önmaga helyzetét tudatosító proletariátus viszont képes arra, hogy szerves kapcsolatot teremtsen a történelem mint általános és a különös mint osztály között. Így tehát ha nem is tekinthetjük szükségszerűnek, de meglepőnek se tarthatjuk, hogy Kelet- és Közép-Európában a marxizmussal, a munkásmozgalommal való találkozás magán viselte azt az eufóriát is, amely a korábbi antinómiáktól való megszabadulásból s egyáltalán a filozófia lehetőségének felismeréséből fakadt a térségben.

A Tanácsköztársaság eseményei és bukása körülményei ezért sokkal mélyebb válságot idéztek elő a filozófia területén, mint ami a proletariátus normatív jellegű tudata és aktuális tudata közötti különbség és ellentmondás tudomásul vételéből következik. Elegendő volt annak tudomásulvétele, hogy a Tanácsköztársaság védelmére szervezett „világsztrájk" Romániában – bár számos várost érintett – korántsem volt teljes, továbbá hogy Csehszlovákiában „csekély eredménnyel" járt (azaz kudarcba fulladt), végül, hogy a Tanácsköztársaságot támadó intervenciós hadsereg főerőit a román hadsereg alakulatai alkották, és máris nyil-

vánvalóvá kellett válnia annak, hogy a Monarchia bukása egy ellentmondásokkal terhes, de valóságos kelet-, közép-európai alternatívát semmisített meg, a Tanácsköztársaság bukása pedig egy olyan alternatíva kudarca volt ugyanebben a térségben, amelynek minden esélye megvolt arra, hogy valóban történelmi perspektívává alakuljon át. Egyúttal világossá kellett válnia annak, hogy ezek a kudarcok a térség egyes részein a nemzetfejlődés *pozitív* eredményeként jelentek meg, mindenekelőtt Csehszlovákiában és Romániában. Vagyis tudomásul kellett venni – most már a marxista filozófia, politika és elmélet keretein belül is –, hogy a nemzeti problémát legalábbis Kelet-, Közép-Európa térségében nem lehet sem „kikapcsolni", sem megkerülni vagy túlhaladni a proletariátusnak mint különös osztálynak az egyetemes történelemhez való viszonya előtérbe állításával, filozófiai keretté alakulásával és alakításával. Jóllehet a II. Internacionálé sorsának alakulásában már felmerült a nemzeti probléma, vagyis az, hogy a munkásosztály esetében is külön kérdést jelent az egyes országok munkásságának az osztály nemzetközi méretekben szerveződő harcához való viszonya, de a probléma teljes egészében és ellentmondásosságában a két világháború között, továbbá a II. világháborút követően kerül előtérbe. Pontosabban: a kelet-, közép-európai térségben a II. Internacionálé bukását követően a kommunista mozgalmon belül – amely részben éppen a II. Internacionálé nemzeti kérdésfelvetése elutasításának jegyében született meg – szintén felmerül a nemzeti probléma, mégpedig kemény belső harcokat kiváltó, a mozgalmon belül polarizáló módon. Ezért amikor Rudas László 1921 áprilisában azt írja, hogy: „Nem a polgári köztársaságért, nem is parasztköztársaságért folyik a harc, hanem a proletariátus

államáért, az újra felépítendő Magyar Tanácsköztársaságért!" (Rudas László: *Köztársaság. A magyar marxista filozófia . . .*, 33. oldal), akkor valójában ugyanazt az álláspontot foglalja el, mint Molnár Erik: „A szocialista nemzetek egy ideig és talán sokáig fennmaradnak a szocializmus világméretű győzelme után is. De az objektív fejlődés alámossa önálló létüket." (Molnár Erik: *Válogatott Művek*, 399. oldal.) Ez az álláspont az adott időszakban – 1919 után – Kelet-, Közép-Európában annálfogva volt problematikus, hogy hajlandó volt a nemzeti kérdést csupán a – ráadásul mechanikusan felfogott – forma kérdésévé leszűkíteni, amikor e térségben sorra alakultak meg az önálló nemzeti államok, államszövetségek, s változatlanul kitartott annál az általános tételnél, miszerint a munkásosztály nemzeti szervezeti harcai *közvetlenül* a nemzetközi méretekben folyó osztályharc részei, s így annak alá vannak rendelve.

Egyébként is a két világháború közötti időszakban a filozófia lehetősége szempontjából a korábbiakhoz képest döntő változások zajlanak le Kelet-, Közép-Európában. A Monarchia utódállamai – formailag független nemzeti államok, illetve államszövetségek – olyan történelmi időszakot követően nyertek politikai függetlenséget, amelyben már kezdett kibontakozni a térség általános helyzetének tudatosítása, amelyben ha lassan is, de már megjelent annak lehetősége, hogy felismerjék az egymáshoz kapcsolódás politikai keretei megteremtésének szükségességét. Ehhez járultak az első világháború és az azt követő időszak új és a jövőt illetően igencsak baljós tapasztalatai. Így például az, hogy a párizsi béketárgyalásokon a győztes hatalmak a kelet-, közép-európai országokról – legalábbis részben – az érintettek nélkül tárgyaltak, bizonyos szempontból függetlenül attól, hogy

ezek a győztesek vagy a vesztesek oldalán fejezték-e be a háborút. Továbbá: eléggé világosan kirajzolódott a konferenciának az a jellege, hogy a négy nagyhatalom Németországhoz való viszonyát akarja új alapokra helyezni, s Kelet-, Közép-Európa nem önmagában, hanem ennek a rendezésnek a függvényében érdekes számukra. Végeredményben a győztesek és a vesztesek oldalán álló kelet-, közép-európai országokban egyaránt tudomásul kellett venni, hogy Európa problémáit nélkülük fogják elrendezni, ha másutt nem, akkor a béketárgyalásokon tudomásukra hozták, hogy politikai és gazdasági téren az Európa e részén kialakult nemzetek különössége nem az egyetemességgel, hanem a partikularitással van szorosabb kapcsolatban. A húszas évek közepére, de még inkább a második felére pedig már világosan kirajzolódik, hogy e térség egyfelől a nagyhatalmi vetélkedés színtere, másfelől pedig, hogy e vetélkedésben nem Kelet-, Közép-Európa önálló államalakulatai a nagyhatalmak partnerei, hanem Németország. Vagyis a politikai önállóság, nemzeti függetlenség – amelyért e térségben évszázados harcok folytak, s amely a korábbi évszázadokban még a fennmaradás és a fejlődés biztosítéka lehetett volna – most, amikor Kelet-, Közép-Európa nemzetiségei végül a történelem folyamán először elérték, azonmód ellenükre fordult. A politikai önállóság, az önálló államalakulatok létrejövetele a legnagyobb csapdának bizonyult: felbillent az egész térség gazdasági egyensúlya, megtört az ereje. Egymástól elkülönülő, önállótlan, egyoldalú gazdasági egységek jöttek létre. „A háború előtti helyzettel ellentétben, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági értelemben is centrális szerepet töltött be a térségben, és határain belül bizonyos speciális munkamegosztást is kialakított, most valamennyi

ország messzemenően külkereskedelemre utalt, nyílt gazdaságú országgá vált. Az új helyzetben a Monarchiát felváltó utódállamok, a régi egységes gazdasági keretekből kiszakadva, már csak egyoldalú termelőkapacitásokkal rendelkeztek." (Ránki György: *Gazdaság és külpolitika,* 9. oldal.) Az új államalakulatok tehát nem olyan *különös* gazdasági, politikai, nemzeti, kulturális alakulatok voltak, amelyek magukat a történelem, a fejlődés általánosságához mérhették, hanem olyan államalakulatok, melyek önmagukat kiszolgáltatottnak, jelentéktelennek tekinthették csupán: az eseményeknek nem szubjektumai, hanem tárgyai lettek. Ebből a talajból egyáltalán nem emelkedhetett ki filozófia – még egy valamennyire is jelentős polgári filozófia sem –, hanem csak egymás ellen feszülő nacionalista ideológia. Kelet-, Közép-Európa országai számára a politikailag önálló államalakulatok létrehozatala furcsa, de teljesen logikus módon éppen a nemzeti függetlenség elvesztésének forrásává lett. Az időközben felmerülő francia és olasz elképzelések a vámunió megteremtésére e térségre vonatkozóan éppúgy, mint a román javaslatok (Maniu-terv) a gazdasági összefogásra vagy erőtlenek voltak, vagy pedig megbuktak az érintett országok politikai ellentétein, illetve a nagyhatalmak – a 20-as évek második felétől kezdve mind erőteljesebben Németország – ellenállásán. A Neuer Plan pedig a 30-as évek közepén már világosan kifejezte Németországnak azt a törekvését, hogy Kelet-, Közép-Európa országaival különkülön megállapodva, a valutamentes kereskedelmi forgalommal ezen országok külkereskedelmi mozgékonyságát megszüntetve vagy legalábbis csökkentve megakadályozza a térség immár formailag önálló államai között valamilyen közös, regionális gazdasági-politikai szervezet, megállapodás

létrehozását. „A Neuer Plan a külkereskedelem és a nemzetközi fizetési forgalom teljes állami irányítását valósította meg, s lényegében a következő alapelveken nyugodott. . . . A külkereskedelmi forgalmat, a korábbi kereskedelmi elvekkel gyökeresen szakítva, a legtöbb kereskedelmi partnerrel a bilaterális, kétoldalú kereskedelmi és fizetési egyezményekre alapozták. A Neuer Plan legfőbb alapelve az volt, hogy Németország a lehetőségek szerint azon államoktól vásároljon, melyek ellenértékül nem valutát kérnek, hanem német árukat fogadnak el." (Ránki: i. m., 267–268. oldal.) A kialakult helyzet legfontosabb tanulsága tehát az volt, hogy Kelet-, Közép-Európában az önálló politikai nemzet létrejötte egyáltalán nem hozta magával a rég óhajtott nemzeti függetlenséget, hanem éppen ellenkezőleg: a függőség egyik elemévé vált. Következésképpen a gondolkodásban is alapvető átrendeződés ment végbe. A nemzet problémája helyett az önállóság, a függetlenség más forrásainak, biztosítékainak keresése indult meg: az európai kultúrával való érintkezés és kapcsolat megteremtése került napirendre. S ha ez a váltás gyökeresnek mondható is, bizonyos értelemben megint csak nem nyújthatott bázist a filozófia számára. Mert ha a haladás, a fejlődés dimenziója felmerül is ebben a helyzetben, semmiképpen sem általános vagy egyetemes összefüggéseiben jelentkezik, hanem megint csak a fennmaradással, illetve a függetlenséggel kapcsolatosan. Ezért a fejlődés, a haladás fogalma át is adja helyét a *korszerűség* problematikájának. A pályája kezdetén álló Németh Lászlónak például „már ebben az időben, 1926–27-ben magyarság és korszerűség – a radikalizmussal és a nemzeti liberalizmussal szembehelyezett – új kapcsolatának a keresése az egyik hangsúlyos gondolata. A korszerűséget persze nem azonosí-

totta a műveltséggel . . . Az intellektuális korszerűséget mégiscsak nélkülözhetetlennek tartotta a magyar irodalom (és mögötte a »magyarság«) megújulásához." (Lackó Miklós: *Szerep és mű*, 167–168. oldal.) Persze a kialakult helyzet rendkívül szerteágazó szellemi, ideológiai irányzatok kialakulását tette lehetővé – a nacionalizmustól a paraszti-népi ideológián át a konzervativizmusig és a marxizmus elterjedéséig –, mégsem tette lehetővé a filozófiai gondolkodás kialakulását ott, ahol korábban az nem jött már létre, és nem gyökeresedett meg.

Ezzel a megállapítással látszólag élesen szemben áll Ausztria példája, hiszen ott éppen ebben az időszakban, 1922-től Moritz Schlicknek a Mach-tanszék élére történt kinevezésével bontakozik ki és válik mind hatásosabbá a Bécsi kör neopozitivista filozófiája. Csakhogy Ausztriában – még előbb, mint Magyarországon – meglehetősen erőteljes filozófiai tradíció kialakulása előzte meg a Monarchia szétesését, s ez a Monarchia sajátos és ellentmondásos helyzetéből kibontakozó filozófiai tradíció nem szakadt meg, mint Magyarországon a Tanácsköztársaság bukását követően. Ennek következtében a filozófia továbbfejlődése szempontjából kedvezőtlen helyzetet maga a filozófia fedezi és dolgozza fel egy sajátosan ellentmondásos programban: a filozófia megszüntetését, értelmetlenségét *a filozófián* belül mondják ki. Így azután korántsem elegendő azt mondani, hogy „. . . a logikai pozitivizmus a modern természettudományok kialakulásával előállt szituációra való filozófiai reakcióként jött létre" (Altrichter: *Bevezetés a Bécsi kör filozófiájához*, 21. oldal.), vagy pedig általánosságban kijelenteni, hogy miként a pozitivizmus általában, úgy a Bécsi kör is a burzsoázia kettős viszonyát fejezte ki a szaktudományok hala-

dásához. (Márkus–Tordai: *Irányzatok . . .*, 292. oldal.) Mert a kérdés az, hogy miért éppen Ausztriában? A válasz megadásához tekintetbe kell venni azt a kelet-, közép-európai általános helyzetet és ennek ausztriai összefüggését, hogy a nemzeti államok mint a függőség kialakulásának *feltételei* jelennek meg – ellentétben például Nyugat-Európa nemzeti államainak kialakulásával –, s ez Ausztria helyzetére éppúgy áll, mint a térség más országaira. A filozófiai gondolkodás, felismerve a nemzetnek mint az egyetemes fejlődést és haladást magában foglaló különösségnek relativizálódását vagy még inkább mint a filozófiai kiindulópontnak a *megsemmisülését* éppen *politikai megvalósítása* révén, egyfelől szükségképpen kimondja ezt a tényállást, másfelől pedig a természettudományban *az egyes természettudományoknak a tudomány egészéhez való viszonyában* fedezi fel a különösségnek és az általános-egyetemesnek az összefüggését.

Magyarországon alapvetően más volt a helyzet a 20-as években. A Tanácsköztársaságot követő emigrációs hullámmal valójában egy csapásra megsemmisült az éppen hogy kialakult, megerősödött filozófiai tradíció. Zalai a háborúban eltűnt, Lukács, Mannheim, Polányi, Hauser, Varga, Bolgár, Bauer és sokan mások, akik később az európai szellemi életben jelentős szerepet játszottak, külföldre mentek. Akik itthon maradtak, azok közül „. . . szinte minden számottevő, a hivatalos tudományos életben helyet foglaló tudós ellentmondásos szellemi helyzetben élt: önkéntes vagy kényszerű konzervatív-nacionalista meggyőződésüket a modern, igényes tudományos módszerek alkalmazásával csak nehezen, belsőleg tépetten és ellentmondásosan, a filozófiai-teoretikus következmények végiggondolása nélkül lehetett összeegyeztetni." (Lackó Miklós: *Szerep és mű*, 325. oldal.)

Itt tehát nem volt se szükség, se lehetőség arra, hogy a filozófia megszüntetésének programját a filozófián belül tűzzék ki és valósítsák meg. Az 1918–19-es időszak eredményeinek *szellemi* visszavétele, még ha ideológiai problémáktól volt is terhes, szükségképpen nélkülözte a filozófiai kérdésfeltevést. Egyáltalán nem filozófiai jellegű és horizontú például Szabó Dezső kritikája, mely szerint 1919-ben a parasztság és a hozzá kapcsolódó középosztály forradalmát kellett volna megvalósítani, de éppígy nélkülözi a filozófiai problémát a régi és az új népi-nemzeti irányzat összefüggéseit kutató kérdésfeltevés is: a nemzet újraértelmezése ekkor már egyáltalán nem nyitott meg filozófiai távlatot. „A népi író mint vállalkozás és hivatás egy újfajta harmónia reményét villantotta fel közéleti tevékenység és alkotó munka, elsősorban a parasztsággal azonosított nép és értelmiség, élet és irodalom, elmélet és gyakorlat – s még tovább folytathatjuk: emberiség és népiség, baloldaliság és nemzetiesség, magyarság és európaiság, civilizáció és kultúra ellentétpárja között." (Lackó Miklós: i. m., 126. oldal.) A parasztságot a nemzet helyébe lépő vagy a nemzet fenntartó erejét jelentő csoportnak tekinteni ekkor már erősen problematikus, éppen filozófiai szempontból, még akkor is, ha – mint Németh László vagy Erdei Ferenc – nem az egész parasztságot, hanem annak egy meghatározott csoportját – többnyire vagy a mezővárosi „szabad" és polgárosodó vagy pedig a gyarapodó „gazda"-csoportját – tekintik képviselőjének, azaz a népnek. A parasztság ugyanis mint polgárosodó, kapitalizálódó, fejlődő stb. réteg, semmiképpen nem nyit olyan perspektívát, amely túlmutatna a kapitalizmus *kezdeti* viszonyain, s még a népiesség legperspektivikusabb elméletei sem képesek olyan *különös* társadalmi csoportként

felfogni a parasztságot, amelynek különösségében egyúttal a fejlődés, a haladás egyetemessége is benne foglaltatik. A parasztság *átmeneti* csoport, és a parasztságra épített nép fogalma átmeneti kategória, de semmiképpen nem a különösből az általánosig vezethető szintézisben, hanem éppenséggel az átalakulás, a differenciálódás, a felbomlás értelmében. Így tehát egyfelől az osztály és az egyetemesség viszonyára építő marxista filozófia, másfelől a nemzet kelet-, közép-európai dilemmáinak új formában való kiéleződésével egy valamennyire is eredeti polgári filozófia lehetetlenné vált.

A Tanácsköztársaság bukását követően persze szó sem lehetett arról, hogy Magyarországon a marxista filozófiai tradíció folytatódjék, vagy új alapról fejlődjék tovább. Mégis: a marxista emigráció jellegében más volt, mint az, amely Nyugatra ment annál fogva, hogy ellentétben ez utóbbival, amely elméleti, tudományos és filozófiai horizontul az új környezet feltételeit és feladatait fogadta el, a kommunista – marxista – emigráció gyakorlati és elméleti erőfeszítése a magyarországi problémák gyökeres megoldására összpontosult. Ez persze olyan viszonyok között valósult meg, hogy az emigráció hazai helyzetismerete helyenként igencsak hiányos volt, ráadásul ez a hiányos helyzetismeret azzal összefüggésben vált egyre problematikusabbá, hogy az emigráció konkrét politikai célkitűzése, továbbá filozófiai fejlődése mindinkább alárendelődött a nemzetközi mozgalomnak, amely maga is éppen ebben az időszakban ment át gyökeres változásokon. Az ekképpen „megtisztított" marxizmus egyfelől ellenségesen állt szemben minden tőle eltérő filozófiai koncepcióval, másfelől azonban a felettük gyakorolt kritika egyáltalán nem a probléma megoldását, hanem ekkor már

mindinkább a marxizmus önigazolását jelentette. A helyzetet jól jellemzi Gyeborinnak 1930-ban *Eredmények és feladatok a filozófia frontján* címmel tartott előadása, mely szerint „... felléptünk azokkal az idealisztikus tendenciákkal szemben, amelyek abban az időben (a 20-as évek elejéről van szó) a nyugat-európai kommunista pártokban jelentek meg. Mindenekelőtt Lukács elvtársra gondolok, aki híres könyvében a marxi eszméket egészében a hegeli idealizmus szellemében értelmezi át. A hegeli dialektika ezen idealista interpretációjával, valamint Engelst illető kritikájával természetesen nem érthettünk egyet, s ezért szükségesnek tartottuk, hogy Lukácsra és híveire (Korsch és mások) tüzet nyissunk." (*Filozófiai Figyelő Évkönyve*, 1981., III. köt., 1991. oldal.) És a filozófia pozitív feladata szintúgy önmagára a filozófiára vonatkozik: „Az alapvető feladat, amelyet Lenin tűzött ki számunkra, hogy kidolgozzuk a materialista dialektika elméletét... A materialista dialektika kidolgozásában minden filozófiai kollektívának részt kell vennie, miután ez a munka feltételezi a tudomány valamennyi eredményének felhasználását, forradalmunk minden tapasztalatának összegezését..., tanulmányozni kell az osztályharc egész gyakorlatát és az országunkban folyó szocialista építés minden eredményét..." (I. m., 206–207. oldal.) A cél tehát nem a gyakorlat kritikája vagy irányának, perspektívájának tisztázása – ez ui. a párt feladata immár –, hanem csupán összegezés, tapasztalatok gyűjtése és nem utolsósorban: *általánosítása*. Ez utóbbi már egészen világosan jelzi a Szovjetunióban lezajló filozófiai fordulat lényegét: a szovjet tapasztalatokat, a szovjet utat egyetemes érvényűnek tekintve nem problémaként vizsgálják a különösnek az egyetemeshez és az általánoshoz való viszonyát,

hanem egy *kitüntetett különöst* eleve egyetemesnek és általánosnak fognak fel, s ehhez az eljáráshoz – amely valójában a filozófiai probléma nemlétének kimondásával egyértelmű – a neopozitivizmushoz hasonlóan a tudományok, mégpedig elsősorban a természettudományok egyetemes érvényességét használják fel igazolásul. A „dialektikus materializmus" akkori elmélete ezért szintén a filozófia felszámolásának programja a filozófián belül, miként a pozitivizmus is az volt, csakhogy amíg a neopozitivizmus esetében a filozófia értelmetlenségét mondják ki a filozófia nyelvén és fogalomrendszerében, addig a dialektikus materializmus elméletében a filozófiát lehetséges és értelmes dolognak mondják ki egy olyan elméleti keretben, amely egyáltalán nem tartalmaz filozófiai problematikát. Ez azután rányomta bélyegét az egyes kommunista pártok elméleti horizontjára is: saját országuk társadalmi viszonyainak filozófiai elemzése helyett a mozgalom nemzetközi kérdéseivel foglalkoztak; a nemzetköziség nem mint a munkásosztály egyetemességének problémája, hanem negativitásában, mint nem nemzeti jellege kerül előtérbe. Féja Gézával folytatott vitájában írja Révai: „Féja lényegében azt akarja, hogy a munkásság legyen csak patrióta, és dobja ki gondolkodásából, világnézetéből, programjából mindazt, ami több még a legdemokratikusabb, még a leghaladóbb patriotizmusnál is. Éppen ezért nem elég azzal válaszolni Féjának, amivel közkeletűen válaszolni szoktak, hogy a munkásság az ország jobb jövőjéért küzdve, eo ipso a hazáért, az egész magyar népért harcol... Ez mind igaz. De ezen felül az is igaz, hogy a szocialista munkásmozgalom törekvései nem férnek bele még a leghaladóbb patriotizmus eszmei kereteibe sem. A szocialista számára a nemzeti érzelem sok, de a nemzetközi érze-

lem még több; a közösségélmény, mely összefűzi népével és országával, mély és nagy, de elsődlegesebb, mélyebb és nagyobb az a közösségélmény, mely a világ proletárjainak egyesülésével kapcsolja egybe ... Ez az egység teremti meg a nemzetközi proletárszolidaritásnak a nemzeti közösségi élményt túlszárnyaló érzelemvilágát." (Révai: *Válogatott történelmi írások*, 184–185. oldal.) Miközben tehát Révai helyesen elveti Féjának azt a koncepcióját, hogy a munkásság *korlátozza* harcát a függetlenség kivívására, ő maga az internacionalizmus politikai koncepciója alá rendeli a patriotizmust, ezzel Féjával tökéletesen egyetértésben állítja szembe egymással a két fogalmat. Sem a probléma megfogalmazásának, sem pedig Révai koncepciójának nincs filozófiai horizontja.

Persze a legfontosabb kérdés mégiscsak az, hogy egyáltalán miért is fontos a filozófia. Mindenesetre: semmiképpen sem önmagáért. A filozófia lehetősége vagy lehetetlensége korántsem azért lényeges kérdés, mert ezáltal egy társadalom a szellemi teljesítmények egy területén értéket hoz vagy hozhat létre, illetve elesik ilyen érték létrehozásának feltételeitől. Ha ugyanis a filozófiát akként határozzuk meg, mint valamely társadalom vagy valamely közösség lehetőségét arra, hogy létfeltételeinek, létformáinak különösségét általános és egyetemes viszonyokként is szemlélje, ez utóbbi viszonyrendszerébe helyezze, s ezáltal a maga különösségében az egyetemes történelemhez való viszonyban tudja és ismerje meg önmagát és fejlődési perspektíváját, akkor a filozófia már döntő jelentőségűnek tűnik a társadalmi küzdelmekben. Következésképpen ha elvont jellegű is a megfogalmazás, mégis egyet lehet érteni Lukáccsal abban, hogy „A filozófia középponti tárgya az emberi nem ... szisztе-

matikusan egyesíti tehát a konkrét nembeliség képében a két pólust: a világot és az embert." Továbbá: „... az igazi filozófia ... az emberi nem valamely konkrét fejlődési fokának lehetőségét konkrétan és dinamikusan (a jövőbe mutatóan)" ... fejezi ki. (Lukács György: *Ontológia,* II. köt.) Az „igazi filozófia" természetesen nem a filozófia felszámolásának, megszüntetésének filozófiai programja, hanem az a gondolati rendszer, amely *problémaként* fogalmazza meg a különös létformáknak az általános és egyetemes fejlődéshez való viszonyát. Ez utóbbit tehát nem a különös létformáktól elválasztottan, nem azokkal való szembenállásban, mintegy külön valóságnak tekinti, hanem éppenséggel a különös létformákban benne foglaltat fogja fel.

Így tehát a szocializmus jelenlegi világrendszerében Kelet-, Közép-Európa (vagy esetleg más területek) azon országai nyújtják a filozófiai kérdésfeltevés lehetőségét, amelyek magukat a történelmi fejlődés részének tudják, de különös létformáikat nem tekintik – nem tekinthetik – *azonosnak* magával a történelmi fejlődéssel. De a filozófia jelenleg számukra csupán akkor igazán lehetőség, ha valóban kialakul az a *különös* létforma, amelyben saját viszonyaikat mint az egyetemes fejlődéshez kapcsolódó viszonyokat megragadhatják. Mert – mint láttuk – e különös létforma Kelet-, Közép-Európában semmiképpen sem közvetlenül a nemzet, a politikai államiság, mely *önmagában,* e térség etnikumait egymással szembeállítva, éppen hogy nem önállóságuk és nem saját lehetőségeik realizálása volt, hanem ellenkezőleg: partikularitásuk, függőségük, önállótlanságuk, kiszolgáltatottságuk sajátos történelmi formája. Így hát Kelet-, Közép-Európa nem pusztán földrajzi értelemben határolható körül, hanem – ezekkel a földrajzi keretekkel nem

minden időszakban egybeesően – egyúttal társadalmi, gazdasági és politikai egységként is kell felfogni, s ez a felismerés természetesen nem csupán a filozófia lehetőségének programja, hanem ezzel összefüggésben és mindenekelőtt gyakorlati programmá kell válnia. Így felfogva a lukácsi értelemben vett „igazi" filozófia Kelet-, Közép-Európában nem csupán lehetséges, hanem múlhatatlanul szükséges is.

Úgy tűnhet immár, hogy ezen a ponton egy megváltozott helyzetről kell számot adnunk a filozófia lehetőségét illetően. Mert szerte a világon egyre kevésbé van ma már arról szó, hogy a szellemi élet sokat szenvedne attól, ha egyáltalán a filozófiát mindenestül nélkülözni kényszerülne. Inkább az a helyzet, hogy a filozófia megszüntetésének különböző programjai virágzanak, legyenek ezek nyíltan meghirdetettek, mint pl. a neopozitivizmusban, vagy esetleg egy a kiüresített filozófia igényeként megfogalmazott oktatási stb. programok, mint a hagyományosan dial. és tört. mat.-nak nevezett filozófiák. Így tehát többé nem csupán az a kérdés, hogy meghatározott történelmi helyzetben létrejöttek-e a filozófiának az előfeltételei: azok a különös létformák, amelyek egyúttal magukban foglalják az általánosságot is (nemzet, osztály). Egyre jelentősebb szerepet játszik emellett egy másik összefüggés, hogy ti. a filozófia képes-e kidolgozni azoknak a különös létformáknak a *kategóriáit,* amelyeket mint az általánossal viszonyban állókat filozófiai koncepció alapjául tehet meg. S ha immár Kelet-, Közép-Európában a nemzet nem válhatott a filozófia kialakulásának alapjává, az osztály pedig csak relativizálhatja, de nem függesztheti fel a nemzet mint különös létforma filozófiai jelentőségű kategóriáját, akkor a fejlődés jelenlegi szakaszán egy olyan különös létforma válhat e térség problémáinak filozófiai

megfogalmazására és kihordására alkalmasnak, amely a nemzet, az osztály kategóriáitól nem függetlenül, de azoknál közvetlenebbül világítja meg és teszi értelmezhetővé az itteni *különös* létformáknak az egyetemeshez való kapcsolatát. Ezért úgy látjuk, hogy a Kelet-, Közép-Európában kialakuló és formálódó, a különös árutermelés egy sajátos formájának s az egyetemes árutermelésben, valamint a történelmi fejlődésben elfoglalt helyének problémái a filozófiai-társadalomelméleti problémák valóságos kiindulópontjait és közvetítő kategóriáit nyújtják.

Leszűkítve most már a problémát a történelmi fejlődés menetének és benne a szocializmus jelenlegi formájának kérdésére, Közép-, Kelet-Európának mint különös létformának a lehetőségeit legalábbis a következőkkel kapcsolatban kell feltenni:

a) Kelet-, Közép-Európa kiterjedtebb áruviszonyai, árukapcsolatai nem az elmaradott fejlődés maradványai, hanem ellenkezőleg, magasabb szintű *gazdasági* fejlődés lehetőségei.

b) A térség megújuló, krízisekbe torkolló ellentmondásai nem *a társadalmi* viszonyok fejletlenségéből, hanem egy sajátos, a térség fejlődésének előfeltételeiből fakadó társadalmi forma, az árutermelés alapján álló szocialista társadalom és egy ennek ellentmondó ideológiai tradíció s e tradícióra épülő társadalmi gyakorlat konfliktusából származnak. Következésképpen: minden feltétel változatlan fennállása esetén ezeknek a konfliktusoknak további ismétlődésével kell e térségben számolni.

c) A kelet-, közép-európai térség fejlődésének eltérő vonásai, szakaszai nem a fejlett szocializmus és a még nem fejlett szocializmus fáziskülönbségeit mutatják, egyáltalán:

ez idő szerint nem értelmezhetők *közvetlenül* a kommunizmushoz való viszonyban.

d) A közép-, kelet-európai térségben az egyes országok fejlődésének eltérő vonásai mellett mindinkább felszínre kerülnek e térség országai fejlődésének közös vonásai, problémái. Ezért számukra mind fontosabbá válik a kapcsolatok „hálózata", a külső befolyás túlsúlyát tükröző „sugaras" elrendeződésű együttműködés mellett, illetve helyett.

e) Végezetül: Kelet-, Közép-Európa nemzetfejlődésének, az egyes politikai nemzetállamok kialakulásának története, a tradíciók, a nagyhatalmak rivalizálása oly mértékű politikai és szellemi polarizációt és szembenállást alakított ki a térségben, hogy a térség egysége, közössége fokozatosan a *kialakult helyzet bázisán* (pl. határok) teremthető csak meg. Minden más program, törekvés csak az egységet keresztező tendenciát erősíti meg, s a filozófiai tisztázást nehezíti.

(1983)

Irodalom

1. Altrichter Ferenc: *A bécsi kör filozófiája. Bevezetés.* Gondolat, 1972., 5–47. oldal.

2. P. Anderson: *Lineages of the Absolutist State,* London, 1979., Verso.

3. Arató Endre: *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon, 1790–1848,* I–II. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1960.

4. Arató Endre: *Kelet-Európa története.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1971.

5. Bártfai Szabó László: *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez,* I–II. kötet. Bp., 1943.

6. Eötvös József: *Arcképek és programok.* Magyar Helikon, Bp., 1975.

7. Eötvös József: *Vallomások és gondolatok.* Magyar Helikon, Bp., 1977.

8. B. D. Grekov: *Az orosz parasztság története a legrégibb időktől a XVII. századig,* I–II. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1957.

9. A. Gyeborin: *Eredmények és feladatok a filozófiai fronton. Filozófiai figyelő évkönyve. A történelem és osztálytudat a 20-as évek vitáiban.* Szöveggyűjtemény, III. köt. Filozófiai Oktatók Továbbképző és Információs Központja – Lukács Archívum és Könyvtár. Bp., 1981., 195–244. oldal.

10. Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa.* Magvető, Bp., 1985.

11. Hermann István: *A XX. sz. elejének magyar filozófiájáról. A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn.* Szerk.: Kiss Endre, Nyiri Kristóf. Kossuth, Bp., 1977.

12. Lackó Mihály: *Széchenyi és Kossuth vitája.* Gondolat, Bp., 1977.

13. Lackó Miklós: *Szerep és mű.* Gondolat, Bp., 1981.

14. Lukács György: *A fiatal Hegel.* Kossuth–Akadémiai, Bp., 1976.

15. Lukács György: *Történelem és osztálytudat.* Magvető, Bp., 1971.

16. Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról,* I–III. köt. Magvető, Bp., 1976.

17. Márkus György–Tordai Zádor: *Irányzatok a mai polgári filozófiában.* Gondolat, Bp., 1964.

18. K. Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai,* I. köt. Bp., 1972.

19. Molnár Erik: *Válogatott művek.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1969.

20. Nyiri Kristóf: *A monarchia szellemi életéről.* Gondolat, Bp., 1980.

21. Ránki György: *Gazdaság és külpolitika.* Magvető., Bp., 1981.

22. Révai József: *Válogatott történelmi írások,* I–II. köt. Kossuth, 1966.

23. Rudas László: *Köztársaság. A magyar marxista filozófia a két világháború között.* Vál. és szerk.: Nyiri Kristóf. Kossuth, Bp., 1979., 31–34. oldal.

24. Széchenyi István: *A Kelet Népe. Gr. Széchenyi István összes munkái,* V. köt. Bp., 1925.

25. Szücs Jenő: *Nemzet és történelem.* Gondolat, Bp., 1974.

26. Szücs Jenő: *Vázlat Európa három régiójáról. Történelmi Szemle,* 1981/3.

27. Zrínyi Miklós: *A török áfium ellen való orvosság.* Magvető, Bp., 1981.

A társadalomtudományok változó funkciója és a politikai gyakorlat

I.

Tanulságos és hasznos eszmecsere zajlott le a közelmúltban a *Társadalomtudományi Közlemények*ben a politikatudomány lehetőségeiről, a társadalomtudományokon belüli helyéről.[1] Politikatudományokról lévén szó, logikusnak kell tartani, hogy a diskurzus középpontjába a politika és a társadalomtudományok viszonya került, hiszen e tudományág megszületésétől, illetve meghonosításától kezdve egy önálló diszciplína feladatává válik a politika tudományos elemzése; mikor, ha nem most kell tisztázni e diszciplína és tárgya közötti viszonyt. S ha már erről van szó, tegyük mindjárt hozzá: a politikatudomány létrejöttével semmiképpen sem ér véget az a XIX. század második felétől induló, majd századunk hatvanas évétől valóban viharos gyorsasággal kibontakozó tendencia, melyet a politika és tudomány egymásra rétegződésének, egymásra épülésének nevezhetünk. Mert a társadalom legkülönbözőbb szféráit átfogó és szabályozó politika nem csupán a specializálódás lehetőségét és szükségességét foglalja magában, aminek eredményeként „részpolitikák" jönnek létre (mint például gazdaságpolitika, iparpolitika, kulturális politika). Ebben a specializációban a politika részterületei eszközként használják fel a tudományt, hozzájárulva ezzel a tudományos specializáció folyamatához is. A folyamat másik oldala az, hogy a specializálódó társadalomtudományok alakulását, fejlődését tartalmilag befolyásolja a politikai szféra szakosodása: egyfelől a

tudományos vizsgálatok gyakorlati konzekvenciáit maguk a kutatók is egyre inkább a politikai szféra közvetítésével igyekeznek érvényesíteni, másfelől pedig a részterületek szerint tagozódó politikai gyakorlat hozza létre annak szükségletét, hogy tevékenységének egyes területei speciális tudományos elemzés tárgyává is váljanak.

Nem csupán arról van tehát szó, hogy a társadalom legkülönbözőbb szféráinak irányítását, befolyásolását célul tűző politika nem mondhat le a tudománypolitika kialakításáról, hanem arról is, hogy ugyanez a folyamat hozza létre a tudományon belüli szakosodás révén a politikatudományt mint önálló diszciplínát, és a még további szakosodás szükségképpen létrehozza majd a politikatudomány gyakorlati alkalmazását, részterületeinek további leágazásait, közöttük például a tudománypolitika tudományát.[2]

Különös jelentőségű e folyamat éppen nálunk, hiszen Közép- és Kelet-Európában a térben és időben kialakult legkülönbözőbb politikai intézményrendszerek és államok éppen a tudomány és a politika viszonyának alakításában makacs következetességet mutatnak egészen az ötvenes évek végéig: céljaik eléréséhez eszközként használják fel a tudományt, de mindig is elhárítják azt a lehetőséget, hogy a politika egy önálló diszciplína vizsgálati tárgyaként szerepeljen. A *rendszeres* tudományos elemzés tárgyaként szereplő politika ugyanis – ellentétben a tudomány és a politika egyéb lehetséges kapcsolataitól – immár strukturális kérdés: a politikának a társadalomban elfoglalt helyét érinti, s a hely megváltoztatásának irányába hat, vagy annak kifejezője. A társadalmat maga alá rendelő politikával, az omnipotens állam ideológiájával ezért nem fér össze a politikatudomány kialakulása és rendszeres művelésének lehetősége. Ezért

azután kapcsolatok állapíthatók meg ugyan a tudományos megalapozottságú politika és a politikatudomány között, de semmiképpen sem megengedhető a politikatudomány létének, funkciójának összetévesztése a tudomány és a politika kapcsolatának egyéb kérdéseivel. Tudománypolitikát bármely politika kialakíthat, és többé vagy kevésbé tudatosan ki is alakít, de politikatudomány csak a politika és az állam meghatározott, társadalmilag intézményesen korlátozott vagy önkorlátozó rendszere és ideológiája mellett lehetséges.

A tudománypolitikában tehát a politikai gyakorlat a tudományt egyfelől úgy kezeli, mint a politikai szabályozó, irányító tevékenység tárgyát, s ennek a tevékenységnek a folyamatossága, az általános politikai célokkal megteremtődő összhangja érdekében fogalmazza meg tudománypolitikai elveit, s ugyanez a politikai gyakorlat másfelől általános céljainak kidolgozásában és egyes speciális tevékenységi körökön belül is eszközként használja fel, alkalmazza a tudományt. Ezáltal a politikai gyakorlat mindinkább tudományos megalapozottságúvá, „tudományos politikává" válik: a politikán belül növekedik a szakértői racionalitás szerepe a politika által képviselt és vállalt érdekek megfogalmazásában és az érvényesítésükre alkalmazott eszközök kiválasztásában és alkalmazásában. Ennek a mindenütt tapasztalható folyamatnak a következményeként sajátos módosulás megy végbe a politikai gyakorlat „szerkezetében". Miközben a különböző politikai doktrínák közötti differenciák továbbra is fennmaradnak, esetleg még határozottabbá is válhatnak a képviselt osztály-, illetve csoportérdekek következetességét, határozottságát illetően, kiszélesedik az a „semleges" sáv, amelyben közvetlenül nem az érdekképviselet, hanem az ezekkel szemben közömbös szakismeret, „technikai" is-

meret és eljárás dominál, olyannyira, hogy a politikai gyakorlat napi eseményeiben, intézkedéseiben nem is szükséges minden esetben tisztázni az érdekképviselet problémáját. E semleges sávból tekintve az alapjaiban különböző csoportok érdekeit képviselő pártok, illetve államok politikai gyakorlata számos ponton több hasonló vonást tud felmutatni.

Gunnar Myrdal így jellemzi ezt a folyamatot: „E fejtegetés nézőpontjából az új társadalom fokozatosan kialakuló fő jellemzője az, hogy egyre több a publikus, kvázi-publikus és személyes beavatkozás a társadalmi életbe. Egy további, következetesen jellemző vonás az, hogy ezek a beavatkozások – azaz a tágabb értelemben vett gyakorlati politika – már nem szórványosak, hanem mindinkább egy folyamatos tevékenység formáját öltik magukra, melyek bizonyos irányban befolyásolnak és ellenőriznek valamely társadalmi folyamatot. Mind kevésbé felel meg a valóságnak az, hogy a gyakorlati politika törvényhozói rendeleteken keresztül fejtenek ki hatást. Ez mindinkább elhúzódó »adminisztráción« keresztül valósul meg. A változások új követelményeket támasztanak a társadalomtudományokkal szemben... Azt is elvárják, hogy a társadalomtudományok olyan terápikus és technikai kiegészítéseket tartalmazzanak, mint amilyeneket az orvostudomány és a természettudományok már régóta tartalmaznak."[3]

Mindazonáltal, ha sok tekintetben szembetűnően megváltozik is a politika jellege, csupán egyes kutatókban támadhat az az illúzió, hogy a tudomány irányítja a politikát. A tudománynak ezen közvetlen együttműködés keretében a politikára gyakorolt hatása csupán a politika következetesebb, szakszerűbb megvalósításáig terjedhet, s nem eredményezi magának a politikának a megváltoztatását: „A gya-

korlati lépések szinte sohasem a tudósok előírásait fogják követni, hanem a politikai folyamatban fognak eldőlni. Attól függően, hogy tudományos hozzájárulásunkat e folyamatban hol – azaz mely stratégiai ponton – alkalmazzák, és természetesen ügyességünktől és szerencsénktől függően, a racionalitásra gyakorolt hatásunk kisebb vagy nagyobb lesz. A maximalistákat mindig ki fogja ábrándítani az, hogy mit lehet elérni gyakorlati ügyekben."[4]

A társadalomtudományok és a politikai gyakorlat viszonyának átalakulása természetesen korántsem csupán a társadalomtudományok funkcióváltozását vonja maga után, és nemcsak e tudományok művelőjének társadalmi-politikai szerepét változtatta meg, hanem a társadalomtudományok rendszerének „belső" alakulásában is szerepet játszott. Ennek az átalakulásnak legszembetűnőbb megnyilvánulása új társadalomtudományi diszciplínák kiépülése (például szociológia, szociálpszichológia, politikai tudományok stb.), továbbá – ezzel is összefüggésben – a „hagyományos" társadalomtudományi diszciplínák belső strukturálódása (például politikai gazdaságtan, közgazdaságtan, „ágazati" szociológiák stb.), aminek eredményeként kialakulnak a korábban hagyományosan elméleti tudományágak alkalmazási területei, módszerei. A társadalomtudományokon belül a természettudományi kutatásokhoz erősen hasonló rétegezettség alakul ki: létrejön az alapkutatások, fejlesztő és alkalmazott kutatások sajátos problémaköre, egymástól mindinkább különböző módszere és szemléletmódja. Különösen az elméleti alapkutatások és az alkalmazott-empirikus kutatások képviselői között bontakoznak ki – sokszor igen éles – viták.

E vitákat módszertani szempontból az a körülmény élezi ki, hogy az alapkutatások problémáit, legalábbis közvetle-

nül, a tudomány belső fejlődésének szükségleteiből, problémáiból bontják ki,[5] a másik esetben (az empirikus kutatások területén) viszont a kutatás közvetlenebbül politikai jellegű és érvényességű kérdésekhez kötődik, így a vita végül is a társadalomtudományok célja, társadalmi funkciója körül forog. S ha a társadalomtudományok eleve adott tárgyi kötöttsége nem teszi is lehetővé, hogy a természettudományokra alapozó általános tudományelmélet externalizmus kontra internalizmus vitája erőteljesen építsen a társadalomtudományok fejlődésére,[6] azért az álláspontok itt is élesen megütköznek az (elméleti) alapkutatások és az (empirikus) alkalmazott kutatások egymástól eltérő társadalomkritikai funkciójának megítélésében. Eszerint amíg a társadalomelmélet, ha közvetítések révén is, de előbb-utóbb egy *lehetséges* gyakorlati alternatíva irányában ágazik el, s ezzel a mindenkori politikai gyakorlat általános szintű kritikájának a – nem mindig kibontott – lehetőségét tartalmazza, addig az „alkalmazott" társadalomtudományok konkrét, empirikus megalapozottságú kritikai mondanivalója rendszerint körülhatárolható vagy lokalizálható az éppen aktuális politika kereteiben, bármilyen élesen ütközik is a kutatás e körülhatárolt területen belül a kialakult és éppen megvalósuló politikai gyakorlat egyes elemeivel. A politikai gyakorlat tudományos elemzésének és kritikájának ez az eltérése kiindulópontot adhat a társadalomtudományok általános funkciójáról vallott ellentétes koncepciók kialakulásához is: amikor például Karl Popper a társadalomtudományok feladatát a társadalom fokozatos megváltoztatásában látja, szemben a történelmi előrejelzéssel, Maurice Cornforth viszont azt hangsúlyozza, hogy a tudományos kutatás éppen ellenkezőleg „... mindig az emberi cselekvés lehetőségét tárja fel"[7];

akkor egymással ellentétes álláspontjuk igazolására egyaránt a társadalomtudományokra hivatkozhatnak. Ezen belül azonban a társadalomtudományi kutatások más-más rétegére, szintjére helyezik a hangsúlyt, mert ma már a marxista társadalomtudomány sem csak arra törekszik, hogy megmutassa „... a munkásosztálynak, hogy miként valósíthatja meg az emancipációt", hanem arra is, hogy létrehozza azokat a szakdiszciplínákat, empirikus módszereket, elősegítse azoknak a terápikus és technikai eljárásoknak a kidolgozását, amelyek segítségével a szocialista állam felismerheti, szabályozhatja, keretek között tarthatja, feldolgozhatja a legkülönfélébb társadalmi ellentmondásokat és feszültségeket. Így azután Popper fokozatos társadalomjavító koncepciója ma már korántsem csupán a polgári társadalomtudomány keretein belül értelmezhető.

A politikai gyakorlatnak ily módon részévé vált társadalomtudományok további differenciálódása, ezen belül az egyes társadalomtudományos témák felmerülése, a problémakezelés módja, s ezzel összefüggésben a társadalomelmélet alapvető doktrínái és módszertani elvei egyre több szálon kerülnek kapcsolatba a politikai hatalom legitimációs problémáival. E kapcsolat hatása esetenként igencsak drámai formát öltött az elmúlt évtizedekben: így például hazánkban, az ötvenes évek első felében, amikor a politikai hatalom a szocializmus igen rövid időn belüli megvalósításának reményében legitimációs bázisát a jövőbe tolta át, illetve a hangsúlyt e jövő mielőbbi megvalósítását elősegítő gyors társadalmi és gazdasági átalakulásra helyezte, szükségképpen rákényszerült arra, hogy a leegyszerűsítő-idealizáló jövőképpel össze nem egyeztethető tényleges állapotokat, az ellentmondásokat és a nehézségeket konkrét összefüggé-

seiben vizsgáló és bemutató szociológiát felszámolja, függetlenül ennek a szociológiának ideológiai tartalmától. A szociológia polgári tudománnyá nyilvánítása ezért inkább hivatkozás, mint valódi ok. Mi sem tanúsítja ezt szemléletesebben, mint az, hogy a magyar szociológiai tradíció eredeti ideológiai tartalmánál fogva inkább a párttal, a szocializmus programjával való szövetség és egyetértés alternatíváját kínálta, mintsem az ellentét kiélezését. „A történelmi materializmus ... nem kevesebbet kínált a magyar szociológiának – itt csak a magyarról beszélünk, de hiszen az eszmék harcát, tisztázását minden országnak külön-külön át kell szenvednie –, mint azt a csábító lehetőséget, hogy a természettudomány mostohagyermekéből valóban önálló tudománnyá válhat, mely sajátos társadalmi-gazdasági törvényeket kutat, s ezek alapján jelölheti meg a fejlődés irányát, utat mutatva a politikának is. Természetesen nem mondhatjuk, hogy a haladó magyar szociológusok többsége nyomban és következetesen a marxizmus alapjára helyezkedett, de annyit talán állíthatunk, hogy amint eddig az organikus szemlélet, azután a történelmi materializmus állt érdeklődésük és vitáik fókuszában."[8] Még mindig a szociológia felszámolásának példájánál maradva, nem feledkezhetünk meg arról, hogy jóllehet e felszámolási folyamat „kívülről" indult, közvetlenül mégis a társadalomtudományokon belül ment végbe, mégpedig oly módon, hogy mint „polgári tudományt" egy meghatározott dogmatikus ideológiai és elméleti koncepció álláspontjáról támadták. Vagyis az a történelmi materializmus, amelynek talaján állva globálisan kritika tárgyává tették a szociológiát a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején, korántsem ugyanaz, mint amellyel a szociológia az 1910-es évek táján kapcsolatba került, s

amely akkor oly termékenyítő módon hatott rá. Ez viszont már arra utal, hogy a politika akkori legitimációs problémája lényeges változást idézett elő a társadalomelméleten és a filozófián belül is: a jelen és jövő szétbomlott kapcsolatát a társadalomelmélet csupán egy mechanikus természetfilozófiára alapozott szükségszerűség- és törvényszerűségkoncepció segítségével, illetőleg egy messianisztikus etikára építve volt képes helyreállítani.

Természetesnek kell tehát tartanunk, hogy az ötvenes évek második felétől kezdve, amikor a politikai hatalom kiszélesíti legitimációs szféráját, s a jövőre vonatkozó lehetőségek reálisabb számbavétele mellett egyre nagyobb jelentőséget tulajdonít a fennálló, „itt és most" jelentkező ellentmondások, feszültségek felszámolásának, akkor fokozatosan megszűnik a mechanikus természetfilozófiára alapozott törvény- és szükségszerűség-koncepció iránti politikai igény. Mert ha a mai feszültségek és nehézségek megoldásán keresztül, fokozatokon át vezet az út a jövőbe, akkor immár a társadalmon kívüli, a társadalomtól független objektivitású törvények mechanikus működésére sincs szükség a fejlődés elméleti koncepciójának kidolgozásához. Jóllehet e korszak legjelentősebb filozófiai kísérlete, Lukács György *Ontológiá*-ja elvont természetontológiai koncepciójában s ennek a természetontológiának a társadalomontológiához való mechanikus kapcsolódásában éppenséggel azt mutatja, hogy a filozófián és a társadalomelméleten belül igencsak hosszadalmasan és ellentmondásosan megy végbe a kialakult elméleti egyoldalúság felszámolása, az azért megállapítható, hogy e folyamat a döntő pontokon immár nem ütközik bele a hatalom legitimációs problémájába.

A politikai gyakorlat megváltoztatásával fordulat állt be

a szociológiai és más empirikus, alkalmazott társadalomtudományok megítélésében. Az „itt és most" jelentkező konkrét ellentmondások megoldásában, illetve kezelésében legitimációs lehetőséget és bázist teremtő politikának szüksége van az alkalmazott társadalomtudományokra. A tudománypolitika egyik legfontosabb feladata ettől kezdve az, hogy szorgalmazza e tudományágak fejlődését, továbbá az újonnan létrejövő tudományágak és a tudományos kutatók figyelmét olyan problémákra irányítsa, amelyek megoldásához a politika rendelkezik bizonyos eszközökkel – miután azok a területek, amelyeken nem hozhatók létre a szükséges terápikus eszközök és technikák, a politika számára nem nyújtják a legitimációs bázis kiszélesítésének lehetőségét. És ha a szociológia korábbi felszámolása meghatározott társadalomelméleti és filozófiai doktrínák segédletével mehetett csak végbe, most a szociológia újbóli fellendülésének gyakorlati indítékai önmagukban nem teszik feltétlenül szükségessé ezeknek a társadalomelméleti doktrínáknak a megszűnését: a fellendüléshez elegendő a társadalomelmélettől történő *elszigetelődés*.

A társadalomtudományok és a politika viszonyának e példái talán elegendő alapot adhatnak ahhoz, hogy pontosabbá tegyük Myrdal tézisét, miszerint: „Már kezdetben hasznos lehet felhívni a figyelmet arra, hogy a társadalomtudományok lendületüket inkább abból nyerték, hogy sürgető feladattá vált a társadalom tökéletesítése, nem pedig csupán a társadalom működése iránti kíváncsiságból. A gyakorlati politika elsődleges, a társadalomelmélet másodlagos."[9] Myrdal tézise általánosságban helyes ugyan, de éppen általánosságánál fogva az egymástól jelentősen különböző viszonyok és összefüggések közötti differenciálásra

nem eléggé alkalmas. Itt mindenekelőtt annak a megkülönböztetésnek a szükségességéről van szó, amely a politika által feladott és megfogalmazott, a tudománynak címzett feladat és rendelés, valamint a tudomány saját eszköztárának (módszereinek, fogalomrendszerének, paradigmáinak) a mozgósítása révén, s e folyamatból kiinduló tudományos feladatok politikai összefüggései között jelentkezik. Ez utóbbi olyan feladatként értelmezhető, melyet *közvetlenül* nem a politika, hanem a társadalom ad a társadalomtudományoknak. A tudománynak ez a funkciója, e funkció teljesítése megköveteli a politikától, hogy a tudományt mint viszonylagos öntörvényű megismerési területet kezelje, s ennek megfelelően a politika és a tudomány viszonyát ne csupán a fölé-alá rendeltség, hanem a mellérendeltség viszonyaként is értelmezze, továbbá, hogy ne csupán a megrendelő, hanem a vitapartneri kapcsolatot is kiépítse a tudománnyal. Miként Kuhn kimutatja, a társadalomtudományok fejlődése sem képzelhető el a viszonylagosan autonóm tudományos közösségek működése nélkül.[10]

A fenti kiegészítésekkel együtt tehát azt mondhatjuk:

– Mint láttuk, nemcsak hogy nem áll fenn merev összefüggés a társadalom „tökéletesítésének" menete és a társadalomtudományok fellendülése között – ezt az összefüggést maga Myrdal sem tekinti merevnek –, hanem előfordulhat és elő is fordult, hogy a társadalom „tökéletesítése" a társadalomtudományok széles körében tapasztalható hanyatlással kapcsolódik össze. (Erre a lehetőségre viszont Myrdal már nem gondol.)

– A politika társadalmon belüli helyzete változásának hatására módosulások mennek végbe a társadalomtudományok rendszerében. Ezek a módosulások azonban nem pusz-

tán a tudománypolitika és a politika „intézkedéseinek" hatására történnek, hanem a társadalomtudományokon belül is jelentkeznek törekvések a tudomány olyan átalakítására, amely szerkezeti módosulást von maga után.

– A társadalomelméleti és filozófiai doktrínák alakulása magán viseli a politikai gyakorlat és a társadalmi valóság kapcsolatának ellentmondását. Az alapvető doktrínák ezen ellentmondás feloldási kísérleteiként foghatók fel. Ebben az értelemben nem beszélhetünk a társadalomelmélet „problémaérzékenységének" hiányáról még a legelvontabb, a leginkább „életidegen" elmélet esetén sem, hanem a szóban forgó ellentmondás kifejezési módjának változásait, különböző formáit figyelhetjük meg.

– Végül megállapíthatjuk, hogy amíg a tudománypolitika a szélesebb értelemben vett politika szempontjait figyelembe véve, a gyakorlati kritika oldaláról közelít a tudományhoz, addig a társadalomtudományok és különösen a politika vizsgálatára specializálódó tudományág, a politikatudomány a politikai gyakorlatot a társadalmi gyakorlat egészén belül, ehhez való viszonyában, és nem önmagában teszik vizsgálat tárgyává, ezért e megközelítésben tudományos-elméleti, kritikai szempont lehetősége rejlik.

II.

Természetesen a Myrdal gondolatmenetében meghatározott és sajátos előfeltevések is fontos szerepet játszanak, így mindenekelőtt az, hogy az általa vizsgált társadalomban a politika és gazdaság elválasztottsága s általában a politika és a társadalom más szféráinak, így a tudománynak a po-

litikától való különválasztottsága, külső viszonya a kiindulópont. Ezért Myrdal számára bizonyításra szorul az, ami a szocialista országokban éppenséggel magától értetődő: a politika meghatározó szerepe a tudományokhoz való kapcsolatában.

A különbségek azonnal szembeötlenek, amint megvizsgáljuk, hogyan fogalmazza meg a társadalomtudományok és a politika kapcsolatát – egészen más társadalmi háttérrel – Lukács György. Lukács számára ugyanis a tudomány (egészen széles értelemben véve a konkrét empirikus társadalomtudományoktól a filozófiáig) eleve mint a politika *belső* szerkezetéhez kapcsolódó probléma, mint a politikai stratégia és taktika általánosabb viszonyához kötődő kérdés merül fel. Lukács úgy véli, hogy nem elegendő a különböző tudományágak – és nem csupán a társadalomtudományok – kapcsolatát a politikával csak általánosságban elemezni, hanem a taktika és a stratégia összefüggéseit is figyelembe kell venni, s miután a szocialista fejlődés egyik nagy problémájának a stratégia és a taktika viszonyát tartotta, saját álláspontját az egyes tudományágakhoz az határozta meg, hogy ezek mennyire kapcsolódnak – pozitív vagy negatív előjellel – a szóban forgó viszony ellentmondásos és kritikára szoruló állapotához. Így pl. a matematika eredményeit egyáltalán nem tagadva figyelmeztet arra, hogy: „Ha azonban a lét helyes felfogására törekszünk, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a matematikának mint a lét tulajdonképpeni valóságos létezési módjának már püthagoraszi elmélete is mennyire a lét félreismerésére vezetett... Azért hasznos, ha emlékeztetünk ma erre, mert a modern kapitalizmus piaci manipulációs módszerei és a sztálini módszerek szellemi örököseinek durván manipuláló tervei és taktikai ren-

delkezései egyaránt azt a megszokott észjárást alakították ki, hogy a lét fejlődését olyan folyamatnak fogják fel, amelynek tartalma, iránya stb. »helyesen« alkalmazott extrapolációk alapján állítólag hibátlanul határozható meg."[11] Innen, vagyis a manipulációhoz való lehetséges viszony értékeléséből fakad Lukács ellenszenve a futurológia, a szociológia mint önálló – vagyis saját elméleti és módszertani alapjaikat az elméleti és filozófiai tudományos módszertől elszigetelve kiépítő – tudományágakkal szemben. Ugyanakkor azonban Lukács, bár számos fontos kiindulópontot fogalmaz meg, mégsem vizsgálja meg a szükséges alapossággal az itt felmerülő differenciákat. Mert amennyiben tőkés társadalomról van szó, a kiindulópontban tételezve a tudomány és a politika szférájának elválasztottságát, egyúttal kimondhatjuk azt is, hogy egyfelől maga az elválasztottság a gazdaság állapotának, fejlettségének meghatározott fokához kapcsolódik. Ebből pedig azonnal egy fontos elméleti kiindulópont körvonalazódik a politikatudomány számára; az ugyanis, hogy a politika és a gazdaság adott viszonya nem csupán a politika és a gazdaság strukturális összefüggéseit fogja meghatározni, hanem egyúttal egy *meghatározott jellegű* politikát is. A gazdaságban működő piaci manipulációnak megfelel a politikai manipuláció egyfajta módszere és ennek rendszeres alkalmazása is. A politikatudomány feladata viszont mindenekelőtt nem az, hogy bizonyítsa a politika ösztönző szerepét a tudományhoz való viszonyában – miként Myrdal teszi –, hanem, hogy valóban széles kapukat nyisson a manipuláció jellegének, mértékének és leküzdése feltételeinek elemzésére. Vagyis tisztázza a tudomány politika általi ösztönzésének jellegét, irányát és tartalmát. Másfelől viszont nem hagyhatjuk figyelmen

kívül az egész folyamat történelmileg pozitív oldalát sem. A politika és a gazdaság elválasztásának adott formája ugyanis nem *általában* a politika és a gazdaság különbségének megjelenése,[12] hanem egyúttal azt is jelenti, hogy felszámolják a politikának a gazdaságban korábban érvényesült *önkényes* működését. Ezért és ennek következtében a modern tőkés társadalomban érvényesülő és kiteljesedő állami beavatkozás nem azért hatékony, és *elsősorban* nem azért adekvát a gazdaság működése szempontjából, mert felhasználja a társadalomtudományokat, vagy mert egy hosszabb-rövidebb alkalmazkodási periódusban *kénytelen* a gazdasági működéshez igazodni, hanem mindenekelőtt azért lehetséges egyáltalán modern állami beavatkozás, mert a politika átment már a gazdasághoz való viszonyának egy bizonyos fejlődési szakaszán, és ennek eredményeként módszerei, eszközei immár a beavatkozás újabb keletű formái megjelenésének első pillanatától kezdve eleve adekvátak a gazdasággal.[13] Ha tehát az elidegenedés bázisán lezajló történelmi folyamatról van is szó – s épp ezért a manipuláció szövi át keresztül-kasul a társadalmat –, a politika és a gazdaság, a politika és a társadalom más szférái, közöttük a tudomány elválasztódása és később a politika fokozódó beavatkozásának kibontakozása korántsem egy kezdeteihez visszatérő fejlődési szakasz. A folyamat hátterében ott van az a lényegi összefüggés, hogy a politikával szemben egy adott társadalmi formán belül önállósuló társadalmi szférák fejlődésébe való politikai beavatkozás, miközben alakítja, meghatározott irányba tereli e szférák fejlődését, egyúttal kidolgozza az ehhez szükséges adekvát eszközöket is, így *a társadalmi forma egészén belül* a beavatkozás a „természetes" fejlődés irányába hat. Egészen más a helyzet az

állami beavatkozás, ezenbelül a tudomány és a politika kapcsolata terén a szocialista országokban, melyekben egy megelőző történelmi fejlődés során nem ment végbe a politika és a társadalomtudományok szétválasztódásának imént jelzett történelmi folyamata. A politika elsődlegességének tézise itt szükségszerűen olyan viszonyok közepette fogalmazódik meg, amelyek eleve magukon viselik a politika és gazdaság, politika és tudomány kapcsolatának azt az *eredeti* formáját, amelyben a politika mint idegen meghatározó erő tevékenykedik e szférákon belül. E tradíció mint le nem küzdött múlt van egészen világosan jelen például abban, „a húszas évek elején meglehetősen általános" felfogásban, miszerint a gazdasági törvényeket maga a politika, a párt határozza meg.[14] A politika és a társadalom más szféráinak következésképpen ezúttal nem az elválasztottsága, külön intézményes jelentkezése a probléma, hanem az elválasztódás egy meghatározott típusának a kibontakozása vagy ennek hiánya. A jelzett történelmi-társadalmi előfeltételek következtében viszont messzemenően nem kielégítő Lukácsnak az a megoldása, miszerint a manipuláció a szocializmusban kizárólag politikai, technikai probléma, a tudomány és a politika megfelelő kapcsolatának vagy igényelt viszonyának kialakítása pedig csupán politikai elhatározás kérdése.[15] Az persze korántsem lényegtelen kérdés, hogy a politika a társadalom különböző szféráiban működve, e működés önkényes jellegét mint önmaga kibontakozását és szabadságát fogja-e fel, s a szóban forgó társadalmi szférák mégiscsak kibontakozó fejlődését, öntörvényei ezzel szükségképpen együttjáró kialakulását, viszonylagos elkülönülését (intézményi és árukapcsolatok) mint a politikával *szemben* álló külső korlátok jelentkezését és kibontakozását

éli-e át. Avagy éppen ellenkezőleg: a politika a társadalom szféráiban való önkényes működését, s ennek következményeit nem mint szabadságot, hanem mint külső korlátot ismeri-e fel, s azon munkálkodik, hogy elősegítse azoknak a gazdasági (áru) és intézményi közvetítő eszközöknek a kibontakozását, melyek ugyan korlátozzák az önkényesség értelmében vett politikai mozgást, de amelyek mint a gazdaság, a tudomány stb. szféráinak belső működésével adekvát közvetítők, ténylegesen kiszélesítik mind az adekvát politikai cselekvés lehetőségeit, mind pedig a szóban forgó szférák nem tőkés viszonyok közötti viszonylagosan önálló fejlődését. E kétféle politikai álláspont és viszony között határozott fejlettségi különbséget kell megállapítanunk, s egyúttal azt a megjegyzést is megengedhetőnek tartjuk, hogy jelen viszonyaink egyik fontos vonása éppen abban áll, hogy egyre határozottabban tör magának utat e második, fejlettebb politikai viszony és álláspont lehetősége, szükségessége, és alkalmankénti érvényesülése is. Egyáltalán nem az a szocialista fejlődés sajátossága tehát, hogy a taktika és stratégia viszonyának problematikussá válása, a manipuláció és általában az elidegenedés „... ezen a fokon sokkal kevésbé kötődik a gazdasági folyamat egyes mozzanataihoz, mint korábban".[16] E problémák és viszonyok – közöttük a politika és a tudomány viszonyának ellentmondásai is – objektív alapokra, gazdasági alapviszonyokra támaszkodnak a szocializmus gyakorlatilag lezajlott történelmi fejlődése során is, és alapvetően az elmaradottságból, a megelőző történelmi fejlődés struktúraalakító következményeiből erednek. A kérdés csak az, hogy az önmagukban is ellentmondásos társadalmi alapoknak mely oldalaira, viszonyaira támaszkodik a politikai gyakorlat. Az el-

maradottságot ennek egyes viszonyaira támaszkodva, vagyis saját körén belül akarja-e megszüntetni, vagy képes arra, hogy túllépjen ezen a horizonton.

III.

A társadalomtudományok és a politika kapcsolatának mai vonásai hazánkban lényegét tekintve a hatvanas évtizedben alakultak ki. A tudománypolitika akkori formálódási folyamatában szerepet játszott az ötvenes éveknek az a tanulsága, hogy a tudománynak *közvetlenül* a politika alá rendelése éppen a kívánt cél megvalósítását teszi lehetetlenné. Miközben ugyanis a társadalomtudományokat közvetlenül a politika szolgálatába állították, azonközben e szolgálat mindinkább elveszítette tudományos jellegét és minőségét, s ezt a problémát nem lehetett a kutatók és a kutatóhelyek számának növelésével áthidalni. Nyilvánvalóvá vált az is, hogy a tudomány – közöttük a társadalomtudományok – iránt ugrásszerűen megnövekednek az igények a szocializmus alapjainak megteremtését követő időszakban. E folyamatban azonban minden bizonnyal az játszotta a döntő szerepet, hogy a „közvetlen tervgazdaság"-ról a „közvetett tervgazdaság"-ra való áttérés nem csupán a gazdaságban, hanem a társadalmi élet valamennyi területén feltételezte a politikán kívüli szférák önmozgásának, viszonylagos belső autonómiájuk szükségességének gyakorlati politikai elismerését. Végül: a gazdaságirányítási mechanizmus reformjának koncepciója olyan programnak bizonyult, amely alkalmas volt arra, hogy újból konkrét kérdéssé tegye az adott helyzet és a távolabbi jövő között korábban kialakult sza-

kadást, s így ténylegesen ható húzóerőt jelentsen a tudományos munka számára.

Az 1969-es tudománypolitikai irányelvekben – a feladatok oldaláról közelítve a változásokhoz – ez áll: „A párt vezető szerveinek korábbi határozatai megállapították, hogy a tudomány fejlődését, nagyobb társadalmi hatékonyságát elsősorban az akadályozza, hogy nincs meg a kellő összhang és kölcsönhatás társadalmi, gazdasági célkitűzéseink és a kutatómunka között. A kutatási feladatok megválasztásában, kialakításában nem eléggé érvényesül a társadalmi tudatosság, a kutatási eredmények felhasználása nem kielégítő mértékű és ütemű. Több korábbi kísérlet ellenére sem sikerült még kimunkálni a kutatás korszerű irányítási rendszerét, működésének hatékony mechanizmusát. A legutóbbi években – a gazdaságirányítás reformjával összhangban – számos előremutató intézkedés született. Hatásuk most van kibontakozóban."[17] A társadalomtudományok és a politika kapcsolatának ekkor kialakult és megszilárdult koncepciója arra épült, hogy a társadalomtudományoknak nem kell a közvetlen napi politikai gyakorlat követelményeihez és premisszáihoz igazodniok, miként az korábban történt. A társadalomtudományok és a politika kapcsolatának, „összhangjának" a szocialista társadalomban az az alapja, hogy mind a társadalomtudományok, mind pedig a politika végső soron ugyanabból az értékrendszerből indulnak ki. Ennek az értékrendszernek a meghatározó elemei: a marxizmus–leninizmus és a szocializmus. A közös értékrendszer fennállása nem csupán a politika, illetőleg a társadalomtudományok különböző módszereit, belső felépítését, követelményrendszerét engedi meg, hanem egyúttal az eltérő vagy akár ellentétes következtetések egyez-

tetéséhez is megfelelő alapot biztosít. Az értékpremisszák azonosságán belül tehát a tudomány és a politika konkrét egybeesése nem szükségszerű, sőt, nem is kívánatos, hiszen kiegészítő és konstruktív jelleggel csakis különbségeik fennmaradása mellett hathatnak egymásra. Ismét az irányelvekből idézve: „A szocializmusban a politikai stratégia és a társadalomtudományok között – azaz hosszabb távon – szükségszerű az összhang. A párt politikájának elméleti alapja a marxizmus–leninizmus . . ., a kölcsönhatás nem azonos a politikai gyakorlat és a tudomány adott megállapításai közötti mindenkori, napi, közvetlen és automatikus egybeeséssel. A tudomány feladata nem az, hogy egyszerűen a napi politikai döntések magyarázója, apologetikája legyen. Az eltérő sajátosságok következtében lehetséges, hogy konkrét kérdések során különbségek, sőt ellentmondások keletkeznek egyes politikai megoldások és a tudományos felismerések, következtetések, ezek alkalmazási lehetőségei között. Ez azért van így, mivel a konkrét politikai döntéseknek mindig számolniok kell a valóságos történelmi, társadalmi, politikai és gazdasági helyzet egészével, továbbá azzal, hogy egyes esetekben nem lehetséges, sőt káros lenne elméleti modelleknek eredeti formában a társadalmi gyakorlatba való átültetése. Elvileg lehetséges az is, hogy akár a tudomány következtetése, akár a politikai döntés nem kellően megalapozott, s ez a körülmény válhat a tudomány és a politika közötti konfliktus forrásává."[18]

A tudománypolitikai irányelvek kidolgozása egy folyamat része volt: egyfelől összefoglalta a társadalomtudományok és a politikai irányítás együttműködésének tapasztalatait a gazdasági mechanizmus reformjának kidolgozásában, másfelől e kapcsolatok rendszeressé tételének, folya-

matosságának feltételeit igyekezett általánosan megalapozni és létrehozni. A társadalomtudományok és a politika kapcsolatait modern alapra kívánta helyezni, mint ahogy új viszonyok kialakítására törekedett – a korábban mondott értelemben – a gazdaság területén is. Természetesnek kell tehát tartanunk, hogy a hatvanas évek közepétől kezdve a hetvenes évek végéig elsősorban azok a társadalomtudományi diszciplínák erősödtek meg, fejlődtek viszonylag gyorsan – mint például a közgazdaság-tudomány, jogtudomány, szociológia –, amelyek a mechanizmusreform koncepciójának kialakításához, majd gyakorlati bevezetéséhez, tapasztalatainak összesítéséhez konkrét ismeretekkel járultak hozzá, s ahol az egyes társadalomtudományi ágakon belül is a konkrét vizsgálatok és módszerek fellendülése volt tapasztalható. Az ily módon érintett tudományterületek felől nézve ugyancsak magától értetődőnek mutatkozott, hogy a tudományok fejlődését a politikai gyakorlathoz való mind szélesebb kötődés, a tudományos célkitűzéseknek közvetlen gyakorlati feladatokra irányítása, s az eredmények közvetlen alkalmazása biztosíthatja. A Magyar Tudományos Akadémia 150 éves fennállása alkalmából rendezett jubileumi közgyűlésen, 1975-ben Bognár József ezt így fogalmazta meg: „Célszerű tehát, hogy a tudományos kutatók a gyakorlati munka minden fázisában vegyenek részt, mert így a haladás iteratív alapon mehet végbe. (Kutatási eredmények – azok bevezetése – e folyamatok ellenőrzése – a tapasztalatok elméleti [általános] értékelése – a szükséges korrekciók elvégzése; vagy a gazdaságpolitikai tapasztalatot illetően: a befolyásoló okok és tényezők elemzése – általánosítás – a gazdaságpolitika korrigálása)..."

„Ma már nemcsak intézményesen biztosított és folytonosan megújuló kapcsolatokra van szükség e két réteg képviselői között, hanem *közös munkára, feladatok közös vállalására is.* Ilyen közös munka, közös vállalkozás volt nálunk az irányítási rendszer komplex reformjának kidolgozása... Közös munkával lehet kialakítani az egyes nagy tervezési blokkok komplex cél- és eszközrendszerét, az eszközök és korlátok egybevetéséből adódó gazdaságpolitikai értékítéleteket, illetve azon módszerek finomítását, amelyek egy-egy komplex gazdaságpolitikai (tervezési) feladat jobb megközelítése érdekében felhasználásra kerülnek".[19]

Az idézetben megfogalmazódó álláspontnak jól meghatározott előfeltevései vannak, amelyek közül – mint legfontosabbakat – a következőket emelhetjük ki:

– a társadalomtudományok és a politika szoros együttműködése a társadalomtudományok valóságérzékét növeli, és erősíti a politika tudományos jellegét;

– a tudomány és a politika esetleges eltérései ebben az együttműködésben feloldhatók, mivel a tudomány és a politika célja azonos;

– a tudományos eredményeket a politikai gyakorlat a meglevő keretek fenntartásával felhasználhatja, illetve a felhasználás a politikának érdekében áll;

– a politika érdekszempontból belsőleg egynemű, strukturálatlan, illetőleg amennyiben mégsem ez a helyzet, a politikai tagoltság a tudományos eredmények hasznosítása szempontjából közömbös;

– a tudomány és politika kapcsolata a mechanizmusreformban megalapozott konkrét és progresszív program keretén belül formálódik, nem csupán általánosságban, a politika történelmileg felfogott progresszív szerepének kon-

cepciója alapján. Vagyis a politika progresszív történelmi szerepe önmagában még nem garantálja a tudománnyal való termékeny viszonyát, csak ha erre a történelmi szerepre konkrét gyakorlati program épül.

A gazdaságirányítás reformja időszakában e feltevések együttes gondolati tartalma az volt, hogy a szocialista társadalom fejlődésének jelenlegi szakaszában jelentkező gyakorlati feladatok, ellentmondások megoldása és feloldása éppúgy, mint e korszak meghatározó viszonyainak tudományos megismerése is, lényegét tekintve a központi politikai, állami irányítás, valamint az alsóbb szintű gazdálkodó, illetve más társadalmi egységek egymáshoz kapcsolódó funkcióinak, hatókörének, önállóságának, kapcsolatuk jellegének és módjának tanulmányozása, e viszony alakulásának feltárása révén lehetséges. Ezen a gondolati kereten belül fogalmazódik meg a politikai fórumokon az az igény a tudományos kutatással szemben, hogy nagyobb figyelmet fordítson a fontos és aktuális problémák feltárására és tisztázására – azaz problémaérzékenynek kell lennie –, s az a követelmény, hogy „... javítani kell a társadalomtudományi eredmények felhasználásának feltételeit a politikai döntésekben".[20]

A tudományos testületekben és vitákon úgyszintén megfogalmazódik a kérdés: „... hozzá tud-e járulni a tudomány a társadalmi irányítás ... alapvető kérdésének a megoldásához. Erre egyértelműen azt válaszolhatjuk, hogy a tudomány hozzájárulása nélkül ez a kérdés kielégítően nem oldható meg ... Ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk, hogy a tudomány, illetve a tudományok eddig nem sokat tettek e kérdés tudományos megválaszolásának előmozdítására."[21]

A társadalomtudományok előtt álló feladatokat a társadalom irányítása és tudatos fejlesztése szempontjából e koncepció szerint összefoglalóan a következőkben fogalmazhatjuk meg: *a)* a társadalomra jellemző objektív folyamatok feltárása, hogy az így nyert ismeretek alapján történelmileg reális (tehát megvalósítható) célokat lehessen kitűzni; *b)* a társadalomban működő „spontán" mechanizmusok felderítése (ideértve a társadalmi folyamatok és jelenségek, valamint az emberi magatartás kapcsolatában működő mechanizmusokat is); *c)* társadalomtudományi kutatásokra van szükség azoknak az eszközöknek a megválasztásához, illetőleg közgazdasági, szociológiai, pszichológiai összefüggéseik komplex megközelítéséhez, amelyeket a célok elérésére fel kívánunk használni; *d)* a döntések előkészítésében való részvétel, illetőleg a döntések következményeinek lehetséges előrejelzése.[22] Ha most már a társadalomtudományok iránti megnövekedett igények, továbbá az eredmények gyakorlati alkalmazása iránti növekvő készség mellett azt is figyelembe vesszük, hogy ugyanebben az időszakban – a hatvanas évek második felétől a hetvenes évek közepéig – sorra alakultak a különböző társadalomtudományi kutatóhelyek mind a Tudományos Akadémia kereteiben, mind pedig más intézmények, főhatóságok mellett, valamint lényeges változások zajlottak le a tudományirányítás területén az Akadémián és kormányzati szinten egyaránt, végül hogy kialakult a „megrendeléseknek" és a közép-, illetve hosszú távú tudománytervezésnek egy részleteiben változó, de alapjaiban a legutóbbi időkig működő rendszere (például agit.-prop. témák, OTTKT), amely keretet ad az egyes kutatóhelyek konkrét együttműködéséhez, akkor mindezek alapján a társadalomtudományok gyors fellendülését, kiteljesedését állapíthatjuk

meg. És kitűnik e fellendülés iránya, valamint megállapíthatók mozgatórugói is: a fellendülés elsősorban a társadalmi valóság és gyakorlat konkrét összefüggéseinek, valamint történelmi meghatározottságának vizsgálatában következett be, s erősen kapcsolódott a társadalom-, illetve a gazdaságirányítás követelményeihez. Ez a kapcsolódás nem mindig és nem is elsősorban az irányítás konkrét igényeinek kielégítésében állt, hanem elsősorban abban, hogy a témamegjelölés, a kutatás, majd annak elméleti feldolgozása, összegezése mindvégig a központi irányítás és szabályozás, valamint a központi szabályozás által befolyásolt, meghatározott gazdasági, társadalmi egységek viszonyrendszerében mozgott, anélkül, hogy e viszonyrendszerre mint önmaga előfeltételére rákérdezett volna, mint előfeltételt megvizsgálta volna.[23] Így azután növekvő egyensúlytalanság alakult ki a konkrét kutatások módszertani egzaktsága, megalapozottsága, gyakorlati szerepe és fontossága, valamint a kutatási téma általános-társadalmi összefüggéseinek tisztázása, elméleti tárgyalásának színvonala között. Vagy más esetekben: fel sem merült a kutatások társadalomelméleti konzekvenciájának tárgyalása, ilyen igény meg sem fogalmazódott, illetve a kutatók egy eléggé széles körében határozott ellenállás alakult ki témájuk társadalomelméleti és filozófiai összefüggéseinek vizsgálatával szemben, s ez a probléma tovább mélyült a mechanizmusreform apályának, megtorpanásának időszakában. A filozófia pedig – részben mivel saját belső problémáival volt elfoglalva – meglehetősen elszigetelődött a szaktudományoktól, illetve nem alakultak ki a szükséges kapcsolatok. Azt a tudományos teljesítményt pedig – Lukács Györgynek *A társadalmi lét ontológiájáról* című művét –, amely elsőként tett kísérletet a szocializmus konkrét viszo-

nyainak és perspektíváinak filozófiai elemzésére, a filozófia korántsem a jelenkori társadalmi viszonyok felől közelítve, inkább a hagyományos filozófiatörténet felől kísérelte meg értelmezni és továbbfolytatni. Végül pedig sokszor a filozófián belül is egyszerűbb megoldásnak tűnik a társadalomirányítás számára közvetlenül felhasználható eredményeket hozó vizsgálatokat folytatni, illetve bekapcsolódni az ilyen jellegű vizsgálatokba, mint a társadalomelméleti igény kifejezése és képviselete által „szembehelyezkedni" egy általánosnak tűnő tudományfejlődési tendenciával.

Az elméleti (alap-) kutatások és a konkrét (alkalmazott) kutatások egyensúlyának problémái a hetvenes évek elején kezdtek jelentkezni, s az évtized közepére váltak szembetűnőkké, mintegy jelezve a társadalomtudományok és a politika közötti ellentmondás újbóli erősödését, újabb formáinak kialakulását. Ez talán abban az eléggé nehezen konkretizálható, de úgyszólván minden kutatóhelyen tapasztalható vezetői és kutatói véleményben fejeződött ki leginkább, mely szerint az elméleti érdeklődésnek, a „filozofálgatás"-nak a konkrét társadalmi valósághoz semmi köze, az elmélet általában „elvont" és „érthetetlen" misztifikáció, mely jobbik esetben egyéni kedvtelés, rosszabb esetben egyszerű dolgok káros túlbonyolítása. S a dolog természetesen nem maradt ennyiben, hanem olyan következményei lettek, mint az elméleti általánosításra képes, egyáltalán: elméleti kérdésekkel foglalkozó kutatók helyzetének rosszabbodása, számuk csökkenése – és a legszembetűnőbb, de talán nem is legsúlyosabb jelenségként: a társadalomelméleti problémáknak, különösképpen pedig a filozófiának a tudomány egészén belüli lebecsülése, amelyhez olykor jó ürügyet szolgáltatott a filozófia is a maga belső dezorganizáltságával. E belső

viszonyok játszottak szerepet abban, hogy a filozófia képtelennek bizonyult arra, hogy saját maga hordja ki és zárja le azokat a fontos vitákat, amelyek a hatvanas évek közepén és a hetvenes években a filozófián belül kialakultak, s ezért a vitákból végül is elméletileg meggyengülve, a felmerülő kérdések elméleti, filozófiai tisztázása nélkül került ki.

Az általános tendencia közepette úgy tűnik, hogy – elméletről lévén szó – csupán egyetlen tudományág, a filozófia elszigetelt belső problémáit kell szemügyre venni, s egyáltalán nem tűnik természetesnek az a következtetés, hogy a filozófián belül voltaképpen koncentráltan fejeződik ki egy mind szélesebb körben érvényesülő átalakulás. De már ekkor is – a hetvenes évek közepén – kitapintható az elméleti jellegű vizsgálódások háttérbe kerülése a társadalomtudományok legkülönbözőbb ágaiban. Így például a Közgazdaságtudományi Intézet 1972–1975. évi beszámolójához fűzött észrevételeiben Berend T. Iván megállapítja: „... kritikai észrevételem arra vonatkozik, hogy a nagyon fontos gazdaságpolitikai és mechanizmuskutatások mellett *szegényesek az elméleti jellegű vizsgálatra fordított erők.* (Nem az egyes kutatók színvonala, hanem az e témakörben dolgozók létszáma és arányai tekintetében.) Az Intézetnek ugyanis az elméleti alapkutatások egyik bázisaként ezekre a témákra is nagyobb erőket kellene fordítania."[24]

A jelzett folyamat követhető nyomon a társadalomtudományi vitákban is: mind sürgetőbben fogalmazódik meg az egymástól eltérő elméleti pozíciók vitákban történő ütköztetésének mint a tudományos munka elengedhetetlen eszközének igénye; ugyanakkor mindinkább az tapasztalható, hogy a hetvenes években egyre kevesebb az ilyen igényeket kielégítő vita a társadalomtudományokban. Jegyezzük meg

mindjárt: mindenesetre egy kivétellel, nevezetesen az 1974–1976-os tulajdonvita kivételével, melyben az a kérdés merült fel, hogy a gazdaságirányítási reform hatására, a vállalati önállóság–elkülönültség növekedésével milyen változások következnek be általában a szocialista tulajdonviszonyokban és a tulajdon fogalmában. Már a kiindulóponton így teszi fel a kérdést például Sárközy Tamás a naturális és az árutulajdon, valamint a gazdálkodási–irányítási tulajdon megkülönböztetésével,[25] Nemes László pedig egyenesen szükségesnek tartja a tulajdon és irányítás funkciójának szétválasztódását, s az állami szektoron belüli áru- és pénzviszonyok szerepét ebből a differenciálódásból tekinti elméletileg levezethetőnek.[26] A vita lefolyása, eredményei, az egyes álláspontok bemutatása jelenlegi témánk szempontjából kevésbé fontos. Nagyobb jelentősége van annak, hogy több tudományágat érintő alapvető kategória elméleti problémái kerültek felszínre, de végül is a vitát maga a szerkesztőség sem tekintette jelentősebb eredményt hozónak. Jelenlegi szempontunkból inkább az szorul magyarázatra, hogy miért maradt meg e vita kivételes jelenségnek a társadalomtudományokban. Talán nincs távol az igazságtól az a magyarázat, hogy a vita indulásának idején már nem annyira a gazdaságirányítási reform teljesebbé tételéről, tapasztalatainak összegzéséről, össztársadalmi hatásainak elméleti kibontásáról van szó, hanem inkább egyes elemeinek funkcionálásáról, illetve ezek kérdésessé válásáról. Az adott viszonyok között célszerűbbnek látszott konkrét, „technikai" kategóriákként alkalmazni olyan terminusokat, mint például áru- és munkaerőpiac, vagy akár „tőke" az e kategóriákat meghatározó általános társadalmi viszonyok tisztázása nélkül. Vagy más

szavakkal: a mechanizmusreform eredményeinek védelmét célzó olyan taktikáról volt szó, amely tudatosan hunyt szemet annak általánosabb, a szocializmus egészét, általános vonásait érintő összefüggései előtt. Így talán megengedhető, ha a tulajdonvitát azon összefüggés részének tekintjük, amelyről egy egészen más tudományág, illetve tudománycsoport vitáit elemezve Kosáry Domokos a következőket írja:„ Az egyik beszámoló . . . némileg túlzott ügybuzgósággal azt állapítja meg, hogy »az 1960-as évekhez képest a vitaszellem megélénkült; továbbá történelmünk egyes jelenségeinek, eseményeinek politikai megítélése helyett főként elméleti és módszertani kérdések felé fordult«, az egyedi jelenségek helyett az általános került előtérbe. Nézetünk szerint bizonyos tekintetben fordítva történt. Az utolsó két évtized legjelentősebb, legszélesebb körű és talán egyetlen valóban nagy vitája a hatvanas évek első felében bontakozott ki . . . (a Molnár Erik-vita). A hetvenes évek elején tulajdonképpen még e vita »harmadik menete« zajlott. Azóta viszont inkább sok különféle, kisebb vita folyt mindenfelé, rendszerint szűkebb témakörben. E viták, bár összhatásuk jelentős, már nem álltak valami ilyen nagyobb egységbe össze."[27] Az idézetben megfogalmazott tendenciát mintegy meghosszabbítva a nyolcvanas évek fordulójáig, immár az érdemi tudományos viták – persze nem teljes – hiányát mint evidenciát fogalmazza meg Hársing László *Miért kevés nálunk az érdemi tudományos vita?* című vitaindító írásában.[28] Hársing a kérdés módszertani összefüggéseit keresve végül is nem adhat teljes választ – s ez nem is célja. De a kérdésben foglalt helyzetmegítélése igazolódik magában a fokozatosan elhaló vitában, melyben ugyan

fel-felmerül, hogy a viták léte vagy hiánya szélesebb társadalmi összefüggésekhez kapcsolódik,[29] magából a vitáról folyó vitából azonban vajmi kevés ilyen társadalmi összefüggésre derül fény. Persze az úgynevezett „nagy viták" nem túl gyakori és nem szükségképpen rendszeresen előforduló eseményei a tudományok fejlődésének: ezek rendszerint egymással élesen szemben álló, riváliś elméleti álláspontok kialakulását, illetve meghatározó jelentőségű rendszertani elvek elágazásait, új paradigmák kialakulását feltételezik, illetve kísérik. Ezért az érdemi viták kis száma tulajdonképpen összefügghet valamilyen elméleti és módszertani egység fennállásával és folytatódásával éppúgy, mint azzal, hogy a meglevő elméleti különbözőségek és módszertani irányok egymástól elszigetelten, egymásra nem reflektálva fejlődnek, illetve végül azzal is, hogy az egyes társadalomtudományi ágakon belül nem kerülnek tisztázásra a kutatás elméleti és módszertani alapjai, következményei. A hetvenes években minden valószínűség szerint – tudományáganként különböző súllyal – mindhárom okot megtalálhatjuk a vitakészség alakulásában (és minden bizonnyal léteznek még továbbiak is). Az egyes tudományterületek részletekbe menő elemzése nélkül aligha lehet állást foglalni a meghatározónak tekinthető ok kérdésében, mégis úgy tűnik, egy negatív előjelű megállapítást megkockáztathatunk: az érdemi viták hiányát aligha magyarázhatjuk egyedül vagy alapvetően az elméleti és módszertani homogenitás alapjáról kiindulva.

IV.

A hetvenes évek közepétől a világgazdaságban lejátszódó folyamatok több szakaszon át és egyre mélyebben hatottak a szocialista országok – közöttük hazánk – gazdaságára, s a nyolcvanas évek elejére mindinkább világossá válik, hogy ezek a folyamatok alapvetően határozzák meg a társadalomtudományok és a politika kapcsolatát, viszonyát is. A világgazdasági változások terjedelmének és mélységének felismerése – csakúgy, mint ezek tényleges kibontakozása is – több szakaszban zajlott le: az olajárrobbanás és az üzemanyaghiány első hulláma átmeneti, a gazdaságon kívüli tényezők véletlen konstellációja következtében bekövetkező eseménynek tűnt, amely a szocialista országok gazdaságát – úgymond – nem érinti. Ebben a fázisban még volt némi alapja annak a hitnek, hogy a világgazdaság az átmeneti kibillenés után végül is visszatér eredeti helyzetébe. A második áremelkedési hullám bekövetkeztével vált csak nyilvánvalóvá, hogy a nyersanyagok és energiahordozók széles körét érintő, hosszú távú és maradandó hatású változásokról van szó, s ezek a változások – ha módosítva és késéssel is – a szocialista gazdaságokra is hatnak, illetve a szocialista nemzetközi gazdasági viszonyokban is érvényesülnek. Végül a harmadik hullám jelentkezésével, a nyersanyagok és a hagyományos késztermékek piacának általános átrendeződésével világossá vált, hogy az árrobbanások és energiaválságok mellett, illetve ezek mögött egy másik, lényegesebb folyamat zajlik le a fejlett ipari országokban: a termelés szerkezetének, technikai színvonalának, intézményrendszerének válságokkal, illetve válságjelenségekkel kísért általános átalakulása. Vagyis olyan össztársadalmi jelentőségű folyamatok-

nak lehetünk tanúi, amelyek eredményeként a nyersanyagok és késztermékek árai közötti egyensúly csak egy új, a korábbinál magasabb műszaki színvonalat képviselő, magasabb tudományos és technikai ismeretet tartalmazó termékstruktúrával állítható helyre. A hirtelen bekövetkező változások kétségkívül váratlanul érték a társadalomtudományokat – a marxista társadalomtudományokat éppúgy, mint a polgáriakat. Igaz ugyan, hogy a Római Klub első jelentése – az első olyan modell, amely komolyan számol az energiahordozók és nyersanyagok problémájával – úgyszólván az első árrobbanás előestéjén napvilágot látott, de nem csupán a marxista szerzők jó része fogadta bizalmatlanul, vagy tekintette egyenesen a polgári pesszimizmus újabb tudományos megnyilvánulásának a jelentés következtetéseit, hanem a polgári kutatók többsége is főként fenntartásait és kételkedését fogalmazta meg a jelentéssel szemben. Mindenesetre a világgazdasági változások jellegének tudományos elemzése, a változásokra történő gyakorlati reagálás bizonyos ütembeli különbséget mutat, egyfelől a különböző régiók között és a régiókon belül is az egyes országok között – mint ahogy maguk a változások is különböző időben érik el az egyes országokat.

Mindenesetre a szocialista országokban a változásokra való gyakorlati reagálást országonként ugyan eltérő mértékben, de egyaránt késleltette, hogy a hatvanas évek igen kedvező külső feltételei között megfogalmazott hosszú távú programok nem számoltak a világgazdasági helyzet jelentős módosulásával. Ezért a program megvalósításának gyakorlati menetében eleve mintegy „elő volt írva", hogy inkább a számukra kedvezőbb világgazdasági fejlődési prog-

nózist tekintsék valószínűbbnek. A hetvenes és a nyolcvanas évek fordulóján azonban immár láthatóvá vált, hogy a „világgazdasági korszakváltás" a szocialista országokat legalább három alapvető területen érinti, e váltással kapcsolatos átalakulás nehézségei három egymáshoz kapcsolódó problémakört alkotnak. A továbbiakban ezekről kell röviden szólnunk.

1. *Az erőforrások problémájának kiéleződése*

Annak folytán, hogy bebizonyosodott: a nyersanyagok és energiahordozók áremelkedése, ha ütemében, mértékében spekulációs jelleget ölt is, lényegében mégiscsak a kitermelési költségek növekedésével függ össze, a nyersanyagokban és energiahordozókban szűkös forrásokkal rendelkező országok számára a továbbfejlődés kulcskérdésévé vált a termelés egyéb tényezőinek fokozottabb felhasználása. E termelési tényezők aránya Magyarországon Kozma Ferenc számításai szerint a következő volt 1978-ban: „... a termelési tényezők ... összes értéke 8100 milliárd Ft, amelyből 1300 milliárd Ft-ot érnek a természeti kincsek, 3200 milliárdot a beruházott vagyon és 3600 milliárdot a munkavégző képesség. A természet : tőke : munka megoszlási aránya ezek szerint kerekítve 15:40:45"[30]. A gazdaságpolitikai koncepciónak ennek alapján szinte természetszerűen arra kell irányulnia, hogy a legbővebb erőforrás, a munkaerő mind hatékonyabb felhasználására törekedjék. Annál is inkább, mivel ez az erőforrás az oktatás-képzés révén – ugyan csak fokozatosan, de egyben korlátlanul – növelhető. „Refrénszerűen ismétlődik a magyar gazdasági realitásból fakadó alapigazság: legnagyobb kincsünk a több mint ötmillió aktív lakos tehetsége és szorgalma – írja Kozma Ferenc. Az emberi termelőerő fo-

kozott felhasználása gazdaságpolitikánk számára csak egyet jelenthet: *a nemzeti munka bonyolultsági fokának növelését.* Számolni kell ugyanis azzal, hogy a közvetlen termelésre fordítható nemzeti munkaidőalap nem növekszik, inkább csökken."[31] Úgy tűnik azonban, hogy a refrénszerűen ismétlődő alapigazság követése – többek között – éppen az erőforrások egyike, „a tőke" oldaláról komoly nehézségbe ütközik. Mert először is: magának a nemzeti munka bonyolultsági fokának megteremtése közvetlenül nem termelő tőkeberuházásokat követel (oktatási intézmények, infrastruktúra). A tapasztalat azt mutatja, hogy a gazdaság egyensúlyi problémái *rövid távon* a nem termelő beruházások csökkentésére ösztönöznek, különösen azután, hogy növekszik a gazdaság külső egyensúlyának fontossága, keményebbé válnak a feltételek a nemzetközi pénzpiacon.[32] Másrészt pedig: a jelenlegi helyzetben is eléggé általános jelenség nálunk, hogy a bonyolult munkavégzésre alkalmas munkaerőt a termelésben a tőke adott technikai színvonala miatt nem lehet megfelelően foglalkoztatni: a bonyolult munkavégzéshez a tőke meghatározott technikai színvonala, a termelés szervezetének viszonylag magas és emelkedő szintje szükséges. Nyilvánvalóan e szint fejlettségének problémájával függ össze, hogy „... a közép- és felsőfokú iskolát végzett fiatalok képzettségüknek megfelelő foglalkoztatása helyenként nehézségekbe ütközik, segéd- és betanított munkásokból pedig jelentős a munkaerőhiány".[33] Vagyis: a gazdaság növekedési erőforrásainak átrendezése maga is bizonyos erőforrások – jelen esetben a tőke – iránti igények megnövekedésével jár, amely vagy a meglevő tartalékoknak, illetve ezek egy részének felhasználását vagy pedig más országok gazdasági erőforrásainak időleges igénybevételét (kölcsön) teszi

szükségessé. A különböző erőforrások felhasználása közötti arány megváltoztatásának folyamatát kiélezi az, hogy e változást a világgazdaság átalakulása sürgetővé teszi, s azt igényli, hogy minél rövidebb idő alatt menjen végbe, de a másik oldalon az ehhez szükséges pótlólagos alapok a gazdaságban nem állnak rendelkezésre, külföldről pedig egyre nehezebben szerezhetők be, továbbá az e váltással összefüggő folyamatok nagy része eleve hosszú távú, folyamatos jellegű.[34] Az erőforrások közötti arányeltolódás végrehajtása tehát maga is erőforrásokat vesz igénybe, továbbá élesen merül fel az átalakulás időigényessége. E két probléma együttes megoldása a jelenlegi világgazdasági környezetben különös nehézségek jelentkezését, koncentrációját hozza magával.[35]

2. *A társadalomirányítás és intézményrendszer problémái*

A szaksajtóban, tanulmányok sokaságában fogalmazódik meg újra meg újra: legfontosabb gazdasági feladataink nem oldhatók meg másként, csak az érdekeltek, a dolgozók aktív közreműködésével, a szocialista demokrácia fejlődése révén. Szélesebb összefüggésben fogalmazva: „A gazdaság alkalmazkodási készsége azonban önmagából a gazdaságból nem érthető meg. A kihívásra adott, az új körülményekhez való alkalmazkodásban megmutatkozó válasz bizonyos társadalmi feltételek között alakul ki. A gazdaság alkalmazkodási készsége tehát jelentős mértékben függ a társadalomtól, a társadalom innovációs készségétől."[36] Az innovációs folyamatnak mint társadalmi folyamatnak a szociológiai tanulmányozása pedig arra az eredményre vezetett, hogy általában a műszaki fejlődésnek – és ebben az innovációnak – a legfőbb akadálya nem a tudományos eredmények oldalán,

hanem a vállalati és intézményi oldalon jelentkezik.[37] A vállalati mechanizmusban – szoros összefüggésben a vállalaton kívüli intézményrendszerrel, amely utóbbinak maga a vállalat is csupán része – jelentős érdekek működnek az innovációs folyamat útjának eltorlaszolására, megnehezítésére, vagy legalábbis nem fejeződnek ki a mechanizmusban a fékező érdekeknél erőteljesebben az újítás, az innovációs folyamat fenntartására és meggyorsítására irányuló érdekek. Az elmúlt évtized fontos elméleti és gyakorlati tanulsága, hogy a vállalati és szélesebb értelemben vett gazdasági, gazdaságirányítási intézményrendszer sok szállal kötődik a társadalom más területeinek intézményrendszeréhez, de működésük, kapcsolatuk szisztematikus tanulmányozása a legutóbbi időszakban indult csak meg: „A népgazdaság szervezeti rendszerének problémáiról korábban tervszerű kutatás sem a tudományos kutatóhelyeken, sem az állami irányító szerveken belül nem folyt. Mindez közrehatott abban, hogy a népgazdaság szervezeti változásai eddig nem átfogó koncepciók keretében, nem tervszerűen mentek végbe hazánkban."[38] A nyolcvanas évek elejére megérlelődő ellentmondások e területen úgy jellemezhetők, hogy miközben a társadalmi-történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy az intézményrendszer szilárdságához alapvető érdekek fűződnek, ugyanakkor mindinkább szükségessé válik szélesebb értelemben is, s nem csupán a „gazdaságirányítási, illetve a vállalati struktúra" tekintetében az, hogy „... fejlesztését *rendszerszemléletben, a kölcsönhatásokat* figyelembe véve, a távlati reflexhatásokkal is számolva" hajtsák végre. Mert „... nem eredményesek az összrendszernek csak egy-egy elemét érintő, a többi szervezeti tényezővel összhangban nem álló átszervezések".[39] Minden bizonnyal elmondható,

hogy az intézményrendszer alakítása, továbbfejlesztése mindinkább *feltételévé* válik legfontosabb gazdasági és társadalmi feladataink megoldásának, s ennélfogva a tennivalók e téren még talán sürgetőbbek, mint bárhol másutt. Ugyanakkor azonban a társadalmi és gazdaságirányítási intézményrendszer széles körét érintő változtatások igen nehéz és korántsem kockázat nélküli műveletek, különösen, ha nem ismerjük eléggé a hatások egymásba kapcsolódásának mechanizmusát, s egyébként is a stabilitás fenntartásához és növeléséhez alapvető társadalmi érdekek fűződnek; továbbá annál nehezebbé válik az intézményrendszer megváltoztatása, minél teljesebben mond le a tudományos kutatás maga is a társadalom általános rendszerének, alapviszonyainak vizsgálatáról.

3. *Az orientáció problémái*

Az orientáció problémái egyidejűleg több „szinten" jelennek meg. Mindenekelőtt: a világgazdaság gyors változásai nehezítik olyan hosszú távú fejlődéskoncepció kidolgozását, melyhez nélkülözhetetlen a politikai és a gazdasági erőviszonyok tendenciájának számbavétele, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok állandósága vagy legalábbis változási tendenciáinak tartóssága, s nem utolsósorban a politikai folyamatok kiszámíthatósága. Más oldalról úgy tűnik, hogy nem csupán a folyamatok időintervalluma szűkült le, hanem e folyamatok jellegének, irányának megértése, elemzése is az eddigiektől sok tekintetben eltérő gondolkodási módot követel meg. A világméretekben kibontakozó „fejlődési válság, illetve a válságot kiváltó jelenségek és összefüggések világa a régi gondolkodási és strukturális rendszerben zavarosnak és érthetetlennek tűnik. Nyilvánvalóan nem arról

van szó, hogy a »józan ésszel már meg nem érthető« káosz keletkezett, hanem arról, hogy a jelenségek, összefüggések és folyamatok átalakulása megköveteli a struktúrák, a mechanizmusok és a gondolkodásmód átalakulását, megújítását. Nyilvánvaló, hogy az új jelenségek és szükségletek számos vonatkozásban ellentétbe kerültek a régi tételekkel, a hagyományos közgazdasági gondolkodásmóddal."[40]

További orientációs problémát jelent, hogy a jórészt a hatvanas évek általános fellendülést hozó időszakában kidolgozott, hosszabb távú gazdasági és társadalomfejlődési koncepciók és stratégiák az új helyzetben – legalábbis az időhorizontot tekintve – nem bizonyulnak megvalósíthatónak. Ez nem csupán a növekedés és a fejlődés korábban csaknem azonosnak tekintett fogalmainak határozott megkülönböztetését teszi szükségessé, hanem bizonyos értelemben és egyes időszakokban magát a fejlődést is inkább a jövő olyan *lehetőségeként* jeleníti meg, melynek előzetesen a feltételeit még meg kell teremteni. A mai törekvések egyre inkább az elért fejlettségi szint stabilizálását tűzik ki célul, s ezzel a majdani továbbfejlődés lehetőségeire, előfeltételeire helyezik a hangsúlyt – anélkül, hogy e stabilizációs szakasz időtartamára, az új fejlődési szakasz jellegére, beindulására megbízható előrejelzések állnának rendelkezésre. Ugyancsak az orientációs nehézségek forrása az, hogy a gazdasági és a szociális ellátást érintő olyan korábbi megoldások – mint például alacsony lakbérek, közüzemi díjak, a dotáció rendszere stb. –, amelyek hosszú időn át a szocialista társadalom lényegi meghatározottságaként szerepeltek, a jelenlegi viszonyok között nem tarthatók, illetve a gazdasági racionalitás talajáról szemlélve diszfunkcionálisnak bizonyulnak. Ezzel is összefügg az, hogy a szocialista

gazdaság mindinkább egy új típusú árugazdaságként jelenik meg és működik, vagyis az áruviszonyok fejlődéstendenciája az elméleti előrejelzéssel ellentétben nem az áruviszonyok csökkenő szerepét, hanem inkább az áruviszonyok egy sajátos történelmi formájának kibontakozását mutatja. Fogalmaink, céljaink, értékrendszerünk újravizsgálata és a változó valósághoz való igazítása a közgondolkodásban, a társadalomirányításban és a tudományban eltérően jelentkezik ugyan, de egyaránt ellentmondásos folyamat. A változó valóság nyilvánvalóan megkérdőjelezi gondolkodásunk egyes – sokszor igen fontos – elemeit, de nem kínálja éppilyen természetességgel a szükséges új ismereteket, módszereket. Ezeket egy nehéz, az önvizsgálatot, a tapasztalatok újraelemzését biztosító alkotó folyamatban lehetséges csupán kidolgozni.

*

A hetvenes és a nyolcvanas években bekövetkező változások egyik sajátossága – úgy tűnik – az, hogy a három problémacentrum egy időben, egymással mindinkább összekapcsolódva jelenik meg. Így a továbbfejlődés feltételeinek megteremtése, „egy új növekedési pálya" feltételeinek kidolgozása ennek a kölcsönhatásnak a figyelembevételével történhet csak meg. Vagyis: olyan intézkedések, reformok összefüggő sorozatának szükségessége merül fel, amelyek alkalmasak arra, hogy a problémacentrumok egymást felerősítő hatása ne alakuljon negatív irányban; hanem a pozitív hatások felerősödését eredményezze.

Ha most már erről az oldalról vesszük szemügyre a társadalomtudományok és a politika kapcsolatát, illetve a társadalomtudományok ezzel összefüggő lehetőségeit és al-

ternatíváit, annyit biztonsággal megfogalmazhatunk, hogy minden valószínűség szerint megszűnik vagy legalábbis jelentősen leszűkül az empirikus (alkalmazott) és az elméleti (alap-) kutatások szétválasztódásának társadalmi indokoltsága. Azoknak az alternatíváknak, illetve az alternatívák konkrét előfeltételeinek felkutatása, amelyek a fejlődés új szakaszát megalapozhatják, újra meg újra létrehozza saját elméleti és ideológiai előfeltevéseink felülbírálatának a lehetőségét is. Mint ahogy aligha képzelhető el a fejlődés újabb szakaszára való áttérés az elméletileg kidolgozott alternatívák gyakorlati próbái nélkül, vagy másképpen fogalmazva: a társadalomtudományok és a politikai gyakorlat eredményeinek, tapasztalatainak folyamatos egyeztetése, ütköztetése nélkül. Ebből kiindulva bizonyossággal mondhatjuk, hogy fejlődésünk jelenlegi szakaszában a fejlődés mai ellentmondásainak, távolabbi perspektíváinak kibontása szempontjából inkább aggodalomra adhatna okot, mintsem megnyugvásra a társadalomtudományok és a politikai gyakorlat ütköztetésének, vitáinak hiánya. A változásokhoz rugalmasan igazodó, a gondolati-teoretikus sablonoktól mentes gyakorlati politika és a fejlődés eddigi menetének elemzése, valamint eredményeinek tudományos vizsgálata kétségkívül társadalmi haladásunk folyamatának összetartozó, egymáshoz kapcsolódó részei és alakító tényezői. És ebbe az összetartozásba és kapcsolódásba szükségképpen beletartozik egymásra reflektálásuk, disputájuk is. Különösen akkor, ha társadalmi-gazdasági fejlődésünk külső és belső feltételeinek gyors és még távolról sem lezárult átalakulása mind a gyakorlat, mind pedig a társadalomtudományok szükségképpeni változását, továbblépését követeli meg.

Ebbe a folyamatba szól bele a politikatudomány kialakulása és megerősödése is, mert nem csupán a politika és a tudomány eddigi kapcsolatainak tisztázását segíti elő, hanem azáltal, hogy a politikai, hatalmi és intézményi viszonyokat tekinti tárgyának, tevékenyen hozzájárul a politika szerepének s a társadalomban elfoglalt helyének szükséges változtatásához is.

(Megjelent: a Társadalomtudományi Közlemények 1982/2. számában.)

1. Vö. Molnár Tivadar: *A marxista politikatudomány néhány tudományelméleti kérdéséről.* I. rész: *Társadalomtudományi Közlemények,* 1981/1., II. rész: 1981/2.; Karikó Sándor: *Adalék a politika természetrajzának filozófiai elemzéséhez...* 1981/2.; Schlett István: *Politikatudomány, politika, tudománypolitika.* 1981/3. A további hozzászólásokat és vitacikkeket lásd a *Társadalomtudományi Közlemények* 1981/4. számában.

2. A tudománypolitika tudományának területeiről, feladatairól ad összefoglalót *A tudománypolitika tudományos alapjai* című tanulmány. (Összeállította: Dr. Grolmusz Vince.) *Tudományszervezési Tájékoztató,* 1980/1. sz., 27–32. old.

3. Gunnar Myrdal: *A társadalomelmélet és a gyakorlati politika viszonya.* (*Érték a társadalomtudományokban* című kötetben.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972., 116–117. old.

4. Id. mű, 127–128. old.

5. Vö. T. S. Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete.* Gondolat, Budapest, 1984.

6. Az internalizmus–externalizmus koncepciójának kialakulásáról, a közöttük kibontakozott vitáról összefoglaló áttekintést ad dr. Farkas János: *Irányzatok a polgári tudományszociológiában. Tudományszervezési Tájékoztató,* 1981/3–4. sz., 293–303. old., valamint dr. Ujvári Márta:

Finalizáció. A tudomány társadalmi paradigmájának forradalma. Tudományszervezési Tájékoztató, 1981/3–4. sz. 304–311. old.

7. Vö. Karl Ropper: *The Poverty of Historicism.* London, 1957., 43–44., 64–67. stb. oldalak; M. Cornforth: *A nyílt filozófia és a nyílt társadalom.* Gondolat Könyvkiadó, 1975., 205. old.

8. Litván György–Szücs László: *A szociológia első magyar műhelye.* I. köt., Bevezetés. Gondolat Könyvkiadó, 1973., 35. old.

9. Gunnar Myrdal: Id. mű, 96. old.

10. „Ha a paradigma körüli vitákban egyedül a tekintély, mégpedig a szakmán kívüli tekintély döntene, akkor e viták végeredménye esetleg forradalom lehetne, de nem *tudományos* forradalom. A tudománynak létfeltétele, hogy a paradigmák közötti választás egy sajátos jellegű közösség tagjainak kizárólagos joga legyen." Thomas S. Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete.* Gondolat, Budapest, 1984., 223. oldal.

11. Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról,* III. kötet. *Prolegomena.* Magvető, Budapest, 1976., 20. old.

12. Vö.: Görgényi Ferenc: *Az állam történetiségének kérdéséhez.* In: *Tulajdon és politika.* Magvető, Budapest, 1982., 65–78. old.

13. Ennek a folyamatnak az elemzését lásd: Gedeon Péter: *Árugazdaság és politika* c. könyvében: „A modern árugazdaság sajátos vonása az, hogy a gazdaság belső logikájának érvényre jutásához az államnak nem elvonatkoztatnia kell a tőkeviszony mozgásától, hanem beavatkoznia kell, közvetítenie kell azt." Gedeon Péter: *Árugazdaság és politika.* TTI. Budapest, 1982., 90. old.

14. Vö.: *A szocializmus politikai gazdaságtanának története.* Szerk.: D. K. Trifonov. Kossuth, Budapest, 1975.

15. Vö.: Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról,* II. kötet. *Szisztematikus fejezetek.* 772–779. old.

16. Lukács György: I. m., 716. old.

17. *Az MSZMP Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei.* Kossuth Könyvkiadó, 1969., 42., 55–56. old.

18. Uo.

19. Bognár József: *Korreferátum Szalai Sándor: „A társadalomtudományok és korunk fő feladatai" című előadásához. Gazdaság és Jogtudomány,* IX. köt., 1–2. sz., 33. old.

20. Beszámoló az MSZMP Politikai Bizottságának üléséről, amelyen megtárgyalták a *Tudománypolitikai Irányelvek megvalósításának tapasztalatait és időszerű feladatait. Magyar Tudomány,* 1977/9. sz., 653. old.

21. Friss István: *A szocialista társadalom irányítása és a tudomány. Gazdaság és Jogtudomány,* XIII. köt., 1979/1–2. sz., 11. old.

22. Kulcsár Kálmán–Ránki György–Szabolcsi Miklós: *Társadalmi igények – társadalomtudományok. Gazdaság és Jogtudomány,* XIII. köt., 102. sz., 21–25. old.

23. „Az 1960-as és 1970-es években a legnagyobb befolyást gyakorló álláspontot hazánkban a szabályozott piacgazdaság vagy decentralizált tervgazdaság koncepciója képezte. Kétségtelenül ez a gondolatkör gyakorolta a legnagyobb befolyást a társadalomtudományok többi ágára – még akkor is, ha az egyes szakdiszciplínák kutatói nem feltétlenül tudatosították kifejtésük közgazdasági hátterét. A szabályozott piacgazdaság koncepciója húzódott meg az indirekt gazdaságirányítás felfogásában a jogelmélet terü-

letén. A politikai szociológiában pedig e gondolatkör politikai életünk túlcentralizáltságának állításába fordult..." Szegő Andrea: *Érdek és gazdasági intézményrendszer. Valóság*, 1983/6. sz.

24. Berend T. Iván: *Észrevételek az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének 1972–1975. évi beszámolójáról. Gazdaság és Jogtudomány*, X. köt., 3–4. sz.

25. Sárközy Tamás: *A tulajdonelmélet egyes kérdéseiről. Társadalmi Szemle*, 1975/1. sz.

26. Nemes László: *Néhány gondolat a tulajdonviszonyokról folyó vitához. Közgazdasági Szemle*, 1975/10. sz.

27. Kosáry Domokos: *Viták a történeti tudományok területén az 1970-es években. MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei*, XXIX. köt., 1980/1–2. sz., 120. old.

28. Hársing László: *Miért kevés nálunk az érdemi tudományos vita? Magyar Tudomány*, 1981/7–8. sz., 275–281. old.

29. Vö. Bakos Ferenc: *Vita nélkül nincs tudományos haladás. Magyar Tudomány*, 1981/10. sz., 750–752. old.

30. Kozma Ferenc: *Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben.* Kossuth Könyvkiadó, 1981., 27–28. old.

31. Id. mű, 203. old.

32. „Ha viszonylag gyorsan megváltoztatjuk a nekilendülési korszakban kialakult beruházási struktúrát, hogy 60 százalékos arány körül állandósuljon az infrastruktúra részesedése az állóeszköz-állományból és a növekményből, akkor viszont az ehhez szükséges néhány éven át csökken az alacsonyabb tőkeigényű anyagi termelés részesedése a növekményből, és az anyagi beruházások viszonylagos elmaradása fékezi az anyagi termelés növekedését." Augusztino-

vics Mária: *A makrostruktúra változása Magyarországon (1980–2000). Közgazdasági Szemle,* 1981/9. sz.

33. Timár János: *A munkaerő mozgásairól – munkagazdaságtani nézőpontból. Közgazdasági Szemle,* 1981/1. sz., 46. old.

34. „A gazdasági fejlődést befolyásoló tényezők közül a természeti viszonyokkal, a népesség változásával, a politikai-társadalmi átalakulásokkal, az oktatással összefüggő tényezők inkább hosszú távúak . . ." írja Bognár József. *Gondolatok a fejlődés világméretű gondjairól. Közgazdasági Szemle,* 1980/11. sz., 1308. old.

35. Tanulmányunk első megjelenését és újabb kéziratának előkészítését követően jelent meg Brody Andrásnak e témát részletesen elemző műve. (Brody András: *Lassuló idő. A gazdasági bajok magyarázatához.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983.) Könyvében a szerző felfogásunktól bizonyos mértékig eltérően a jelenlegi gazdasági bajok egyik fő okaként a kutatások viszonylagos háttérbe szorulását, elhanyagolását említi meg. „Egyáltalán az a tény, hogy a kutatás vagy oktatás megtérülését vizsgálják a közgazdászok, vagy hogy – nyugaton és keleten egyaránt – a tőkebefektetés kaptafájára kívánják húzni megítélését, vagy hogy szervezők és közgazdászok kezébe adják a tudomány és az oktatás finanszírozására és telepítésére vonatkozó döntéseket, ugyanolyan viszolygással tölt el, mintha szakértő genetikusok döntenének az emberi párválasztás végső kérdéseiben" – írja. Véleményünk szerint a kutatásoknak (most csupán ezekre térünk ki) az utóbbi években történő fokozott bekapcsolása a tőkés termelés vagy – sokkal kisebb mértékben és csupán elvétve – a szocialista árutermelés folyamatába egyáltalán nem ad magya-

rázatot a *jelenlegi* időszak gazdasági problémáira, sőt inkább a problémák megoldásának eszközeként szolgálhat. (Vö.: ezzel kapcsolatban a szellemi termelésről szóló elemzésünket. Balogh István: *A társadalmi információ.* Gondolat, Budapest, 1979., 321–340. old.) Ez még akkor is helytálló feltevés maradna, ha igaznak bizonyulna Brodynak az a véleménye, hogy ez a folyamat nem csupán módosítja, meghatározott irányokba tereli a tudomány fejlődését, ahogy mi gondoljuk, hanem rombolólag hat a tudomány egészére nézve is. Ugyanis egyfelől éppen a szerző igazolja Magyarország példájával, hogy a tudományos kutatás társadalmi és gazdasági feltételeinek romlása korántsem kötődik olyan szorosan ahhoz a kérdéshez, hogy milyen társadalmi formában működik a gazdaság és a tudomány, így valószínűleg a „tőkebefektetés kaptafája" önmagában nem határozza meg a jövőben sem kizárólagosan a tudomány egészének a fejlődését. Továbbá: Brody András éppen az ember szellemi kialakulásának jelenlegi 25 évét alapul véve maga állapítja meg egy több mint 2 évszázados ciklus lehetőségét. (Jegyezzük meg mindjárt: a szerző számítása visszafelé semmiképpen sem érvényes, hiszen az egyén szellemi kialakulásának időtartama nyilvánvalóan számtalan tényezőtől függ, és vélhetően napjainkig többszörösére növekedett, mondjuk, a középkortól számítva.) Viszont a 210 éves ciklust feltételezve a tudományfejlődés jelenlegi problémái csak jóval 2100 után jelentkezhetnek, és semmiképpen sem akadályozhatják meg azt, hogy a jelenlegi válságon éppen a szellemi termelés kiterjesztése, megalapozása révén juthassanak túl a fejlett országok.

36. Kulcsár Kálmán: *Gazdasági „kihívás", társadalmi „válasz". Közgazdasági Szemle,* 1980/7–8. sz., 815. old.

37. Vö. Farkas János: *Az ötlettől a megvalósulásig.* Akadémiai Kiadó, 1974. *Nyers Rezső* szerint pedig: „A szellemi munka hatékonyabb alkalmazásának egyik legfontosabb területe éppen a vállalati belső mechanizmus vállalatonkénti kritikai elemzése és fejlesztésének megoldása lehet." *A szellemi munka hatékonyságának szerepe népgazdaságunk fejlődésében. Közgazdasági Szemle,* 1982/1. sz.

38. Sárközy Tamás: *A népgazdaság intézményrendszerének távlati fejlesztése, különös tekintettel a központi gazdaságirányítás szervezetére. Közgazdasági Szemle,* 1981/1. sz., 16. old.

39. Id. mű, 17. old. Sárközy hangsúlyozza többek között az érdekek nyíltabb megjelenését biztosító átalakítás, az államigazgatás csökkentésének fontosságát a gazdaságirányításban, alapvető feladatnak tekintve a hierarchikus gazdasági államigazgatás viszonylagos és fokozatos korlátozását.

40. Bognár József: *Gondolatok a fejlődés világméretű gondjairól. Közgazdasági Szemle,* 1980/11. sz.

Árutermelés, szocialista tulajdonviszonyok és a reformok

Csak alapos és részletes elemzés deríthet majd egyszer fényt a magyarországi reformfolyamat megtorpanásának okaira a 70-es években. E megtorpanás *következményei* azonban alig néhány év alatt külön elemzés nélkül is oly élesen szembeötlőek és kézzelfoghatóak lettek, hogy a 70-es és 80-as évtized fordulója óta – a nagyszámú és merész reformelképzelések, átfogó igényű koncepciók nyomán – immár a reformszellem újraéledéséről beszélhetünk.[1] Valljuk be azonban: bizonyos szempontból tekintve a reformjavaslatok és -koncepciók nagy többsége eléggé szárnyaszegettnek tűnik, és annak tűnik az új reformhullám egészében is. Nem a merészség, még csak nem is az eredetiség hiányzik, hanem elsősorban és főként az az elméleti igény, hogy mérlegre tegyék: a javasolt gazdasági, gazdaságpolitikai, intézményi változtatások, az egyes gazdasági kategóriák szerepének módosításai stb. milyen összefüggésben állnak majd szocialista társadalmunk egészével, milyen irányban változtatják meg társadalmunk alapviszonyait, jellegét. Röviden: e reformhullámban eddig tisztázatlan maradt, hogy mi a viszony a reformelképzelések, általában a reformfolyamat és a szocializmus mint termelési mód között. Ennek tisztázása nélkül pedig bármiféle javaslat lehet bár radikális, jelentős, de nem lehet koncepcionálisan, kellően átgondolt és megalapozott.

A gazdaság működése és irányítása természetesen első-

sorban és alapjaiban gyakorlati probléma; következésképpen a gazdaságirányítási mechanizmus reformja, a gazdaság működésének ilyen vagy olyan szabályozása, befolyásolása, az ezt szolgáló eszközök alakítása, fejlesztése nem tűr halasztást addig, amíg a szocializmus általános elméleti modelljét sikerül részletesen vagy akár fő vonalaiban is kidolgozni és ennek az elméleti modellnek a konkrét reformlépésekkel összefüggő lehetséges problémáit behatóan tisztázni. Nem az a kérdésünk tehát, hogy a gazdasági reformfolyamat miért jelenik meg gyakorlati problémaként, és miért marad meg mindvégig a gazdaság konkrét működéséhez való kötöttségében. Kérdésünk helyesen úgy hangzik, hogy miért nem bontakozik ki a reformfolyamat elméleti konzekvenciáinak a tanulmányozása, vagy amennyiben egy ilyen kibontakozás nyomai időnként és egyes kísérletekben felismerhetők, ezek milyen belső ellentmondásokat tartalmaznak, és melyek ezeknek az ellentmondásoknak az okai.

E kérdésfeltevés csupán látszólag merőben elméleti. Minden olyan reformelképzelés, melynek elméleti horizontja nem terjed túl azon, hogy változtatni kell a szocialista gazdaságot jellemző kategóriák leegyszerűsítő, merev felfogásán, és csupán azt követeli, hogy e merev felfogást egy rugalmasabb szemléletmód – és e szemléletmódnak megfelelő kategóriarendszer – váltsa fel, csupán arra vállalkozhat (bár ez sem kevés), hogy praktikus javaslatokat tegyen a gazdaság működési zavarainak rövid távú áthidalására. De az átfogó és alapos, a gazdaság egészét érintő reformkoncepciók – éppen mivel nélkülözhetetlenek – előbb-utóbb szükségképpen rákényszerülnek arra, hogy a gazdaság működési és irányítási mechanizmusának ismeretén túl elméleti képet alkossanak maguknak a szocialista gazdasági viszo-

nyok alapvető szerkezetéről, és célul kell tűzniük annak vizsgálatát, hogy a szóban forgó reformjavaslatok összességükben milyen kapcsolatban állnak e szerkezettel, a gazdasági viszonyok alakulásával. Az átfogó reformkoncepciók tehát semmiképpen sem maradhatnak meg a szak-közgazdaságtan keretei között. S még az sem elegendő, ha a szakközgazdaságtan mellett a politikai gazdaságtan, illetve más tudományágak – pl. jogtudomány, szociológia, filozófia – is bekapcsolódnak a „reform továbbfejlesztésének" munkálataiba. Emellett nem kevésbé fontos az egyes diszciplínák közötti viszony megváltoztatása is, mindenekelőtt pedig az elméleti és a konkrét elemzések között kiépült határvonalak és válaszfalak relativizálása. A jelenlegi reformelgondolások egyik belső ellentmondása, hogy miközben a szakközgazdaságtan, megelőzve más tudományszakokat, vezető szerepet játszik a reform továbbfejlesztésének folyamatában, maguk a közgazdászok nem csupán lemondanak az általánosabb elméleti vizsgálatról, hanem többségük rendszerint mint felesleges vagy egyenesen káros ideológiai aggályoskodást kifejezetten elutasítja a kutatás általános-elméleti irányát.

Reformtaktika és az elmélet

Természetesen e helyzet kialakulásának hosszú és tanulságok levonására alkalmat adó előzményei vannak. Berend T. Iván a gazdaságirányítási reformfolyamat 1956–65-ös első szakaszának eseményeit elemezve megállapítja, hogy különösen jelentős szerepe volt Péter György és Kornai János ez időben írott egy-egy tanulmányának, melyekben a

szerzők nem az egyes részjelenségeket vizsgálták, hanem: „Mind a kötelező utasításokra épülő túlcentralizált tervezési-irányítási rendszer kritikája, mind pedig az új gazdasági mechanizmus javasolt átfogó reformja lényegében egymást crősítve, kiegészítve nyert elméleti megalapozást írásaikban."[2] A reformelképzelésekre adott elutasító válasz úgyszintén általános elméleti-ideológiai szinten fogalmazódott meg. Friss István akkori véleménye szerint: Péter György álláspontja „... magában foglalja ... a revizionizmus kitermelésének veszélyét", Kornai pedig – mondotta Friss – „... elveti egész szocialista típusú gazdasági rendszerünket."[3] Vagyis általános és átfogó reformkoncepciókról lévén szó, az álláspontok a szocializmus alapviszonyainak megítélése körül csaptak össze. A „... vitát lezáró végső szót és politikai, ideológiai elmarasztalást" követő eseményeket elemezve Berend T. Iván könyvében a továbbiakban elsősorban a konkrét gazdaságpolitika és gazdaságfejlődés eseményeit kíséri nyomon, rámutatva, hogy a lényeges változásokat nem eredményező részreformok időszaka következett. Bármennyire is pontosan részletezi azonban Berend T. Iván az eseményeket, feltűnő, hogy szinte egyáltalán nem fordít figyelmet a közgazdaság-tudománynak – ezen belül a szak-közgazdaságtan és a politikai gazdaságtan viszonyának – a gazdaságirányítás problémakörétől látszólag távolabb zajló eseményeire. Nevezetesen: a szocialista árutermelésről, illetve az érték kategóriájáról éppen ez idő tájt itthon és külföldön kibontakozott vitára.[4] Pedig – a mechanizmus reformjára vonatkozó konkrét javaslatok kidolgozása mellett – ennek a közvetlen reformvitától távol eső elméleti vitának a későbbiekben jelentős

szerep jutott a 68-as reformkoncepció elméleti és ideológiai előkészítésében, elfogadtatásában.

A *Közgazdasági Szemlé*-ben 1959 januárjában – tehát azt követően, hogy Berend T. Iván szerint „... a viták ... átmenetileg lezárultak ..."[5] – *Értékkategóriák a szocialista tervgazdaságban* címmel jelent meg Erdős Péternek a Tudományos Akadémián az előző év végén tartott előadása. Ebben Erdős Péter a szocialista áruviszonyok általános jellegét és okait vizsgálva megállapítja: „Mindent egybevetve – úgy gondolom – nyugodtan kijelenthetjük, hogy nálunk is érvényesül az állami iparban termelt fogyasztási eszközök piacán az értéktörvény és a kereslet-kínálatnak vele egy tőről fakadó törvénye, bár nem ugyanúgy, mint a kapitalizmusban."[6] A szerző ezzel világosan szembehelyezkedett Sztálinnak azzal a megállapításával, hogy a szocializmusban az áruviszonyok fennmaradásának oka nem az össztársadalmi tulajdon alapján álló iparban, hanem a mezőgazdasági, még nem össztársadalmi, hanem csoporttulajdonban van. Habár Erdős Péter kijelenti, hogy a munkabér nem áruért kifizetett összeg, illetve „... fenntartással határozhatja csak el magát a közgazdász arra, hogy az állami szektorban termelt s ugyancsak az állami szektorban felhasznált termelőeszközöket is áruknak deklarálja", mégis rámutat a szocialista árutermelés két általános, meghatározó okára: a munka közvetlen társadalmasítottságának nem kellő fokára, illetve a viszonylagos vállalati elkülönültségre.[7] A kibontakozó vita a hatvanas évek elején továbbszélesedett, s kiegészült az érték és értéktörvény szocializmusbeli szerepéről folyó vitával is.[8] A két vita természetesen közvetlenül kapcsolódott egymáshoz, s így a belőlük adódó következtetések is egybeesnek. A szocialista

gazdaság így végül is mint olyan árutermelő gazdaság jelenik meg a jelzett elméleti kereten belül, melyben az árukapcsolatoknak több fő formája van: az állam és a termelőszövetkezetek közötti, az állami vállalatok egymás közötti, valamint az állam és a lakosság közötti árukapcsolatok,[9] az értéktörvény pedig „... mint a társadalmi munka ésszerű, takarékos felhasználását biztosító törvény jelenik meg".[10]

E viták jelentősége mindenekelőtt abban van, hogy miközben a gazdaságpolitikai gyakorlatban az átfogóbb, radikális reformról történő lemondás jegyében, azt mintegy helyettesítve különböző kisebb korrekciókat hajtottak végre, s az e gyakorlattal való közvetlen elméleti azonosulás jegyében, illetve érdekében elméleti-ideológiai támadás indult az átfogó reformelgondolások ellen, addig a közgazdaság-tudományon belül a politikai gazdaságtan a szocialista áruviszonyok és értékviszonyok problémájának felvetésével és alapvető összefüggéseinek tisztázásával elméletileg szembehelyezkedett ezzel a folyamattal, s az átfogó reform ideológiai előkészítésének feladatát vállalta magára. A mechanizmusreform konkrét előkészítése s az ezzel összefüggő szakközgazdasági munkák így eleve ebben a keretben helyezkedtek el vagy indultak meg. Politikai gazdaságtan és szakközgazdaságtan fokozatos elválasztódási folyamata így nem vált egyúttal kölcsönös elszigetelődési, szembenállási folyamattá. Annak igazolására, hogy a helyzetnek ez a jellemzése nem utólagos interpretáció, hanem a vita résztvevői is tisztában voltak ezzel a szerepükkel, Erdős Péter hivatkozott előadásából idézünk: „Akik a termelőeszközöket is áruknak tartják, látszólag talán csak bizonyos elméleti nehézségek feloldásán fáradoznak. Valójában az a

sokkal kevésbé elvont felismerés a vita egyik mozgatója, hogy a termelőeszközök forgalma sem abban az abszolút centralizált formában történik, mint amilyennek a túlcentralizált gazdaság hívei akarták látni, vagy amilyenné ők akarták alakítani."[11] Ezért azután, jóllehet Berend T. Iván részben jogosan említi a részleges korrekcióknak azt a hatását, hogy ezek ... „gyakorlattá vált rendszere és az ezáltal formált szemlélet új közegében e felismerések ismét elvezettek a radikális reform napirendre tűzéséhez", továbbá, teljesen indokoltan hangsúlyozza a reform újbóli aktualitássá válásában a politikum döntő szerepét,[12] ábrázolása mégis egyoldalúvá válik. Mert ha igaz is az, hogy „... nem pusztán teóriák szabják meg a cselekvést, hogy nem kész receptek egyszerű »beváltásáról« van szó, hanem a realitások igényei alapján lehetséges, sőt szükséges a változtatás" – ez az elmélet akkori szerepének igencsak egyoldalú beállítását jelenti.[13] Az elmélet helyzetének szempontjából ugyanis éppen a szóban forgó időszakban alapvetően téves úgy ábrázolni annak szerepét, mintha a radikális reform újbóli aktualitása az elmélet túlzott szerepének visszaszorítása mellett, egyfajta elmélet kontra gyakorlat párharcban merülhetett volna csak fel. Arról van inkább szó, hogy miközben a politikai gazdaságtanban továbbra is fennmaradtak azok az elméleti álláspontok, amelyek az átfogó gazdasági reform útjában álltak, mellettük a korábbiaknál is markánsabban jelentkeztek és jutottak szóhoz az olyan elméleti törekvések, amelyek éppen ellenkezőleg, jelentősen hozzájárultak az átfogó reformkoncepció kidolgozásához és győzelméhez, s ezáltal kapcsolódtak a szak-közgazdaságtan aktuális problémáihoz is. A korábban említett viták és más tanulmányok[14] bizonyították, hogy egy-

részt a szocialista társadalom termelési viszonyai nem mint a megelőző tőkés fejlődésből fennmaradt maradványt tartalmazzák az áru- és pénzviszonyokat és az ezeknek megfelelő kategóriákat, hanem ellenkezőleg: az áruviszonyok a szocializmus fejlődését szolgáló konstruktív elemei és viszonyai társadalmunknak. Másrészt világossá vált, hogy a szocialista társadalom alapelveivel nem csupán egyetlen gazdaságirányítási módszer és intézményrendszer egyeztethető össze. Később pedig a vitának és az elméleti kutatások egészének volt egy, a mechanizmusreformon túlmutató, általánosabb tudománypolitikai tanulsága is. A szocializmus története során egy társadalomtudományi ágnak először nyílt módja annak pozitív bizonyítására, hogy téves és súlyosan káros az elmélet, a tudomány és a politika kapcsolatát és megegyezését csupán taktikai szinten értelmezni és megteremteni.[15] Ezért volt indokolt, hogy az MSZMP 1965. november 12–20-i ülésén a gazdaságirányítás átfogó reformjáról szóló előadói beszédében Nyers Rezső külön is megemlítse e viták jelentőségét. „A szocialista országok közgazdászai között a legutóbbi évtizedben mélyreható viták folytak az áru- és pénzviszonyok szerepéről a szocialista gazdaságban. E vitákban a túlnyomó többség elvetette az olyan nézeteket, amelyek szerint az áruviszonyok összeegyeztethetetlenek a szocializmussal, csupán valamiféle szükséges rossznak tekintendők, s ezért további korlátozásuk és kiszorításuk lenne a napirenden levő feladat. Uralkodóvá vált az a felfogás, hogy az áruviszonyok és az értéktörvény a szocialista gazdaságban is hatnak, hogy a fejlődés érdekében minél jobban fel kell használni őket."[16]

*

A közgazdaságtannak az 50-es évek végén és a 60-as évek elején tanúsított elméleti magatartása azért is rendkívül tanulságos, mert bizonyos szempontból pontosan ellentéte annak, ahogy ugyanez a tudományág a 70-es évek elejének viszonyaira a reform érdekében működve reagált. Ismeretes, hogy a 70-es évek elején a gazdaságirányítási mechanizmus 1968-as reformjához képest sajátos, kettős visszarendeződési, recentralizálódási folyamat indult el. A folyamatot mozgató érdekviszonyokat, magát a visszarendeződés fontosabb állomásait, illetve a kialakult állapot főbb vonásait a szakirodalom már a 80-as években felderítette.[17] Nem kevésbé fontos összetevője azonban e visszarendeződési folyamatnak az az elméleti és ideológiai küzdelem, amely a 70-es években lezajlott, s amelynek eredményeként az elméleti kérdésekhez általában is jelentősen módosult számos társadalomtudomány, közöttük kiemelkedően a közgazdaság-tudomány viszonya. Szalai Erzsébet az 1972-es reformellenes fordulat ideológiai összefüggéseiről írja: „... a nagyvállalati létben érdekelt vállalatvezetők és szakemberek törekvései egybeestek a társadalmi és gazdasági irányító apparátusok mindazon tagjainak és csoportjainak érdekeivel, akik erősen kötődtek az 1968 előtti viszonyokhoz, illetve a reformfolyamat további előrehaladása már veszélyeztette volna elért pozícióikat. Közös érdekük volt a nagyvállalatiság és a nagyvállalati munkásság érdekeinek ideológiai összekapcsolása, ami a *pillanatnyi* gazdasági érdekek valós szempontját megragadva – alkalmasnak bizonyult a közvélemény befolyásolására.[18] Vagyis más szavakkal: a reformfolyamattal szemben álló csoportok – felismerve az ideológiai manipulációban rejlő lehetőségeket – a nagyvállalati érdekeket mint a „munkásosztály felleg-

várainak" védelméért folyó harcot ideologizálták meg. Jóllehet ez az ideológiai jellegű érv még egyáltalán nem kapott szerepet az 1972. novemberi központi bizottsági határozatban, de röviddel később már vezető politikusok megnyilatkozásaiban is mind határozottabban – habár igen ritkán teljesen nyíltan – jelentkezik mint a gazdasági mechanizmus reformját lényegében felfüggesztő KB-állásfoglalás melletti érvelés ideológiai oldala. Az ideológiai állásfoglalás és indokolás többnyire csupán bizonyos igazságok nyomatékos megerősítésében áll, máskor azonban nyíltabb formát is ölt. Hoós János még csupán „a mechanizmus automatizmusa" iránti túlzott várakozásról ír.[19] Azonban két évvel a Központi Bizottság határozata után Biszku Béla már általában mint a politika és a gazdaság viszonyának a szocializmus körülményei közötti problémáját – illetve mint e probléma megoldására tett erőfeszítéseket – vizsgálja a 72 óta lezajlott folyamatot. Megjegyzései valójában a mechanizmusreform bevezetése óta eltelt időszak kritikáját jelentik a politika és a gazdaság viszonyának alakulását illetően, s a 72-es változásokat mint szükséges korrekciós lépést állítja be. Úgy véli, hogy: „A politika elsődlegessége ma azt jelenti, hogy politikai céljaink, a munkáshatalom erősítésének érdekei, szocialista értékeink fejlesztése határozza meg gazdasági tevékenységünket is. Vannak, akik szerint gazdasági terveink eleve teljes terjedelmében tartalmazzák ezeket a mozzanatokat... A politikának olykor – ha zavarok mutatkoznak – még a »tisztán« gazdasági folyamatokba is be kell avatkoznia. Ilyen meggondolások vezetik a pártot, amikor ráirányítja a figyelmet olyan fontos kérdésekre, mint például az ipar és a mezőgazdaság szerepének, viszonyának helyes értelmezése."[20] Az MSZMP

XI. kongresszusán pedig a kongresszusi beszámolóhoz fűzött megjegyzésekben olvashatjuk: „... a központi tervező, irányító szervek folyamatosan gondoskodjanak arról, hogy az 50 kijelölt nagyvállalat, amely a szocialista ipar termelésének felét, exportjának pedig csaknem 60%-át adja, ahol munkásosztályunk derékhadának nagy része dolgozik, folyamatosan megkapja a szükséges támogatást."[21] Ma már ismeretes, hogy a sokat hangoztatott segítség az ipari nagyvállalatoknak, a politika elsődlegességének hangsúlyozása a gyakorlatban a mechanizmusreform normáinak felfüggesztését, az árkedvezményeket, a beruházási javakra szóló kivételes jogosítványokat stb. jelentette, s emiatt nem a termelési szerkezet korszerűsítését, hanem konzerválását vonta maga után. Az ipar tekintélyes részének kivonását a mechanizmusreform hatóköréből ideológiai oldalról a munkásosztály érdekeinek képviseletére, illetve a gazdaság és politika viszonyának helyes értelmezésére való hivatkozás alapozta meg az érvelésben.

A mechanizmusreform tehát nem csupán a gyakorlati-politikai területen, hanem az ideológia színterén is nyomás alá került, amit még tovább erősítettek a vita nemzetközi vetületei. A nemzetközi visszhang erősen ideológiai színezetére utalt már a X. kongresszus beszámolója is: „A gazdasági reform alapelveit megismerve, párttagságunk csaknem egésze s az ország közvéleményének nagy többsége helyeselte azokat. De a fogadtatás és a helyeslés nem volt osztatlan. Itthon is, határainkon túl is akadtak őszinte barátaink, akik aggódtak, vajon beválnak-e újításaink. Jobboldali revizionista körök rendszerünk fellazulását remélték tőlük, szektás, dogmatikus körökben ennek bekövetkezését jósolták."[22]

Minthogy azonban a kialakult gyakorlati ellentendenciák és ideológiai nyomás ellenére egyetlen jelentős politikai fórum sem vonta deklaratív módon vissza a mechanizmusreform alapelveit, céljait és legfontosabb konkrét megoldásait, sajátos helyzet alakult ki, s mind a gyakorlat, mind pedig az ideológia magán viselte ennek konzekvenciáit. A gazdaságirányítási és gazdaságpolitikai gyakorlatban a mechanizmusreformot fékező, leállító és leépítő lépések és intézkedések vagy úgy születtek meg, hogy egyáltalán nem történt említés a reformhoz való viszonyukról, vagy pedig inkább a reformfolyamattal való összhangjukról, semmint szembenállásukról igyekeztek meggyőzni a közvéleményt. Ennél fontosabb szerepet játszott azonban a mechanizmusreform leépítésének másik módja: az irányítás új eszközeinek mint irányítástechnikai lehetőségnek a centralizáció szolgálatába állítása, vagyis a recentralizáció beindulása és kiterjesztése új eszközökkel és új körülmények között. Ennek megfelelően a mechanizmus elleni ideológiai küzdelem csak igen ritkán kapott nyílt, határozott formát – ennek főként a külföldi interpretációk adták példáját. Határainkon belül azonban a kialakult politikai helyzetben nem indult – mert nem indulhatott – olyan közvetlen és nyílt ideológiai, valamint elméleti ellentámadás a reform ellen, mint az ötvenes évek második felében. A reformmal szembeni állásfoglalások formáit a külföldi értékelésekre való nyílt és burkolt utalások, továbbá a különböző döntések és határozatok ismertetésének, értékelésének, interpretációinak árnyalatai alkották. A sorok közötti olvasásnak, a finom hangsúlyok alkalmazásának, a terminológiai ügyeskedéseknek olyan módszere épült ki, amelynek következtében az álláspontok mai utólagos értékelése is nehézségekbe ütkö-

zik, és tág tere nyílik az utólagos szépítgetéseknek is. Így azután a reform vezető politikusai ugyan a politikai határozatok bástyái mögül folytattak védelmi harcot, de a visszarendeződést nem tudták megakadályozni, csupán lassítani és mérsékelni voltak képesek a folyamatot, mivel az ellentaktika éppen azon a feltevésen alapult, hogy a küzdelmet ugyanezen határozatok védőbástyáin belül kell és lehet megvívni. Sajátos helyzet jött létre: a reformpolitikusok egy része, miközben vállalta a reform védelmét, egyúttal akaratlanul részesévé vált a visszarendeződési folyamatnak is. A reform védelme az adott időszakban kialakult helyzetben nem is tűzhette maga elé az 1968-ban megkezdett folyamat folytatását vagy stabilizálását. Mint Szamuely László írja: „. . . a hetvenes évek . . . világa nem egyszerűen az 1968. évi reform alapelveinek teljesüléséből, hanem a tőlük való visszalépésből, a reform megtorpanásából, egy visszaigazodási folyamatból is kinőtt. Logikus a kérdés: hová való visszaigazodásból, visszalépésből? Nyilván nem a »klasszikus« tervutasításos mechanizmushoz. Valahová oda léptünk vissza, ahová az ötvenes évek derekának reformerei akartak – előrelépni."[23] Szamuely megállapítása egyúttal jelzi azt az alapvető különbséget is, amely az 57 utáni és a 68 utáni elméleti, ideológiai helyzet között fennállt. Az 57 utáni időszakban a közgazdászok egy viszonylag kisebb csoportja a radikális reform elméleti és ideológiai megalapozását vállalta fel. Az 1968 utáni helyzetben azonban a gyakorlati visszarendeződést nem egészíti ki hasonló jellegű és horderejű elméleti vállalkozás. A közgazdászoknak immár egy jóval népesebb csoportja, többsége ez idő tájt nem a reform tovább folytatásának és elmélyítésének, további megalapozásának feladatát vállalja fel (hi-

szen a tovább folytatásra nincs már esély), hanem a reform elveinek védelmére, a reformfolyamat alapjainak fenntartására koncentrál. Ezzel azonban akaratlanul maga is a visszarendeződési folyamat részesévé válik – jóllehet egyértelműen a reform védelmi oldalán állva. Magának ennek a védekezési folyamatnak, a reform fennmaradásának igen fontos összetevője a visszarendeződés jellegének, irányának felismerése, a visszarendeződést mozgató érdekviszonyok, mechanizmusok kutatása, azoknak a kategóriáknak és teorémáknak a kidolgozása, amelyek révén a visszarendezettség viszonyai láthatóvá, megfoghatóvá váltak. A szabályozó alku, a beruházási ciklus jellege, a hiány stb. a visszarendeződési folyamat felismerésének és vizsgálatának megannyi nélkülözhetetlen kategóriája. Ugyancsak a visszarendeződési folyamat elemzéséhez szolgáló keretet nyújtott a központi irányítás és a helyi önállóság fogalompár kidolgozása és alkalmazása a jogtudomány, a politológia és a szociológia területén – természetesen közgazdaság-tudományi alkalmazás mellett. A mechanizmusreform helyzetéből és a visszarendeződési folyamatból érthető meg, hogy „Az 1960-as és az 1970-es években a legnagyobb befolyást gyakorló álláspontot hazánkban a szabályozott piacgazdaság vagy decentralizált tervgazdaság képezte. Kétségtelenül ez a gondolatsor gyakorolta a legnagyobb befolyást a társadalomtudományok többi ágára – még akkor is, ha az egyes szakdiszciplínák kutatói nem feltétlenül tudatosították kifejtésük közgazdasági hátterét. A szabályozott piacgazdaság koncepciója húzódott meg az indirekt gazdaságirányítás felfogásában a jogelmélet területén. A politikai szociológiában pedig e gondolatkör politikai életünk túlcentralizáltságának állításába fordult . . ."[24]

A kialakult helyzetben, a mechanizmusreform sorsának változása következtében a reform előkészítésének időszakában létrejött kapcsolat a politikai irányítás meghatározott, a reformnak elkötelezett, valamint a társadalomkutatók – közöttük elsősorban a közgazdászok – egy része között nem csupán megerősödött, hanem korábban elképzelhetetlen módon szorossá vált. E kapcsolatnak a sajátossága a megelőző időszakhoz viszonyítva abban állt, hogy a reform védelmezésének, eredményei megóvásának szándékától vezettetve kapott megerősítést, így taktikai elemekkel egészült ki. Pontosabban fogalmazva: fokozódó mértékben a mechanizmusreform *védelmének* taktikájára kezdett épülni az együttműködés a politika egy része és a közgazdaságtan, illetve a szakközgazdaságtan képviselőinek jelentős része között. Ebben az együttműködésben azonban a közgazdaságtanon belül jelentős differenciálódás ment végbe: a politikai gazdaságtan mindvégig megmaradt azon az elméletileg ellentmondásos álláspontón, miszerint egyidejűleg tételezte az árutermelést a szocializmusban és a közvetlen társadalmi munkát, valamint ennek megfelelően a tulajdonosi elkülönülést és az egységes, össztársadalmi vagy állami tulajdont. Miután ezt az ellentmondást a politikai gazdaságtan nem volt képes elméletileg feloldani, mind kevésbé volt képes hozzászólni a mechanizmusreform során fellépő elméleti problémákhoz, így a szakközgazdaságtanra hagyta egészében is előbb a reform kibontakoztatásának, majd védelmének az ügyét. Ezen az alapon a szakközgazdasági kutatás a reform védelmének jegyében vállalta a visszarendeződés folyamatának feltárását, és e védekezés politikai szükségleteinek alárendelődve egy időre lemondott a reformfolyamat továbbfejlődési lehetőségeinek

általános-elméleti vizsgálatáról. Illetőleg: a politikai gazdaságtan nem vállalta annak vizsgálatát, hogy a reform továbbhaladása milyen összefüggésben áll, illetve állana a szocialista társadalmi viszonyok rendszerével. A reform alapján állva a közgazdaságtant elemző kritikának tehát – a Szegő Andrea tanulmányában foglaltakkal ellentétben – nem abból kell kiindulnia, hogy a reformgazdaságtan és a kapcsolódó diszciplinák elméletileg hibás álláspontot alakítottak ki a decentralizált tervgazdaság koncepciójának révén, hiszen éppen erre alapozva tárhatták fel a recentralizálódásnak a gyakorlatban lezajló rejtett és nyílt formáit és mechanizmusait. A korszak tudományos törekvéseinek fogyatékossága inkább abban állt, hogy a tudományos elemzés horizontja mindinkább a *recentralizálódási folyamatra szűkült*, s ezzel önként lemondott a szocializmus egésze és a mechanizmusreform általános elvei kapcsolatának elméleti vizsgálatáról. Világos ugyanis, hogy sem a szocializmust mint gazdasági berendezkedést, mint termelési módot, sem a gazdaságirányítási reformot, sem ezek kapcsolatát nem lehetséges a centralizáció-decentralizáció terminusaival kielégítően megragadni és átfogóan elemezni. Következésképpen: kiinduló elvei miatt a tudományos kutatás csupán *konkrét összefüggésekben* volt képes felmutatni a visszarendeződés folyamatát. Ezzel persze nélkülözhetetlen segítséget adott a reform politikai-taktikai védelmezése számára, de az elméleti dimenziók leépítése a reform tudományos támogatását mindinkább e védekezés konkrét politikai taktikájára korlátozta.

A társadalomtudományi kutatás és a mechanizmusreform politikai utóvédharcainak ez a taktikai szintű összekapcsolódása további erősítést kapott közvetlenül a közgazdaság-

tanon kívül eső oldalakról is. Az 1972-es év ugyanis nem csupán a visszarendeződési folyamat kezdeti éve, de egyúttal a Lukács és a szocializmus alapkérdései körül zajló filozófiai viták politikai „lezárásának" éve is. Azáltal viszont, hogy a filozófiának nem adatott meg a felmerülő problémák kihordása, filozófiai tisztázása, a filozófia akarva-akaratlan eltanácsoltatott a konkrét viszonyok elméleti vizsgálatától, és vissza kellett húzódnia a hagyományos katedrafilozófia ártalmatlan, a külvilágtól elzárt palackjába. *Ezt* a filozófiát azután immár teljes joggal érte – és éri azóta is – bírálat életidegensége miatt. Még ennél is súlyosabb következmény azonban, hogy maga a vitát lezáró eljárás mintegy figyelmeztetőül szolgált általában is az elméleti vizsgálat számára, továbbá hogy a lényeges társadalmi kötöttségeit elveszítő filozófia fokozatosan mintegy modelljévé vált az elmélet terméketlenségének, a valóságtól való elszigeteltségének, valamint a konkrét gyakorlati problémáktól való menekülésnek, a látszatmegoldásoknak. De nemcsak a filozófia és más társadalomtudományi diszciplínák között jött létre, illetve szélesedett ki a már meglévő szakadék, hanem az egyes szakdiszciplínák maguk is belső felépítésükben és munkamegosztásukban reprodukálják ugyanezt a kapcsolatot. A közgazdaság-tudományon belül a politikai gazdaságtan és a közgazdaságtan elkülönülése és szembenállása csupán egyik konkrét megnyilvánulása ennek az általános helyzetnek.

A hetvenes éveket ezért önmagát erősítő kettős folyamat jellemzi: miután a mechanizmusreform gyakorlati képviselete a visszarendeződési folyamat lassításának és megállításának taktikájára korlátozódik, ez szükségképpen növeli a társadalomtudományok, mindenekelőtt a közgazdaságtan

rendszerén belül azoknak a konkrét elemzéseknek a jelentőségét, amelyek feltárják a visszarendeződés tendenciáját, illetve a visszarendeződés okait. Ezek a vizsgálatok tehát a visszarendeződés megállítását és ellenlépések kidolgozását segítik elő. Azáltal azonban, hogy a társadalomtudományokon belül szakadás áll be az elméleti és a konkrét elemzések között, elmélet és konkrétság, elméleti és reális probléma egymást kizáró módon jelenik meg, a társadalomtudományok akarva-akaratlan lemondanak arról, hogy a reform problémáit és perspektíváját e védekezési taktikán túlmenően is meg tudják fogalmazni. Világos mármost, hogy a folyamat egy lehetetlenülési szituáció felé tart; mert amint a reform védelmén túl felmerülnek továbbfolytatásának általános kérdései, valamint egy átfogó reform általános társadalmi összefüggéseinek kérdései, feltételei és következményei, abban a pillanatban nyilvánvalóvá válik, hogy politika és tudomány viszonyának taktikai megalapozása mind a politika, mind a tudomány számára az újítás forrásait elapasztó tényezővé vált.

*

Úgy tűnik, hogy a 80-as évek elején valóban fellelhetők egy ilyen lehetetlenülési szituáció legfontosabb ismérvei. Jelenleg ugyanis korántsem az a helyzet, mint az ötvenes évek végén, amikor „Mindazok, akik az ötvenes évek gazdálkodási rendjétől való minden érdemi eltérést alapjaiban a szocializmussal összeegyeztethetetlennek tartottak, a gyakorlat követelte különböző kisebb-nagyobb korrekciókkal, ésszerűsítésekkel megoldhatónak ítélték a gazdasági működés új rendjének kialakítását... Ebben a felfogásban az azonnali korrekciók nem az átfogóbb, radikális reform-

hoz való átmenetet jelentették, hanem magát a nagyobb reformot helyettesítették. A radikálisabb átalakítást viszont elvi alapon egyértelműen elutasították."[25] A nyolcvanas évek elején a reformhoz való viszony ezzel szemben inkább úgy jellemezhető, hogy a reform elvi helyeslése, valamint a reform folytatásának, továbbfejlesztésének szándéka ugyan nap mint nap megfogalmazódik politikai és tudományos testületekben egyaránt, de csak homályos sejtéseink vannak arról, hogy a javasolt nagyszámú, egymást gyakran kizáró, egymást keresztező, egymással kölcsönösen vitában álló javaslatok egyenként és összességükben milyen összt-társadalmi hatást váltanak, válthatnak ki, hogyan állhatnak átfogó reformrendszerré össze, s milyen mértékben hatnak módosítólag a termelés társadalmi rendszerére. Átfogó, a szocializmus alapjaival nem csupán összeegyeztethető, hanem ezeket az alapokat progresszív irányban továbbfejlődni segítő reformkoncepció tudományos és elméleti feltételei viszont egyelőre nincsenek meg, részben a társadalomtudományok művelőinek az elmélethez való viszonya, illetőleg az ún. elméleti tudományágak (filozófia, politikai gazdaságtan) állapota következtében, mint ahogy egy ilyen koncepció kialakításának társadalmi és politikai feltételei és keretei is ellentmondásosan alakulnak.

Ha tehát az átfogó mechanizmusreform szempontjából akarjuk jellemezni a 80-as éveket, akkor először arra a különbségre kell rámutatnunk, amely a jelen időszak és a 60-as évek eleje között fennáll. Ezúttal nem az a helyzet, mint a 60-as évek elején, amikor részreformok születtek az átfogó reform elkerülése érdekében, hanem inkább ennek fordítottja igaz: a társadalomelmélethez való viszonya következtében a közgazdaságtan (és a hozzá kapcsolódó

többi társadalomtudományi ág) a 80-as években valószínűleg nem lesz többre képes, mint részreformokra vonatkozó javaslatokat megalapozni az átfogó reformkoncepció helyett, s ezzel a maga részéről elmulaszthatja azt az időszakot, amelyben átfogó reformprogram kidolgozására és bevezetésére egyébként a társadalmi feltételek mindinkább megérlelődnek, és bevezetésükre mindinkább rákényszerítik a társadalmi-politikai vezetést. Mindenesetre a jövőnek ez a képe bontakozik ki az eddig nyilvánosságra került reformjavaslatokból.[26] E javaslatok egymással nem feltétlenül szemben álló, alapvető gondolatmenetét a következőkben foglalhatjuk össze:

a) A gazdasági mechanizmus reformjának újbóli aktualitása a 80-as években abból fakad, hogy a várakozásainkkal ellentétben kedvezőtlenül alakuló nemzetközi gazdasági viszonyok közepette nem valósultak meg az 1968-as reform célkitűzései, s az akkor elhatározott változtatásokra – a dolog lényegét illetően – nem került sor. A recentralizációs mechanizmus működésbe lépése azt bizonyítja, hogy a jelenlegi érdekviszonyok mellett a reformokra csak külső és belső kényszerhelyzetek szoríthatják rá a társadalmat. A recentralizáció folyamata mögött tehát a gazdasági racionalitással szemben álló érdekviszonyok állnak, maguknak ezeknek az érdekviszonyoknak az alapját pedig a centralizált gazdasági szervezetekben kell keresni. Habár ezt a hipotézist számos konkrét elemzés tekinti kiindulópontnak, belátható, hogy csak közvetlen összefüggéseket figyelembe vevő hipotézisről van szó. Némi joggal jegyzi meg Szegő Andrea, hogy ennek a gondolatmenetnek az alapját az érdek-tautológia képezi, s ebben az érvelésben nem merül fel, hogy a szóban forgó érdekeket „... hogyan szabják

meg a *termelési viszonyok rendszeréből* következő gazdasági intézményrendszer belső törvényszerűségei".[27]

b) A vállalatok racionális gazdasági magatartásának kikényszerítése érdekében olyan szabályozási rendszerre, tulajdonosi és pénzügyi szervezetre, érdekeltségi rendszerre van szükség, amelynek révén a vállalat a társadalom egésze szempontjából is racionálisan hasznosítja erőforrásait, alakítja ki fejlesztési programjait, tartja fenn külpiaci versenyképességét. Egyáltalán nem merül fel eközben annak a vizsgálatnak a szükségessége, hogy milyen viszonyban áll a szóban forgó gazdasági racionalitás a társadalmi viszonyok egészéhez fűződő, a gazdaságon kívüli szférákat is magában foglaló racionalitással.

c) Kivétel nélkül valamennyi reformelképzelés azon az előfeltevésen nyugszik, hogy a kialakult szocialista társadalom nem csupán történelmileg véletlen jelenség hazánkban, hanem tartósan működőképes és fejlődőképes társadalmi és gazdasági rendszer. A különböző reformjavaslatok éppen ennek a társadalmi és gazdasági rendszernek a működését célozzák megjavítani, anélkül azonban, hogy tisztáznák: a lehetséges működési módozatok milyen viszonyban állnak a társadalom alapviszonyainak szerkezetével és működési módozatainak elvileg lehetséges tartományával.

d) A reformjavaslatok oly módon vázolják fel a különböző részleges-normatív modelleket s ezek működésének lehetséges következményeit, hogy eközben többnyire nem vállalkoznak egy átfogó leíró modell kidolgozására, amelyben a javasolt normatív modellt el akarják helyezni, és amelynek működőképességét bizonyítaniok kellene. A leíró modell hiányában nem csupán az marad tisztázhatatlan, hogy a reformelképzelések egyáltalán összeegyeztethetőek-e

a társadalom alapviszonyaival, de az sem jelezhető előre, hogy a reformelképzelések – bevezetésük esetén – milyen mértékben módosulhatnak a gyakorlatban. Általában túlzottan sok tényező válik kalkulálhatatlanná, ami szükségtelenül növeli a reformjavaslatok elfogadásával és bevezetésével együttjáró kockázatot.[28]

e) Úgy tűnik, a mostani reformkoncepciók nem mérlegelik súlyának megfelelően a 70-es éveknek azt a tapasztalatát, hogy a reform folyamata nem szorítkozhat a gazdasági szféra területére, hanem a társadalom egyéb szféráinak átalakulását is megköveteli. Bár deklaratív módon az újabb javaslatok többségében megfogalmazódik a reformfolyamat kiszélesítésének igénye, a társadalomtudományokon belül ehhez az igényhez képest megengedhetetlenül szűk azoknak a diszciplínáknak a köre, amelyek bekapcsolódtak a reformfolyamat újabb hullámába, s különösen szembetűnő, hogy a filozófia, a politikai gazdaságtan lényegében távol tartotta és tartja magát a vitáktól. Ezen túlmenően pedig a szakközgazdaságtan a 70-es években túlzottan zárt maradt az elméleti társadalomtudományokkal szemben, illetve a szembenállása ezekkel csak növekedett.

A fentebb mondottak alapján különös figyelmet érdemelnek azok a közgazdasági munkák, amelyek egy általános leíró modell irányába mutatnak.

Leíró elméleti modellek

Kornai János 1957-ben a következőképpen kezdte *A gazdasági vezetés túlzott központosítása című könyvét:* „Az első lépés . . . a helyzet leírása. Azt hihetnénk, hogy ezt már

könyvek tucatjai tartalmazzák. Sajnos, nem így van. Vannak persze tucatjával tankönyvek, egyetemi jegyzetek... Ezeknek azonban van egy közös súlyos hibájuk: nem azt mondják el, hogyan működik ez a gazdasági mechanizmus a *valóságban,* hanem azt: hogyan működne, ha úgy működne, ahogy azt a szerzők szeretnék."[29] Úgy tűnik, ebben a tekintetben jelentős változásokat tudott megállapítani a szerző a 70-es évek végén, még akkor is, ha egyes részterületeken – így például az árak vállalati hatását illetően – hasonlóságok ismerhetők fel a jelenlegi és a 20 évvel ezelőtti helyzet között.[30] Minthogy a helyzet ilyetén és további kedvező alakulásában a legjelentősebb szerepek egyikét éppen Kornai munkássága játszotta, elkerülhetetlen, hogy felfogásának – mindenekelőtt *A hiány* című műve leíró elméleti modelljének – a mechanizmusreform lehetséges elméleti kiindulópontjához való viszonyát röviden érintsük.

A leíró módszer alkalmazásának követelményeihez igazodva a szerző a szocialista gazdaság kifejezést leszűkített értelemben használja: egyrészt mindig a Kelet-Európában *ténylegesen működő* szocialista országok absztrakt modelljét érti rajta, másfelől pedig nem foglalkozik hipotetikus szocialista rendszerekkel, vagyis azzal a kérdéssel: milyen lenne a szocialista gazdaság, ha másképpen működne, mint ahogy működik.[31] További, nem egészen pontosan meghatározott és a későbbiekben ellentmondásokra vezető korlátozást jelent (erről még szólnunk kell majd), hogy Kornai mikroökonómiai szintű elemzést végez. Az így értelmezett szocialista gazdaság főbb szereplői (a vállalat, közület, háztartás) közül a vállalatot és a közületet csaknem csillapíthatatlan erőforráséhség jellemzi, amely a termelés erőforrás-

korlátjával függ össze, szemben a tőkés vállalat keresletkorlátos jellegével. Az erőforráskorlát és a keresletkorlát így, ha „szűkebb értelemben" véve is, általános gazdasági rendszerspecifikáló ismérvvé válik, s ezt Kornai világosan meg is fogalmazza mind elmélettörténeti, mind aktuális értelemben.[32] A könyv maga nem más, mint azoknak a mechanizmusoknak a feltárása, amelyek az erőforrás-korlátos gazdaság állandó hiány- és slackjelenségeit generálják, illetve azoknak a társadalmi veszteségeknek a felderítése, amelyek a hiány és slack következtében keletkeznek. Világos mármost, hogy mint minden leíró elméletnek, így Kornai elméletének is vannak normatív jellegű elméleti konzekvenciái és kimenetei, ez esetben márcsak annálfogva is, hogy a hiányjelenségek megszüntetése vagy legalábbis csökkentése a gazdaság veszteségeit és működési zavarait mérséklő tényező. Minthogy azonban a hiány mérséklése vagy megszüntetése nem egyszerűen a hiány hiányát, nemlétét jelenti – Kornai meggyőzően bizonyítja, hogy az erőforráskorlátos rendszerben az erőforrások bővítése nem szünteti meg a hiányt –, a Kornai által feltárt hiány és beruházási éhség csökkentését vagy megszüntetését célul tűző reformelképzelések mindenképpen ambivalens viszonyba kerülnek Kornai elméletével. Ezt az ambivalenciát leegyszerűsített módon a következőképpen fogalmazhatjuk meg: mivel a hiány az erőforrás-korlátos rendszerhez kötődik, annak specifikus jellemzője, ezért a hiány felszámolása vagy *lényeges* csökkentése feltételezi a kilépést a szóban forgó erőforráskorlátos rendszerből. Annak következtében azonban, hogy a szóban forgó leíró elmélet csupán létező szocialista és kapitalista gazdasági rendszereket ismer mint erőforrás-korlátos és keresletkorlátos rendszereket, *lehetséges* gazdasági

rendszerekről pedig nem vesz tudomást, a szóban forgó reformhoz kapcsolódó kilépés a rendszerből – alapvető reform esetén – a kereslet-korlátos kapitalista rendszerbe való átlépés lehetőségét hordozza magában logikailag, legalábbis mikroökonómiai szinten. (Meg kell jegyezni, hogy Kornai ezt a következtetést nem vonja le, sőt a reformról szóló írásaiban ellenkező álláspontot foglal el. Ez azonban nem változtat azon, hogy ezek az állásfoglalásai ellentétben állnak *A hiány*-ban előzetesen megfogalmazott előfeltevéseivel.)

Ezt a dilemmát tükrözik magának Kornainak közvetlenül a reformhoz kötődő megállapításai és írásai is. Az 1968-as reform eredményeinek felsorolását követően megjegyzéseit a következőkben foglalja össze: „... a reform nem hatolt olyan mélyre, hogy megszüntette volna a beruházási feszültséget állandóan újjátermelő okokat... továbbra is teljes erővel hat az expanzió belső kényszere és vele a csillapíthatatlan beruházási éhség. Továbbra sem tartja vissza a beruházási szándékot a pénzügyi kudarctól való félelem, a kockázat érzete; a beruházási éhségnek nem szab önkéntes korlátot semmiféle belső gazdasági kényszerűség. A beruházások költségvetési korlátja puha, puhább, mint a kiadások más csoportjainak költségvetési korlátja."[33] Másképpen fogalmazva: a szocialista gazdaság Kornai-féle leíró modellje a szocialista gazdaságot olyan erőforrás-korlátos rendszerként jellemzi, amely alapvetően naturális gazdasági viszonyokat tartalmaz. Az árak jelenléte ugyan módosítólag hat erre a gazdaságra, csökkenti a hiányjelenségeket, a feszültségeket s az ebből eredő gazdasági veszteségeket, de annak természetét, jellegét alapjaiban nem változtathatja meg. Későbbi írásában Kornai a 79–82-es időszakot, amikor a reform „hosszan tartó történelmi folyamat"-a ... „ismét ha-

lad előre", szintén úgy értékeli, hogy az „... még mindig nem biztosította a reform elveinek következetes érvényesítését az állami szektorban. Ezért nem következett be az, hogy a gazdaság minden ágában az egyik oldalon kemény korlátok határolják be a keresletet, a másik oldalon pedig erős ösztönzés érvényesüljön a kínálat növelésére ... A lassítás nem pótolja a gazdaság átugrását »eladók piacából« a »vevők piacába«, a piac mesterkélt szimulálása nem pótolja az igazi piaci versenyt."[34] E megjegyzésekből megállapítható, hogy egyrészt Kornai a mechanizmusreform érvényesülésétől a kemény költségvetési korlátnak és a vevők piacának kialakulását várja, illetve hogy a reform sikerét ezek létrejöttében látná igazoltnak. Másrészt idézett megjegyzései arra utalnak, hogy *A hiány*-ban foglalt előfeltevésekben foglaltaknál tágabban értelmezve a szocializmust, Kornai a szocialista gazdasággal *általában* nem tartja összeegyeztethetetlennek sem a kemény költségvetési korlát kialakulását és működését, sem pedig az eladók piacából a vevők piacává történő átalakulást. A probléma azonban éppen az, hogy *A hiány*-ban kifejtett leíró elmélet előfeltevései – mint láttuk – nem teszik lehetővé a szerző számára, hogy olyan *lehetséges* szocialista gazdasági modellekben gondolkozzék, amelyek kielégítik a reform megvalósulásához fűződő elképzeléseket.[35] A jelentkező nehézségek áthidalása nyilvánvalóan csak egy olyan leíró elmélet kidolgozása útján lehetséges, amelynek normatív konzekvenciái, előfeltevései elegendő alapot és teret adnak az átfogó reform értelmezésére. *A hiány*-ban kidolgozott leíró elmélet fogalmi apparátusa, elemzési szintje, úgy tűnik, nem eléggé általános ennek a követelménynek a kielégítéséhez.

Minden valószínűség szerint ilyen leíró elmélet kiinduló-

pontjairól van szó a *Bürokratikus és piaci koordináció* című tanulmányában, hiszen itt a szerzőnek kifejezetten az a célja, hogy hozzászóljon a gazdasági reform problémáihoz.[36] A koordinációs mechanizmusok ugyanis eleve szélesebb társadalmi valóságot fognak át, mint a gazdaság: „Nemcsak a szokványos értelemben vett gazdasági javak előállításának és forgalmának szabályozását soroljuk ide, hanem mindennemű társadalmi transzformációs és tranzakciós folyamatot."[37] Úgy tűnik tehát, hogy a koordinációs mechanizmusok elég tág teret nyitnak ahhoz, hogy egyrészt ne csupán a valóságos, hanem a lehetséges társadalmi állapotokat és berendezkedéseket is – megfelelő típusokkal behatárolt kereteken belül – értelmezni lehessen, másfelől pedig az elemzésbe bevonhatók a társadalom nem gazdasági szférái is. Ezáltal a leíró elmélet normatív konzekvenciái és kimenetei nyíltabbá válnak: némelyeket ezek közül maga a szerző is megemlít: „Az elmondottakból következik egy-két normatív szempont" – írja. „Az egyik: számos területen célszerűbb inkább szétválasztani, mintsem összevegyíteni a piac és a bürokrácia szerepét... A másik normatív szempont, ha elkerülhetetlen a kombináció, akkor óvatosan kell »ráereszteni« az egyik mechanizmust a másikra." S ha a mechanizmusreform hányattatásainak, vitáinak eddigi eredményeit figyelembe véve Kornai végkövetkeztetése nem tűnik is egészen újszerűnek, de legalább egyértelmű, és a leíró elméleti vázlathoz szervesen kapcsolódik. „... sok olyan terület van – írja –, amelyen a piaci mechanizmusnak több lenne az előnye, mint a hátránya. Ezért érdemes és szükséges munkálkodnunk a bürokratikus koordináció lényeges visszaszorításán és a piaci koordináció nagymérvű kiterjesztésén."[38]

*

A leíró elméletek másfajta típusát képviseli Bauer Tamás *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok* című műve. Miként Kornai, Bauer is szükségesnek tartja, hogy bevezetésként külön foglalkozzék az általa alkalmazott módszer jellemzésével: „Nem az érdekel, hogy elvont logikai megfontolások szerint hogyan válthat ki a beruházások mértéken felüli növekedése feszültségeket, ciklusokat a gazdasági fejlődésben, hanem hogy kivált-e és hogyan vált ki a *valóságban* . . ., hogy milyen *sajátos,* nem egyensúlyi helyzetek alakultak ki és alakulnak ki az általunk vizsgált országokban, és ennek milyen sajátos okai vannak."[39]

A jelenlegi vizsgálódásunk szempontjából fontos mechanizmusreform elméleti összefüggéseit illetően Bauer könyvének három normatív kimenetelű megállapítását emeljük ki. Először: az általa vizsgált hét szocialista országban kimutathatók a ciklikus gazdasági fejlődés vonásai, legalábbis a gazdasági tevékenység egy alapvető területén: a beruházásoknál. A termelőerők köztulajdonba vételének, társadalmi jellegének adott foka és formája korántsem biztosítja önmagában, hogy a gazdaság területén a tőkés piacgazdaság post festa jellege automatikusan ex ante jellegűvé alakuljon át. A formáját tekintve ex ante tervezés mögött ugyanis olyan ciklikus fejlődés körvonalai rajzolódnak ki, amely a tervcélok ellenére, a gazdaságirányítás szándékaival szemben egy post festa működő mechanizmus bekapcsolásával megy végbe. A szocialista gazdaság így legalább kettősen meghatározott egy ex ante és egy post festa mechanizmus által, de ez korántsem a terv és a piac ellentétének vonalán, hanem attól eltérően, a piaci viszonyok csaknem teljes hiánya mellett is működik. Ha tehát a piac post festa szabályoz, akkor ehhez hozzá kell tenni: a piacon kívül más post

festa szabályozókat is fel kell tételeznünk a szocialista gazdaságban. Másodszor: a fejlődés ciklusossága kapcsolódik ugyan az állóalapok újratermelésének sajátosságaihoz, de a fejlődés ciklikus jellegének döntő magyarázatát nem ebben, hanem a gazdasági szervezetben, a gazdasági döntések meghozatalának módjában, a tervezés adott rendszerében kell keresnünk. Hibás nézet tehát az, amely a rendszer egyes elemeiben – például csak a központi irányításban, vagy esetleg ellenkezőleg, csak a vállalatokban – véli fellelni a ciklikus fejlődés, a beruházási feszültségek, a hiánygazdálkodás stb. okait. „Minthogy (a ciklusban) a fordulatot nem a vállalatok beruházási szándékainak lanyhulása, hanem csak a kényszerű központi korlátozás váltja ki, valószínűleg később kerül rá sor, amikor a feszültségek már súlyosabbak. A másik oldalon az alsó fordulópont a központi ráhatás engedékenyebbé válását jelenti a felhalmozódott beruházási igények nyomása alatt, amire már a feszültségek kezdődő enyhülése következtében sor kerül . . ."[40] Végül: a naturális szempontok érvényesítése mellett lehetetlen hathatós ciklusellenes gazdaságpolitika kialakítása. Az értékmutatók háttérbe szorulásától történetileg és logikailag egyaránt elválaszthatatlan a ciklikus gazdaságfejlődésnek az európai szocialista országokban kialakult formája. „Tapasztalatilag és logikailag egyaránt bizonyítottnak tekinthetjük, hogy a közvetlen tervviszony talaján, az ágazati tagolású hierarchikus gazdaságszervezetben folyó tervlebontás és felösszesítés menetében, a naturális szempontok elsődlegessége mellett törvényszerűen alakul ki a beruházások szétforgácsoltsága, törvényszerűen alakulnak ki olyan beruházási tervek, amelyek a beruházási kapacitások és a felhalmozható nemzeti jövedelem által megengedettnél nagyobb beruházási teljesítést ten-

nének szükségessé. Ez szükségképpen utólagos korrekciókat vált ki beruházások lassítása, leállítása, tervezett beruházásindítások elhalasztása formájában."[41] Világos mármost, hogy ha a naturális mutatók fennmaradása mellett lehetetlen az ex ante tervezés, a piaci viszonyok fennállása mellett pedig ugyancsak post festa mechanizmus működik, abból még korántsem következik a kétfajta mechanizmus egyenértékűsége. A különbségek egyfelől fokozatiak, másfelől a folyamatok mérésének lehetséges pontosságát érintik. Továbbá: Bauer ki nem mondott következtetése, vizsgálatának ki nem bontott elméleti lehetősége az az állítás, hogy amennyiben a tervgazdaság kiépítése önmagában nem képes kiküszöbölni a post festa mechanizmusokat a gazdaságból, akkor az ex ante gazdaságirányítás lehetősége végső soron nem is magától a tervezéstől függ, hanem azoktól a társadalmi és gazdasági viszonyoktól, amelyek magát a tervezést, a tervezés lehetőségeit egy adott fejlettségi fokon és történelmi állapotban meghatározzák. Ily módon tehát a tervezés és az ex ante gazdaságirányítás semmiképpen sem azonosítható. Amiből persze korántsem következik az, hogy a tervezés hatástalan lenne a szocialista gazdaságban; az viszont következik, hogy magát a tervezést egyfelől társadalmi meghatározottságában és feltételeivel összefüggésben kell felfogni, másfelől pedig az, hogy a tervezés és árutermelés, az ex ante és a post festa gazdaságirányítás és szabályozás kapcsolatának kérdése egyáltalán nem azonosítható a terv és a piac problémájával. A tervezés és árutermelés problémáját természetesen még tovább bonyolítja, hogy az árutermelés sem zárja ki a tervezési tevékenységet a gazdaságban és az azon kívüli szférákban, sőt bizonyos szempontból (éppen azáltal, hogy a gazdasági folyamatokról az értékmutatók révén pontosabb

információk szerezhetők, mint a naturáliák mozgásának követéséből és nyilvántartásából) az árutermelés meghatározott társadalmi viszonyok között a tervezés egyik legfontosabb alapjaként, előfeltételeként működhet.

Annálfogva, hogy Bauer elemzése az európai szocialista országok és a Szovjetunió fejlődését történelmileg hosszú időszakon át makroökonómiai szinten követi nyomon, megállapításaiból a mechanizmusreformra vonatkozóan közvetlen következtetések adódnak. A szerző ezeket legrészletesebben *A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok* című tanulmányában bontja ki.[42] A naturális és értékmutatókról kifejtett, imént idézett álláspontjának megfelelően Bauer itt arra törekszik, hogy – a kritikai vizsgálaton túl – pozitív módon igazolja az értékmutatók alapján működő gazdaság lehetőségét és szükségességét. Ezért miután elveti azt az explicit és inplicit formában megfogalmazódó felfogást, miszerint a mai szocializmus a Marx által körvonalazott, közvetlen szükségletre termelő kommunizmus alsó foka lenne, kijelenti: „Ha tehát elutasítjuk azt a feltevést, hogy a kelet-európai országok gazdasági berendezkedésében a piaci elemekkel szemben az állami, tervezési kapcsolatok képviselik a marxi értelemben vett tervszerűség, a szocialista gazdasági viszonyok elemeit, akkor ez nem jelenti a népgazdasági tervezés, az állami gazdaságszabályozás elutasítását."[43] De meg kell változtatni az állami gazdaságszabályozás eddigi módját: „... a reform célja olyan gazdasági mechanizmus kialakítása, amely a terv és piac szerves egységére épül ... A központi állami tervezésnek-szabályozásnak alapjában véve a makrofolyamatokra (népgazdasági fő arányok, összkereslet, külkereskedelmi relációs arányok és egyensúly, árszínvonal stb.) kell irányulnia ..."[44] Bauer

azonban egyes esetekben mégis komoly nehézségekbe ütközik, amikor meg kell okolnia a terv és piac szükségképpeni együttélését jelenlegi viszonyaink között. Miután könyvében nem tárgyal sem népgazdasági „strukturális összefüggéseket",[45] s nem vállalkozik a gazdasági viszonyok politökonómiai elemzésére sem, így átfogó reformkoncepciója megalapozásához cikkében most ezt is pótolnia kell, illetve kellene. Az egyik általános gazdasági összefüggés, amelyből az áruviszonyok, a piac szükségessége elméletileg levezethető, a munkaerő-tulajdon és a termelőeszköz-tulajdon viszonya. Bauer álláspontja ezzel összefüggésben az, hogy „... az államosítással nem szűnt meg a termelőeszköz-tulajdon és a munkaerő-tulajdon társadalmi elkülönülése... itt valóságos adásvétel folyik, a munkaerőnek piaca van, legalább annyira, mint a termelőeszközöknek".[46] További elemzésében pedig kimutatja a politikai gazdaságtanon belül általánossá vált ellentmondást a munka közvetlen társadalmi jellegéről szóló tétel és az árutermelés, az áruviszonyok valóságos – jóllehet korlátozott – szerepe között. Hazai és külföldi szerzők álláspontját bemutatva írja: „A politikai gazdaságtan tankönyvek szerzői számára kezdettől fogva gondot okozott az olyan tények beillesztése az elméleti sémába, hogy a termékeknek továbbra is ára van, s léteznek, érvényesülnek további áru-, pénzkategóriák is."[47] Ezzel egyúttal Bauer gondolatmenetében a szocialista gazdaság – ellentétben Kornai álláspontjával – nem olyan naturálgazdaság, amely az áru- és pénzkategóriák szerepének növelése útján – legalábbis működésének fő vonalát tekintve – keresletkorlátossá tehető. Bauer jellemzésében a szocialista gazdaság inkább olyan áru- és pénzgazdaságként jelenik meg, amelynek felszíni kategóriái nem vagy csak nagyon torzított, kor-

látozott módon fejezik ki e gazdaság igazi lényegét, alapvető viszonyait és tényeit. A gazdasági fejlődés nehézségei így éppen azzal függnek össze, hogy a felszíni naturális összefüggések, torz áru- és pénzkategóriák inadekvát kategóriák lévén a gazdaság alapviszonyaihoz, a gazdaságfejlődés akadályozó tényezőivé válnak. Világos tehát: a munkaerő-tulajdon léte valóban egyik meghatározó összetevője a pénz-, áru- és piaci viszonyok működésének és fennállásának – legalábbis a közvetlen termelési folyamat oldaláról –, így erre a kiindulópontra reformelképzelések építhetők. Annál kevésbé világos viszont az, hogy ezzel a kiindulópontjával Bauer miért tekinti ellentmondás nélkül összeegyeztethetőnek a reform különböző variánsai közül az ún. önigazgatási koncepciókat. Az önigazgatási koncepciók alapvető ellentmondása ugyanis éppen az, hogy kiinduló előfeltevéseik miatt semmiképpen sem foghatják fel a munkaerő-, munkaeszköz-tulajdont az árutermelés strukturális okának – amennyiben következetesek akarnak maradni. Mert amennyiben az önigazgatást mint általános társadalomszerveződési elvet fogalmazzák meg, annyiban szükségképpen a marxi értelemben vett kommunista társadalmat kell tételezniük, illetve közvetlenül megvalósíthatónak felfogniok.[48] Ezáltal természetesen az önigazgatási koncepció szemben áll általában is mindenfajta elhatárolódás elméleti tételezésével egyén és közösség, munkaerő-tulajdon és termelőeszköztulajdon között, kizárva ezen a ponton mindenfajta árutermelés lehetőségét. Ha viszont az önigazgatási koncepciók az árutermelés tényéből indulnak ki – mint ahogy a reformkoncepciók kidolgozását célzó mai elméleti kísérletek valóban ezt teszik –, akkor tagadniok kell az önigazgatás általános, társadalomszervező szerepét, vagyis éppen azt az el-

méleti keretet, melyre reformkoncepciót akarnak építeni.[49] S hogy a szóban forgó ellentmondás korántsem csupán logikai jellegű, arra Tardos Márton utal, megállapítva, hogy az önigazgatás általános gazdaságszervezési elvként csupán ideiglenesen és rendkívüli helyzetekben, „forradalmi vagy társadalmi krízisszituációban" működik. „Az államhatalom szétesése vagy az állami szervek tekintélyének erőteljes csökkenése idején a gazdasági szervezetek tovább működtető, vezető funkcióit átvállaló csoportot azután a krízisszituáció elmúltával vagy feloszlatják, vagy funkcióit társadalmilag átalakítják."[50] Ha most már – éppen az áru- és pénzviszonyok fennállása és szükségessége miatt – az önigazgatást nem tekinthetjük a gazdaság *általános szervezeti keretének* és működési elvének, akkor természetesen választ kell adnunk arra, hogy valójában milyen általános szervezeti keretekben és működési alapelveken működik a gazdaság, s hogyan kapcsolódik ezekhez a keretekhez és alapelvekhez az önigazgatás vagy az önigazgatásnak bizonyos eleme. Az önigazgatási koncepciók azonban kiinduló premisszáik feladása nélkül hozzá se kezdhetnek e kérdésnek a megválaszolásához. Így az önigazgatás melletti végső érvként marad a hivatkozás a jugoszláv példára, amely mutatja, „hogy a szocialista tulajdon önigazgatási formái életképesek, sőt mind a kereslet kielégítését, mind a munkások aktivitásának, alkotóerejének mozgósítását illetően határozott előnyöket is biztosítanak a tervutasításos rendszerrel szemben".[51] Tisztáznunk kell azonban: az 1980-as évek Magyarországán nem a tervutasításos rendszerhez képest kell előnyöket nyújtó reformelképzeléseket keresni, hanem a 68 óta kialakult sajátos mechanizmushoz képest. Márpedig semmi bizonyíték nincs arra nézve, hogy a hazánkénál jóval ked-

vezőbb nemzetközi feltételekkel, belső adottságokkal rendelkező jugoszláv gazdaságnak a mieinknél számottevően súlyosabb gazdasági nehézségei nem belső gazdálkodási, gazdaságszervezeti és irányítási problémákból adódnak-e, vagyis a jugoszláv gazdaság jelenlegi problémáinak kulcsa nem a gazdasági mechanizmusban, a gazdaság szervezeti rendszerében, illetve azokban az elméleti megfontolásokban van-e, amelyek alapján a szóban forgó mechanizmust és szervezeti rendszert fel- és kiépítették – éppen úgy, mint a magyar gazdaság esetében. Azzal a korántsem elhanyagolható különbséggel persze, hogy a gazdasági problémák bizonyos területeken a jugoszláv gazdaság esetében még súlyosabban jelentkeznek. A jugoszláv önigazgatási rendszer ugyanis éppen annak tudomásul nem vételén alapszik, amit pedig Bauer Tamás a reform kiinduló feltételének tekint (munkaerő–áru, munkaerő–piac), s a jugoszláv önigazgatás keretei a termelő és a termelési eszköz viszonyának, e viszony jellegének egy erősen idealizált elképzelését igyekeznek realizálni.[52] Az áru- és pénzviszonyok magyarázataként, a valóságos gazdasági élet valamennyi fontos kategóriájának forrásaként a vállalatok külső, horizontális kapcsolatai, az egyes termelő közösségeknek más termelő közösségekhez való külső kapcsolatai szolgálnak. Ez nem csupán azzal a közvetlen és gyakorlati következménnyel jár, amelyet Tardos Márton említ (a nagyvállalatokon belüli és a vállalatok közötti szétforgácsoltság, elszigetelődés).[53] A közvetlen gyakorlati konzekvencián túlmutató elméleti és gyakorlati nehézség abban áll, hogy az a gazdaságelmélet, amely a gazdaság alapvető tényezőit kizárólag a termelési egységek elkülönüléséből – s ezzel összefüggésben a központi irányítás és a helyi önállóság viszonyából – vezeti le, és figyelmen

kívül hagyja vagy megszépíti ennek az elkülönülésnek a közvetlen termeléssel összefüggő kapcsolatait, azt, hogy a közvetlen termelés viszonyai mennyiben előfeltételei, egyúttal következményei ennek a horizontális elkülönültségnek, végül is nem képes helyesen felfogni magát ezt a horizontális elkülönültséget sem, és nem tud mit kezdeni gyakorlatilag ennek az elkülönülésnek spontán végbemenő folyamataival. Ezért bármennyire érthető és szimpatikus az az óvatosság, amellyel az önigazgatási koncepciók keretében a gyakorlat fontossága, döntő szerepe, az előrehaladás fokozatossága hangsúlyozódik, azért nem fedheti el azt a tényt, hogy ezeknek az általános és általában helyes elveknek a hangsúlyozása mögött éppen az önigazgatási koncepción belüli alapvető és megoldhatatlan elméleti dilemmák húzódnak meg.

Természetszerűleg egészen más a helyzet akkor, ha az önigazgatási szervezet nem több, mint a gazdaság egészének egy meghatározott, körülhatárolt része, illetve az önigazgatás olyan elvek, mechanizmusok és módszerek összessége, amelyek elemei, részei a termelés konkrét feltételeitől, helyétől függően a demokrácia nélkülözhetetlen eszközei. Ez utóbbira a későbbiekben vissza kell térnünk. Ami pedig az önigazgatást mint lehetséges rendszert illeti, adott esetben természetszerűleg más szervezeti, irányítási és tulajdonosi formákkal kapcsolódva, azokkal rendszert alkotva kaphat szerepet a Bauer által megjelölt nem önigazgatási kereteken belül. Itt valóban jogos a különböző formák sokféleségét hangsúlyozni. „Egyetlen vonatkozásban érzem a szigorúságot megalapozottnak. Kizárhatjuk megfontolásainkból azt a lehetőséget, hogy a közép- és nagyvállalatoknál belföldi magántőkés gyakorolja a tulajdonosi funkciót... Minden más megoldás viszont szóba jöhet."[54] Ilyen módon

azonban egy olyan vegyes gazdaság képe bontakozik ki, amely egyrészt különböző típusú tulajdonformákat foglal magában (a külföldi tőkéstől a kisvállalkozáson át az állami nagyvállalatig), s emellett pedig az állami közép- és nagyvállalatokat illetően a tulajdonosi funkciómegosztás különböző formái lehetségesek.[55] Ezáltal Bauer – a tulajdonformák és a tulajdonosi funkciók újragondolására építő más reformkoncepciók kidolgozóihoz hasonlóan – valóban mindenfajta átfogó reformelképzelés legfontosabb problémáját érinti. Érinti, de anélkül, hogy megtárgyalná. Amíg ugyanis a munkaerő-tulajdonra építő gondolatai, ha igen vázlatosan és hipotetikusan is, olyan, a társadalmat meghatározó módon jellemző megállapításból indultak ki (a munkaerő-tulajdon és a termelőeszköz-tulajdon szétválasztottsága), amelyből konkrét reformelképzelések bonthatók ki, addig a második esetben egyszeriben ellentétes eljárást követ. Megállapítja különböző tulajdonformák és tulajdonfunkciók gyakorlati célszerűségét és elvi lehetőségét a társadalmi tulajdon jelenlegi rendszerén belül, anélkül azonban, hogy a társadalom tulajdonviszonyainak szerkezetét, e szerkezet működését általában jellemezné, aminek hiányában viszont lehetetlen arra választ adni, hogy a technikai szempontból esetleg racionálisnak tűnő konkrét változtatások a mechanizmusban milyen viszonyban állnak a társadalom alapviszonyaiból fakadó, ezeknek az alapviszonyoknak a fenntartását és fejlődését elősegítő racionális megfontolásokkal. Ennek a viszonynak a tisztázása nélkül viszont nem lehetséges a társadalmi rendszeren belül maradó, azt megújítani szándékozó, átfogó reformkoncepció kidolgozása.

*

Kornai és Bauer felfogását a mi szempontunkból úgy jellemezhetjük, mint a történelmileg kialakult szocializmus meghatározó termelési viszonyára vonatkozó két, egymással élesen szemben álló koncepciót. Az egyik – Bauer Tamás írásaiban körvonalazódó – álláspont szerint a szocializmust meghatározó gazdasági viszonyok *lényegüket tekintve* áru- és pénzviszonyok. Ennélfogva az intézményrendszer, a gazdaságirányítás, valamint a gazdasági tevékenység szubjektumai, eszközei és eredményei ezeknek az alapviszonyoknak – az áru- és pénzviszonyoknak – adekvát vagy nem adekvát mozgásformáit jelentik. Eszerint ezeknek az alapviszonyoknak a kibontakozását, fejlődését segítik vagy akadályozzák. A szocializmus valóságos fejlődéstörténete úgy alakult, hogy e mozgásformák kezdettől fogva ellentmondásban álltak ama lényegi áruviszonyokkal, ezért a társadalom fejlődésével ezek az inadekvát formák mind több ellentmondás és feszültség forrásaivá váltak. A gazdaságirányítás átfogó reformja ennélfogva szükségképpen az áru- és pénzviszonyok kibontakozását kell hogy elősegítse. Az az irányítási rendszer pedig, amely vagy mozdulatlan marad, vagy amelyen a naturális-naturalizálódó szocialista gazdaság téves koncepciója alapján éppen ellenkező irányú, az áru- és pénzviszonyokkal szemben ható változtatásokat hajtanak végre, mind élesebben mond ellent az alapviszonyoknak, ezért a gazdaság fejlődését még tovább fékezi, hátráltatja, és végső soron káros, romboló hatásúnak bizonyul.

Kornai álláspontjának makroökonómiai jelentése ezzel szemben az, hogy a szocialista társadalom alapvető viszonyait – az eddigi történelmi tapasztalat alapján – naturális viszonyoknak, a szocialista gazdaságot az áru- és pénzviszonyok meghatározó szerepét *nélkülöző* gazdaságnak

kell tekintenünk. Miután az ellentmondás nem az alapviszonyok és azok mozgásformái, intézményrendszere közötti kapcsolatból származik, a szocializmus alapvető meghatározottságán *döntő módon* nem változtattak az árak, a pénz és általában az áruviszonyok szerepét bővítő eddigi gyakorlati intézkedések sem. Kornai a gazdasági racionalitás, a kalkuláció érdekében természetesen helyesnek és szükségesnek tartja a reformokat, és továbbiakat szorgalmaz, de függőben hagyja azt a kérdést, hogy ezek a reformok menynyiben lehetnek átfogó jellegűek, mennyiben bizonyulnak tartósaknak és életképeseknek a mi társadalmunkban. Vagyis az általa kifejtett felfogásból teoretikus kétségek fejeződnek ki aziránt, hogy a szocialista gazdaságot egyáltalán lehetséges-e az áru- és pénzviszonyok alapján álló gazdasággá átalakítani, még ha ez az átalakítás szükséges és kívánatos is, és még ha a jelenleginél határozottabb törekvéssé válna is.[56]

A két eltérő koncepció ennek alapján egymástól lényegében eltérő választ tartalmaz arra a kérdésre, hogy miért is torpant meg a reformfolyamat a 70-es években. A Bauer által kifejtettek alapján azt válaszolhatjuk erre, hogy mivel ellentmondás feszül a reformokat érlelő gazdasági viszonyok, valamint a társadalom intézményrendszerének merevsége, az ideológiai megrögzöttség és a politikai rugalmasság és kezdeményezőkészség hiánya között, a reformfolyamat megtorpanásának okait ezeken az utóbbi területeken kell keresni. Kornai koncepciója alapján ezzel szemben azt mondhatjuk: nem kizárt ugyan, hogy valóban itt kell keresnünk az okokat, de az sem kizárt, hogy a probléma gyökerei mélyebbre nyúlnak, s a társadalmi-politikai szféra ellenállása csak kifejezője valami egyébnek. Nevezetesen

annak, hogy a szocializmusnak az a formája, amely történelmileg nálunk kialakult, éppen alapviszonyai miatt megreformálhatatlan.

Soós Károly Attila talán túlzottan élesen, de semmiképpen sem alap nélkül így fogalmaz: „A szocialista gazdaság »erőforrás-korlátos« voltának hagyományos tétele – sokszor más elnevezésekkel – ma is elterjedt naiv, apologikus tétel. Akik hisznek benne, legfeljebb a ma még meglévő, de holnapra már bizonyosan kiküszöbölhető hibáktól vonatkoztatnak el, és nem hívei radikális reformoknak."[57]

*

Átfogó és leíró igényénél fogva külön kell tárgyalnunk Szegő Andrea koncepcióját, még ha e koncepciónak csupán egyes (ugyanakkor azonban alapvetően jellemző és meghatározó) elemei jelentek meg ez ideig. Jóllehet a szerző a kifejtés kritikai módját választotta – a mechanizmusreform elveit és 68 óta folyó gyakorlatát vizsgálta kritikailag –, mégsem helytálló Gadó Ottó megjegyzése, miszerint Szegő Andrea nem mondja meg, hogyan kerülhetjük el a bírált jelenségeket.[58] Az sem áll, hogy javaslatai csupán közvetettek, mivel még „... mindig nyitott kérdés, hogy van-e harmadik modell a tervutasításos és a piacszabályozási módszer között" – így (Gadó Ottó szerint) aki nemet mond a piacszabályozási modell 68 óta akadozó működésére, az ki nem mondottan a közvetlen tervutasításra tesz javaslatot.[59] Szegő Andrea gondolatmenete a következő: miután megállapítja, hogy „... a szocialista árutermelésnek az a koncepciója, amely Kricmantól Kaleckin át Kornaiig terjed (és természetesen a nem hivatkozott Bauerig – B. I.), egy kérdésre adott

önálló válaszában az egész szabályozott piacgazdaság-koncepciót kiforgatja . . ., e koncepció nem önmagában a túlkereslet megállapításával hat forradalmian, hanem azáltal, hogy a túlkeresletet a vállalati érdekhez és nem a gazdaságirányítás céljaihoz . . . köti".[60] Miután így sietve kijelenti, hogy az elméleti kudarc nem csupán a közgazdaságtanban, hanem az összes kapcsolódó „. . . ún. társtudományok" területén is teljes, továbbá, miután megállapítja, hogy a központi gazdaságirányításra valóban alulról jövő nyomás nehezedik a beruházási korlátok enyhítése érdekében, ugyanilyen sietséggel azonnal össze is köti a két folyamatot. Ezen az alapon azután levonja a következtetést: a problémák nem a mechanizmusreform elégtelenségéből, részlegességéből, gyakorlati akadályaiból fakadnak, hanem egy alapjaiban hibás elméleti kiindulópont – és annak gyakorlati alkalmazása – egyenes és szükségképpeni konzekvenciái. Az a politika pedig – mondja Szegő –, amely mindennek folytatását tűzi ki célul (egy restrikciós időszak közbeiktatása útján), egyúttal önmaga bukását alapozza meg, hiszen „. . . az 1979–81-es évek »megoldásai« azt mutatják, hogy restrikciós politikával egy-két évre vissza lehet fogni a keresletet, hosszabb távra azonban úgy néz ki, hogy a most kidolgozott eszközök révén is lehetetlen".[61] A kritikai vizsgálatot követően pozitív mondanivalóját ekképpen körvonalazza a szerző: „. . . milyen gondolati kereteket jelöl ki e problémakezelés?" Úgy tűnik, e keretnek két stabil eleme van. Egyrészt: „Kemény munkahipotézisként meg kell vizsgálni, hogy a magánelsajátítást nélkülöző köztulajdon kereteivel nem szükségszerűen jár-e együtt a gazdaság erőforrás-korlátos jellege . . . Véleményem szerint ugyanis igen." Másrészt: „Az újratermelés veszteségei alapvetően a be-

ruházások ciklikus alakulásából keletkeznek. Ennek ellenére eddig egyetlen szocialista ország sem kísérletezett *anticiklikus gazdaságpolitikával,* mivel keveset tudtunk a ciklust kiváltó okokról."[62]

Anélkül, hogy külön vizsgálnánk, megalapozott-e a szerzőnek az a törekvése, hogy ezekhez a gondolati keretekhez a hivatkozott közgazdasági elemzések útján jusson el,[63] meg kell vizsgálnunk önmagában mind a „kemény munkahipotézist", mind pedig a szerző által lehetségesnek tartott és igényelt anticiklikus gazdaságpolitikát.

Ami a szerző kemény munkahipotézisének jellegét érinti, figyelembe kell vennünk, hogy végső soron minden gazdaság a társadalmi idő problémájába megy át. Vagyis elvileg lehetetlen feltételeznünk korlátlanul fejlődő gazdaságot, s e korlát *végső soron* nem más, mint a társadalom rendelkezésére álló idő. A kérdés csak az, hogy ez a korlát egy adott társadalmi formán belül milyen módon fejeződik ki *közvetlenül.* Az eddigiekben – Marx munkássága nyomán – a társadalmi idő gazdasággá szerveződésének két valóságos és egy lehetséges formáját ismerjük. A prekapitalista formákban a társadalmi időkorlát *közvetve,* mint a használati értékekhez való *közvetlen* társadalmi viszony jelenik meg, mint a rendelkezésre álló idő szétosztása különböző használati értékek előállítása között. A társadalom számára rendelkezésre álló időt nem mint időt osztják el a gazdaság szereplői, hanem mint használati értékeket. (Természetesen: munkával előállított használati értékeket.) Ezzel szemben a tőkés társadalom *munkaidőgazdaságként,* a kommunizmus pedig mint közvetlen *időgazdaság* jelenik meg, vagyis úgy ábrázolható, mint a társadalom rendelkezésére álló idő közvetlen felosztása sza-

badidőre és a létfeltételek előállítására fordított részre. Vegyük észre, hogy a gazdaságnak ebben a marxi felfogásában a társadalom rendelkezésére álló időhöz való viszony mind közvetlenebb, ugyanakkor a társadalmi idő mind általánosabb formában jelenik meg. Miután azonban a közvetlen időgazdaságra való áttérést – a marxi gondolatmenetnek megfelelően – a másik oldalon a tőkeviszony leépülése és ezzel a használati értékek világának felszínre kerülése jellemzi, minél fejletlenebb valamely társadalom, minél erőteljesebben van prekapitalista viszonyokkal átszőve, annál kézenfekvőbben csábít arra az illuzórikus elképzelésre, hogy a naturalizáció nem a közvetlen időgazdaságra való áttérés *következményének és eredményének*, hanem ellenkezőleg *előfeltételeinek és eszközének* tekintendő, vagyis a kommunizmus közvetlenül a naturális gazdasággal azonosítható. Pontosan ez az, ami a kelet-európai országokban és a Szovjetunióban a tőkés viszonyok felszámolása, illetve a szocializmus programjának kidolgozása idején végbement, s ami egészen a legutóbbi időkig meghatározta a társadalmi, politikai és tudományos gondolkodást egyaránt. (Mint utaltunk rá, valójában ez a nézet fogalmazódik újjá az erőforrás-korlátos gazdaság koncepciójában is.) Csupán újabban és igen tétován, következetlenül merült fel komolyabban gyakorlatilag az a probléma – és ennek megfelelően jelentek meg e probléma elméleti jelzései –, hogy a közvetlen időgazdasághoz a munkaidő-gazdaság valamilyen formáján keresztül vezet az út, s a kelet-európai társadalmakban történelmileg éppen a szocializmusnak jut az a feladat, hogy az általános és közvetlen időgazdasághoz vezető *sajátos* munkaidő-gazdaság problémáit felmérje és megoldja, ily módon egyúttal leszámoljon azzal az illú-

zióval, hogy a kommunizmus megvalósításához nem kell mást tenni szocialista viszonyok között, mint áttérni a naturálgazdálkodásra. Ezért minden olyan koncepció és törekvés, amely a naturális gazdaság problémáit nem az általános időgazdaság kérdésével kapcsolja össze, és nem annak következményeként, eredményeként fogja fel, hanem a naturálgazdaságot önálló vagy egyedülálló folyamatnak, kiindulópontnak tekinti, vagy a szocializmust a naturálgazdaság koncepciójához nem történetileg, hanem elvileg köti, közvetlenül felidézi azt a veszélyt, hogy a munkaidőgazdaság egy különös történelmi formájának a kialakulásához vezető, eléggé határozatlan, ellentmondásos folyamatokat elmetszi, és e gazdaságot egy már valójában meghaladott, de nyomaiban még jelen lévő, primitív, naturális állapotba veti vissza. Amennyiben pedig a naturálgazdaság koncepciójánál maradva reformjavaslatok kidolgozására vállalkozik, szükségképpen ellentmondásokba bonyolódik. Ezen az úton persze a fejletlen viszonyokon alapuló s épp ezért primitív, torz kommunizmuskoncepciók (valamint a nekik megfelelő társadalmi-politikai elképzelések) mindig beleütköznek abba a dilemmába, hogy amennyiben a gazdasági realitás nyomása alatt reformokra kényszerülnek, saját reformjaikat és az ezek nyomán alakuló, változó viszonyokat nem tudják elhelyezni a kommunizmus felé vezető folyamatról kialakított világképben. Amennyiben viszont ez utóbbi alapján alakítják ki gazdasági és társadalmi gyakorlatukat, olyan viszonyokat védelmeznek, erősítenek meg, amelyek közvetlenül a reformokat teszik lehetetlenné, egyúttal pedig szükségképpen megalapozzák a gazdaságnak azokat a kritikus állapotait, amelyek pedig a reformokat előbb-utóbb elkerülhetetlenné teszik.

„Az erőforrás-korlátok fizikai természetűek" – állapítja meg Kornai,[64] és egész műve éppen egy olyan naturális gazdaságról meghatározott szempontból adott pontos látlelet, amelyben a fizikai, naturális folyamatok adott rendszere mellett és ennek látszata mögött valójában óriási mennyiségű társadalmi idő megy veszendőbe. Vagy ami ugyanaz: a várakozás, sorban állás, késleltetés, halasztás stb. révén ebben a naturálgazdaságban az adott termék előállításához olyan társadalmi időtöbblet ráfordítása szükséges, amely az árugazdasági keretek között nem mérhető és nem akceptálható. Vagyis Kornai az erőforrás-korlátos gazdaságot nagyon ellentmondásosan ábrázolja, de kritikai alapról elemzi. Miután azonban Szegő Andrea „kemény munkahipotézisében" azt fogalmazza meg, hogy a köztulajdon kereteivel szükségszerűen együtt jár a gazdaság erőforrás-korlátos jellege, ugyanakkor pedig sehol nem említi, hogy az így előttünk álló naturális alapú gazdaság egy közvetlen időgazdaság eredménye lenne – normatív kimenetét illetően munkahipotézise utópikus előfeltevésre épül. Ezért Szegő Andrea elméleti viszonya az erőforrás-korlátos gazdasághoz ugyan – ellentétben Kornaival – egyértelműbb, de lényegét tekintve éppenséggel nem kritikai, hanem apologikus jellegű. Szegő ki nem mondott előfeltevése a közvetlen időgazdaság azonnali megteremtésének utópiája. E nélkül az előfeltevés nélkül ugyanis a szerző felfogása következményeiben a munkaidő-gazdaság előtti primitív naturális gazdaság állapotába való visszasüllyedést vonhatna csak maga után. A naturális gazdaság álláspontjáról vizsgálva viszont az a megállapítás, hogy az ilyen gazdaság erőforrás-korlátos, azaz a társadalmilag felhasználható idő nem értékként és nem közvetlenül időként, hanem fizikai

természeti korlátokban, termékekben jelenik meg, mint állítás egyáltalán nem kemény hipotézis, sőt egyáltalán: semmilyen értelemben nem hipotézis, hanem egyszerű tautológia.

Ami most már a szerzőnek azt a várakozását illeti, hogy az erőforrás-korlátos gazdaságban a központi irányítás anticiklikus politikát folytathat, ebben kétségkívül igaza van. De ehhez hozzá kell tennünk: a központi gazdaságirányítás sokkal eredményesebb anticiklikus politikát tud folytatni a munkaidő-gazdaság keretei között egyszerűen annálfogva, hogy a jelentkező társadalmi időveszteségeket adekvátabb értékkategóriákban tudja mérni, mint az erőforrás-korlátos gazdaságban. A lehetséges anticiklikus politika ez utóbbiban nyilvánvalóan csak egyféleképpen operálhatna: magához vonná, felhalmozná a vállalatok hiánygazdálkodásával szükségképpen előálló slacket egy, a termelés egészét, ennek minden fázisát átfogó ütemterv és ellenőrzés alapján. Ez a szisztéma szükségképpen a termelés *valamennyi* tényezőjére kiterjedő kiutalásos rendszerre egyszerűsödne, anélkül hogy a hiányt, a társadalmi veszteségeket megfelelő hatékonysággal ki tudná küszöbölni. Miután az ilyen gazdaságpolitikának sokféle fokozata lehetséges, az erőforrás-korlátos gazdaság valójában nem merítette ki lehetőségeit: a gazdaság további naturalizációja, centralizálása, bürokratizálása terén éppúgy nem, mint az ennek törvényszerű következményeként előálló, még fokozottabb hiányállapot kialakítása terén sem. Ezért a kérdés egyáltalán nem az, hogy kihasználtuk-e az erőforrás-korlátos gazdaság lehetőségeit – hacsak előzetesen nem döntöttük már el, hogy ki akarunk tartani e gazdasági szisztéma mellett, illetve vissza akarunk térni hozzá –, hanem az, hogy van-e olyan gaz-

daság megteremtésére lehetőség, amely pontosabban, világosabban jelzi a társadalmi veszteségeket, mint az erőforrás-korlátos gazdaság, ennélfogva a veszteségek elkerülésének az eddigiektől eltérő, hatékonyabb módjait nyújtja. Az erőforrás-korlátos gazdaság ki nem használt lehetőségeinek mozgósítása egy kezdettől fogva alacsony hatékonyságú, majd az anticiklikus politika ellentétébe forduló, központi kiutalások rendszerét megvalósító „command economy" irányába mutat, amelynek előfeltételeit Szegő Andrea mint a szabályozott piacgazdasággal szembeni alternatívát fogalmazza meg saját reformként.[65]

Még egyszer a tulajdonvitáról

A 80-as évek vitái a mechanizmusreformról legalábbis a tulajdonosi szervezet kérdésében közvetlen irányítástechnikai problémaként visszakanyarodnak tehát a 60-as évek tulajdonvitáihoz. S ez nem meglepő, hiszen az akkori vita kiindulópontját jelentő könyvében Sárközy Tamás már azon az állásponton volt, hogy: „Az indirektté vált központi állami gazdaságirányítás és az árutermelő szocialista gazdálkodó szervek kapcsolatainak, elsősorban pedig az állami vállalatok új típusú funkcionálásának elméleti tisztázása ... aligha vitatható jelentőségű. Ez pedig szükségessé teszi ... az állami vállalattal kapcsolatos tulajdonjogi kérdések megoldását ... mégpedig olyan módon, hogy a jogi elméletnek az állami tulajdon egységét, a hatékony állami gazdaságirányítást is ki kell fejeznie, de a vállalat tulajdonosi önállóságáról sem szabad hallgatnia ..."[66] A tulajdonjog problémájának előtérbe állítása Sárközy részéről azért

is indokolt, mivel ez az a terület, ahol talán a legtisztábban figyelhető meg egyfelől a tulajdonnal kapcsolatos elmélet és a társadalomszervező és irányító gyakorlat összefüggése – a jogalkotás területén –, másrészt az előbbiek következtében éppen itt jelentkeztek legélesebben a mechanizmusreform általános, a szocialista társadalom tulajdonviszonyait érintő változásai, problémái. Vagyis: a tulajdonviszonyok társadalmunk általános meghatározottságának, viszonyrendszerének olyan elemeit alkotják, amelyek vizsgálata, fejlődési tendenciájának elemzése nélkül átfogó reformkoncepció megalapozása nem lehetséges, gyakorlatilag pedig megvalósíthatatlan. Ahhoz, hogy tulajdonjogi koncepcióját megalapozza, Sárközy megkülönbözteti a közgazdasági értelemben vett tulajdont és a jogi tulajdon fogalmát, mint amely a materiális tulajdon számára biztosít szilárd, szabályozott formákat, megakadályozva így annak szükségképpeni „elrelativizálódását". A jogi tulajdonfogalom ugyanakkor szerepet játszhat a tulajdon felfogásának megmerevedésében is. Ez történt például a 60-as évek vitái során, amikor az árutermelés ténye és az egységes állami tulajdon koncepciója első ízben került élesebben szembe egymással. Az ellentmondás megoldásait tipizálva Sárközy a következő felfogásokat különbözteti meg egymástól: *önkorlátozási elmélet* (Bognár József, Csikós Nagy Béla, Wilcsek Jenő), *feltételes elidegenítési elmélet* (Kopátsy Sándor, Hegedüs András), *a vállalatot tulajdonosnak elismerő elmélet* (Szabó Kálmán továbbfejlesztett felfogása, Csanádi András)[67]. A mechanizmusreform gazdaságelméleti összefüggéseit tehát végül is az adta meg, hogy a szocialista árutermeléssel összefüggésben mint az árutermelés alapvető oka jelent meg a gazdasági elkülönültségek különböző formája

és típusa. A mechanizmusreformmal kapcsolatos koncepciók e tekintetben azon az előfeltevésen alapultak, hogy a szóban forgó elkülönültségi viszonyok fennállása, további erősödése szükségszerű, ezért elismerésük, adekvát gazdasági formáik kialakítása a gazdasági és a társadalmi fejlődést előmozdító lépés. Világos tehát – ez Sárközy következtetése –, hogy az a tulajdonjog, amely változatlanul az egységes és oszthatatlan állami tulajdon felfogásának talaján áll, nem csupán azért problematikus, mert ellentmond a gazdaságban kialakult viszonyoknak, hanem mindenekelőtt azért, mert a tulajdonviszonyokat megmerevítve mindjobban szembekerül a gazdasági és társadalmi fejlődés követelményeivel. A tárgyalt közgazdasági tulajdonkoncepciók másik vonása az, hogy az árutermelés és az elkülönülés összefüggését az állam és a vállalat kapcsolatában vetik fel, és nem tárgyalnak másfajta elkülönülési viszonyokat. Ennek hatásaként „... az állam-állami vállalat tulajdonjogi reláció megoldására lényegében három ..." koncepció jött létre:

– az állami tulajdonjogot „relativizáló" felfogások (Virághy Miklós, Csanádi György);

– az állami tulajdonjog „komplexitási" felfogása (Eörsi Gyula, Sajó András, Weltner Andor, Ficzere Lajos);

– az állami tulajdonjogot „megosztó" felfogások (Sárándi Imre).[68]

Ami most már Sárközy saját felfogását illeti, ez a harmadik csoportba illeszkedik. Nézeteit összegezve ezt írja: „... a tervszerű piacszabályozás indirekt tervgazdálkodási rendszerében a materiális tulajdonformákat két, eltérő jellegű tulajdonjogi intézmény fejezi ki, az állam államjogi tulajdonjoga és az áruviszonyokban részt vevők árutulajdonjoga. Az állami államjogi tulajdonnak két érvényesülési for-

mája van, egy erősebb, az állam által alapított árutermelő vállalatok irányában (szűkebb értelemben vett államjogi tulajdon), és egy gyengébb, a nem állam által alapított, hanem szocialista gazdálkodó szervek, illetve az állampolgárok által létrehozott gazdálkodó szervek, illetve egyéb nem állami jellegű gazdálkodó alanyok irányában (tágabb értelemben vett államjogi tulajdon)."[69] E felfogás valójában erőteljesen támaszkodik a 60-as évek végéig lezajlott közgazdasági vitákra – egyúttal osztozik azok alapvető fogyatékosságában is: a reformkoncepciót az állam és vállalat közötti dichotom viszonyból eredezteti, a horizontális jellegű árutulajdonjog-szerkezet ennek mintegy kiegészítése, illetve eredménye csupán.[70] Ebben a tekintetben Szegő Andrea helyesen állapítja meg, hogy az állam-vállalat viszonyra egyszerűsödő gazdasági és társadalomszerkezet-felfogás korlátai már akkor is nyilvánvalókká válnak, ha igazoljuk, hogy „... a túlkeresletet az állam céljaitól teljesen függetlenül ... a vállalatok alulról gerjesztik ...", mert akkor kitűnik, hogy „... mind a politikatudomány túlcentralizáltsági tétele, mind a szociológia érdekautomatizmusokra épülő társadalomirányítás-felfogása vitatható elméleti premisszákra épül ..."[71] Ennek a leszűkítő és redukáló – épp ezért vitatható – elméleti alapnak a szélesítését, bővítését valósíthatta volna meg a Sárközy könyvét követő tulajdonvita. Csakhogy amíg az 1973-ban megjelent könyv szellemében és alapjaiban az 1968–70-es időszak gondolatkörében mozgott, a 70-es évek közepének tulajdonvitája már egészen más közegben bontakozott ki. A közgazdaság-tudomány ekkor már – mint korábban utaltunk rá – lemondott arról, hogy a reform problémáját átfogó társadalomelméleti koncepció keretében tárgyalja meg, ilyen társadalomelmélet

igényével lépjen fel. Ennek tulajdonítható, hogy jóllehet Sárközy könyvének alapgondolatai éppen a reform és a tulajdon összefüggéseinek általános problémáiból eredtek, maga a vita éppen hogy szétszakította ezeket az összefüggéseket, s olyan általános fogalommagyarázó, absztrakt szintre csúszott át, amelynek úgyszólván semmi konkrét relevanciája nem lehetett. Hiába fakadt ki Pirityi Ottó, mondván: „A marxista tulajdonelmélet művelésekor az európai szocialista országokban általánossá vált gyakorlatból lehet csak kiindulni. Amikor tehát azt kérdezem, hogy mi a szocialista tulajdon, akkor nem elég Marxot idéznem, hanem meg kell vizsgálni, hogy lényegében mi van, mi érvényesül a valóságban."[72] A vita mindvégig elvont-általános mederben zajlott, s a *Közgazdasági Szemle* szerkesztősége a végső összegezésben nem is tarthatta igazán sikeresnek. A vitát elindító Sárközy Tamás pedig később így értékelte annak eredményét: „. . . . a *Közgazdasági Szemle* hasábjain kibontakozó vitával kapcsolatban a jogászok megalapozott várakozása az volt, hogy a vita elő fogja segíteni egy relatíve egységes társadalomtudományi (mondhatnám talán, hogy gazdaságfilozófiai) tulajdonfogalom kialakulását, amelyben a közgazdasági és jogi tulajdonfelfogás egyaránt megfér, vagy legalábbis kialakul egy olyan relatíve önálló közgazdasági tulajdonfogalom, amely eléggé konkrét és körülhatárolt ahhoz, hogy arra a tulajdonjogot megfelelően alapozni lehet . . .", s ez lényegében azért nem sikerült, mert „. . . . olyan megállapításokkal ugyanis, melyek szerint a tulajdon a termelési viszonyok összessége, hogy a tulajdon összefügg a társadalmi munkamegosztással . . . a jogtudomány nem tud mit kezdeni".[73] A tulajdon gazdaságfilozófiai fogalma iránti jogtudományi várakozás azonban nem csupán azért volt teljesen indokolatlan, mert a közgazdaságtan – a politika meg-

határozott törekvéseihez fűződő, korábban már említett taktikai viszonya miatt – fényévnyi távolságra került a filozófiától és az általános társadalomelmélettől, hanem azért is, mert éppen ennek következtében, amikor filozofálni kezdett a tulajdonról, filozófián csak valami absztrakt-általános, a konkrét helyzettel semmi összefüggést nem mutató elemzési szintet értett.[74] A jogtudomány számára ezért nem maradt más hátra, mint „... a túlsúlyos közgazdasági tulajdon átírása a jogban – jól vagy rosszul", aminek következtében az általánosítás meghatározott jogi formájának megfelelően a tulajdon polgárjogi kategóriából államjogi és alkotmányjogi kategóriává szélesedik, s aminek tendenciái igencsak felerősödnek a 80-as évek elején.[75] E jogtudományon belüli általánosítási tendencia irányát, kérdéseit később Bihari Ottó összegezi és fogalmazza meg: „Ha... elismerjük, hogy az alkotmány nemcsak az államhatalomnak és szerveinek jogi alapszabálya, hanem a *társadalom* egészének mozgástörvényeit valamilyen formában leíró és szabályozó formája – de legalábbis az állam működésének nemcsak kifejezetten hatalmi viszonyaival foglalkozik –, akkor újra szembe kell néznünk az »alaptörvény« jellegével... Véleményem szerint nyilvánvalóan nem elegendő pl. az, hogy Magyarország 1968-tól megváltozott gazdasági stratégiájának alkotmányjogi megalapozására néhány szót tartanak elegendőnek, azt, amelyik a 9. paragrafusban az állami vállalatok és gazdálkodó szervek önálló gazdálkodásáról szól... Ami pedig a szabályozás mértékét illeti, minden valószínűség szerint a *gazdasági stratégia* problémáiig lehet az alkotmányozásnak elérnie, tehát a hosszú lejáratú gazdasági elhatározásokig, reformokig és azok tulajdonjogi konzekvenciáiig."[76]

*

A jogtudományi álláspontok között meglehetős egység van annak megállapításában, hogy a tulajdon(jog) legjellemzőbb vonása az állami tulajdon differenciáltsága, amelyet azonban a jogi irodalom, illetve az egyes jogágazatok alapvető jogszabályai nem fejeznek ki kellőképpen. Sőt valójában még ennél is határozottabb előfeltevést fedezhetünk fel ebben a gondolatmenetben: a szóban forgó irodalom előfeltevése az, hogy a tulajdon differenciálódása, a tulajdonosi funkciók szétválasztódása és osztódása éppen a szocialista gazdaság egyik legsajátosabb és progresszív vonása, így az a jogalkotás és jogfelfogás, amely e tendencia kibontakozását akadályozza, voltaképpen gazdasági hatását tekintve a fejlődéssel ellentétes, negatív szerepet játszik. Így például „... az 1968 utáni magyar irodalomban többségi nézetként" fennmaradt, és az 1977-es Polgári Törvénykönyvmódosítás során is, ha módosított szövegben is, de deklarálták az egységes és oszthatatlan állami polgári jogi (áru-) tulajdonjogot..."[77] Különböznek azonban az álláspontok a tekintetben, hogy a meglévő differenciáltság milyen mértékben növekszik, illetve hogy valójában mi az alapja ennek a folyamatnak. Más álláspontok ezzel szemben éppenséggel a tulajdonosi funkciók homogenizálódását tekintik a szocializmus alaptendenciájának. Ezt a nézetet Gara Iván a következőképpen fejtette ki a tulajdonvitát összefoglaló tanulmányában: „Véleményem szerint a szocialista állami tulajdon csak strukturáltságában fogható meg, tehát mint egy homogenitás, közvetítések nélküli, társadalmi tulajdon felé törekvő, de egyelőre hierarchikusan és ágazatilag tagolt viszonyrendszer."[78] Ez az álláspont ugyan teljességgel megfelel a Marx által *A Gothai program kritikájá*-ban kifejtett nézetnek a közvetítések nélküli társadalmi tulajdon fokoza-

tos kialakulásáról, azonban ma mégis kisebbségi nézetnek tekinthető. A szocialista társadalmi fejlődés egyik alapvető elméleti dilemmája ugyanis éppen az, hogy a marxi elméleti hagyomány – logikailag belátva a közvetlen társadalmi tulajdon kialakulásának szükségképpen fokozatos jellegét – egészében magát a gyakorlati folyamatot valóban úgy ábrázolja, ahogy Gara Iván is jellemzi: a tőkés társadalomtól örökölt differenciáltság fokozatos leépüléseként és a homogenitás felé tartó fejlődésként. A valóságos mozgás azonban ezzel szemben inkább az, hogy a társadalom fejlődését nem a homogenizálódás jellemzi, hanem ellenkezőleg: egy újfajta, nem tőkés jellegű differenciálódás kialakulása és megerősödése. A Magyarországon – és más szocialista országokban – megfogalmazódó gazdasági reformkoncepciók egyik alapvető elméleti problémája éppen abból származik, hogy valamennyi reformkoncepció e differenciálódási folyamatot felismerve, azt objektívnek és a társadalmi-gazdasági fejlődés szükségszerű velejárójának tudva, arra az álláspontra helyezkedik, hogy a szocialista társadalom fejlődését e differenciálódási folyamat fokozódása meggyorsítja, illetve a szocializmus további fejlődését előfeltételezi a differenciálódás egy új típusának erősödése. Világos mármost, hogy ameddig a reformkoncepciók nem vállalják a szóban forgó elméleti probléma tisztázását, illetve ameddig ennek elvégzésére nem képesek, addig nem lehetnek kellően megalapozottak. E megalapozáshoz tehát elméleti magyarázatot kell adniok arra az ellentmondásra, amely a homogenizálódó fejlődés marxi koncepciója és a szocializmus viszonyai közötti tényleges differenciálódás között feszül. Az eddigi válaszok azonban egyáltalán nem kielégítőek. Sárközy Tamás úgy véli, hogy az „... állami tulajdonjog problémái sokré-

tűbbé válásának alapvető oka – véleményem szerint – alapvetően a technikai-gazdasági fejlődés felgyorsulásában, komplex szervezetrendszerek kiépülésében, a fokozódó nemzetköziesedés tendenciáiban, illetőleg ezen alaptendenciák összefonódásában keresendő."[79] Hoch Róbert szerint pedig a differenciálódási tendenciák magyarázata „. . . a munkamegosztás tagjainak – még megmaradt, bizonyos fokú – elkülönülése a termelésben" s az, hogy az „. . . össznépi szektor termelésében nem tűnt el minden elkülönültség".[80] A tulajdonviszonyok differenciálódásának a munkamegosztásra történő visszavezetése természetesen elméletileg nem helytelen, de ennek feltételeként tisztázni kell, hogy *milyen jellegű* munkamegosztás vezet sajátlagosan a szocializmusban lezajló differenciálódáshoz, vagyis a munkamegosztást nem technikai-elvont viszonyként, hanem társadalmi-termelési viszonyként kell felfogni. Ehhez viszont immár nem elegendő a technikai-gazdasági fejlődés felgyorsulására, a szervezetrendszerek bővülésére hivatkozni, hanem mindenekelőtt a társadalmi újratermelés főszereplőit s ezek működését kell alapul venni.

*

Ha most már e szereplők működését „tiszta formában" akarjuk vizsgálni, akkor a szocialista gazdaság újratermelési folyamatát ábrázolni hivatott hipotetikus séma felvázolásához az elemzés területét meghatározott szűkítésekkel kell körülhatárolni, s az újratermelés folyamatát csupán az állami tulajdon működésén belül szabad figyelembe venni. Ellenkező esetben ugyanis a *szocialista* újratermelésben lezajló differenciálódási folyamat vizsgálata során előfeltételezzük a differenciálódást az állami és a köztulajdon más formái, vala-

mint az állami és a nem szocialista gazdasági szféra között – s így eljuthatunk ugyan a vegyes gazdaság koncepciójának valamely változatához, de nem az állami tulajdon differenciálódási tendenciáihoz. Még további korlátozás is szükséges avégett, hogy a differenciálódás mozgatórugóját magán *az állami tulajdonon* belül találjuk meg. Nem indulhatunk tehát ki az állami-ipari termelés és a szövetkezeti-mezőgazdasági termelés közötti differenciálódásból sem.[81] Egy ilyen „hagyományos" elemzéssel ugyanis csupán a következetesen szocialista és a nem egészen következetesen szocialista szövetkezeti tulajdon és a nem szocialista tulajdon különbözőségének jól ismert teóriájához érkezhetnénk el.[82]

Ha most már az állami tulajdon működését vizsgáljuk az ipari üzemekre épülő újratermelési folyamatban, ennek a folyamatnak négy főszereplőjét találjuk:

– a közvetlen termelőt, az állami iparban dolgozó ipari munkásságot;

– a vállalatot mint az állami tulajdonban levő termelőeszközök működésének helyét;

– az államot mint a termelőeszközök tulajdonosát;

– a pártot mint a közvetlen termelők általános politikai érdekképviseletét s egyúttal a gazdaságfejlődés általános irányának, jellegének politikai biztosítékát.

A szocialista termelési viszonyok kiindulópontját mármost világosan az alkotja, hogy a közvetlen termelők politikai küzdelemben megsemmisítik a tőkés magántulajdont, s képviseletükben az állam magához ragadja a termelőeszközök tulajdonosi funkcióit; a politikai hatalom, illetve az állam ezzel belép a gazdaságba. Úgy tűnik, hogy ezzel a gazdaság és a politika, a munkásosztály és állama, a párt és az állam elválaszthatatlanul egybeolvad, differenciálatlan egységgé

kovácsolódik össze. Lenin ezt az egységet így fogalmazza meg még a forradalom utáni első időszakban: „Egyszóval, amennyiben maguk a dolgozó tömegek veszik kezükbe az állam kormányzásának és a szóban forgó államrendet támogató fegyveres erő megteremtésének ügyét, annyiban eltűnik a kormányzás külön apparátusa, eltűnik a bizonyos állami erőszakot gyakorló külön apparátus . . ."[83] E látszatnak azonban a szocializmus tényleges fejlődése során kezdettől fogva két fontos körülmény mond ellent. Először az, hogy az állam mint a társadalmi tulajdon megszemélyesítője szükségképpen az *egyes termelővel szemben* képviseli a társadalmi tulajdont, s ez eleve következik a társadalmasítás adott *állami* formájából. Másodszor: az államnak itt nem olyan kifejlett társadalmi tulajdonnal volt (és van a mai napig) dolga, amelyre nézve az állam legfőbb feladata az lenne, hogy megszervezze a közösséget e tulajdon birtokbavételére, hanem ellenkezőleg: az állam legfőbb feladata, hogy a kiinduló viszony alapján materiális értelemben létrehozza, kifejlessze a társadalmi tulajdont (pontosabban: annak egy meghatározott formáját). A jelzett összefüggés alapvető ellentmondást fed fel: az állam, miközben a társadalmi tulajdon fejlesztését, bővítését, „megerősítését" szorgalmazza, nem csupán ellátja a társadalom által rábízott funkciót, de egyúttal szükségképpen növekvő anyagi hatalmat épít ki, és védelmez a közvetlen termelők *mindegyikével* szemben, s ezzel további megerősítést kap az állam és a társadalom hagyományos kelet-európai viszonya. Következésképp miközben a szocialista állam meghatározott, a tőkés termelésre jellemző ellentmondásokat felszámol, nem számolja fel ezzel egyidejűleg az állam és a társadalom, a politika és a gazdaság, a gazdaság és a közösségi szétválasztottságának *vala-*

mennyi formáját, hanem e különválás és viszony új formáit alakítja ki. E funkciójában kettős jellegű tevékenységet folytat az állam egy másik vonatkozásban is. Miközben a létrejövő mind hatalmasabb társadalmi termelőerőket a társadalom egészének nevében és érdekében működteti, egyúttal különböző állami-hatalmi és gazdasági eszközökkel kell gondoskodnia olyan mechanizmusok működtetéséről (az adott helyzetben, amikor az egyestől elválik a tulajdon állami képviselete, ezek szükségképpen kényszermechanizmusok), amelyek az egyes termelőt egyáltalán munkára s ezen túlmenően intenzívebb munkára bírják. Itt természetesen működtethet az állam hatalmi-jogi kényszermechanizmusokat – mint amilyen az általános munkakötelezettség, a munkaerő adminisztratív irányítása, a teljesítmények politikai eszközökkel történő kikényszerítése stb. –, és működtetheti a gazdasági kényszer mechanizmusát egyszerűen arra alapozva, hogy a közvetlen termelést megelőzően a termelőeszköz-tulajdon és munkaerő-tulajdon minden konkrét esetben egymástól elválasztottan jelenik meg. Világos mármost, hogy a társadalmi gazdagság növekedésének arányában egyre bővülnek az állam eszközei a gazdasági kényszer alkalmazására, s az imént jelzett első és kezdettől fogva fennálló differenciálódás további elkülönülésnek veti meg az alapját az állam és a párt, az állam és a vállalat, vagyis az újratermelési folyamat szereplői között.

A szocialista újratermelési folyamat szereplői közül tehát mind az állam, mind a közvetlen termelő olyan ellentmondásos helyzetben van, amely további differenciálódás feltételeit teremti meg. Sematikusan ábrázolva a szereplők között kialakult viszonyokat, a következő ábrát vázolhatjuk fel:

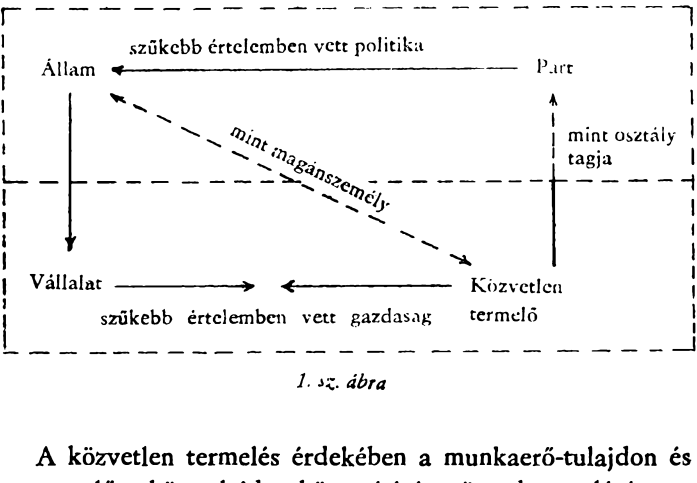

1. sz. ábra

A közvetlen termelés érdekében a munkaerő-tulajdon és a termelőeszköz-tulajdon közvetítésére, összekapcsolására az adott viszonyrendszerben mindig alkalmazhatók politikai-hatalmi és jogi eszközök. Ugyanakkor azonban e kapcsolat adekvát gazdasági formája, mint mindenkor, amikor a munkaerő-tulajdon és a termelőeszköz-tulajdon a közvetlen termelés előfeltételeként elválasztottan jelenik meg, a munkabér. „A bér nemcsak a dolgozó részesedése az új értékből, de a munkavégzés ösztönzője, a munkaerő-allokáció fontos szabályozója is, ellentétben azzal, amit a munka szerinti elosztás marxi eszméje feltételez... A munkaerőpiac persze megannyi korlát között működik: előírások erdeje határolja be a vállalat munkaerő-keresletét éppúgy, mint a munkavállalók elhelyezkedési szabadságát."[84] A közvetlen termelő magatartásának „... általános jellemzője a kereset emelésére irányuló törekvés, a munkáltatókkal szembeni alkupozíció lehetőségének kihasználása útján, ami feltételezi a munkavállalók igyekezetét a munkaerejükkel mint jövedelemre

váltható tulajdonukkal való gazdálkodásra" – írja Gábor R. István.[85] Azoknak a korlátozó, adminisztratív és jogi szabályoknak a leépítése tehát, amelyek a közvetlen termelő helyzetét a gazdasági kényszeren kívül is megszabják, nem egyik kényszernek a másikkal való helyettesítését jelenti, nem is csupán a gazdaság és a politika differenciálódásának folyamatába beleillő fejlemény, hanem egyúttal a közvetlen termelő kötöttségének feloldását, a demokrácia politikai lehetőségét is magában foglalja. Ez persze még mindig valójában a polgári jog és demokrácia lehetősége, de kibontakozása esetén tartalmasabb és meghatározóbb, mint a tőkés formában, miután itt az államon belüli demokrácia egyúttal az állammal mint *közvetlen* tulajdonossal való viszonyt is tartalmazza. A demokrácia így *közvetve* a munkavállalók tulajdonosi funkcióinak gyakorlását is jelentheti, illetve kell, hogy jelentse. A munkavállalók számára ez a közvetett érdekképviselet azonban egyúttal azt a tényt jelenti, hogy ők, amennyiben tulajdonosok, nem magánszemélyek, és amennyiben magánszemélyek, nem tulajdonosok (azaz: munkavállalók). Vagyis számukra a politikai érdekképviselet (párt, állam) még nem jelenti magánérdekeik képviseletét, ezért nézőpontjukból tekintve a demokrácia nélkülözhetetlen tartozéka, hogy az államon belül, amely őket mint *nem magánszemélyeket* testesíti meg, egyúttal kiépíthessék magánérdekeik képviseletének és védelmének lehetőségét is. A közvetlen termelők társadalmi helyzetét tehát úgy határozhatjuk meg: amennyiben tulajdonosai a termelőeszközöknek, annyiban *nem* magánszemélyek, s amennyiben magánszemélyek, annyiban viszont *nem* tulajdonosok. Ezt a viszonyt fejezi ki bérmunkás létük és jogállásuk is. Korántsem elegendő tehát számukra, hogy leépüljenek azok a korlátozó, adminisztra-

tív, jogi szabályok, amelyek őket mint magánszemélyeket sújtják vagy sújtották, hanem egyúttal nélkülözhetetlen azoknak a jogi biztosítékoknak, garanciáknak a kiépülése, amelyek révén egyrészt megvédhetik magukat mint magánszemélyeket, másrészt amelyek lehetővé teszik számukra, hogy ne csupán mint egy osztály tagjai építsék ki és tartsák fenn államukat, hanem mint magánszemélyek ellenőrizhessék is azt. Enélkül a munkavállalóknak mint osztályegyéneknek a tulajdonosi érdekei és ezek képviselete külsővé és idegenné válik számukra mint magánszemélyek számára.

A gazdaság azonban nem egyszerűen a politika nemléte, és a politika nem a gazdaság eltűnése. A munkaerőpiacon szereplők alkupozícióit – többek között – az is meghatározza, hogy a munkaerő-tulajdonos az állami vállalati tulajdon képviselőivel kerül kapcsolatba, s a munkaerő-tulajdon politikai képviselete, érdektranszformációja a vállalat-állam viszonytól nem független közvetítés. Ez utóbbit fejezi ki a következő ábránk:

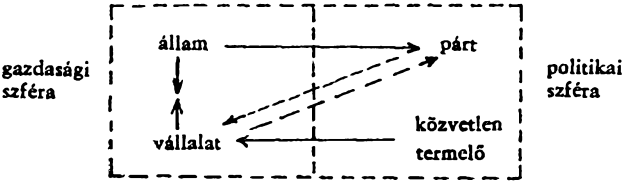

2. sz. ábra

A sémáink segítségével ábrázolt kétféle gazdasági alapösszefüggés – egyfelől a munkaerő-vállalat kapcsolatrendszer, másfelől a vállalati és állami kapcsolatrendszer – és az e területen kialakuló és működő mechanizmusok (alku- és

kényszermechanizmusok) semmiképpen sem tekinthetők egymástól függetleneknek. Ellenkezőleg: e két kapcsolatrendszer jelenlegi viszonyaink között a gazdaság alapszerkezetének egymással szorosan összefüggő alkotóelemeiként fogható fel, amelynek különböző felszíni formái lehetnek ugyan (pl.: ún. direkt irányítás, közvetett szabályozás stb.), e formák azonban *ennek* az alapszerkezetnek különböző konkrét mechanizmusát, intézményrendszerét alkotják. A kérdés most már éppen az, hogy e különböző formák, mechanizmusok és részrendszerek miképpen függenek össze, továbbá működésük mennyiben felel meg a szóban forgó gazdasági alapszerkezet általános, belső meghatározottságának.

Korábban már volt róla szó, ezúttal más összefüggésben újra fel kell figyelnünk a szerkezet elemeinek – állam, párt, vállalat, munkaerő – szükségképpeni differenciálódására a gazdaság működésének eredményeként és feltételeként. E differenciálódás nem korlátozható a rendszer egyik vagy másik elemére, hanem csupán együttesen, valamennyi elem fokozatos elkülönülése mellett, a többi elemmel való kapcsolatát közvetítő mechanizmusok kiépülése révén mehet végbe. Részben ez a magyarázata annak, hogy minden olyan reformkoncepció, amely a rendszernek csupán egyik vagy másik elemét veszi figyelembe, illetve reformokat csak egy-egy összefüggésre nézve dolgoz ki, szükségképpen további, előre nem látott, spontán módon lezajló elkülönülési tendenciákat indít be, s e tendenciák utólagos kontrollja és szabályozása, esetleg akadályozása azután magának a reformkoncepciónak a kritikájaként jelenhet csak meg. Egyfelől a korlátozott, a rendszernek csupán egy-egy elemét elszigetelten vagy a működő kapcsolatokat redukáló módon figyelembe vevő reformkoncepciók, másfelől a reform szük-

ségképpeni gyakorlati eredménye, hogy tehát egyaránt változik a rendszer valamennyi összetevője, a közöttük kialakult kapcsolatrendszer egésze – ez az ellentmondás az egyik magyarázata annak, hogy a reformfolyamatok gyakran kicsúsznak a társadalmi-politikai kontroll alól, és a kezdeti tudatos döntéseket spontán folyamatok beindulása és egyre erősödő tendenciája követi, illetve követheti. Ami most már a konkrét reformkoncepciókat illeti, a korábbi sémák felhasználásával e koncepcióknak két alaptípusa határozható meg: az egyik típust az alapjaiban a munkaerő–vállalat kapcsolatrendszerre építő, abból kiinduló, illetve a vállalat–állam kapcsolatrendszerre építő reformkoncepciók jelentik, amelyek valóban az alapszerkezet egy-egy lényeges összefüggésére támaszkodó elképzelések. Ezekkel semmiképpen sem mérhetők össze azok a javaslatok, amelyek abból indulnak ki, hogy: „... a vállalat nem képez érdekegységet, és a beruházás és a fogyasztás közötti érdekellentét az állam fejlesztési-növekedési szándékaitól függetlenül, *a vállalatvezetés és a vállalati kollektíva között húzódik!* Ezt az érdekellentétet felerősítheti az állam, de a politika által feszített gazdaság csak azáltal jöhetett létre a szocialista régióban bárhol és bármikor, hogy elképzelését erre az objektív érdekellentétre ráépíthette."[86] Nem csupán a gazdaság alapszerkezetének egy részösszefüggésére alapozó felfogásról van itt szó, hanem egyúttal egy mindenképpen másodlagos ellentmondásról. A munkaerő és a vállalat, valamint a vállalat és az állam viszonyrendszere természetesen kihat a vállalati belső viszonyrendszerre, így szükségképpen a vállalatvezetés és a kollektíva viszonyára is, de semmiképpen sem megfordítva, mint az Szegő Andrea felfogásában történik. Így a vállalati belső viszonyok adhatnak

ugyan kiindulópontokat egyfajta rétegződési elemzéshez, de e belső viszonyrendszerből semmiféle, a társadalmi érdekstruktúra lényegét magyarázó elmélet, következésképpen semmiféle reformkoncepció nem bontható ki. A növekedési és a beruházási hajlam megállítását célzó központi állami elhatározás nem azért nem elegendő önmagában, mert a vállalat egy viszonylag önálló mikrovilág, mikrotársadalom, amely belső tagozódásában, érdekrendszerében hordja a növekedési hajlamot, hanem éppen ellenkezőleg: a gazdasági alapszerkezet egészén belül csupán egyetlen – mégoly fontos – elemre korlátozódó szabályozási szándék az alapszerkezet lényeges változtatása nélkül törvényszerűen csak részlegesen érvényesülhet. Ezért a vállalat, amely az egész alapszerkezetnek a része, és egyúttal ennek vonásait maga is reprodukálja, az alaphelyzet változtatása nélkül mind külső, mind pedig belső viszonyaiban kényszerítve lesz a rendszer egészének működésével ellentétesen ható szabályozási szándék kivédésére. Így a gazdaság működését, a társadalmi-politikai érdekviszonyokat a vállalati kollektíva és a vállalati vezetés ellentétére egyszerűsítő, és az ebből az egyszerűsítésből kiinduló „elmélet" semmiféle reformkoncepcióhoz nem képes kiinduló megfontolásokkal hozzájárulni.

Ami most már a politika szféráját illeti, az állam és a párt jellegét határozottan meg kell különböztetnünk: az állam – ezt a sémák is kifejezik – a gazdaság szférájában működő politikum, s működése a tulajdonviszonyok meghatározott rendszerét feltételezi. De éppen ezért a gazdaság és politikum differenciálódása az államon belül egyfelől a tulajdonosi funkciók növekvő osztódását, felbontását eredményezi, másfelől a gazdasági és politikai funkciók foko-

zódó intézményes szétválasztódását az államon mint e különböző tulajdonosi és egyéb funkciókat összefogó, egységesítő egészen belül. Végül pedig: az államon belül szükségképpen differenciálódás megy végbe a munkavállalóknak mint egy társadalmi osztály tagjainak érdekei, valamint mint magánszemélyeknek az érdekei védelme, biztosítása mentén. Emellett e különböző differenciálódási irányok szoros kapcsolatban állnak egymással. Az állam hatókörében a funkciók differenciálódása, leválasztódása, a funkciók és a közöttük kialakuló kapcsolatok intézményes közvetítő mechanizmusának működése, fejlődése így magának a gazdaság működésének nem csupán feltétele, hanem egyúttal e működés meghatározott módja is.

Az állammal ellentétben a pártot a differenciálódó funkciók és közvetítésrendszerek által kifejeződő viszonyok és érdekek integrációja, osztályérdekké transzformálása jellemzi, ezért e szférában az előbbivel ellentétben a funkciók differenciálódása egy egységen belül, mint a különböző „részpolitikák" kialakulása figyelhető meg. Következésképpen azonos közegen, a politikán belül a részpolitikák kialakulását másfelől az általános elvi politika szerepének növekedése kíséri.

Módfelett vázlatos és sematikus jellemzésünknek leíró jelleget tulajdonítva meg kell vizsgálni, hogy a rendszer alapszerkezetére milyen hatást gyakorol, illetve gyakorolhat a reform eddig kialakult két koncepciója, a javaslatok két fő iránya.

a) Az önigazgatási koncepciók a munkaerő és a vállalat kapcsolatában a közvetlen társadalmi tulajdon alapján állva olyan reformjavaslatok kidolgozására vezetnek, amelyek a tulajdonviszonyok további differenciálódása helyett azoknak

egy újfajta integrációját hozzák (hoznák) létre. Ennek következményeként az a közvetítési rendszer, amelyet sémánkban ábrázoltunk, szükségképpen funkcióját veszíti – amennyiben persze az önigazgatásról nem mint helyi, vállalaton belüli részrendszerről, hanem mint a társadalomszerveződés alapvetően meghatározó viszonyrendszeréről van szó. Az államnak így ki kellene vonulnia, esnie a gazdaságból, s mint tiszta politika, hatalmi szféra különülne el tőle, egyfajta sajátos „laissez faire" viszonyban biztosítva a gazdaság működésének külső feltételeit. Így tehát az önigazgatási reformkoncepciók igen jól illeszkednek a vállalati önállóság növelésének igényéhez. De amennyiben az önigazgatást mint *alapvető* gazdasági szervezeti rendszert tekintik közvetlenül megvalósítandó célnak, akkor a vállalati önállóságot szükségképpen összekapcsolják a központi állami gazdasági integrációs mechanizmusok szerepének és fontosságának általános tagadásával, alulértékelésével, az állami tulajdonosi funkciók általános leépítésének koncepciójával. Egy ilyen alulról épülő gazdasági szisztéma megfelel ugyan a kommunizmusba való közvetlen átmenet ideológiájának, gyakorlatilag azonban nem lehet működőképes. Ezért jogosan írja az önigazgatás mai teoretikusa, hogy: „Tekintet nélkül arra, hogy mit gondoltunk és akartunk, még mindig nem alakítottuk át a társadalmunkat oly mértékben, hogy a munkásosztály önigazgatásán alapuló megszerveződéséről, a termelőknek az alapegységektől a szövetségi rendszer csúcsáig terjedő rendszeréről beszélhetnénk..." Az igazi önigazgatási rendszerben „... sem az egyes köztársaságok, sem pedig azok szövetsége nem avatkozhat be a termelőegység működésébe semmiféle pénzügyi, beruházási vagy bármiféle más intézkedéssel, s minden fej-

lesztési terv kivétel nélkül az egyes egységekből, régiókból, köztársaságokból kiindulva épül fel a szövetség egészéig".[87] Az önigazgatási koncepcióval – megítélésünk szerint – nem csupán az a baj, hogy az egy főre eső bruttó jövedelem növelésében teszi a termelőegységeket érdekeltté, s még csak nem is az, hogy a munkahelyek, üzemek önállóságával együtt bonyolult bürokrácia jön szükségképpen létre.[88] Az előbbieknél is nehezebben válaszolható meg az a kérdés, hogy a termelőeszközök fejlettségének jelenlegi állapotában, amikor az önigazgatás szükségképpen csupán a helyi, önállósodó, egymástól elhatárolódó termelői közösségek létrejöttét alapozza meg, lehetséges-e egyáltalán a társadalom egységét – pl. területi, politikai egységét – a gazdaságtól leválasztódó állami, politikai, közhatalmi és karhatalmi eszközökön kívül más módon is fenntartani és megalapozni. Ennek megválaszolása nélkül pedig önigazgatási alapokon álló átfogó reformkoncepció nem dolgozható ki.

b) A reformkoncepciók másik típusa, az önigazgatási elképzelésekkel éppen ellenkező irányban haladva, javaslatait a társadalom különböző szféráinak további differenciálódására, a differenciálódó szférák közötti közvetítések kiépülésére alapozza, egyúttal e folyamat előmozdítását szorgalmazza, s éppen ebben látja a szocialista társadalom továbbfejlődésének lehetőségét és feltételét. Világos mármost, hogy a differenciálódás folyamata s ezzel együtt a pártpolitika integráló szerepének növekedése és változása, formáinak módosulása sok szempontból váratlan történelmi állapot kialakulása felé mutat. Az ilyen reformok alapján alakuló társadalom még nem mutathatja fel a kommunizmus jegyeit, annak első szakaszaként működve, de éppen a társadalmi tevékenységek tagozódása, differenciálódása ré-

vén és a differenciálódott szférák közötti kapcsolatok kiépítése útján olyan mozgását és fejlődését biztosíthatja az egyes szféráknak és az egész rendszernek, amely nélkül a kommunizmus vagy csak helyi jelenségként és – ahogy Marx mondta – elszigeteltként és bornirtként valósulhat meg, vagy csupán utópiaként jelenhet meg a valósággal szemben.

Magát a reformfolyamatot a társadalmi újratermelésen belül lezajló szükségszerű differenciálódási folyamatként felfogva, s ezt a differenciálódást a tulajdonviszonyokra korlátozva a következőket mondhatjuk:

– A szocialista tulajdonviszonyokat lehetetlen a termelés egy vagy néhány összetevőjére korlátozva értelmezni; a tulajdonviszonyok az újratermelési folyamat valamennyi résztvevőjével kapcsolatban vizsgálandók. Szemben tehát a tőkés termelés „egyszerű" tulajdonviszonyaival, a szocialista tulajdonviszonyok eleve összetett, belsőleg strukturált tulajdonviszonyok: az egységes állami tulajdon felszíni látszata – vagy jogi formulája – mögött a közvetlen és közvetett módon megvalósuló tulajdonosi funkciók differenciált rendszere működik. Ennek következtében az újratermelési folyamat valamennyi szereplője meghatározott módon tulajdonos, de tulajdonosi funkciói nem csupán a termelés más szereplőihez képest meghatározottak, azoktól különbözők, hanem egyúttal a meghatározott tulajdonosi funkciók önmagukban is belsőleg összetettek, rétegezettek a termelés különböző fázisai, szereplői, mozzanatai, összefüggései szerint. Ezért teljességgel lehetetlen az újratermelési folyamat valamely szereplőjének tulajdonosi szerepét egyetlen összefüggésben meghatározni: tulajdonosi szempontból minden szereplőnek több, belsőleg ellentmondásos „természete" van. Így például

a közvetlen termelő: munkaerejének tulajdonosa – s a munkaerőpiacon ekként is viselkedik –, de mint meghatározott osztály tagja, egy politikai és állami mechanizmuson keresztül – *ezért közvetve* – tulajdonosi funkciót lát el a termelőeszközökre vonatkozóan is. Amennyire ellentmondásos most már ez a helyzet a tulajdonviszonyok szempontjából, éppolyan képtelenség azt mondani, hogy a munkás önmagának adja el a munkaerejét. Ez az állítás egyszeriben megszünteti a különböző tulajdonosi funkciók jellege, intézményes mechanizmusa, gyakorlata, módja közötti igen lényeges különbségeket, egyneműnek tekinti az eltérő viszonyokat. Mindenekelőtt az a tény tűnik el az imént említett és jól ismert állításban, hogy a munkás mint magánszemély *nem* tulajdonos, és csupán mint egy osztály tagja tekinthető ennek. Elkülönülő osztályképviselete ezért ellentmondásban van magánszemélyként kialakuló érdekeivel s ezek képviseletével. Szemléletmódjában és módszerében éppen itt válik el a progresszív irányban ható mechanizmusreform az utópiától. Mert a szóban forgó esetben az egyik követhető módszer az, hogy a közvetlen termelőnek a termelőeszközre vonatkozó közvetett tulajdonosi funkcióját közvetlen viszonyként felfogva, különböző ideológiák és programok dolgozhatók ki a tulajdonosi érzés erősítésére, a bérmunkásjelleg elfedésére, politikai, állami eszközökkel való helyettesítésére; a közvetlen termelő, az állam, a vállalat azonosságának, közvetlen egybeesésének igazolására. De az ilyen ideológia utópikus jellegét naponta fogja bizonyítani a közvetlen termelő közvetlen bérmunkásviszonya s az e viszonynak megfelelő magatartás, az újratermelési folyamat szereplőinek napvilágra kerülő differenciálódása, megannyi érdekellentéte. Továbbá ennek alapján: bármennyire elfedik

is közvetlen politikai és állami eszközökkel az érintettek elől a bérmunkásviszonyt, az nem magát a bérmunkáslétet, hanem annak csupán szabad magánemberként kifejezett formáját változtatja meg, egyúttal elidegeníti a közvetlen termelőt mint magánembert azoktól a politikai formáktól, melyek a közvetlen termelőnek mint egy csoport tagjának érdekén és viszonyain alapulnak. Ezért a valóban progresszív irányban ható mechanizmusreform csupán arra törekedhet, hogy a közvetlen termelő differenciált és egymástól jellegében eltérő tulajdonosi funkcióinak világos, differenciált, intézményes kereteket adjon, hogy e funkciók kiépíthetők legyenek, és gyakorlásuk lehetővé váljék.

Az átfogó mechanizmusreform tehát nem csupán abban különbözik a kisebb változtatásoktól, hogy az újratermelési folyamat valamennyi szereplőjét érinti, hanem mindenekelőtt abban, hogy gyökeresen szakít azzal a korábbi elképzeléssel, miszerint közvetlen társadalmi feladat lenne egy ellentmondásoktól mentes, harmonikus társadalom felépítése. Továbbá: az átfogó reformkoncepció az újratermelési folyamatban lezajló differenciálódást egy olyan pozitív fejlődés részeként, velejárójaként és feltételeként fogja fel, amelyet társadalmi-intézményi oldalról biztosítani kell. A gyökeres változtatásokat kitűző progresszív reform csupán azon alapulhat, hogy a társadalom alapviszonyaiból eredő differenciálódási tendenciáknak, ellentmondásoknak keretet és mozgást kell biztosítani, s ezáltal lehetőséget kell teremteni a spontán folyamatok láthatóvá, kezelhetővé tételére. A reform így megelőzheti azt, hogy a progresszív tendenciák robbanásszerű és ezért romboló módon jussanak érvényre, mert eszközöket ad a progresszív folyamatok szabályozására és megszelídítésére.

– Az újratermelési folyamat az állami vállalat működésén túl természetesen további differenciálódást mutat a nem állami tulajdon keretein kívül. Ezt a problémakört azonban csupán megemlítjük, további tárgyalását itt nem tekintjük elengedhetetlenül szükségesnek, bármennyire jelentős területről van is szó szervezetileg, intézményes oldalát tekintve vagy gazdasági jelentőségénél fogva. Úgy véljük: ezúttal csupán azt a tendenciát kell külön megemlíteni, hogy az állam *közvetett* tulajdonosi szerepének kiterjesztése[89] révén, valamilyen formában a nem állami tulajdonviszony szintén bekapcsolódik a jelzett újratermelési folyamatba, módosítja, bővíti és gazdagítja azt, ezért nem tekinthető idegen szervnek a szocialista gazdaság szervezetében.

1. Ez persze nagyfokú egyszerűsítés. Hiszen számos szerző hivatkozhat joggal arra, hogy mindvégig következetesen kitartott a reformgondolat mellett. Általánosan elismert tény azonban, hogy a gazdaságirányítás gyakorlatában visszarendeződési folyamat zajlott le (vö. többek között: Antal László: *Fejlődés – kitérővel. Gazdaság,* 1980/2. sz. Antal László: *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1985., 209–298. old. Laky Teréz: *A recentralizálás rejtett mechanizmusai. Valóság,* 1980/2. sz.), melyre a közgazdaságtudomány – és nem is csupán az – további reformelképzelések kidolgozásával válaszolt. Így tehát a reformszellem újraéledésén nem annyira vagy helyesebben: *elsősorban* nem a közgazdászok álláspontjának változását, mint inkább a politikának a közgazdászok álláspontjához való viszonyát, e viszony változását kell értenünk.

2. Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés 1956–65.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983., 42. oldal.

3. Idézi Berend T. Iván: i. m., 104–105. oldal.

4. A magyarországi viták természetesen sok szállal kapcsolódtak az ugyanebben az időben más szocialista országokban is – így például Csehszlovákiában, Lengyelországban, valamint a Szovjetunióban – zajló vitákhoz. Ezeket a nemzetközi összefüggéseket jelzi – többek között –, hogy a *Voproszi Ekonomiki* 1959/5. száma közölte Erdős Péternek

az árutermelésről írott cikkét, vagy az, hogy számos magyar közgazdász nézetei közvetlenül kapcsolódtak Oscar Lange, illetve W. Brus ez idő tájt kifejtett felfogásához. A hatvanas évek közepén pedig összefoglaló gyűjtemény jelent meg a szovjet gazdaságirányítási rendszervitáról. (Vö.: Szamuely László (szerk.): *Vita a gazdaságirányítási rendszerről a Szovjetunióban.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1965.) Úgy gondoljuk azonban – nem tagadva az itthon zajló viták nemzetközi összefüggéseit –, hogy ezúttal mégis el kell tekintenünk azok tárgyalásától, s még csak nem is azért, mert mi a magyarországi elméleti fejlődést akarjuk nyomon követni, hanem főként azért, mert az *elmélet és a* gyakorlatilag (minden következetlenségével együtt) megvalósuló *reform kapcsolatát* éppen hazánkban lehet a legjobban tanulmányozni.

5. I. m., 107. oldal.

6. Erdős Péter: *Értékkategóriák a szocialista tervgazdaságban. Közgazdasági Szemle,* 1959/1. sz.

7. Uo.

8. A vita során megjelent főbb tanulmányok: Nemes László: *Az értéktörvény felfogásának néhány elvi problémája. Közgazdasági Szemle,* 1962/2. sz. Nagy Tamás: *Az értéktörvény felfogásának néhány elvi problémája. Közgazdasági Szemle,* 1962/3. sz. Vincze Imre: *Érték és értéktörvény a szocialista népgazdaságban. Közgazdasági Szemle,* 1963/1. sz.

9. Vö.: Hoch Róbert: *A szocialista árutermelésről. Közgazdasági Szemle,* 1960/1. sz. Földes Károly: *Az értékalkotó munka szocializmusbeli természetéről. Közgazdasági Szemle,* 1960/3. sz.

10. Vincze Imre: *Érték és értéktörvény a szocialista népgazdaságban. Közgazdasági Szemle,* 1963/1. sz.

11. Erdős Péter: i. m.

12. Berend T. Iván: i. m., 158., 159., 448., 449. oldalak.

13. I. m., 448. oldal.

14. Vö. Hegedüs András két tanulmányát a *Közgazdasági Szemle* 1963/2–3. számaiban. Hegedüs e tanulmányaiban arra törekszik, hogy kimutassa: ugyanannak a szocialista alapviszonynak számos intézményi kifejezés felelhet meg, vagyis az intézményi és irányítási szférákban történő változások ugyan összefüggnek az alapviszonyokkal, de semmiképpen sem azonosíthatók azokkal.

15. Ezt a konklúziót azután részletesen megtaláljuk az 1969-ben elfogadott tudománypolitikai irányelvekben. „A szocializmusban a politikai stratégia és a társadalomtudományok között – azaz hosszabb távon – szükségszerű az összhang . . . a kölcsönhatás nem azonos a politikai gyakorlat és a tudomány adott megállapításai közötti mindenkori, napi és közvetlen egybeeséssel. A tudomány feladata nem az, hogy egyszerűen a napi politikai döntések magyarázója, apologetikája legyen. Az eltérő sajátosságok következtében lehetséges, hogy konkrét kérdések során különbségek, sőt ellentmondások keletkeznek egyes politikai megoldások és a tudományos felismerések, következtetések, ezek alkalmazási lehetőségei között." *Az MSZMP Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei.* Kossuth, 1969., 55–56. oldal.

16. *A gazdasági irányítás átfogó reformja. Az MSZMP Központi Bizottságának ülése. 1965. november 18–20. Nyers Rezső elvtárs előadói beszéde.* Kossuth, 1965., 15. oldal.

17. Vö. Antal László: *Fejlődés – kitérővel.* Schweitzer Iván: *A vállalati szervezet és a gazdasági mechanizmus néhány összefüggése. Közgazdasági Szemle,* 1981/7–8. sz. Szalai Erzsébet: *A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok. Valóság,* 1982/15. sz.

18. Szalai Erzsébet: i. m.

19. „. . . a gyakorlati tapasztalatok arra engednek következtetni, hogy a struktúraváltozás tekintetében sokszor mintha túlzott lenne a várakozás a mechanizmus automatizmusa iránt, s indokolatlanul nagyon óvatos a központi beavatkozás és a közvetlen ráhatás." Hoós János: *A gazdasági növekedés és a struktúraváltozás néhány összefüggése. Társadalmi Szemle,* 1973/3. sz.

20. Biszku Béla: *Pártunk politikájának időszerű kérdéseiről. Társadalmi Szemle,* 1974/3. sz.

21. *Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve.* Kossuth, 1975., 224. old.

22. *A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusa. Az MSZMP Központi Bizottságának beszámolója.* Kossuth, 1970., 107. oldal.

23. Szamuely László: *A mechanizmusvita első hulláma Magyarországon. Valóság,* 1982/7. sz.

24. Szegő Andrea: *Érdek és gazdasági intézményrendszer. Valóság,* 1983/6. sz. Szegő Andrea mind forrásait, mind pedig érvényességét és elméleti értékét tekintve kritikailag vizsgálja a szóban forgó álláspontot. Miután azonban a szerző teljességgel eltekint attól, hogy ez a kiindulópont milyen szerepet játszott a visszarendeződési folyamat felismerésében, jellemzésében, magához a visszarendeződéshez pedig nincs kritikai viszonya (vö. később), bírálata egyoldalúvá válik.

25. Berend T. Iván: i. m., 91. oldal.

26. Nem tekinthetjük nyilvánosságra került javaslatnak Liska Tibor reformelképzeléseit, miután nyomtatásban csupán egy ismertetés áll rendelkezésünkre. (Vö.: Bársony Jenő: *Liska Tibor koncepciója, a szocialista vállalkozás. Valóság,* 1981/12. sz.) A Közgazdaságtudományi Egyetemen lefolytatott vitasorozat pedig jellegéből adódóan alkalmas volt ugyan a szerző ötleteinek bevezetésére a köztudatba, de kevés lehetőséget adott nézetei szisztematikus kifejtésére. Vö.: *Koncepció és kritika.* Magvető, 1985. Az elméleti kifejtést minden bizonnyal az itt említett *Ökonosztá*-t tartalmazza, amely sajnos – nem áll rendelkezésünkre.

27. Szegő Andrea: i. m. Éppen az érdektautológián alapuló érvelés gyengeségére alapozva vonja le a szerző – Kalecki és Kornai elemzéséből kiindulva – azt a következtetését, hogy *miután* a túlkereslet *nem* a központi gazdaságirányítási, *hanem* a vállalati érdekhez kötődik, a gazdasági problémák elemzésének és megoldásának hamis alternatíváját nyújtják a decentralizálást szorgalmazó koncepciók. Mindenesetre meg kell jegyeznünk: Kalecki és Kornai elemzéseinek lehetséges egy, a szerzők eredeti intencióinak megfelelőbb interpretációja. Nevezetesen az, hogy a túlkereslet *nem egyformán* kötődik a központi *és* a vállalati érdekekhez, illetve *közvetlenül* nem feltétlenül kötődik *ugyanazokhoz* az érdekekhez a túlkereslet a vállalat *és* a központi gazdaságirányítás esetében. Tehát a túlkereslet nem köthető kizárólagos jelleggel sem a központi, sem pedig a vállalati érdekekhez, hanem mindkettőhöz, vagyis pontosabban: ahhoz a gazdasági makroszervezethez, melynek mindkét elem alkotórésze.

28. A javaslatok egy része sajátos önfelmentő ideológiával igyekszik áthidalni a jelzett problémát. Antal László szerint például: „Nem a távlati rendszert kell pontosan ismerni, hanem azt, *miként léphetünk előre*, hogyan mozdulhatunk ki jelenlegi állapotunkból... hosszú tapogatózó fejlődési folyamatot képzelek el, amelyben nem lehet minden lépést előre látni és főként megtervezni..." (Antal László: *Gondolatok a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztéséről. Gazdaság*, 1982/3. szám.) „A javaslatok valóságos tartalma, iránya mindig a gyakorlatban fejlődik ki... Elméletileg ma az itt állunk, másként nem tehetünk álláspontja a lényeges." (Csillag István: *Az új vállalati szervezet alapvonásai. Valóság*, 1983/7. sz.)

29. Kornai János: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957., 3–4. oldal.

30. Vö. pl. Kornai János: *A hiány.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980., 353–354. oldal.

31. Kornai János: i. m., 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982., 18–19. oldal.

32. I. m., 42–48. oldal.

33. I. m., 221. oldal.

34. Kornai János: *A magyar gazdasági reform jelenlegi helyzetéről és kihatásairól. Gazdaság*, 1982/3. szám, 30. oldal.

35. Ez a megállapítás érvényes a harmonikus növekedést tárgyaló elméletre is. Könyvének elején Kornai meg is fogalmazza, hogy tárgya a termelőerők harmóniája, s nem foglalkozik „... azzal, hogyan függ össze a gazdasági növekedés a politikai hatalmi és tulajdonviszonyokkal s a gazdasági mechanizmussal." Kornai János: *Erőltetett vagy harmonikus növekedés.* Akadémiai Kiadó, 1972., 15. oldal.

36. Kornai János: *Bürokratikus és piaci koordináció. Közgazdasági Szemle*, 1983/9. szám.

37. Uo.

38. I. m., 1037. oldal.

39. Bauer Tamás: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981., 11. oldal.

40. Bauer Tamás: i. m., 529. oldal.

41. I. m., 536. oldal.

42. Bauer Tamás: *A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. Mozgó Világ*, 1982/11. szám.

43. Uo.

44. Uo.

45. Bauer Tamás: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok.* Idézett kiadás, 28. oldal.

46. Bauer Tamás: *A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok.* Idézett kiadás, 19. oldal.

47. Bauer Tamás: *A kelet-európai tervgazdálkodás politökonómiai értelmezéséhez. Gazdaság, politika, szervezet.* Szerk.: Major Iván. *MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei*, Bp., 1982.; 159., 174. oldalak.

48. Ez volt a helyzet a 20-as évek egyes teoretikusainak esetében, például Trockijnál. Hasonlóképpen megtalálhatók a kommunizmusra való közvetlen áttérés egyes elemei a jugoszláv önigazgatás *ideológiájában.*

49. Az önigazgatásnak mint általános gazdaságszervezési elvnek a visszavonása az önigazgatás híveinél természetesen csak úgy lehetséges, hogy egyenjogúnak ismernek el más, nem önigazgatási jellegű gazdaságszervezési elveket (ágazati irányítás fennmaradása, tulajdonosi szervezet létrehozása, a központi irányítás és a helyi önállóság viszonya stb.). Ezt a

visszavonást azután rendszerint a közvetlen vállalati belső viszonyok erősen idealizált jellemzésével ellensúlyozzák, eltüntetve az itt fennálló és működő valóságos viszonyokat. A vállalat így mint valamiféle termelői közösség jelenik meg, amelynek csupán kifelé, más kollektívákkal szemben vannak különérdekei. Példaként: „A nagyüzem a termelőközösségek kombinációja ... Az üzemi, gyári kollektívának aktív szerepe van a megfelelő reagálás kiválasztásában ... A közvetlenség, a termelőkollektívák (üzemek, gyárak) versenye a jövedelmezőbb termelés megszervezéséért és ezáltal a jövedelem kedvezőbb befektetéséért, felhasználási arányaiért nem ölti a felülről a közvetlen termelőkre oktrojált adminisztratív utasítás formáját, míg maga a termelési folyamat szigorú belső rendet, fegyelmet követel. A kollektíva ebben a versenyben folyamatosan érdeklődik és maga értékel, kooperál és leválik." Csillag István: *Az új „vállalati" szervezet alapvonásai. Valóság, 1983/7. sz.*

50. Tardos Márton: *Gazdaságirányítás és a szervezési rendszer fejlesztésének programja. Vita a gazdaságirányítás és a szervezeti rendszer fejlesztéséről.* MTA Közgazdaságtudományi Intézete. Szerk.: Fazekas Károly. Budapest, 1982., 25. old.

51. Uo.

52. Egyébként – hasonlóan a magyar gazdaságirányításról folytatott vitákhoz – Jugoszláviában úgyszintén felmerül, hogy a jelenlegi problémák nem az önigazgatási rendszerből, hanem abból fakadnak, hogy a megfogalmazott önigazgatási alapelveket soha nem sikerült igazából érvényesíteni, a gyakorlatba átültetni. A törvény ugyanis kimondja: „... A társult munkában a szocialista önigazgatási társadalmi-gazdasági viszonyok biztosítják azt, hogy a dolgozók

a társadalmi eszközökkel végzett munka jogán, valamint a társadalmi tulajdonban lévő termelőeszközökhöz és a társadalmi újratermelés más eszközeihez fűződő egyenlő jogaik, kötelességeik és felelősségük alapján, a személyes, a közös és az általános társadalmi érdekeknek megfelelően igazgassák munkájukat, munkájuk feltételeit és eredményeit..." (*Törvény a társult munkáról.* Első rész. Alaprendelkezések, 1. szakasz. Fórum Könyvkiadó, Újvidék, 1977., 5. oldal) „A jugoszláv felfogás tagadja a társadalmi tulajdon intézményesítésének mind közgazdasági, mind jogi lehetőségét, tehát az állami és a vállalati (csoport-) tulajdont egyaránt" – írja Sárközy Tamás. Sárközy hivatkozik más önigazgatási koncepciókra is, amelyek elismerik a vállalati (csoport-) tulajdon létét. (Sárközy Tamás: *A tulajdonosi szervezet. Gazdaság,* 1982/3. sz., 70. oldal) Mindazonáltal az önigazgatási alapokon álló vállalati tulajdonfelfogás Magyarországon éppen a vállalat–munkaerő viszony interpretációjában lényegében nem különbözik a jugoszláv variánstól, mivel a *közvetlen* tulajdonosi viszonyt mindkettő a kommunizmus közvetlen előképének, csírájának tekinti.

53. Tardos Márton: i. m., 26. oldal.

54. Bauer Tamás: *A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok.* Idézett kiadás, 34. oldal.

55. Bauer Tamás nem törekszik arra, hogy e különböző tulajdonformákat és funkciómegosztási típusokat részletesen tárgyalja. Számára e formák és módozatok elvi lehetőségének a felmutatása a legfontosabb, nem pedig egy-egy konkrét forma esélyeinek, működésének, előnyeinek részletes tárgyalása. Mások azonban – részben Bauerhez kapcsolódva, részben vele vitázva – éppen ezeknek a konkrét formáknak a kidolgozását tekintik a fontosnak. Így Antal László sze-

rint a következő konkrét formák lehetnek működőképesek: 1. tulajdonosi-vállalkozási iroda, 2. önigazgató szövetkezet, 3. a társadalmi tulajdont bérlő vállalkozó. Antal László: *Gondolatok a mechanizmusreform továbbfejlesztéséről. Gazdaság,* 1982/3. sz.

56. Kornai persze nem így fogalmaz, hiszen – mint mondja – mikroökonómiai szintű elemzést végez. Ezért számára a kérdés a fentebbi módon nem is merül fel. A mi szempontunkból azonban egy ilyen elhatárolódás az alapvető termelési viszonyok jellemzésétől a mikro- és a makroökonómiai szintű elemzés megkülönböztetése alapján nem tartható fenn, mivel az éles elválasztás e két elemzési szint között maga is problematikus. Vizsgálódásunk lényegéhez tartozik ugyanis az a felfogás, hogy a termelési viszonyok jellegét döntő mértékben – éppen a közvetlen termelés mikroszintjén – *a közvetlen termelőnek* az intézményesített viszonya határozza meg termelése konkrét feltételeihez. Vagyis a munkaerő mikroökonómiai viszonyai egyúttal a termelési mód egészét meghatározó makroökonómiai viszonyokat tartalmaznak. Ezért a mi szempontunkból jogos eljárás az, ha a termelési tényezők összességének működésére kimondott mikroökonómiai megállapításoknak makroökonómiai jelentést is tulajdonítunk.

57. Soós Károly Attila: *A hierarchikus gazdaságirányítás, a pénz restriktív szerepe és a „hiánygazdaság". Közgazdasági Szemle,* 1985/3. sz. Úgy gondoljuk, nem helytelen a Kornai és Soós között a legutóbbi időben kibontakozó vitát a jelzett kétféle elméleti modell ütközéseként értelmezni. Erre utal az eddigieken kívül Soós idézett cikkének befejező mondata is: (az erőforrás-korlátos gazdaság működéséhez kötődő) „. . . hiány helyett a hierarchikus viszonyok *adott,*

konkrét formáiból kell – még a fogalomalkotásban is – kiindulnunk". A Soós Károly Attilától vett idézetekkel természetesen nem az a célunk, hogy Bauer Tamás és Soós nézeteinek azonosságát igazoljuk, s a közöttük lévő különbségeket tagadjuk. Itt csupán azt szerettük volna Soós világosabban megfogalmazott állításaival igazolni, hogy miközben a Kornaival való vitában a nézetek az általunk vizsgált problémával összefüggésben *koncepcionálisan* különböznek, addig Bauer és Soós vitájában más jellegű nézetütközésekről van szó.

58. Gadó Ottó: *Érdek és gazdasági intézményrendszer. Szegő Andrea cikkéhez. Valóság*, 1983/10. sz.

59. Bácskai Tamás: *„Mesterséges" érdeknövekedési kényszer. Hozzászólás Szegő Andrea cikkéhez. Valóság*, 1983/10. sz.

60. Szegő Andrea: *Érdek és gazdasági intézményrendszer. Valóság*, 1983/6. sz. Jegyezzük meg mindjárt: ez az interpretáció meglehetősen tendenciózus. A szerző ugyanis abbeli sietségében, hogy a szabályozott piacgazdaság elméleti kudarcát igazolja, nem veszi észre: a szóban forgó koncepció azért „hat forradalmian", mert a túlkeresletet nem egyetlen tényezőből, a gazdaság egyetlen szereplőjének magatartásából magyarázza, vagyis nem egyedül a gazdaságirányítás céljaihoz és nem is egyedül a vállalathoz köti, hanem éppen kettőjük egymáshoz való meghatározott és intézményesített viszonyából vezeti le, így a tényezők helyett a gazdasági viszonyok szerepét hangsúlyozza. Ezáltal persze valóban cáfolja a szabályozott piacgazdaság leegyszerűsített elméleti modelljeit, de korántsem magát a szabályozott piacgazdaság elméleti lehetőségét. Miután azonban Szegő

Andrea célja nem egy adekvátabb modell kidolgozása, erre a különbségre már nem tudott odafigyelni.

61. Szegő Andrea: i. m., 33. oldal.

62. I. m., 35. oldal.

63. Bácskai Tamás és Gadó Ottó ezeknek a hivatkozásoknak a megalapozatlanságára Kornai, Kalecki elméletével összefüggésben már rámutatott. Ezekhez további adalékokkal bőségesen szolgálhatnánk. Ilyen Kornaival kapcsolatban a mikroökonómiai és makroökonómiai összefüggések gondos megkülönböztetése *A hiány*-ban és a megkülönböztetés hiánya Szegő Andreánál; az anticiklikus gazdaságpolitika elvi lehetőségének tárgyalása Bauernél a keresletkorlátos és erőforrás-korlátos gazdaságban stb. Ezek bár alapjaiban mondanak ellent Szegő Andrea gondolati kereteinek, mégis csak közvetett ellenvetések lehetnek. Ezért nem szükséges ezúttal ilyen elemzést külön elvégezni.

64. Kornai János: *A hiány*. Idézett kiadás, 41. oldal.

65. Annak ellenére, hogy Szegő Andrea „koncepciója" mint utópikus előfeltételek alapján álló, tautologikus „gondolati keret" mutatkozik be, mint sajátos reformellenes „reformkoncepció" nem feltétlenül marad elszigetelt kísérlet, amennyiben e „reformkoncepció" megkísérli a gazdasági-társadalmi-kulturális élet főbb területeit *„együttesen* átfogni, olyan közérthető stratégiai célokat tűzve maga elé, amelyekre *politikailag mozgósíthatók* a társadalom pozitív erői a párton belül és kívül egyaránt". Forgács Imre–Szegő Andrea–Wiener György: *Gazdaságtani döntésmechanizmus és politikai rendszer. Társadalomtudományi Közlemények,* 1983/3. sz., 496. oldal.

66. Sárközy Tamás: *Indirekt gazdaságirányítás, vállalati árutermelés és a tulajdonjog. Akadémiai Kiadó,* 1973., 7–8. oldal.

67. Sárközy Tamás: i. m., 200–207. oldal.

68. Sárközy Tamás: i. m., 227–234. oldal.

69. I. m., 315. oldal.

70. Az árutulajdonjog tagozódását Sárközy a következőképpen jellemzi: *a)* a szocialista gazdálkodó szervek viszonylagos elkülönültségén alapuló árutulajdonjog, *b)* az állam árutulajdonjoga, *c)* tanácsok árutulajdonjoga, *d)* az alapvetően nem gazdálkodó szervek árutulajdonjoga, *e)* a nem szocialista jogi személyek árutulajdonjoga, *f)* az állampolgárok árutulajdonjoga. (I. m., 316. oldal)

71. Szegő Andrea: i. m., 28. oldal. Újra meg kell ismételnünk azonban: Szegő Andrea e kritikai megjegyzését nem a reform elméleti megalapozásának igényével teszi meg, hanem ellenkezőleg, kritikájának élét magával a reformmal fordítja szembe.

72. Pirityi Ottó: *Adalékok a szocialista tulajdonról folyó vitához. Közgazdasági Szemle*, 1975/10. sz. Ugyancsak Pirityi Ottónál látható törekvés az iménti elv alkalmazására is, amikor a társadalmi tulajdon működésének egyik jelenleg érvényesülő, ellentmondásos vonásaként említi, hogy „A munkába lépő egyáltalán nem tulajdonosként lép munkába. Nem tulajdonos egyének kapcsolódnak össze, hanem munkaadó és munkavállaló." (I. m., 1230. oldal)

73. Sárközy Tamás: *Állami tulajdonjog – vállalati tulajdonjog. Jogtudományi Közlöny*, 1982/5. sz.

74. Erre éppen a tulajdonvitára reflektáló egyik filozófiai elemzés mutatott rá: „... mindazok, akik egyáltalán megkísérlik behatóbban elemezni a tulajdonviszonyokat, nem ragadják meg ezek specifikumát, hanem feloldják e viszonyokat valami másban ... nem tárják fel a tulajdonviszonyok objektív létmódját a munka társadalmi formájában."

Makai Mária: *A munka társadalmi jellegének egyes kérdései és a marxi tulajdonfogalom. A tulajdonfogalomról szóló közgazdasági vitához. Magyar Filozófiai Szemle,* 1977/3–4. szám. A kialakult helyzet természetesen szorosan összefügg magának a filozófiának a belső viszonyaival, ki nem hordott, lezáratlan vitáival is – ezért a kritika magára a filozófiára éppúgy vonatkozik, mint a közgazdaságtanra.

75. Eörsi Gyula: *Elmélkedések és álmélkodások a „Jogtudományi Közlöny" tulajdonjogi és felelősségi jogi száma kapcsán. Jogtudományi Közlöny,* 1982/1. sz., 833–842. oldal.

76. Bihari Ottó: *A tulajdonjog alkotmányjogi kifejeződésének problémái. Jogtudományi Közlöny,* 1982/5. sz., 338–342. oldal.

77. Sárközy Tamás: *Állami tulajdonjog – vállalati tulajdonjog. Jogtudományi Közlöny,* 1982/5. sz., 343–360. oldal.

78. Gara Iván: *Tulajdonelméleti problémák egy vita tükrében. Gazdaság és Jogtudomány,* XI. kötet, 1978/1–2. sz., 136. oldal.

79. Sárközy Tamás: i. m., 343. oldal.

80. Hoch Róbert: *A szocialista árutermelésről. Közgazdasági Szemle,* 1960/1. sz.

81. A vizsgálatnak ez a leszűkítése módszertani szempontból elkerülhetetlen. Amennyiben ugyanis az állami és szövetkezeti, illetőleg az állami és más jellegű tulajdon kétségkívül jelen lévő tényéből indulunk ki, egyrészt előfeltételezzük azt a differenciálódást, amelyet éppen eredményként akartunk bemutatni, másfelől pedig az egységesnek és homogénnak felfogott állami tulajdon domináns szerepe mellett a meglévő tulajdoni differenciáltság csupán mint valami múltból visszamaradt tény jelenhet meg, mely vala-

milyen módon fokozatosan relativizálódik a fejlődés eredményeként. S ha figyelembe vesszük a szocialista tulajdonviszonyok hagyományos ábrázolását, valóban ezt a felfogást találjuk meg. Egészen más azonban a helyzet, ha magán az egységesnek tekintett állami tulajdonon *belül* találunk olyan viszonyokat, amelyek fejlődése, mozgása mind az állami tulajdonra, mind pedig más tulajdonformákra nézve differenciáló módon hat. Ez esetben tehát az elemzés leszűkítése éppen az általános és meghatározó (és a felszíni formák változását is meghatározó) viszony tárgyalását teszi lehetővé.

82. Az előbbi álláspontot fejtette ki a húszas években Preobrazsenszkij, a lenini gondolatokra építve; az utóbbi felfogást Sztálin alapozta meg 1952-ben *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című művében, s voltaképpen ugyancsak az utóbbi gondolatkörben mozgott a 60-as évek elejének közgazdasági elmélete Magyarországon. Ezeknek az álláspontoknak a részletesebb elemzését lásd: Balogh István: *A szocialista árutermelés elmélettörténetéhez. Filozófiai Figyelő*, 1979/1. sz.

83. V. I. Lenin: *Előadói beszéd a program felülvizsgálatáról és a párt nevének megváltoztatásáról. LÖM*, 36. kötet. Budapest, 1972., 41–42. oldal.

84. Bauer Tamás: i. m., 19. oldal.

85. Gábor R. István: *Gazdasági státuszok a modern (piaci) gazdaságokban – különös tekintettel a munkavállalói státusz érvényesítésének szocializmusbeli sajátosságaira.* In: *Gazdaság, politika, szervezet. MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei*, Budapest, 1982., 321. oldal.

86. Szegő Andrea: *Gazdaság és politika – érdek és struktúra. (Történetszociológiai–struktúraelméleti vázlat társadalmunk érdektagozódásáról. Medvetánc*, 1983/2–3. sz.

87. Predrag Vranicki: *Jugoslavia on Marx's Trail.* Cavtat, 1983., 65. oldal (kézirat). Természetesen az önigazgatáson alapuló magyarországi reformkoncepciók reálisan számolnak azzal, hogy a Vranickinál megtalálható következetes gondolatmenetet nem lehetséges egy reformcsomagterv keretében érvényesíteni. Miután azonban ezúttal alapvető reformok belső fejlődési tendenciájáról van szó, nem pedig arról az egyébként fontos kérdésről, hogy a munkahelyen például hogyan alkalmazhatók az önigazgatás egyes elemei, az önigazgatás talán legkövetkezetesebb mai teoretikusának megállapítására kell hivatkoznunk.

88. Ezzel összefüggésben vö. pl. Tardos Márton megjegyzéseit. (I. m., 25–26. oldal)

89. Ennek jogi megfogalmazását találjuk a „nemzeti kincs" (föld, egyes magántulajdonban lévő tárgyak stb.) kategóriájában. Itt az állam tulajdonosi funkciói ugyan közvetett módon érvényesülnek, jellegük sajátos, de nem kevésbé hatékony, mint a tulajdon más formái esetében.

Balázs János

Hermész nyomában

Balázs János új könyvében Hermészt, az isteni üzenetek ékes szavú „tolmácsolóját", a jelrendszerek rejtett értelmét fölfejtő *hermeneutika* névadóját választotta szellemi kalauzul. Megejtő áttekintő képességgel és lényeglátással megalkotott művében a szerző összefoglalja tudományos munkásságának legfőbb eredményeit, s egyben új utakat is nyit a magyar nyelvbölcselet történetének kutatásában.

A *Hermész nyomában* a hazai lingvisztika ez idáig egyedülálló vállalkozása. A monográfia az ókori auktorok írásait elemezve feltárja a nyelvelmélet filozófiai alapjait, majd a kezdetektől napjainkig, az areális (térségi) nyelvészet irányzatáig vezetve az olvasót, részletesen taglalja a nyelvünk eredetére, rokonságára és rendszerszerű sajátosságaira vonatkozó teóriákat. A szerző mindig az adott kor uralkodó nyelvfelfogásának fényében vizsgálja kutatásának tárgyát, s így válik számára lehetővé, hogy a bölcseleti munkák mellett a közvetett dokumentumokat, a középkori szórványadatokat, szójegyzékeket, szótárakat és bibliafordításokat is vallatóra fogja.

Benke József

Ígéretek földje

Az újságolvasó, a rádióhallgató és a televíziónéző már-már elfásultan veszi tudomásul a szinte szünet nélkül fölbukkanó hírt: Libanonban merényletet követtek el, összetűzések voltak, bombáztak, evakuáltak. S ugyanilyen érzéketlenül nyugtázza: ismét áldozatok – palesztinok és falangisták, szírek és izraeliek és polgári lakosok: nők, öregek, gyerekek. És nem érti: mért nem hoznak eredményt az évek – évtizedek – óta folyó tárgyalások, mért szegik meg az egyezményeket, fegyverszüneteket, s végül azt sem látja világosan: kik is állnak szemben egymással ellenségként – maroniták, zsidók, mohamedánok, arabok és nem arabok; vagy izraeliek, hazátlan palesztinok, libanoniak; esetleg leegyszerűsíthető a képlet, s túl a felekezeti, népi-nemzeti konfliktusokon, a haladók és a konzervatívok – szegények és gazdagok – háborúja dúl-e?

Benke József tudományos alapossággal, szigorú történetiséggel elemzi az átláthatatlannak tűnő helyzetet, s nem csupán arra ad tárgyilagos választ, hogy miért nincs béke a fehér sziklák és a cédrusok hazájában, de azt is jelzi, hogy a libanoni válság a jelenlegi világpolitikai helyzet kulcsfontosságú problémája.

Fráter Zoltán

Osvát Ernő élete és halála

„Irodalomtörténeti regény"-nek nevezi munkája műfaját Fráter Zoltán, aki irodalmunk egyik legizgalmasabb, legrejtelmesebb és legnagyobb hatású alakját: Osvát Ernőt hívta elő mítoszok és legendák homályából. A szerző hatalmas felkészültséggel, jelentős kutatómunkával szegődött az „Osvát-titok" nyomába, s nemcsak fontos irodalomtörténeti dokumentumot hozott felszínre, nemcsak hézagpótló munkát végzett el – de lebilincselően érdekes művet is írt: egy páratlan sors és egy ellentmondásos korszak egymásba tükröződő, kettős történetét.

Ki is volt ez a szótlan, elegáns, biztos ítéletű ember – egy nemzedék szervezője, bírája és inspirátora, a Nyugat szerkesztője –, vajon a tisztes esztétikum megszállottja, vagy csupán a „modor kalandorainak" bábja, önfeláldozó szerkesztő-szervező vagy bukott író, szellemi démon vagy klasszikus ízlésű goethei elme: ezekre a kérdésekre keres és ad választ Fráter Zoltán kitűnő könyvében, melyet a nagyközönség ugyanolyan érdeklődéssel forgathat, mint a korszak, a tárgy vagy a főhős iránt érdeklődő kutatók.

V. Kovács Sándor

Eszmetörténet és a régi magyar irodalom

Harminc év irodalomtörténeti munkásságának java terméséből válogat ez a kötet. V. Kovács Sándor kutatásai, irodalmi felfedezései kiváló tanulmányok sorát eredményezték a magyar őskölteszet, a középkori irodalom, a latin humanizmus és a magyar reneszánsz, végül a kései barokk tudományosság máig lezáratlan kérdéseiben. Megközelítései a hagyományos portrékat új megvilágításba helyezik, elméletei nem elfogadott alapigazságok ismétlései, hanem tudományos továbblépést, az irodalmi közfelfogás megújítását, nemzeti hagyományaink jobb megismerését szolgálják.

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ
Felelős kiadó Hegedős Mária
Szegedi Nyomda, 86-2342 Szeged, 1987
Felelős szerkesztő Erós László · Műszaki vezető Sebestyén Lajos · A kötetet Spolarich Miklós tervezte · Kiadványszám 8184
Megjelent 24,3 (A5) ív terjedelemben, Garamond betűtípusból szedve · MA 5136
ISBN 963 14 0965 1
ISSN 0324-4318